

Юрій
МУШКЕТИК

*Останній гетьман
Погоня*

РОМАНИ

ХАРКІВ
«ФОЛІО»
2010

Останній гетьман

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Олексій лежав у ліжку, дослухався до тиші. Нічна палацова тиша особлива, глухо-оксамитова, причаєна, в ній висить засторога — не порушувати її. Покої Єлизавети Петрівни були суміжні. Він знав, що вона прийде, хоч сказала, що не прийде. Але так вона каже завжди.

Він не почув, як відчинилися двері до його кабінету: петлі змащені найкращою оливою. Почув уже притишені кроки по килиму, навіть не стільки почув, як вгадав. Це — найбентежніший момент, адже вона знає куди йде, чого йде, і — йде. А він знає, що вона знає, і це тремко хвилює.

Прочинилися двері спальні. Біля них, ліворіч, на мармуровому столику — трисвічник. Усі три свічки горять. Три короткі подмухи великих хтивих губів, усі свічки згасли. Вона увійшла, залишивши у дверях чималу щілину, крізь яку з кабінету проникало світло. Вона не любить при цьому світла, але не любить і повної темряви.

— Лізо, Лізо, Лізонько, дай передихнуть, зупинися.

— А ти мені завжди давав передихнуть? Дивись мені в очі.

— Лізонько, ми ж були зовсім молоді. Не гони так, галопом. Перейди на крок чи хоч би на рись.

— ?!!!

— Лізонько, горличко моя...

— Що таке горличка?

— Це — голубка, дика голубка. Вона така вишукана, граційна.

— Гарно. У вас багато гарних слів.

— У нас всі слова гарні.

Він лежав біля неї, втирав повішеним в узголів'ї рушником піт з чола. Вона пахла найдорожчими заморськими парфумами, змішаними з потом розгаряченого тіла.

— Лізонько, ластівко, які в тебе гарні перса. Я їх так люблю.

Вона повела затуманеними любовним палом очима:

— Перса? А що це таке?

— Ну... це те, що я зараз цілую.

— Цицьки?

— Не зовсім, ягідко моя. Цицьку дають дитині. А це — перса. Ось це, ось це, ось це...

— Теж гарно. — У її владних очах тепліла любов.

Олексій дивився на її повні, щойно виціловані вабливі губи.

— На твої перса дивляться всі чоловіки. Всі чоловіки люблять великі перса. Ну... не такі, щоб до потворності, а такі... як у тебе.

— Як вони сміють?

— Вони потайки. Зирк — і одводять очі.

— Так уже всі. І Бестужев, і Воронцов?

— Ну, Бестужев, може, й ні. Він любить тільки себе і гроші.

— Я ще приструнчу його.

— Та ти ж сама кажеш, що він розумний. І через те потрібний. А мене найбільше й лякає, що він розумний. Я боюся його.

— Чого ти боїшся? Доки я царствую...

— Я не за себе боюся. За наших дітей.

Єлизавета відкинулася на подушку. Світло з кабінету падало так, що одна половина її обличчя була освітлена, друга тонула в мороці. Освітлена половина була суворою, задумливою. А темна — зловісною.

— Я увесь час думаю над цим. Звичайно, бояри (сказала «бояри» навмисно, хоч бояр як таких уже давно не було) не допустять їх на царство, наші діти не мають анінайменших прав престолонаслідування. Але їх треба якось убезпечити. Я ось що думаю: приїде твій брат Кирило з-за кордону, я поверну твоєму краю гетьманство, як ти давно просив, і нехай козаки оберуть його гетьманом. А далі зроблю гетьманство спадковим. А він нехай усиновить наших дітей.

— У нього можуть бути свої діти.

— Нехай. Але тоді й наші будуть при ньому. Він їх на поталу не дасть. Ми про це ще поговоримо.

— Твоїми вустами Бога цілувати. До речі, серденько...

— У тебе стільки милих слів!.. Мабуть, за них я й кохаю тебе.

— Ти покохала мене за голос.

— Я покохала тебе всього. І голос твій теж. Кохають — ніколи не знають за що. Не кохають за ніс, за губи, за брови — кохають усього. А коли отак в розбіг — то вже не кохання.

— Бачиш, ти вже кажеш слово «кохаю». Ти розумієш, як це гарно. У вас одне слово — любов. Я люблю поїсти, поспати і... навіть посидіти на горщику, і люблю дівчину. А в нас: я люблю поїсти, але кохаю дівчину. Ось як я тебе, моя ягідко. А Бестужева даремно дратувати не можна. Він потайний, хитрий. До речі, він кілька днів просить, щоб ти його прийняла.

— Ніколи мені. Маскарад уже на носі. А ще нічого не готово.

— Він каже, що треба підписати угоди з Австрією і Англією. Що підписання угоди з Англією дуже затяглося, може розсипатися сама угода.

— Нехай розсиплеться все на світі, аби ти був при мені.

— Лізенько, трояндо моя...

— Троянда?

— Ну роза... Квітко, квіточко, зачекай ще трохи.

Годинник за стіною пробив тричі. Годинник ще Анни Іоаннівни, єдина річ із її часів. Усе інше викинули. Як викинула Єлизавета з голови спомин про неї. Анна Іоаннівна не любила племінниці, обмежувала у всьому, грошей давала зовсім мало, підсилала шпигунів, кілька разів збиралася відіслати її в Голштинію, та все якось не випадало. Бірон, який правив при ній, відраджував: будуть нарікати, все-таки донька Петра Великого. Її треба спочатку видати заміж.

— Спи. Добрих снів.

Вона пішла. Двері спальні лишилися не зовсім причинені. У них з кабінету широким променем влилося світло. Треба б загасити свічки. Але їх загасить камердинер Василь. Його й немає ніколи поблизу, і в той же час він завжди знає, коли вона пішла.

Спалося Олексієві добре. Він був такої вдачі, що міг прижитися будь-де. Ні на що не претендував, ні до чого не рвався, до кожного мав добре слово, лагідну усмішку. Легко увійшов у палацове життя. От у природу, в клімат вжитися не міг. Важкі тумани, неначе вороже військо, напірали з моря, робили все сірим, безликим, глухим. Знав: треба терпіти.

Затуманений погляд пробіг по зеленому полю штори, далі, далі, по зеленому лузі, по зеленому пастівнику з синьою

крайкою лісу на овиді. І він, Олексій, побіг по Заячому Кругу до череди, яка вже зовсім близько біля шкоди — ярини, а Красоля — то вже на самій межі. От вреднюча скотина, а хитра, вдає, що просто собі пасеться й не дивиться в шкоду, а сама ступ, ступ, усе ближче до ярої пшениці, повитої берізкою, й знову, ніби й не бачить її, просто йде попаски, а тоді вже скік і хап-хап.

— А бодай би тебе вовк з'їв! — це кричить Харитинка, яка біжить з іншого боку, його підпасичка. Вони разом пасуть череду. Олексій жбурляє в корову гирлигувату палицю. Харитинка вибачально дивиться на нього, мовби тільки вона винна, що товар підійшов до шкоди. Харитинка ще й не дівка, а дівочка. Тоненька, струнка, як очеретинка, а личко ніжне, наче вона й виросла не тут у селі, в Лемешах, а десь у панських покоях. А сором'язлива — страх. Погляне на неї Олекса, і вже вона горить, як свічечка. Й одвертається, і дивиться в землю. А вже коли яка корова за бугаями, стрибає на іншу корову, вона так засоромиться, що не знає, куди їй подітись, біжить ген за куці верболозу. Олекса й сам сором'язливий, і теж одвертається, а таки ж коли-небудь і скаже:

— А бодай їй... Піді прожени Лису, чого вона стрибає на Козу.

Харитинка зовсім не така, як її тітка Василина. У Василяни чоловік два роки як пішов з Козелецькою сотнею Ніжинського полку в далекі степи під орудою російського генерала й не повернувся. Не повернулося їх кілька. Василина бігала до всіх козаків, що повернулися, але ніхто нічого певного не міг сказати. Поїхав її Махтей з сімома козаками у роз'їзд надвечір, це десь за річкою Синюхою, й не повернулися всі. Й увечері, і вночі, й на ранок. Неначе у воду впали. Справді, хтось і міг упасти у водяний вир, але нехай би один, нехай би два, а то всі. Найпевніше, втрапили до татарського полону. Й тепер Василина здебільшого сумна, задумається-задумається, а тоді підніме голову й розвеселиться, й у її очах заграють бісики. Найчастіше ті бісики стрибають на Олексу.

— Ти, Олексо, мабуть, ще й не цілувався? Хочеш, я навчу. І ще дечого...

— Не треба.

— Отакої. Вже он парубок... Женишся, залишишся з жінкою й не знатимеш, що робити.

— Яюсь обійдуся.

— Отож, яюсь. А треба, щоб добре. Піді набери води, — й дає йому гладущика.

Посеред пастівника — долина, заросла верболозом, літо стоїть жарке, в долині сухо, тільки посередині дядьки викопали сажалку напувати корів. За два сажні від сажалки вузька глибока копаночка — брати воду пастухам.

...Олексій став на коліна, зачерпнув води, закинув голову, довго пив.

— Доброго здоров'я, напувальнику...

І як воно стається, що їй найчастіше випадає пасти череду разом з Олексою.

Олекса набирає води ще, ставить у траву глека, підводиться.

— П'єш і не напиваєшся. Жарко.

— А ти скупайся. Давай я тебе обмию.

Їй обхоплює його, і вже її руки справді порпаються на його животі біля очкура. Він виривається, біжить до товару. Але наступного разу вона вхопила міцніше.

— Давай купуємось разом. Упадемо у воду в одежі... Давай. — А сама хилиє його, але не до копанки, а в протилежний бік. — Осюди... Тут трава... Нас ніхто не бачить.

Їй притиснулася міцно-міцно. І він почуває її всю, її повне, спрагле, лите тіло. У неї литки повні, і стегна тугі. І вже Олекса не тільки не може вирватися, а й не хоче. Тонкий дроз проймає його. А далі вогонь, спалах, гаряча хвиля. Все сталося так швидко... Дуже швидко. Його обійняв сором. Хотів схопитися, бігти, але вона притримала:

— Ну чого ти... Все гаразд. Перший раз так завжди буває. На ось з'їж грушку. І оцю, ця ще смачніша. О, та ти вже той... Знов. Ну, йди до мене. Тепер уже сам...

Білоброві хмарки пливли лебедями, дивилися на них з високості.

Їй далі Олексі часто випадало пасти з Василюю. Мабуть, вона мінялася чергою. Тепер уже він, зустрічаючись з Харитинкою, червонів і опускав очі. Йому здавалося, що Харитинка про все здогадується. А потім він захвилювався. Злякався. А буде дитина?! Їй вона розкаже, од кого. Або всі здогадаються й так.

Затинаючись, він натякнув Василю. Вона розреготалася, а тоді враз посмутніла.

— Ну, поки що, поки ти вперше, — не страшно. А далі... Твоя правда. Ти стаєш небезпечним. Треба остерігатися. Я навчу.

Але не навчила. Неждано прийшла звістка з Криму, що Махтей і ще двоє козаків сидять у перекопській башті й що за них хочуть викуп. Не вельми великий, Василю

і чоловікові родичі зібрали гроші, й вона з його братом і ще з двома родичами тих козаків, які сиділи з Махтеєм, запрягли сліпу на одне око конячку й поїхали до далекого Криму. Й повернулися під осінь. Махтей якийсь час сидів удома, а потім почав виходити: худий, змарнілий, темний лицем, спирався на палицю; зустрічаючись із ним, Олексій скидав шапку й одводив погляд.

По неділях Олексій співав на хорах в лемешівській церкві, але часто, на великі свята, на храм його запрошував співати дячок із сусіднього, більшого, села Чемер, увесь шлях з Києва до Чернігова називався Чемерським. Олексій співав і допомагав дячкові, а той іноді дасть калача, а колись і кілька копійок, навчив його читати й писати, і давав йому книжки.

...Сидить Олексій під кущиком рокити, втупився в книжку, зачитався. Книжка про світське, про якогось войовника Александра, який воював якихось персів, був дуже сміливий і войовничий; Олексій не вельми любить усе військове, але ця книжка цікава. І враз жагучий біль оперізує йому плечі. І вдруге. Олексій схоплюється. Батько з батогом на вишневому пужалні. Й періщить далі по чім попаде.

— А за шкоду хто платитиме?

Олексій оглядається.

— Так ще ж не в шкоді.

— А ти хочеш, щоб були посеред лану!

Батіг звивається, як змій, і важкі басамани лягають Олексієві на плечі, на ноги, на живіт і горять, і печуть пекельним вогнем. Батько п'яний, це з ним незрідка. Олексій плаче, а далі втікає геть.

Увечері він привів череду, підігнав до свого кутка — далі кожна корова сама знайде свій двір — і побіг назад у поле. Повз Кіпті і Патютів прибився до Чемера... Дяк саме подоїв козу, наливав у черепочок коту молока.

— Візьміть книжку, Пилипе Гордійовичу.

— Ти вже її прочитав?

— Не прочитав. Не буду читати. Йду я.

— Куди?

— Світ за очі. Батько б'ється, нізачо, п'яний.

— Е, хлопче, — дяк поставив на дровітню макітерку з молоком. Був він маленький, худенький, волосся в нього вилізло, й він доточував до кіски жіночу косу. — Світ за очі — це дуже далеко. Й дуже погано. Світ, він не такий, як ти думаєш, він жорстокий. І кому ти треба? Ну, знайдеться якийсь хазяїн, що візьме тебе, він же тебе у хлопці запише.

На весь вік. Лишайся вже краще в мене, допомагатимеш у церкві і по господарству. А там буде видно.

...Одспівав Олексій Різдвяну літургію, кличе дяк його за собою. Вийшли з церкви, а там під притрушеною снігом грушею втоптує сніг якийсь чин високий і пузатий, у шубі ведмежій, у мундирі, золотом поцяцькованому, що визирає з-під шуби, у чоботях і капелюсі чужоземному. Генерал якийсь або що. Але першим заговорив дячок.

— Киш, — спочатку гаркнув на півня.

— Чого ви?

— Топче й топче курей.

— То ж його призначення.

— Слухай, Олексю, — мовив. — Їхнє превосходительство їде з Угорщини, де вони провадили справи самої цариці, їде в Петербург, у столицю. Він чув, як ти співаєш. Золотий голос, це і я скажу. Не казав, щоб ти не загордився, а тепер скажу. І в Києві такого немає. А в Петербурзі у цариці капела, хор, значить, де найкращі голоси. І їх превосходительство хоче взяти тебе з собою. Може, це доля твоя.

Олексій переступив з ноги на ногу. На тину заскрекотіла сорока.

— А батько, а мати?

— Зараз поїдемо до них, — сказав вельможний чоловік.

А був це полковник Вишневський, йому, як і іншим царедворцям, був наказ: збирати гарні голоси будь-де, за те імператриця щедро нагороджувала.

— Там багато співаків і бандуристів з малоросіян, — казав Вишневський уже Григорію і Наталці Розумам. — Вдягнуті, взуті, нагодовані, їх вчать, а потім кращим ще й гроші платять. Скажіть, не раді будете, як син пришле якогось рубля чи п'ятірку? За п'ятірку можна купити телицю або десять кварт горілки.

Хитрий полковник одразу зрозумів, що Григорій Розум схильний до чарки, а в того від такої мови загорілися очі й ніздрі вузького носа заходили туди-сюди. Наталка зчепила пальці рук на животі.

— Та як же я пущу свою дитину в таку далеку чужу сторону? А я ж і очі виплачу за ним.

Але тут Олексій згадав батькового батого, й це переважило.

— Не побивайтесь, мамо. Я вас не забуду.

За молодості прощаються легко. Он гребінь їхньої хати з лелечим гніздом, он церквися, он пастівник, де... І тут трішки-трішки заплакало серце. Але швидко зник із зору

пастівник, швидко й заспокоївся. А сніг співав під полозками, і горобці весело цвірінькали на вербі.

Далека дорога, дивовижні краї, дивовижні міста (досі він не був далі Козельця), дивовижні люди — хоч він уже бачив дещо на битому Чемерському шляху — все це гойдалося перед очима, й гойдалася дорога, сидіти було незручно — сидів на передку біля машталіра, то геть втомився.

Вже аж за Глуховом Вишневський посадив його до одних саней, де на дні, повкушкунані в плетені солом'яні коші, їхали дорогі вина. Чіпати їх — не приведи Господи, а горілкою сливовою Вишневський пригощав машталірів і солдатів охорони. Наливав і Олексієві. Бо ж холодно. Три дні відпочивали в Москві. Олекса бродив по вулицях і дивувався: високі муровані церкви, а поруч задрипані, закіптюжені хатки, на папертях повно старців у лахмітті, а на вулицях зграї голодних собак — без палиці не потикайся. І в самому центрі Москви — Лобне місце. Московіти тягнуть на нього людей, де їм рубають голови, моляться на нього. То їхня найбільша святиня. Святиня смерті.

В Пітері два дні він відсипався в якійсь комірчині: в царському палаці розкішні зали, кабінети, будуари, а позаду — комірчини, в яких купчилася челядь. А потім його почали одягати, щоб вести до капели. Принесли якийсь чудернацький каптан, вузькі німецькі штани — Олексій заперечно похитав головою:

— Хіба не можна, щоб у нашому?

З ним одразу погодилися, в капелі більшість українців були у козацьких строях. І він також одягнув кунтуша, широкі сині шаровари, козлові чоботи. В капелі стояв у задньому ряду з правого боку. Літургію знав і співав без затинок. Щойно капельмейстер узяв паличку, до палацової церкви вбігла дівчина й стала в передньому ряду з лівого боку. То була царівна Єлизавета, вона була вельми богомільна, любила церковний спів і зналася на ньому. Співала й сама.

...Вже замовк увесь хор, а в її вухах усе ще лунав мелодійний звук, був він басовитий, але якийсь такий, якого вона ніколи не чула: м'яко-оксамитовий і неначе медовий.

— Чий то голос? — запитала в гофмейстера, коли скінчилася літургія.

— То новенький. Його щойно привезли з Малоросії.

— Приведіть його до мене завтра зранку, сьогодні мені ніколи, я хочу на нього подивитись.

Олексія припровадили до приймального покою Малого двору. Єлизавета сиділа у себе в будуарі, завершувала ран-

ковий туалет. Камеристка розчісувала великим гребенем її розкішне волосся. Увійшов камердинер:

— Ваша високість, там привели хлопця з хору, його до вітальні чи до вашого кабінету?

— Нащо? Нехай заходить сюди.

Камердинер не зважився щось сказати, знизав плечима, мовчки вклонився й вийшов.

Олексій зайшов до будуару, зупинився на порозі. Чимала порожня кімната, збоку на правій стіні — запалений семисвічник (вікно затінюють дерева), в лівому кутку ікона Божої Матері, посередині, трохи ближче до вікна, стіл, на ньому гребінь і чимала шкатулка, а також порожня чашка; за столом, спиною до Олексія, — дівчина перед дзеркалом, яку розчісує камеристка, на дівчині якась рожева халамида, яка не закриває повні плечі, під стільцем повні ноги і черевики набосоніж на них. Пахло парфумами, кавою — царівна щойно випила каву.

Олексій бачив її обличчя в дзеркалі. Вона бачила там Олексія. Високий, стрункий, широкоплечий, смагляве обличчя, чорні-чорні очі. Такі очі мали б бути жорсткими або й суворими, а були добрі, спокійні, лагідні, уважні, трохи насмішкуваті. Їй чомусь стало так гарно, так затишно, так хотілося дивитися в ті очі, що вона повернула до нього голову. Й він дивився на неї невідривно, хоч і розумів, що це нетактовно. «Дивний колір обличчя, чудові очі, чудова шия й незрівнянна талія, висока, жвава, добре танцює й чудово їздить верхи без страху. Розумна, граційна, кокетна». Так малював її на той час іспанський дипломат де Ліра в листі до свого уряду.

«Сині очі, чорні брови, гарна, вродлива, ваблива», — так змалював її собі Олексій.

Ця мить була особлива. Вони дивилися одне на одного як заворожені.

— То це ти в церкві розігнав усіх голубів? — урешті здобулася на іронію Єлизавета.

Олексій мить помовчав.

— То були ворони.

— Ти співав на всю силу?

— Я ніколи не співаю на всю силу в церкві.

— Чому?

— Свічки погаснуть. Беру на дві октави нижче.

— Це правда? Ану візьми на всю силу.

— Отут?

— Отут.

— Звольте, ваша високо́сте, — так шепнув йому іменувати її камердинер, впускаючи до кімнати.

— «Благодарю Бога при всяком вспо́мі-і-на-а-ні-і-і-ї».

Свічки на семисвічнику замиготіли й разом погасли. Й погасла ще одна свічка, яка стояла перед дзеркалом на столі.

Єлизавета заплескала в долоні.

— А тепер на гласах.

— «Кто ти, человек, что спори́ш с Бо-о-гом».

— Ну, неначе скрипка на басовій струні.

Увійшов камердинер, засвітив свічки. Олексій вийшов схвильований, осліплений красою царівни («Як царівна з казки»), думав: «Це тобі не Василина. А які в неї блискучі очі». Й розумів, яка відстань відділяє його від царівни, йому й думати про неї не слід, але думав.

Увечері Єлизавета притулилася на дивані біля імператриці Анни Іоаннівни й цокотіла:

— Тітонько, серденько, віддайте мені того співака, якого полковник Вишневський привіз із Малоросії. Я візьму його у мою Малу капелу.

Сувора Анна Іоаннівна прорекла:

— У тебе ж є фаворит — Олексій Шубін.

— Віддайте його кому хочете. А мені — цього.

Імператриця пожувала сухими губами.

— Я знаю, куди віддати Шубіна. Він говорив проти мене зухвалі речі.

Так Олексій Шубін опинився далеко-далеко, на самому кінці імперії — на Камчатці. А другий Олексій, Розум, тепер уже Розумовський, став співаком капели царівни Єлизавети.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Упродовж тридцяти семи років Росією правили німці. Сини та доньки російських царів одружувалися на німецьких принцесах і виходили заміж за німецьких принців з карликових герцогств Голштинського і Брауншвейзького, оскільки інші європейські двори єднатися з дикими московітами не бажали. Після смерті Анни Іоаннівни, при якій фактично Московією правив Бірон, він був проголошений регентом, однак не протримався й кількох місяців, як імператором було проголошено Івана VI, внука Івана V, котрий недовгий час правив разом з Петром I, поки той не відтіснив його від

трону. Правительською стала Анна Леопольдівна, дружина брауншвейзького принца Антона Ульріха, але фактично при владі були німці, зокрема віце-канцлер Остерман, фельд-маршал Мініх та інші. Вони вже добряче натерли мозолі на терпінні та шиях московітів, скрізь лунали приглушені протести проти німецького засилля. Особливе невдоволення виявляла створена Петром I гвардія, Преображенський та новостворений Ізмайлівський полки, які звідтоді довго диктуватимуть свою волю. Їхні надії та погляди були зосереджені на царівні Єлизаветі Петрівні, доньці Петра I, якого вони боготворили.

...Тиха пустельна петербурзька вулиця, присипана снігом, вітер мете поземку, звідкілясь повіває згарищем. Ніч з 25-го на 26 листопада 1741 року, в кінці вулиці з'являється натовп гренадерів, попереду крокує молода вродлива жінка, за нею відомі вельможі Петро Шувалов, Михайло Воронцов, особистий лікар царівни Лесток, який потім відіграватиме значну роль в управлінні державою, посол Франції маркіз Шетарді, котрий залицявся до молодої Єлизавети, й ще кілька чоловік. Невдовзі гвардійці підхопили Єлизавету на руки й, лякаючи петербурзьку тишу голосними вигуками, понесли до Зимового палацу. Сенатор, князь Яків Шаховський, наглядач за царськими покоями, після дружньої вечери і потужної пиятики на іменинах графа Головкина спав міцним сном, коли його розбудив служник Сенату.

— Що вам треба? — сердито кліпнув очима Шаховський.

— Якове Петровичу, вставайте.

— Чого?

— Треба складати присягу царівні Єлизаветі, яка взяла владу.

Анну Леопольдівну Єлизавета розбудила сама:

— Пора вставати, сестричко. Ти вже своє одіспала. — Жорстока радість горіла в очах Єлизавети. Радість і страх.

Це була найбільша подія, яку обговорювали потім у Петербурзі. А ще відра, барила горілки й батареї шампанського, випиті в наступні дні. Й жодної краплі пролитої крові. Сама Єлизавета в кірасі пила з гвардійцями в палаці шампанське, у гвардійських казармах горілку, що вельми подобалося гвардійським гренадерам.

Вона стала на коліна й виголосила з келихом у руках:

— Клянуся померти за вас. Чи клянетесь ви померти за мене?

— Клянемось, клянемось, клянемось! — заревли гвардійці. Їм вельми імпонувала така довірливість і така простота імператриці.

А потім був маніфест про імператорство, прийом послів, власних міністрів, сенаторів.

Олексій, який залишався оберігати Малий палац, прийшов до Зимового, але, побачивши, як тісно обступили Єлизавету гвардійці, як в'ється біля неї Шетарді, як намагаються пробитися до неї посланці, фельдкур'ери й не можуть, постояв трохи біля дверей, почухав потилицю, повернувся й пішов.

Тепер його апартаменти не межували з Єлизаветиними. Однак через ніч вона прийшла до нього сама.

— Ти чого тоді не підійшов до мене? — запитала.

— Не протовпився. Ти ж тепер он хто! Та й Шетарді так увивався біля тебе...

Вона засміялася.

— Дурненький. Хіба я не можу пококетувати? Та й це потрібно в інтересах політики. Але ж у мене є ти. Один ти, найкращий. Не знаю, чи є ще в світі хоч один такий... Незлобивий, добрий, усміхнений. Цілуй мене: сюди, сюди і сюди.

А за вікнами лежав притиснутий морозом, притихлий, тривожний Петербург. Люди боялися виходити на вулиці: цур йому пек! Їли свій хліб, прислухалися. Вподовж Невського вітер мів колючий сніг, сипав круп'яною кашею у вікна. З тріском кололася крига на Неві. В парку гоїдалися голі дерева, чорними шапками хилиталися порожні воронячі гнізда. Що воно буде?

Не було нічого. Олексій нудьгував. Удома, в Лемешах, завжди йшла до рук якась робота, загадана батьком, матір'ю або й сама по собі, а тут робити було нічого, бродив знічев'я анфіладою кімнат, бринькав на бандурі, одягнув кожуха, шапку, вийшов надвір. Брів без мети. Не стямився, як ноги занесли на Васильєвський острів. Йшов широкою вулицею, під ногами сумно рипів сніг. Холодний вітер, напоєний солоним запахом моря, далеких країн, сіяв снігом уздовж вулиці. Зграя ворон пролетіла над головою, всілася на гіллястому дереві, з якого полетів іній.

— Ох і мороз, — пролунало збоку. — Думки замерзають.

Олексія обганяли якісь люди, в одязі ошатному й простому — знатні й прості. «Куди вони поспішають?» Олексій також прискорив ходу й незабаром вийшов на широку площу, заповнену людом. Проїхали сани, й він пройшов у пройму за ними трохи далі. Перед ним білів ешафот, голий, не вкритий сукном. На ешафоті походжав кат з широкою сокирою на плечі. Далі, на краю помосту, стояв гурт людей, поміж

ними кілька офіцерів. Біля ешафота стояло кілька запряжених однокінь саней. Двоє поліціантів підвели з одних саней чоловіка й під руки звели на поміст. Був він у лисячій шубі, короткій перуці, ярмулці. Пониклий, але спокійний. Олексій впізнав у ньому Остермана. З натовпу на ешафот піднявся чоловік у чорнім кожусі, дістав з-за вилоги чорної шинелі папір і прочитав, що судова комісія засудила колишнього віце-канцлера на колесування. Колесо грізно стриміло в правому кутку ешафота. Остерман слухав присуд, то похитуючи головою, то зводячи очі догори. Олексій зрозумів, що це карають біронівців-леопольдівців, попередніх правителів. Йому не хотілося дивитися на катування. Але податися назад було ніяк. В цю мить з натовпу на ешафот вийшов інший чоловік, теж у чорному, потираючи змерзлу щоку, дістав папір і прочитав, що ім'ям імператриці до Остермана виявлена велика милість: колесування замінено відсіканням голови. Остерман похитав головою — Олексієві здалося, що вона ось зараз відпаде сама, — мовчки закривав руки за спину. Кат зняв з нього перуку, розстібнув сорочку, Остерман став навколішки й поклав голову на дубову колоду. Кат поплював на долоні й зняв сокиру. Та в цей час з того самого натовпу на поміст вийшов третій чоловік у чорному й прочитав, що велінням милосердної імператриці Остерману замінено відсікання голови засланням до Сибіру. Натовп заревів. Натовп жадав крові, він знудьгувався за нею. Він звик до неї. Не так давно Великий Петро власноручно відрубав у Москві на Червоній площі голови понад вісімдесятьом стрільцям. Оце цар! Оце правитель! І чого вони прийшли мерзнути на морозі? А Олексієві було жарко. Жаска грудка розсипалася в грудях і покотилася до горла. Незважаючи ні на що, втиснувся поміж двох купців і, працюючи ліктями, пробирався назад. Уже потилицею почув смертний присуд Мініху й таке саме милосердя — заслання до Сибіру.

«Ліза, Лізочка, — шепотів поспішаючи. — Яка ти добра, мила».

Захеканий, спітнілий прибіг у палац.

Єлизавета пізно встала і, як і першого разу, коли його покликали до неї, була в будуарі. Він кинув кожуха на штофний диван, відштовхнувши двох камердинерів — дужий-бо, — вбіг до будуару. Впав на коліна біля цариці, припав головою до її колін.

— Лізенько, — забувши, що не сам, що слухають камеристки, з хвилюванням проказав: — Лізенько, яка ти добра, яка милосердна, ангел мій. Я був на Васильєвському, бачив, як за твоїм велінням помилювали Остермана й Мініха.

— То — злочинці, вороги імперії.

— Тим більше, що ти милуєш ворогів. На небі ангели моляться за тебе.

— Ти куди шпилиш?! — до камеристки. І вже до Олексія: — А як мався Остерман?

Олексій не одразу зрозумів, про що в нього запитувала імператриця. А тоді здогадався й здивувався сам.

— Був спокійний. Тільки очі тримав до неба.

— То я наказала, щоб перед карою його тихенько попередили, що смерті не буде. Щоб не вхопив удар.

— Твоє милосердя не має меж. — І цілував руки, коліна.

— Встань, Олексію. І знай: я наказала підготувати указ про скасування смертної кари в імперії.

Вона підвелася й пішла до більярдної. Олексій рушив за нею.

Остерман, Мініх і ще кілька німців подалися до Сибіру. За ними поїдуть їхні жінки, і там, в далекому Тобольську, і ще далі, де тільки ліс, болота, три місяці сонця на рік, вони лататимуть сітки, копатимуть городи, а їхні чоловіки ловитимуть рибу та коситимуть сіно.

А кари колишніх царедворців, міністрів і всіх інших наближених до трону тривали; перед тим, як їх засилали, сікли батогами, особливо позірних змовників проти трону, надто все окошилося на Наталії Лопухіній, яка конкурувала красою з Єлизаветою; кат вирвав їй язика і, тримаючи в руці, підніс високо вгору:

— Кому язик незрівнянної Лопухіної, чудесний шматок, я його дешево продаю, за руб язик чудесної Лопухіної.

Вона була вагітна, знепритомніла, її приводили до тям батогами. Проте того Олексій вже не бачив, те було значно пізніше.

У той час, в 1741 році, на Олексія впали дві важкі звістки з дому: перша — помер батько, друга — помер старший брат Данило. Звістки були трохи стерті відстанню, далекою дорогою, часом, але чуйна Олексієва душа довго тужила. Єлизавета намагалася розраяти його, якось розважити, возила з собою на полювання, в далекі й близькі маєтки. Душа потроху бралася шкарубкою шкаралупою. Жаркі обійми топили лід. Ніжність її була щира, вона її не приховувала. Вийшли з театру, тягучий вітер повіяв з Неви, хутрянка на Олексієвих грудях була розхристана, Єлизавета при всіх підійшла й загорнула вилогу, а потім легенько торкнулася губами щоки.

— То я зняла сніжинку. Така ніжна сніжинка.

Оці знаки уваги, ніжності дужче від будь-яких слів упевнили двір у глибині кохання імператриці.

Згідно з давньою регулою, Єлизавета коронувалася в Москві. Їхали на лінійці неймовірних розмірів, там були стіл зі стільцями, спальні покої, канцелярія, туалет, уздовж усієї дороги від Пітера до Москви двома рядами стояли увіткнуті ялинки, у містах і селах виганяли людей, і вони лежали ниць біля дороги. З монастирів виносили ікони. А кругом — голі хатки без садів, виють голодні пси на пустирях, мигає бліденьке світло лучини у вікнах. Расея! Олексій їхав у кареті з Єлизаветою, грали в карти. Щойно під'їхали до Москви, до карети під'їхав верхи Бестужев, ступив на підніжку карети, просунув голову в напіввідчинені дверцята:

— Ваша величносте, жити в Кремлі не можна.

— Чому? — підсунула до себе гральну карту Єлизавета.

— Загиджено. — І, нахилившись до Олексія, зовсім тихо: — Голоवेशки. І засрано. Я поткнувся на ганок, а там...

— Ну, тоді в Преображенський. — Її обличчя засвітилося. Там минала її юність, усе дихало милими споминами.

Сухе обличчя Бестужева було незворушне, хоч мав повідомити найнеприємнішу новину.

— Вчора вночі палац згорів.

Єлизавета пожбурила карти. Олексій підібрав їх.

— Не сумуйте, ваша величносте. Нічого на світі немає вічного. У нас, у селі, також колись згоріла хата.

— Розраїв... Тоді на Язу.

Там гриміли бали, бенкети, під вікнами горіли діжки зі смолою, тріщали феєрверки. Олексій і Єлизавета сиділи, міцно обійнявшись, дивились в підпалену ніч і усміхалися одне до одного. На її гарних, хтивих губах грали відсвіти.

— Колись козаки стояли під стінами Москви, — сказав Олексій. — З гетьманом Сагайдачним.

— Ну й що? Звідки ти знаєш?

— Нічого. Постояли й пішли. А знаю... Я ж також козак. Мій батько — козак, з правого Дніпрового берега. Козаки не важаться на чуже.

— Я це пам'ятаю, — тихо мовила Єлизавета. — Помовч, послухаймо.

Знизу долітав плач бандури. То грав Григорій Любисток, найкращий бандурист капели, справжній чарівник. Виливав свою тугу за рідним краєм, без якого не міг жити:

Та немає лучче, та немає краще,
Як у нас на Україні...

Сліпий, він кілька разів утікав додому, його щоразу ловили — останній раз уже в Печерській лаврі, він хотів стати ченцем, аби лише жити на Україні. Пожалуваний у дворянство і чином полковника, але тим ніскілечки не втішався: «Мені б тільки чути легіт нашого вітру на щоці та вдихати запах мальв, а більше нічого не треба».

Увечері, перед сном, Єлизавета подарувала Олексію дорогушу табакерку в діамантах. Олексій покрутив її в пальцях і повернув цариці:

— Нащо мені ця тавлінка, Лізо. Тютюну я не нюхаю, а повиколупувати діаманти та продати... на таке я нездатний. Забери назад. — Хоч знав, що саме обдарування царською табакеркою — найвищий знак пошани в очах царедворців.

На самій коронації Олексій ніс шлейф Єлизавети. По тому вона роздавала нагороди, Олексію статс-секретар вичитав з паперу чин камергера, поручника гвардії (сама Єлизавета — капітан), і маєтки Рождественне і Поріччя.

Наступного дня ходили на прощу в Троїцьке. Єлизавета йшла боса, попереду троє камер-юнкерів підбирали та закидали камінчики і грудочки. Олексій також ішов босий — йому не звикати, чавив своїми великими п'ятами груддя, аж порскала пилюка. Пахнув сухий придорожній полин, повівав вітрець. Маркіз Шетарді дріботів тоненькими ніжками в черевиках з діамантовими гудзиками, імператриця сміялася з нього, але його настирливих залицянь не відхиляла, то покладе йому на плече руку, то одягне на його голову капелюха. Єлизавета намагалася викликати в Олексія ревності, він бачив, як учора Шетарді виходив з її опочивальні. Одначе новоспечений камергер тільки усміхався. Та й справді, в наступні дні скільки Шетарді не підступався до імператриці — йому було вкрай потрібно вирішити кілька дипломатичних справ, — вона розмови уникала, одного разу він уже був зовсім домовився про аудієнцію, але щойно зайшов, Єлизавета заплескала в долоні:

— Столика, карти, я хочу зіграти з маркізом пульку. Лесток, розпорядися.

Лесток з'явився за хвилину, за ним несли інкрустованого столика на трьох ніжках. Лесток — француз, придворний лікар, але набрав сили великої, цариця за всіма порадами звертається до нього. Він знає потайні думки Єлизавети, він допомагав їй зійти на трон, коли треба — він відвертий, коли треба і з ким треба — грубий, коли треба — лестивий, і завжди хитрий. У нього п'ять помічників-лікарів, він сам пускає імператриці кров і бере навіть з неї по дві тисячі рублів.

Після пультки Єлизавета рішуче встала й пішла.

Увечері був маскарад. Олексій мовчки походжав галереєю, одягнений запорозьким козаком. Посеред галереї вибивав тропака хвацький матрос, вистрибував, вигинався, викаблучувався, а тоді побіг за спини й сховався за великою розкішною трояндою. Олексій і собі ступив за куш. Матрос стояв розчервонілий, важко дихав. На носі поблискували крапельки поту.

— А що це ти, матросе, накрав, — поклав матросові на груди руку Олексій.

— Я... Я...

Ця гра їй дуже подобалась. Як подобався сам Олексій. Подобався як людина, як коханець. До нього вона вже знала чоловіків. Але які вони всі були пісні перед ним! Вона дізналася про це не першою. Взявши Олексія до капели, вона вибрала йому фрейліну Нарішкіну. І ця фрейліна в припливі відвертості нашепотіла царівні, який солодкий, який незрівнянний з іншими цей співак. Єлизавета перебрала його до себе.

— Ти, ти. Ось я тебе виведу на чисту воду. — Він обійняв її за талію. — Ходімо до мене, я хочу з тобою пожартувати.

— Ти — мужеложець?

— Атож. З таким матросом побавлюсь залюбки.

Почувся здавлений сміх.

— Звідки ти здогадався?

— Не буду брехати, Лізенько, я підглянув, як ти одягалася.

— А ти чому такий сумний ходиш? Що тебе гризе?

— Та так... Крім тебе, нема мені з ким і поговорити. Вся моя душа в далекому краю, на травах шовкових.

— Хочеш, я викличу твоїх матір і сестер, і брата...

Після маскараду був бенкет. Сидячи бенкетували Єлизавета, Олексій, Бестужев, Воронцов — усі решта їли стоячи. На банкеті їли українські страви: холодець з хріном, пампушки, вареники з сиром і вишнями, але були й страви французької кухні, маркіз де Шетарді пив бульйон просто з чашки, й на нього дивилися осудливо. Потім знову були танці. Олексій танцював у окремій кімнаті: його вчив танцювати балетмейстер. Олексію обридло тупати назад-вперед, його щось звар'ювало, він вирвався, увійшов до галереї — саме настала тиша — й наказав оркестрові: «Метелицю»!

І так вдарив закаблуками, аж застогнав паркет, і пішов, і понісся, й вилетіла назустріч Єлизавета, й вони вдвох полетіли по колу під слизькими поглядами присутніх, які

дивитися осудливо не зважувалися. Всі розважалися як хотіли. Після вікопомних вечорів Петра І, оргій, де панували грубість, пиятика до неприємності, страх, тепер були розкутість і щирі веселощі.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Коли гербована, з червоними спицями карета під'їхала в Лемешах до двору Розумів, усе село поспиналося на тини. З карети винесли горностаєву шубу — подарунок Єлизавети, два великі кошики. Наталка Дем'янівна Розумиха вийшла з хати в подарованій шубі наopak, розіслала її на моріжку перед двором і поклікала сусідок. Пили горілку, вино і пиво. З хати, з велетенського гнізда, лелеки прощалися з Наталкою клетотом. Багато років вони добудовували гніздо й вибудовували величезне: коли Кирило одного разу заліз у нього, йому було попідруки. В гнізді поробили гнізда горобці, їх було безліч, лелеки жили з ними в мирі. Тепер обоє поставали на краю гнізда, позакидали голови й клетотили під самі хмари. Кирило ж, побачивши карету, людей у мундирах, подумав, що то приїхали забирати його в солдати, заліз на осокора й не злавив. Звідти його виманив голод.

Матір привезли до Москви, де саме перебували імператриця й Олексій.

Розумиху приводили до столичного, «панського» вигляду. Фарбували щоки рум'янами, брови, накручували буклі, вдягли в перуку, французькі строї. Коли її під руки завели до зали, вона повернула голову праворуч і побачила в дзеркалі — дзеркало було на всю стіну — розчепурену, розцяцьковану вельможну панію, подумала, що то імператриця й опустилась на коліна. Покоївки підхопили її. І тут Наталка затялася:

— Не буду в цьому. Ви з мене ляльку зробили, опудало. Давайте моє, я в гарному, чистому приїхала. І коси мої чисті, і я сама.

Довелося покоївкам вести її назад, перевдягати. До неї підійшов Олексій у камзолі, шовкових панчохах, у перуці. Вона його не впізнала.

— Мамо, це я, Олексій, — і губи в нього дрібно засіпалися. — Мамо!

Крутила головою. Тоді Олексій одгорнув жабо й показав їй знайому родимку. Розумиха заплакала. Заплакав і Олексій. За чим він плакав? За юністю, за безпосередністю життя, за рідним краєм? За всім.

Розповіли Єлизаветі. Вона дуже сміялася, а зустріла Розумиху вельми привітно, посадила біля себе на диван, взяла її руки в свої. Камеристки, всі інші мешканці палацу і заходжі бачили це: розуміли, що Олексій Єлизаветі не просто фаворит, а коханий, дорога серцю людина.

— Хочете побачити ваших? — Єлизавета подзвонила в дзвоник.

Заходили чинно, але без страху: Федір Дум'янський, священник із села Понорниця біля Новгорода-Сіверського — духівник Єлизавети, його донька Катря — фрейліна, гуртом зайшли співаки з України, які саме репетирували італійську оперу: Марко Полторацький, Максим Березовський, Григорій Марцинкевич, усі в італійських строях. Розумиха водила очима, не тямлячи, що воно діється, й не вірячи, що це українські козаки, аж поки вони не заспівали, обнявшись за плечі: «Ой що ж то за шум учинився». Олексій шепотів Єлизаветі на вухо:

— Це ти — муха, а я комар.

Ой, що ж то лежить за войовник,

Чи цар, чи гетьман, чи полковник.

Не цар, не гетьман, не полковник,

А то мухи-цокотухи полюбовник.

Єлизавета дивилася на Олексія, її очі лагідно тепліли, на великих гарних губах яріла усмішка. Це бачили всі. Й на-самперед бачив сам Олексій. Той погляд лоскотав серце й лоскотав честолюбство: найвища, найкраща жінка держави кохає його, він не складав звіту, що має бути з того кохання, був ще молодий, світ сприймав у одній хвилі, в хвилиночці життя. Водночас обоє вже були втаємничені в утіхи тілесного життя, це об'єднувало їх, спонукало дивитися на все простіше. Й однак, найперше з її боку, сутність їхніх стосунків була не в цьому, було щось таємниче, вабливе, глибоке, що й називають коханням.

Раптом її обличчя посмутніло, очі налилися синьою чорнотою, вії затремтіли: ось-ось з них зірвуться сльози.

— Грішно тут, Олексію, й тоскно. Піду я, мабуть, у монастир.

— Ти? В тебе стільки гріхів...

— Через те і в монастир. Бог любить тих, що щиро каються.

— А що я без тебе робитиму?

— Знайдеш іншу.

— Такої, як ти, вже не буде.

— Дякую.

Того вечора Єлизаветі стало зле. Розболілася голова, почалася блювота. Метушилася наближена камеристка Марія Петрівна, метушився, ганяв інших лікарів Лесток, однак Наталка Дем'янівна владно й рішуче випровадила всіх, а стривоженому і зляканому Олексію прошепотіла: «Звісна річ, суто жіноче», й поклала собі руку на живіт. За тиждень Єлизавета виїхала в Приморський палац на околиці Петербурга, жила там самотньо, а також у Гостиліцах, колишньому маєтку Мініха, в Петербурзі не з'являлася три місяці, всі повеління віддавала через кур'єрів.

Кирила рік навчали в Петербурзі найкращі вчителі. А далі Олексій настановляв його:

— Життя наше, брате, помінялося, забудь про корови та кози, про вечорниці й колодки. Ти маєш стати іншим чоловіком, поміняти свій людський чин, осягнути за границею науки, навчитися жити по-їхньому. Тільки тоді ти станеш твердо на ноги, перед тобою широкий шлях, я та Єлизавета тобі поможемо. Отож не лінуйся, учися, вивчай мови, арифметику, географію, розглядай усе, але не заглядайся на принади того життя, тримай себе в шорах, і ще раз — учися. Осягни науку скільки можеш. Якби ти знав, як кепсько мені, що я вчився тільки в дядька. Але я... тут уже дещо почав тямити. Посилаємо з тобою графа Теплова, ад'юнкта академії, він буде за тобою наглядати, слухайся його, у нього гроші і все інше. Ти поїдеш не під своїм ім'ям, а під ім'ям Івана Обидовського. Запам'ятовуй зразу.

Розумиха похитала головою, сказала Олексієві, коли Кирило пішов:

— Бачила я Теплова, розмовляла з ним. Поганий він чоловік, лукавий, хитрий. Не довіряй йому.

— Звідки ти таке взяла?

— Душею чую. Підступний він.

— Ну, мамо... Та це ж призначення Єлизавети.

Кирило відбув за кордон. Спершу до Берліна, де вчився під керівництвом відомого математика Ейлера.

Вони зібралися в комірчині Григорія Любистка, бандуриста знаменитого, славетного, в нього трохи більша комірка, ніж в інших, у яких живе по два-три чоловіки. З Гетьманщини прийшла посилка з рибою: осетром, судаком, таранею, такі посилки гетьманська канцелярія посилає два-три рази на рік: канцлеру, віце-канцлеру, сенаторам, міністрам, іншим

високим вельможним людям, цих посилок чекають з нетерпінням, то велике заласся. Надто в'ялена шука. Ніде так не вміють робити шуку, як на Запорожжі. Перепадає потроху й співакам, бандуристам. І ось тепер заради такої okazji в Любистка зібралися: незрівнянний бас Гаврило Головня, який нещодавно приїхав з Києва, де відбирав у Могилянській академії співаків, поважний Марко Полторацький, молодий, швидкоокий співак і композитор Максим Березовський, тенор Григорій Марцинкевич. Лушили тараню, краяли в'ялену шуку, барильце з пивом стояло на підлозі біля ніг Любистка, за його спиною на стіні висів килим, а на ньому бандура, дві люльки й турецька шабля. Прочинилися двері, до кімнати вступив Олексій. Торкнувся рукою шапки з пером, неголосно затагнув:

— Ой наступила та чорная хмара,
Став дощ накрапять.
Ой там зібралась бідна голота
До корчми гулять.

Усі підхопили:

...Став дощик іти,
Дозволь, пане, отамане, намет нап'ясти.

Олексієві звільнили ослінчика.

— А чи ніхто з нас, братця, не сміється? А то будемо в шию бить, — сказав Головня.

— Немає серед нас дуки, — ламав спинку від хребтини тарані Любисток, а сам кліпнув невидючими очима на Олексія. Був гарний з себе, дуже гарний: буйний чуб хвилею лягав на лівий бік, орлиний ніс, круте підборіддя. — Всі ми тут... як ото в клітці.

— У золотій, — крякнув Головня.

— А де ж нам ще бути? — запитав Марцинкевич.

Марко Полторацький розгладив вуса.

— Мали б бути в Дикому полі, на Дніпрових порогах, у турчина в гостях.

— Минулося те, лишилося тільки в піснях, — проказав Головня.

— Бо немає нині таких людей, перевелися, — запально мовив Марко Полторацький. — Сидять по канцеляріях, або як ось ми отут. Немає їх. Немає Наливайка, Бородавки, Богуна.

— Може, й є, — тихо сказав Любисток. — Час не той. Вичах той час. Дехто пробував...

— Хто? — Любисток.

— Гордієнко. Мазепа.

Головня подивився застерезливо, приклав пальця до губів.

— Та те я й кажу, що минулося, що воно ні до чого. Ми ось тут, а на наших землях...

— Її величність, — мовив, дивлячись у підлогу, Олексій, — учора видала указ, за яким москалям забороняється купляти землю в Україні. — Всі зрозуміли, що тут не обійшлося без Олексія, він сам натякав на це. — Часи справді інші, треба ладом, покорою, вірною службою, — додав.

— Колись було шаблею, — зблиснув очима Марко. — Але справді: минулося. Все минулося. Навіть край наш споганів, там теж так холодно, як і тут. Нанесли москалі постолами холоду. І все міряють: землю, воду, я вже не кажу про пшеницю... — І зняв зі стіни бандуру:

Ой, Боже наш милосердний, помилуй нас з неба.

Перевелось Запорожжя — колись буде треба.

Зарипіли двері. До комірчини вступив Федір Дуб'янський, з Понорниці біля Новгорода-Сіверського. Марко вдарив по всіх струнах:

З тяжкої турецької неволі,
З каторги басурманської,
На тихії води,
На яснії зорі,
У край веселий,
У мир хрещений,
В городи християнські...

У Дуб'янського донька фрейліна одружена з князем Долгоруким, чотири сини, гвардійські офіцери, при ньому остерігалися непевних слів і крамольних пісень. Він благословив трапезу:

— А край хрещений і тут. І води тихії, і зорі яснії.

— А так-так, — закивали головами співаки.

— І все-таки зорі у нас інші, — уперто мовив Полторацький.

— Треба бачити зорі скрізь, — прорік Дуб'янський.

По одному порозходилися всі. Залишились Олексій і Любисток, який довго тужив на бандурі, відтак відклав. Йому особливо була немила чужа сторона, він не приховував своєї нехоті тут жити, презирства до московських порядків. Повів сліпими очима:

— Сидимо ми тут, як папуги в клітці. А там... Та не буде гірше, як у нас на Україні, — проказав, переінакшивши слова думи. — Як скасували гетьманство, як настала колегія з царським намісником, запало все. Москалики що хочуть, те й чинять. Посіли всі землі, і право, і закон. Військові команди забирають усе без будь-якого права: збіжжя, волів, коней.

— В тебе щось забрали? — спитав Олексій обережно.

— Так хіба об мені річ? Хто чимось не догодив москалеві, той біжить до начальника, і тягнуть бідолаху. А скільки нашого люду вимолотили в останніх війнах з турками і татарами... І всі мовчать. Старшина найперше.

— А що вона скаже?

— Еге ж. Їй теж дано право обдирати свій люд до голого тіла. Й обдирають. І закони скрізь московські уводять, уже й судять тільки за їхніми законами. — Він відсунув шухляду, навпомацки дістав пляшку, налив горілки. — Пече мене. Утік би знов. Тобі налити?

— Упіймають.

— Авжеж. Якби ти мені допоміг.

— І куди втечеш? До турка?

Балакали допізна.

Душа нудьгувала за рідною мовою, щирою бесідою. Не-охоче пішов нагору. Човгав анфіладою кімнат. Тут усе чітко визначено, хто з камер-лакеїв де стоїть, де стоять охоронці, хто як і на якій відстані вклоняється, хто як усміхається. Там шаленіли танці. Після чаю і пуншу грали в компі. Ставка — десять імперіалів (майже 100 рублів), пульту раз по раз зривала Єлизавета. Поміж столами ходив у ботфортах Трубецькой, на нього оглядалися, знизували плечима. Потім Єлизавета встала, пройшла галереєю, довго стояла з Шубіним, який кілька днів тому повернувся з заслання, його заслала Анна Іоаннівна, бо побачила, як він грає очима до Єлизавети. Олексій програвав. Єлизавета здалеку спостерігала за грою, відтак поклікала Олексія.

— Що ти увесь час програєш, ти що, не бачиш...

— Що вони махлюють?

— Еге ж. То чого ти не скажеш, чого не впіймаєш на гарячому?

— Так соромно, Лізо, — стояв великий, похнюплений, зніяковілий.

— Їм не соромно, а тобі соромно.

— Я ось і тебе...

— Ти ревнуєш до Шубіна? Так, я його повернула, і чин йому повернула. І маєток дала в Нижньогородській губернії, він їде назавжди в село. А ти приходь опівночі.

Він не любив приходити до неї, волів, аби приходила вона. Не любив пишної її спальні-алькова, малинового ліжка з золотим позументом, білих атласних ковдр, м'яких подушок, дзеркал зі срібним прибором, у які було все видно, він соромився, а вона, навпаки, ще й вимагала, щоб він дивився в дзеркало під час кохання.

Наступного дня виїздили в Царське Село. Того ж дня отримав листа від Кирила. Кирило в Берліні вчився математики під керівництвом всесвітньо відомого Ейлера.

Виїхали пізно. Але спочатку їхали в протилежний бік, в сутіні заїхали в сільце Перове, зупинилися зоддалік від церкви, Єлизавета вийшла і пішла до храму. Побачивши її, піп заляк у німому поклоні. В церкві в сяйві небагатьох свічок блискотіло срібло, золото, діаманти — Єлизавета засипала церкву коштовностями та грішми. В ній вона вінчалася з Олексієм. І зараз повісила на ікону Божої Матері рушника, розшитого власноруч перлами, діамантами. Повернувшись, була тиха, умиротворена, зовсім не така, як минулого вечора, а ніжна, сором'язлива, ніжно-любляча, тримала Олексієву руку в своїй, і її рука ледь-ледь тремтіла. І вії опущені, і в кутиках губів цнотлива таємниця.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

В червні Єлизавета виїхала на Україну. Довго зваблював він її туди, золотими фарбами змальовував свій край: там і небеса інші, і води чистіші, і люди кращі.

Нарешті Єлизавета сказала:

— Хочу, Олексію, побачити твої краї. Ти стільки гарного розказуєш про них.

Перед дорогою довго молилася в хрестовій кімнаті палацу. В тій кімнаті ікони в перлах і діамантах, лампади золоті в камінні, хрестовий піп благословив із вощаника — невеликого кадила з воску.

Почту було двісті тридцять чоловік і безліч слуг, і їхав з нею великий князь Петро Федорович зі своєю нареченою — німецькою принцесою Софією Анхальт Цербтською, майбутньою вовчицею — імператрицею Катериною II.

Високо в небі, під хмарами, купалися на тугих вітряних потоках два орли, стрімко мчали вгору, перекидалися, й тоді

було видно широкі білі смуги внизу на могутніх крилах, і линули згори. Появу орлів визначили як добрий знак. Погода стояла хороша. Ще цвів жасмин, наливалися соками молоді яблучка, в садах червоніли черешні. У лісі кувала зозуля, і вони разом рахували свої майбутні літа.

Обоз розтягнувся на кілька верст. Везли його двадцять три тисячі коней. Їхали через Глухів, Кролевець, Батурин, Ніжин, до Козельця. Єлизавета відмітила контраст між двома краями: Московією і Україною. В Московії чорні немазані хати без садочків, села порожні, похмури, людей на вулицях не видно, а в Україні вже в першому селі товсто-дубові хати біленькі, рясні сади, квітники біля хат, і скрізь на вулицях святково зодягнені люди, стоять, кланяються, махають руками, молоді й старі, поприводили малих дітей, і ті вимахують рученятами. Й дзвонять дзвони, грає музика — свято появи імператриці.

— Ти бачиш, як тебе в нас шанують, — брав Єлизавету за руку Олексій.

— І звідки, і як?..

— Добра слава йде попереду, а ми за нею.

Єлизавета, звичайно, не знала, що тут поклопоталася вся старшина, від генеральної до сільської, що це їй підказали з Петербурга, і Олексій, і Кирило, і духівник Єлизавети Федір Дуб'янський: як зустрінете, така вам буде й віддяка. Мости — через Есмань, Снов, інші річки — були обкладені вздовж вінками з квітів, листя й трави, перед в'їздами до міст стояли дерев'яні арки. Перед Глуховом карету зустрічала вся старшина: генеральні, полковники, сотники, значкові товариші, оточили довгими рядами з обох боків, оголили шаблі, сонце світило щедро, сипало іскри з шабел; урочистість, трохи аж моторошність, повисла в повітрі. Єлизавета не витримала й приклала до очей шовкову хустинку.

Увечері в Глухові Олексій довго розмовляв з генеральною старшиною. На прощання сказав:

— Не всяка справа зразу робиться. Крапля камінь точить, а серце імператриці не камінь. Пишіть уклінно, щоб нам вернули гетьманство і старі порядки.

Сьомого серпня старшина урочисто подала імператриці прохання (чолобитну) про відновлення в Україні гетьманства. Молодий Скоропадський сказав:

— Ми всі під крилом Вашої Величності й відчуваємо Ваше материнське піклування. Але Ви далеко, і добре було б, якби Ваш нагляд здійснював тут чоловік, Вами настановлений.

В Козельці, на річці Остер, уже на них чекав будинок, у якому розмістилася цариця з усім вищим почтом. Будинок невеликий, але зроблений дуже доладно, навіть вишукано: шість колон парадного входу й по дві біля бічних — дубові, одполіровані до блиску, а потім пофарбовані білою фарбою, і сам будинок білий, чепурний, за ним з горба простиралася широка долина з Остром і крайкою лісу на овиді.

Обоз, обслуга розташувалися на луках, які тягнулися майже до самої Десни.

Наступного дня, в неділю, Єлизавета захотіла подивитися на Олексієве село Лемеші. До нього їх примчала запряжена двома сірими в яблуках рисаками карета. Єлизавета вийшла з карети й пішла вулицею. Олексій ступав поруч. На нього ринули спогади, він розчулився, рознервувався, то забігав наперед Єлизавети, то відставав. Підійшли до церкви. На паперті сиділа тільки одна старчиха, Гопченчиха, світила більмом лівого ока, висхла, обличчя в зморшках, одежина блаженська, але чиста, в акуратних латках. Вона стала на коліна, вклонилася до землі:

— Храни тебе, матінко-царице, довгії літа, нехай килимом стелеться тобі під ноги наша земля, нехай ніколи не заходить над тобою сонце.

— Як гарно, — мовила Єлизавета. — Навіть наші придворні лестивці не вміють так.

— Це від щирого серця, — Олексій.

— Дай милостиню, — звеліла скарбнику й, бачачи, що той непевно длубається в калитці, мовила: — П'ятірку дай. Скарбник невдоволено вийняв асигнацію.

— Це ж... пара волів.

— Не твоїх.

Коли Єлизавета переступила поріг церкви, Олексій нагнувся до старчихи:

— Бабо Оришко, беріть у руку гроші і швидко йдіть додому, не зупиняючись.

Церква була бідненька. Горіло тільки з півдесятка свічок, інші засвічував паламар. Він і шепнув Олексієві: «До вінчання». До Єлизавети підійшов попик, благословляв, клав глибокі поклони.

— Це ти тут співав?

— Тут. І в сусідньому селі Чемері, — і заусміхався, і аж плеснув у долоні. Й був схожий на кабешного хлопчика, й таким їй подобався особливо.

— Дай двісті рублів на храм.

У скарбника аж затрусилися руки, проте гроші дістав. Потім Олексій водив її по селу. Як верталися, зустріли весіл-

ля. Чинне, без вереску перезви, без п'яних гуків. Весілля зупинилося посеред дороги, наперед вийшов сивовусий, в новій чумарці козак, поблагословив царицю. З-за його спини виткнувся низенький мужичок з тацею, на якій пляшка та чарка.

— Випийте, матінко, за здоров'я молодих.

На нього зацитькали, тягнули за поли свити, де ж таки, цариця буде пити посеред дороги сільську горілку, він зграсувався, подався назад, але Єлизавета ступила вперед, узяла чарку. Промовила урочисто:

— Щастя, добра, мноії літа. — І вихилила всю.

Минули управу — нову хату під очеретом, і тут назустріч Єлизаветі та Олексієві з вулички виступила молодиця й зупинилася як укопана. Лице зашарілося, в очах застрибали сполохані вогники. Молодиця була надзвичайно гарна. Повні чіткі губи, кругленьке личко, брови, як два серпи.

— Здрастуй, Харитинко, — мовив Олексій.

— Здрастуйте... — пробелькотіла й майже побігла назад у вуличку.

Єлизавета посміхнулася, посварилася пальчиком.

— Чого вона так почервоніла?

— Ми з нею корів пасли.

— Тільки пасли корови? Чи й ще щось?

— Вона, Лізо, тоді була ще майже дитина.

— І, звичайно, таємно кохала тебе. Тебе ж не можна було не кохати.

— Може, й кохала. Але тріньки-тріньки, по-дитячому.

— А де ж ви пасли корови?

— А он там, на пастівнику, на Заячому Крузі.

— Ходімо труди. Далеко-далеко.

— Дуже далеко не можна. Там рокити, мокрий луг, болотистий.

Єлизавета махнула рукою, щоб ніхто не йшов за ними. Скинула французькі черевики з золотими метеликами — Олексій підхопив їх, ступала босими ногами, тихенько зойкала, але йшла. Так дійшли до кущів верболозу. Колишня копанка посередині розлилася, заросла ситнягом. По той бік озерця плавали дика качка та селезень. Він кружляв навколо неї, витягав шию, показував, аж поки качка присіла у воді й він скочив на неї. А потім плавали вдвох, він пірнав, вверх лапками, шукав корм, а далі поплив, поплив попід ситнягом у далекий кут, що його майже й не видно було. І тоді раптом з очерету ліворуч виметнувся інший селезень і, поспішаючи, аж кипіла вода під лапками, рвонувся до качки й стрибнув

на неї. Вона не втікала. Перший селезень помітив суперника й помчав до качки, погрозливо крякаючи, погнав суперника по озерцю, загнав далеко в ситняг і повернувся до качки. Певно, качурів було більше, ніж качок, не всім вистачало пари.

— Зараз він їй дасть, — сказала Єлизавета. — Битиме морду.

— Я ж тобі не б'ю!

— ?!

Але качур знову кружляв у любовному танку довкола качки, простягав над водою лапку, напинав над нею крильце, терся шиєю об шию, і врешті вона знову присіла у воді й він скочив на неї.

— У них просто. Всім вистачить. — Єлизавета оглянулася. — А тут гарно. Ще одна пташка дивиться на нас з гілки.

— Волове очко.

— Нехай дивиться.

Вона обійняла його за шию. Їй хотілося пастушої екзотики. Вона хилила його на траву. А йому згадалася Василина.

І, може, від цього він знову палав, і її дуже туге тіло кликало нездоланно. Потім вони сиділи на траві. Й знову, як тоді, все сталося дуже швидко, але й дуже гарно. Єлизавета засміялася.

— Ти як молодий. Як хлопчак. Як же було солодко.

— То все від тебе.

...Вони приїхали в будинок у Козельці. Єлизавета лягла відпочити, а Олексій повернувся в село. Він пішов на Сягайлівку, зайшов у двір до Харитини. Біля хліва до дровітні рубав суху лозу чоловік з широкими плечима, широким обличчям, великими руками.

— Харитина вдома? — запитав Олексій.

— У хаті.

Харитина сиділа на полу, обнизана дітьми. Одне з правого боку, друге з лівого, найменше в неї в пелені на колінах. Вони їли з дерев'яних мисочок маленькими дерев'яними ложками, третього Харитина годувала сама. Вона знову спаленіла. І він засоромився. І щось защеміло в серці. Ледве подолав.

— Бачу, ти не дармувала часу.

Незручна мовчанка пролетіла попід трямом.

— А в тебе, Олексію, дітей немає?

І враз усе перевернулося в Олексієвій душі, йому хотілося бути чесним і гарним перед оцією чистою і щирою Харитиною, і він сам не стямився, як мовив:

— Є, Харитинко. — Й тут же його струснуло: — Тільки цього, Харитинко, не повинен знати ніхто-ніхто. Жодна душа. За це можемо позбутися життя і ти, і я. Бачиш, як все не просто. І як страшно. Втямила?

— Втямила. Нікому-нікому. — Й засвітила барвінковими очима. — Ой, чим же тебе пригостити в своїй хаті?

— Не треба нічого. Я йду додому, там зібралися всі родичі, ждуть мене. А ти... То твій чоловік рубає хмиз? Як його звати?

— Оверком.

Олексій вийшов у сіни, прочинив сінешні двері:

— Оверку, йди сюди.

Оверко зайшов, ніяковів, тупав, як ведмідь, чоботиськами в присохлому гної.

— Оверку, яка у вас худоба?

— Кінь, корова, телиця, семеро овечок.

— А землі скільки?

— Три десятини.

Олексій поліз за пояс у гаман, там вже лежали приготовлені п'ятдесят рублів. Вийняв і поклав на стіл.

— Оце, Оверку, п'ятдесят рублів. Купи пару волів і землі ще хоч три десятини. У вас десь продається земля?

— На Боярівці. Гарна земля. — Оверко недовірливо дивився на гроші.

— Знаю. Отам і купи. Ну, бувайте, я пішов. Розкажи, Харитино, чоловікові, як ми з тобою корови пасли.

Хотілося погладити по голівці найменшеньке, не зважився.

Оверко кланявся:

— Ваше благородіє, ваше благородіє...

— Я не благородіє, я — сіятельство, — засміявся. — Я — граф. Граф Розумовський. І якщо хтось захоче вас покривдити, скажи йому: граф Розумовський зніме з тебе живого шкуру. А найкраще скажи про кривдника моїй матері, вона на кого хочеш знайде управу.

В порозі зашпортнувся, вдарився головою об верхній одвірок, зціпив зуби, аби не виявити болю. Вийшов на вулицю. Десь неподалік цінькало в дійницю молоко, мекало теля — мабуть, поривалося до корови, а хазяйка не підпускала, пустить, коли здоїть, — і в нього так защеміло в серці, так близько стали в пам'яті прожиті в селі дні, й ці корови, які пас, і ці телята, і чорногузи, які кружляли в небі. І тонко-тонко затремтіло десь у серці: що ж таке щастя?

Вдома вже зібрався увесь рід у новій хаті — хата була збудована до його приїзду. Одні нітилися перед ним, інші трималися надто вільно, тільки мати була як завжди: раділа синові, пишалася ним, не потурала йому. Вона всьому давала лад, кожному вказувала місце. Олексій кілька разів виходив з хати, ходив по садку, де пробігли босими ногами його дитинство і юність. Отут, під хатою, під самою призьбою, росли півники, їхні гострі вістря протикалися одразу після снігу, й по тому, як вони росли, він міряв весну, отут вони й зараз ростуть, півонії, пишні квітки; бувало, він нарізав їх і ставив у глекові на столі, й мати тоді казала: «Ти як дівчина», а он рай-дерево — бузок, його запахи наповнювали у відчинене вікно хату, а он чорнобривці — то вже материні квіти, вона казала, щоб поклали їх їй у труну, а він малим лякався й плакав.

З букетом півоній і приїхав до палацу, вручив їх Лізі, сказавши, що це півонії з власного саду. Вона посадовила його за стіл, майже наказавши: сідай, а потім гепнула перед ним велику макітру, у якій догори лапами лежала тлуста, жирна, засмажена качка — їж. Я зготувала, я — твоя жінка.

Вона й там, у Петербурзі, іноді грала доладну домашню господиню, готувала ту чи ту страву.

— Я обідав дома з родичами.

— Я того не бачила, як ти обідав. Треба їсти те, що приготувала власна жінка. — Й стояла ставна, ладна у фартушині. Така ладна, така жадана, що він не стямився, як ухопив її й посадовив на коліна. Так і кохалися. Потім їв качку.

А по тому вони ходили над Остром, в пітьмі тихо перегукувалася варта. Великі білі зорі котилися за водою. По річці проплив човен з ліхтарем на щоглі і щез. За річкою луг у пітьмі, як ніч без краю. І квилить якась птаха, неначе загублена душа. Й стає терпко, жаско, що все минає, і оця мить також мине, що вони молоді, палкі, але це не буде вічно, й що не вічна оця близькість — їхні душі, неначе одна, спільна, і почуття також. Зорі дивилися на них, перекліпувалися — заздрили. Вони розкотилися по небу, неначе погублені таляри.

У будинку в Козельці їхнє кохання сягнуло апогею — зір. І несло їх до них. Усе було таємничо, романтично, високо. А теплі літні ночі з повним місяцем і падучими зорями зачаровували.

— У нас там немає таких зір.

— Немає. Ти подивися, як вони сяють. Ближче, далі, зовсім далеко. Полинати б.

— Полиньюмо.

І знову вони кохалися. В кожному новому місці Єлизавета кохалася особливо палко, це Олексій помітив давно. Й подумав, що з часом їй зажадається не тільки нових місць, а й нових коханців.

— Знаєш, як би я хотів найкраще прожити життя?

— Як?

— Над річкою, на пасіці. Гарний курінь з очерету. Цвітуть яблуні. А бджоли гудуть, гудуть. А ось і ти йдеш, несеш у вузлику обід. А я тебе пригощаю медом з вошини. Солодким-солодким.

— І ще чимось. Ще солодшим. У курені.

— Безсоромна.

— Я не безсоромна. Просто я кохаю, — і в її очах справді світилися милі приятні вогники. Вона взяла його за руку й приклала до своєї щоки. Тепла, довірлива хвиля огорнула їх, і справді в цей час були вони не коханцями, а люблячими чоловіком і жінкою, спорідненими душами. Й відчували: отак би прожити вік. Сказала:

— Я, Олексію, хочу прожити своє життя. Не хочу віддавати його... ну, як ото високо кажуть: на олтар Вітчизни. Я її люблю, але вона — одне, а я — інше.

І враз те все відлетіло від неї:

— Твоє мріяння... Щоб отак сидіти на пасіці, треба мати добре господарство, добрих наймитів, щоб вони сіяли хліб і доглядали худобу.

— І наймичок, щоб варили їсти, доглядали в дворі і хаті. Й няньок для дітей.

— Ось бачиш, і розпалася ідилія.

— Однак вона є у нас.

Ліза стояла проти вікна, освітлена зорями. Й знову тепла, лагідна, доступна — його. Він обійняв її легенько ззаду, почував її всю, пестив великі тугі перса, запалювався. Ліза зажадала просто вночі в кам'яницю, яка була збудована ліворуч позаду будинку, митися. Вельми була гаряча кам'яниця, вельми в ній було жарко, й жарко було Олексієві, так жарко, як у ті перші ночі, коли Ліза приходила до нього там, у Петербурзі. Кохалася вигадливо, сидячи в нього на колінах, а потім і стоячи, що виходило погано, але хвилююче. Йому найдужче подобалося, коли вона ойкала, а то й скрикувала.

Вранці їх розбудили якісь звуки. Олексій підійшов до вікна. То йшла на пасовисько череда — корови звикли ходити цією дорогою, але тепер тут стояли солдати й завертали вбік, ляскав батогом пастух, корови мукали, норовили прорватися.

Йшли білі, гніді, рябі, поміж них бейкалися телята, намагалися припасти до вим'я. Он одне тицьнуло у вим'я, корова здригнулася, відкинула його ногою: у теляти на морді був їжак. Олекса посміхнувся, згадав, як прив'язували їжаківі шкурки на морди телятам, щоб не висисали корів на пастівнику. Й щось у пам'ять полетіло глибоко-глибоко, й потекли запахи лугу, й закигикала чаєчка-чубарочка, відводячи його від свого гнізда, й замелькали босі ноги... Харитинки. Хто він такий? Що з ним зробило життя? Чого йому судилося слухати італійську оперу, а не чаєчку-чубарочку і корів, і не ходити з кийком по лузі, з чепігами за плугом, з косою в густій траві? Як же вона шипить, вигострена до жаскості, підтинаючи густий пирій, тонконіг, смолянку і валяючи у важкий вологий покіс. Як втікає попереду перепілка і стогне на болоті водяний бугай, а десь у кущах видзвонює мантачкою інший косар. І як приємно пити з барила криничну воду, закинувши його над собою. Він же п'є, що зажадає. Й не знав, чи він щасливий. В людських очах — так. Досяг верховіть... Але це може скінчитися. Та й не тішить душу все це.

Добра Олексієва душа тихенько квила й страждала, вона відчувала, що він одірвався од чогось вічного, прадавнього, од самої долі, а що буде далі, боявся думати. Його не радували чини камергера й генерал-поручника, низькі поклони челяді й козиряння гвардійців, не мав у душі ні пихи, ні погорди, ні владолюбства — мало таких людей на землі, й часто почувався недобре. Трохи зм'якшувала все Лізіна любов, любов щира, палка, не знав, за що вона його любить: вона черпала від нього доброту, спокій, довіру до людей, хоч того їй не вистачало: могла зірватися, й тоді то гримала й сварила сувора цариця, у чию волю вкладено карати й наказувати, та й бачила те й перейняла від Анни Іоаннівни та інших вельмож, воно входило у кров, у характер. І піддані більше бачили й воліли бачити в ній доньку Петра І, грізного і великого, як вони гадали, царя, і оті її спалахи й гнів подобалися їм, як і її щоденні-щонічні примхи та гульбища, танці до запаморочення, їжа-питво до напівсмерті — бо все то життя високої особи, цариці, імператриці. Й навіть осуджували за те, що віддала повеління не вставати при її появі, не цілувати край одежі, а тільки кніксен, легкий нахил голови й добра усмішка.

Олексія при дворі одні любили — надто нижча челядь, інші таїли в душі заздрість, але боялися її виказати — ну ж обмовиться цариці, а вона за нього кому хочеш голову знесе. Тут панує страх, дикий страх, хоч імператриця ніби й добра.

А дехто боявся Олексія з іншої причини: казали, що він вожбит, чаклун, зробить що хоч. Бачили, як він вистрибував чорним котом з вікон імператрициної спальні, бачили, як літав білим вороном по саду, а цариця як прив'язана ходила слідом. Й що воно таке, пороблено та й годі, що вибрала не кавалергарда з графів чи хоча б стовпових дворян, та й отак присушив її, навів якусь ману, ну, побавилася б тиждень-другий, так ні ж, любить якоюсь клятою справжньою любов'ю, як справжнього чоловіка, й то, мабуть, не просто пусті балачки, що вони оженилися таємно.

...Тривога ходила Олексієвим тілом. Він знову дивися у вікно на світлі українські зорі, на швидку течію ріки, на обсіпану зоряним сяйвом баню козелецької церкви; звідти, з ночі, долітала дужа парубоцька пісня:

Із-за гори сонце сяє —
Козак коника сідлає.

Чистий тенор вів пісню по краю оболоні, баси тримали його біля себе, й пісня лилася, як весняна ріка.

І відчув Олексій себе тим козаком, і почув іржання коника, й не стямився, як узяв до рук бандуру.

Ой на горі огонь горить,
А в долині козак лежить,
Порубаний-постріляний,
Китайкою накриваний.

І летіла думка, що ж були його предки козаками, й літали по Дикому полю, й билися з турками-татарами, сягали Перекопу, вони вбивали ворогів, і вороги вбивали їх. І плакали за ними матері, й заламували білі руки дружини:

Ой, коню мій сивогривий,
Скажи правду, де син же мій?
Не плач, мати, не журися,
А вже ж твій син оженився,
Та взяв собі паняночку,
В чистім полі земляночку.
Ой, коню мій сивогривий,
Скажи правду, де милий мій?
А милий твій вбитий лежить,
В правій руці шаблю держить...

В голосі, в пісні було чути здушене ридання.

— А чого їм не однакова відповідь? — Єлизавета.

— Ну, бо, розумієш... Матері кінь не може прямо сказати.

— А дружині?.. Її не так шкода?

— Мабуть. У неї ще може бути інший милий. А в матері син — ніколи.

Й подумав: скількох тих синів втратили українські матері. Й почав розповідати Єлизаветі про українських козаків, те, що чув од старих дідів, од бандуристів: і про трьох братів, і про Марусю Богуславку, і про Наливайка, й про Богуна.

— Скільки пролили крові за цю землю. А самі її не мали, не мали волі, не мали щастя. Ляхи їх гнули — в кайдани брали, на палі садовили, в мідних биках у Варшаві пекли. А й далі... Наче трохи позбулися лиха, отримали хоч на половині своєї землі свого гетьмана... Й зліквідовано гетьманство. А за що? Мій батько — козак з правого берега Дніпра. Втік од ляхів сюди. А й тут не став козаком. Так, назва одна. Як і я, Лізо. А хіба ж я не козак?

— Козак, Олексю, справжній козак. І ще будуть тут справжні козаки.

Розмовляли до глибокої півночі. Вже й зорі осипалися крем'ярами метеорів, уже й місяць скотився до оболоні і вітер обвіяв з нього рожевий жар.

М'яко й чисто було в Єлизавети на серці, і пойняла її особлива святобливість, і тиха молитва спливла їй на думку. Молилися щиро, вдвох.

Коли під'їхали до Дніпра, зупинилися вражені. По той бік гори були внізані людьми в святковій одежі, річку переїхали по наплавному мосту, а далі їхали крізь Тріумфальні ворота, засипані квітами, вітальними вигуками і музикою, гостей зустрічало все київське духовенство на чолі з митрополитом Рафаїлом, біля воріт студенти читали канти і вірші на честь імператриці, піднесли панегірика, видрукуваного у друкарні Києво-Печерської лаври. Єлизавета вийшла з карети, пішла пішки, розчулена, в очах блищали сльози. Нахилилась до Олексія й прошепотіла:

— Полюби мене, Боже, в царстві твоєму, як я полюбила народ сей благонравний і незлобивий.

— Ти бачиш, який народ наш, богобоязливий, лагідний, а його тнуть-потинають.

Небо мерехтіло в сонячній позолоті, було схоже на церковну баню й ще більше навівало на душу святості. Архімандрит Щербацький запросив Єлизавету зупинитися в Лаврі, в архімандритських покоях, і вона прийняла пропозицію. Олексієві піднесли складений у віршах родовід Розумовських, у якому Розумовські поставали як прямі нащадки князівського

роду Ружинських. Усі ці церемонії вітань довго й детально розроблялися Рафаїлом, Щербацьким та іншими; в Академії відбулися богословські диспути під керівництвом ректора Сильвестра Кулябки, для Єлизавети і Олексія програма диспутів була надрукована у вигляді великої гравірованої картини, в центрі була зображена на троні імператриця, вгорі у хмарах її батьки, які опускали на її голову корону, — цариця була в захваті. Все це з вікнами, античними знаками, святенницькими написами. Імператриця із власних коштів пожертвувала Академії тисячу карбованців, Лаврі — десять тисяч, на які й була збудована дзвіниця, що стоїть і понині. Таких див, які Єлизавета побачила тут, вона не бачила ні в Москві, ні в Петербурзі. І Кулебка, і Заборовський обережно розказали їй, яким світочем була Академія раніше, яку славу мала в світі — всі вищі і церковні, і світські ієрархи вийшли з неї, московські також, а тепер стала занепадати, й книги їй з Москви заборонено видавати, і пісні свої співати. Єлизавета слухала, запам'ятовувала. Олексій повторював усе це їй увечері.

Перед сном, походжаючи по галереї, розмовляли. Внизу мрів під зорями Дніпро, за ним розлилося темне море задніпрянських луків, пітьма була таємнича, манлива, і в ній блимало кілька ледь помітних вогників-хутірців. Ніч повісила над містом довгу розкошлану бороду хмари.

— Ти казав: отак би прожити над річкою на пасіці. То, може, один з наших вогників мріє в пітьмі.

— Може. Як мріє добро і вчення, яке ти сьогодні побачила, — мовив Олексій невластиві йому раніше слова. Вчора і сьогодні він розмовляв з Рафаїлом, із Колачинським і вирішив делікатно сказати цариці, що таке для Московії Україна. — Коли в часи Хмельницького у Києві вже була Академія і братські школи, Москва була темна й неграмотна, навіть Святе Письмо, переписане од руки десятки разів, не могли втямити не тільки миряни, а й попи. І тоді з Київської академії до Москви приїхало тридцять академістів на чолі з Єпифанієм Славинецьким, і переклали Біблію, Псалтир, космогонію та інші книжки, включно до житія Александра Македонського, а потім звідси приїхав Симеон Полоцький і привіз систему віршування, далі відомий тобі Феофан Прокопович привіз драму й уклав статут вашої Академії, і вчив царських дітей, а блюстителем патріаршого престолу був Стефан Яворський з Ніжина, і наші в Москві та Петербурзі майже всі церковні ієрархи з Київської академії. Я, Лізо, темний, але знаю, що таке світло й звідки воно може

пролитися, нам би трохи простору та волі, й ми піднесемо Московію і престол ще вище. Через те й просимо відновити гетьманство і відновити наші розумні справедливі закони.

Єлизавета мовчала, ходила задумана, спираючись на Олексієву руку. А він думав, чи ж зблисне отой великий вогник, про який він мріяв зі своїми в Петербурзі і Глухові. Й знову вони почувалися вдвох на цілий світ, і ніхто не був їм потрібний, і почуття ніжності та вселенської любові переповнювало їх.

А ранком, коли Єлизавета вже була одягнута, він підійшов до неї й сказав:

— Лізо, ти до Петербурга поїдеш сама. Я залишуся тут, у Лаврі. Ченцем.

— Ти — ченцем? Такий грішник.

— Через те й залишусь.

— А я? Ти подумав?

— Думав і думаю, чим може завершитись наше кохання.

— Як чим?

— Усе на світі минає, все має початок і кінець.

— І кохання?

— І кохання. І тоді пропаде все.

— Не можна гасити вогонь, який розпалив сам. Не дурій. Не блазнюй. Це... гарно для філософії, але не підходить для життя. Та я й не дозволяю. Ходімо. Нас чекають.

Того дня Єлизавета відновила указом Київську митрополію, ліквідовану двадцять два роки тому, й дала на Лавру велику суму грошей.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

Дівчинка сиділа на воротах. Маєток Єлизавети в Ропші: великий будинок і флігельок поруч з ним — дівчинка жила у флігельку, будиночку в лісі, огороженому високим парканом. Малій три з половиною роки, вона пухленька, круглолиця, схожа на ангела. І вдачі ангельської. Сидить собі на ганку, складає з брусочків-кубиків дім — дім розвалюється, інша дитина б плакала, розкидала ногами кубики, а вона мовчки пригребе їх до себе й складає знову. Й так кілька разів, поки не доб'ється свого.

З флігеля вийшла нянька Марфа, розвішувала на мотузку дитячі сорочечки.

— Аделько, злізь з воріт, упадеш! — гукнула.

— Вона приїде.

— Звідки ти взяла? Не приїде вона.

— Приїде, приїде, я знаю.

Марфа, розхитуючись у ході, як качка, рушила до флігеля, і в цей час дівчинка заплескала в долоньки:

— Іде, їде!

— Що ти вигадуєш?

Та вже почувся гуркіт коліс.

Двірник Савелій — в чині гвардійського сержанта, що дорівнювало армійському капітанові, — кинув сокиру, якою рубав дрова, й побіг до воріт, зняв дівчинку, розчинив їх. З карети легко вистрибнула Єлизавета, підхопила дівчинку на руки. Та не плакала, не кричала, а мовчки притислася до її щок.

— Я знала, що ти приїдеш.

— Звідки?

— От знала. — І по хвилі: — А в нас папуга помер.

Єлизавета зітхнула.

— Всі смертні. Всі помremo.

— І ти?

— І я.

— А я?

Єлизавета задумалася. Перед лицем Бога не можна було казати неправду. Зітхнула.

— І ти... Тільки дуже нескоро.

— Я — ні. Я сховаюся.

— Куди ж ти сховаєшся?

— У мене є схованка. Під кущем смородини. Ходімо, я тобі покажу.

— Ходімо.

...Того вечора французький посланник д'Альйон писав у Париж своєму приятелю Амло, який працював у міністерстві закордонних справ: «Мені вдалося довідатись, що цариця виховує з великими піклуванням і любов'ю дівчинку. Можна тільки здогадуватися, ким доводиться їй та дівчинка».

Нарешті весна доплуганилася й до Петербурга. Посинів, а потім і розтанув лід на Неві, на канавах і канавках, не-сміливо проклюнулися на деревах листочки, зазеленів луг біля Адміралтейства, й на ньому розпочалися кулачні бої. Розквашені носи, розбиті губи та вибиті зуби — це й було найпевнішою ознакою приходу весни в північну столицю. Над Петербургом гули тягучі солоні вітри, вони несли з собою запахи весни, ситого заморського життя, вічного московітського убозтва, нових дворцевих розваг і любошів.

З першими стрижами прилетів з Парижа й Кирило. Олексій довго вдивлявся в нього, впізнавав і не впізнавав: ферт, хват, денді в жабо і капелюсі з павиним пір'ям, олансовими манжетами, шаркав ногами і мів тим пір'ям підлогу так уміло, що сторопіли найхвацькіші придворні модники, які вже давно понабиралися французьких манер і звичок. Ще довше придивлялася до Кирила Єлизавета, то підходила до нього, то відходила, безцеремонно вертіла на всі боки: багатирського зросту, риси обличчя приємні, хоча в очах якась дикість, — а тоді задоволено прорекла:

— І все-таки тобі далеко до брата.

Олексій зніяковіло опустив голову:

— Звичайно, він вганяв за паризькими модницями, а я у його віці ганявся за рябими коровами. А тепер за тобою. Єлизавета розсміялася.

— Сприйняти це як комплімент? — І до Кирила: — Ну, йди, знайомся, та не задурюй голів придворним красуням.

А вони закохувались самі, й карі, сірі, чорні очі летіли за ним, коли він з пташиною легкістю і неймовірною грацією кружляв їх у менуеті по двірцевому паркету. Кирило весь поринув у принади світського життя, до того ж незабаром отримав чин камергера, наздогнавши чи й перегнавши перших вельможних женихів. Одначе Єлизавета недовго дозволила йому стирати підосви наймодніших паризьких черевиків на паркетах, поклікала його та його наставника Теплова й сказала:

— Графе, поведи цього отрока в Академію, нехай подивиться, нехай порівняє нашу вченість із закордонною.

Теплов водив його тиждень. А потім імператриця поклікала Кирила до себе.

— Ну, що ти побачив? Як тобі наша Академія, як наші академіки? — запитала діловито.

Кирило розсміявся. Він сміявся весело, як дитина.

— Та там такі дурні, що я їм би й свині пасти не довірив. Єлизавета нахмурила свої широкі брови:

— Чому?

Кирило закашлявся від сміху:

— Ну, був я на їхніх учених диспутах. Один такий: чи є в раю троянди без колючок. А другий: чому в жінок не росте борода.

— То чому?

— Ну, це запитання до Бога. Так він зробив, тобто природа. Оце і все. Як, скажімо, в корови є роги, а в коня немає. Така порода. А троянди без колючок? Хто звідти, з раю,

повернувся, хто про те щось знає? — І враз став серйозний: — До всього, Ваша Величносте, там засіли самі німці і гнуть науку на свій копил. Найсмачніші ковбаси — німецькі. Найкращий стрій військовий — прусський, найбільший полководець — Фрідріх. І вся наука, вона така...

— Яка?

— Ну, ні до чого. Треба, щоб вона вчила, як будувати кораблі, як плавити мідь і чавун, як жито вирощувати. А нащо це німцям для Росії? Духу в них російського немає. Ну, є кілька чоловік тутешніх. Один — Найтов, токар, він ще від батька вашого, Петра, лишився, але його запхнули в закуток, і другий, молодший, Ломоносов зветься, але і йому ходу немає. І ще такий Деліль, астроном, але що він сам зробить. Там треба міняти увесь стрій, одних повиганяти, інших переучувати.

Єлизавета підвелася з крісла, пройшла по кімнаті, зупинилася навпроти Кирила — заграла очима:

— От ти це й зробиш.

— Я?! — Кирило вибалушив очі й аж за шию взявся. — Що я?.. Хто я такий?

— А такий, як всі. Не святі горшки ліплять. Уже те, що ти побачив і розумієш, що не туди вони йдуть, — добре. От і будеш з цим самим Делілем, Ломоносовим.

Через два дні Кирило був призначений президентом Академії, йому було вісімнадцять років.

Єлизавета була сама присутня на вступній, так би мовити, тронній промові Кирила. По виході з Академії вона йому просто на вулиці мовила:

— Найкраще з того, що ти сказав їм: ми тут не для того, щоб отримувати високу платню, а щоб робити діло.

Увечері вона зачинилася з Олексієм у діамантовій кімнаті, де були виставлені всі діаманти корони й куди вхід був заборонений рішуче всім.

— Твій брат — розумний, — мовила, беручи до рук діадему. — І за кордоном він не тільки бігав за спідницями. — Й мовби без будь-якого зв'язку: — Завтра я повелю вивести гетьманську канцелярію з-під управління Сенату й передати в управління колегії іноземних справ. Як іноземну державу. Це — перший, необхідний крок.

У суботу Олексій був на балу. Він стояв у залі в натовпі царедворців, послів, усілякого іншого люду. Увійшов гофмейстер, грюкнув по паркету позолоченою палицею й оголосив вихід. Заграли валторни, тонко заспівали ріжки. Арапи в білому прочинили двері. Першою йшла імперат-

риця. Гордовита, велична, царственна: вміла бути такою, коли їй було треба. Олексій аж замружився на мить: чи та це жінка, яка ще вночі лежала з ним у ліжку і ласкаво шепотіла сороміцькі слова. Його обійняли гордість і страх: вона могла отак перекидатися з однієї в іншу. Ряди вельмож хилилися перед нею, як колосся під вітром, тільки замість пилку над ними куріла пудра. За нею йшли дванадцять поважних статс-дам, за ними дванадцять фрейлін з цнотливістю в блудливих очах, далі дванадцять камергерів і дванадцять камер-юнкерів, поважно прошкували тайні радники, сенатори, начальники колегій. Ударили литаври, заплакали скрипки — розпочинався бал.

Єлизавета танцювала менует з Кирилом, той легко, метеликом пурхав по паркету, й так само легко пурхала цариця. Олексій милувався братом, але, проти волі, враз у серце закралася ревність, бо ж бачив свою неотесаність і убогість поряд з в'юнким, легким Кирилом. Потім танцювали інші танці, серед них і українського трояна, співали італійські арії співаки, грали і співали бандуристи. Всіх, навіть самозаконаних московітів, зачарував голосом і грою Любисток.

Ой з-за гори високої,
З-під Чорного Гаю,
Ой крикнули козаченьки:
— Утікай, Нечаю!
— Не бійтеся, не бійтеся,
Пани отамани,
Поставив я стороженьку
Усіма шляхами.

Б'ється в тісній комірчині царського палацу широка й вільна козацька пісня. Їй би степу, де срібними хвилями тече ковила, де вітер заплітає коням гриви, там злетіти у височінь, де пливе на теплих потоках вітру могутній орел. Стиснена вона, як і козацька душа, приречена на тиху журбу.

— Як я маю, козак Нечай,
Звідси утікати,
Славу мою козацькою
Марно потеряти?
— А я тебе, мій Нечаю,
Не убезпечаю,
Тримай собі коня в сідлі
Для свого звичаю.
А я тебе, мій Нечаю,
Не убезпечаю,
Держи собі шабелечку
Та під опанчою.

Кирило ворухнувся, і Любисток поклав долоню на струни:

— Не розумієш, нащо коня в сіделечку? Щоб бути готовим до втечі. Був би в мене коник, коли я утікав звідси... Мав би я очі...

Вони сиділи втрьох у малій вітальні Аничкового палацу, подарованого Єлизаветою Олексієві: Любисток, Кирило і він. Олексій, сам вправний бандурист, покликав Любистка, рівного якому не було ні тут, ні на Україні, він хотів, щоб Кирило, який відвик від рідної мови, від рідного краю, повертав їх собі в душу. Щоб хлюпнув туди степ, долинув козацький погук, заіржав вороненький коник, щоб узяла Кирила пекуча печаль і пройняла гордість за тих, до кого скоро поїде. Єлизавета вчора сказала: «Вже скоро, Олексію, скоро буде Гетьманщина».

...Ой погляне козак Нечай

За тихії води —

Іде ляхів сорок тисяч

Хорошої вроди.

— Гей, молоді козаченьки,

Котрий буде в місті, —

Поклоніться матусеньці,

Нещасній невістці.

Нехай вона, нехай плаче,

А вже не виплаче, —

Ой над сином, над Нечаєм

Чорний ворон криче...

Ой не дбали вражі ляхи

На козацьку вроду, —

Рвали тіло по кавалку,

Пускали на воду.

Проникливо, душею співав Любисток. Олексій дивився на нього: він і сам мужній з вигляду — високе смагляве чоло, ніс з горбинкою, широкі, дугами брови. А ще Олексій зненацька помітив, що Любисткові в молоду голову останнім часом намело багато снігу. Важко він переживав волю-неволю, тужив за рідним козацьким краєм. А Любисток співав далі:

Годі, коню, в стайні спати,

Пора ляхів налякати!

В луччім чині з кременя збита,

Гасне іскра з-під копита —

То Палій, то Палій.

Люлька в зубах зашкварчала,

Шабля в ножнах забряжчала.

Шабля різанину чує,

Люлька пожари віщує.

То Палій, то Палій!

А потім під ліплену чужоземну стелю злетіло:

Ой, Морозе, Морозенку,
Преславний козаче,
За тобою, Морозенку,
Вся Україна плаче.
...Не вернувся Морозенко,
Голова завзята,
Замучили молодого
Татари прокляті.

— Були колись люди, — розгладив вуса Любисток. — На смерть ішли за волю, за правду.

— І чого досягнули? — Кирило.

— Хоча б помирили зі славою. А ми тепер... Старшина в Глухові, як миша під мітлою... Добра наживають, меди-горілки п'ють та стерляддю заїдають. А ми тут... І нас вони не забувають, шлють тараню та шуку в'ялену.

— Ну, не тільки... Ось уже рік сидить тут, у Петербурзі, депутація з чолобитною, щоб повернули гетьманство. — Й не сказав Олексій, що то з його власної намови-підмови, що він Єлизаветі вуха протуркотів про це.

— То так, — мовив Любисток. — Може, дадуть, а може, дулю піднесуть. Колись самі брали.

— І не взяли, — знову Кирило.

— Несила було. Ворогів кругом безліч. Та й своїх продажних — тьма. Що, заспівати про Саву Чалого? Ні, краще оцю. — І вдарив по струнах:

Наїхали з Московщини все пани,
Покопали канавами долини.
Поорали затоками всі лани...
...Прилетіли зі столиці лебеді
Та принесли на крилечках три біди:
Перва біда — царям треба годити,
Друга біда — панам даром робити,
Третя біда — жидам хати топити...

Олексій засовався. Цієї пісні він ніколи не чув. Мабуть, зложив її сам Любисток. Не треба б цих пісень чути Кирилові, та й небезпечні вони.

А Любисток не вгавав:

Од Києва до Пітера мостили мости,
Мостили мости з тонкої трости,
А по тих мостах козакам іти.
Що передні йдуть — все холостії,
А середні йдуть — все жонатії,
А ззаду йдуть старі старики.

Що передні йдуть — пісні піють,
А середні йдуть — плачуть, ридають...

— Це про те, — повів рукою Любисток, — як оці трясовини, на яких ми сидимо у палацах, мостили козацькими кістками. Якби були не піддалися лютому цареві...

— Ну, ти, Грицьку, балакай, та не забалакуйся. Живеш, як у Христа за пазухою, — Олексій нервово покусував нижню губу.

— В тебе за пазухою...

— Минули ті часи. І лихі, й добрі. Тепер треба дбати, щоб злагодою край свій підіймати. Ось буде наш гетьман... — І підморгував Кирилу.

— Чи буде? Чи дбатиме? — В кутиках Любисткових губів застигла іронічна посмішка.

Те питання гострою глищею кольнуло Олексієві під серце. Подивився на Кирила: той сидів байдужий, думав щось своє. Про якихось фрейлін, про нову кадриль. Чи ж пробудиться він, чи ж візьме до серця лиха свого краю? І як візьме? Щоб і не пересолити... Щодня вів з ним довгі бесіди.

Любисток підвівся, широко, безнадійно махнув рукою, навпомацки налив з карафи чарку горілки — не перелив і не недолив, випив, утерся рукавом і пішов. Він сам добудеться до домівки. Олексій і Кирило залишилися вдвох, як ті сільські горобці в папужиній клітці. Олексій нервово ходив з кутка в куток кімнати. Розтривожив його Любисток, підняв з дна душі щось таке щемке, болюче, невтолиме, що його ні погасити, ні залишити в собі. Й хто він такий, що він таке і як йому бути? Вернутися в рідне село, в Лемеші, податися на Запорозьку Січ? Але хто його відпустить і що він там робитиме, звиклий до пухових подушок, ласого шматка, м'яких пантофель. І де отой його острівець серед вселенської повені, яка закинула його в оці холодні й обставлені для нього розкішні апартаменти?

Один ходив, другий сидів, обидва великі, гарні, сказати б — могутні козаки, одягнені в чужинські каптани, чужинські перуки, обсновані чужинськими правилами й етикетами, неначе лелеки з рідного осокура на далекому й чужому березі. Радіти б, насолоджуватись життям — не раділося й не насолоджувалося.

Ну, Кирило — той ще пурхав метеликом палатами, переймав у темних кутках, кривих переходах та на східцях внутрішніх палат фрейлін, жив солодкою й безжурною миттю, а Олексій з його лагідною, виколисаною на придеснянських

луках душею, з жайворонковим співом у грудях задумувався тяжко й журно. І він розумів, що доля кинула його на шовкові трави, але ті трави були не свої й лоскотали жорстко. Він знав настрої козаків, які жили при дворі, ніхто з них не перейнявся чужими звичаями, чужою вірою, всі думали про Вітчизну. Думали й говорили Олексієві, і він сам думав. Згадував батька, хоч той був і п'яницею, але про козацтво дбав, козацтвом пишався. Й сказав:

— Закинула нас, Кириле, доля майже в райські кущі. Але маємо знати: в нас є своя Вітчизна, свій край, свій рід. Про них маємо мислити й дбати. Без того ми ніщо. Маємо робити по силі можливості. Часи тепер інші, сприятливі. Але треба бути обережними. Ми тут чужі, московіти не люблять нас. Тільки вдають приязнь.

— А що ти думаєш про царицю? — зненацька запитав Кирило.

— Що я можу думати? Вона — моя дружина...

— Ну, я не про дружину, а таки ж про царицю.

— Вона любить людей і боїться їх. А оце в дорозі на Україну щиро заприязнила нашому люду. Це треба пам'ятати... Щоб таки щось зробити для нашого народу. Коли вже доля поставила нас на цю стежку. — І налив дві чарки: — Вип'ємо, брате, разом, щоб ми думали в одне й робили в одне. Щоб не було в нас одне від одного потайних мислей і замірів, — і розцвів щирим усміхом.

...А потім Олексій сидів сам у кімнаті. Й думав тяжко, й не знаходив своїй думі виходу. І бачив він придеснянські луки, й душа розкошувала на них, і враз нітилася серед позолочених дзеркал. І розумів, що там він — у своєму житті, серед своїх трав, калин, серед своїх людей, а тут усе йому чуже; що потрапив у чужий світ; що не на те послав його Бог у світ і дав йому голос і таку душу, яка мовби розщепилася на дві. Й немає йому рятунку, немає опори під ногами; що не така його душа, щоб тішитись земними дорогими розкошами. Але й подітись йому нікуди. Змиритись?! І плавати на хвилях чужої розкоші, як усі тут? І чи закінчиться те для нього добром?

У ці дні Кирило поринув у роботу Академії. Несподівано це йому сподобалося, хоч і клопотів та перепон було багато. Та якщо ще взяти до уваги, що останні п'ять років взагалі не було президента... Він одразу зрозумів, що Академія повинна мати не тільки науковий напрямок, а й навчальний, бо ж у Росії не було жодного університету. Й усе впиралося в основне: де взяти людей? Треба було проглядати вперед,

мостити дороги на майбутнє. Й він почав допинатися того, аби багаті вельможі посилали вчитися дітей за кордон. В першу чергу мали поїхати туди студенти з Києво-Могилянської академії. Послали за кордон своїх дітей Ханенки, Полетики, Максимовичі, в угорське містечко Токай поїхав Григорій Сковорода. За дорученням Кирила Ломоносов почав складати атлас Російської імперії, а також готував до друку «Повість минулих літ» з оригіналу, взятого в Кенігсберзькому університеті. Свою «Повість...» спалили з наказу Петра І.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

Северин причаївся за кущем крушини. Був напружений, наструнений, його то підносило високо вгору, то кидало до землі, то стелило по траві. Слухав. На пенькові по той бік куща грав на бандурі Григорій Любисток. Грав для себе. Так він не грав ніколи. Вкладав у бандуру всю свою тугу, всю свою нудьгу за рідним краєм. Пісні були сумні, жалісливі, в'ялили серце, накликали сльози. Вони то квилили журавлями, то плакали іволгою, то голосили дівочими голосами. Северина вони проймали наскрізь. Він також тужив за рідним краєм, за своїми Козарами біля Козельця. Хоч там у нього нікого й не було, окрім діда Махтея. Тато й мама погинули від татар, коли Северинові ледве сповнилося п'ять літ, його забрала бабуня, але й вона незабаром померла, тоді далекі родичі віддали його козачком до пана Сухоти, значкового товариша, колишнього полкового судді. Сухота був недобрий чоловік, Северин прислужував йому, а ще ж і дрова носив до кахляної грубки, й качки ганяв з проса, і лободу рвав для свиней. Єдиною відрадою був дід Махтей. Його куце обійстя в кінці Сухотиного городу — столітня хатина з в'яленої верби, а на ній лелече гніздо, і ще троє гнізд на осоках, клекіт стоїть такий, що пострілу не почуєш, а як піднімуться на крило лелеченята, затулять усе небо, й ширяють, і крутять високо вгорі колесом, й пролітають білими вітрильниками; Сухота, якому вони забілили город, хотів їх постріляти, але Махтей сказав: спалю. Махтей — колишній кобзар-бандурист, ще недавнечко ходив по ближніх селах, а відтоді, як почали відмовляти ноги, сидить на призьбі, люди самі приходять до нього. Він грає на бандурі й робить бандури: то важка, докучлива й тонка робота, зробити гарну бандуру — треба мати неабиякий хист. У нього Северин і навчився грати: старий не приховував від нього секретів: «Кому ще передам». Та

так, що вони вже і вдвох сідали на призьбі, коли збиралося багато людей, і співали в два голоси. А ще вони ловили рибу: в кінці Махтейового городика — ставок, ставили крильчатки, Махтей від берега, а Северин заходив попідруки й пірнав до дна, щоб устроювати в глей патичок. Махтей зробив і Северинові невелику бандурку. Мабуть, Северин побрів би з нею від села до села, та не випало. Продав його Сухота аж сюди, в Петербург. Й везли його та ще двох хлопців у глибокій, схожій на клітку, гарбі, накритій воловими шкурами. В капелі він наймолодший, йому п'ятнадцять з половиною літ. Він виспіває, коли треба потягнути за жінку або дівчину чи зобразити голосіння.

...Бандура схлипнула, а тоді зарокотала, задзвеніла, загуділа, засурмила сурмою — кудись підносила, кудись кликала, кудись вела. Северин ще ніколи не чув такої музики. Він не витримав, підвівся й ступив до Любистка, дарма що лаятиме, насварить, прожене... Але Любисток не прогнав. Запитав, хто це, й грав далі.

— Це музика, з якою запорожці ходять до бою, Григорію Михайловичу? Вони сміливі?

— Найсміливіші в світі. Були... А тепер і вони...

— Й чого ви не підете до них?

— Ходив, ловили. Та і в них... Там тепер теж сидить московинський комендант, указує, кого можна прийняти, а кого не можна. І кому в який бік чхнути.

Северин розумів Любистка серцем. Йому теж марились батьківщина, хоч і не мав до кого там пригорнутися. Він також один раз спробував утікати, але його впіймали одразу за Петербургом і одбатожили.

— Ви мені покажете, як грати цю пісню?

— Це не пісня, це — марш. І вчитися треба серцем. Але дивися: трум, трум, ту-ру-ру рум, трум, трум, ту-ру-ру рум... — щоб струни дзвеніли в лад з приструнками.

Стояв перед суворим козарлюгою з мужнім обличчям, пишними, розлетистими вусами, тендітний, з ніжним, майже дівочим обличчям, ледь кірпатим носом з ластовинням довкола нього, й ловив серцем музику.

Любисток давно пішов, а він сидів на пенькові й грав. Не вловив усе точно-точнісінько, щось замінив, щось пропустив, щось додав, але відчував — виходило. До нього підійшла Марта, подала булочку. Булочка танула в роті. Вона не вперше пригощала Северина, чомусь саме його. Марта — жінка статурна, повна, литкаста, з тугими круглими стегнами, не-

великими губками й бистрими очицями. Вона — помічниця головної пекарки, пече булочки, коржики, марципани, всілякі пундики, пече дуже вправно й наділена чималою свободою та повагою. Він іноді, коли з високих панів нікого немає — виїжджають кудись, — бачить її в гурті дівчат і молодиць, вони збираються в кінці господарчого двору поспівати, заграють з солдатами, конюхами. Й дуже сміливо заграють, Северин бачив, як вони попарно зникають то в якомусь прикомірку, то в дверях конюшні. То й не дивно: приклад панів заохочує, в палаці розпуста, імператриця мала одного коханця — Шубіна, тепер іншого — Розумовського, якого, правда, поки що не помітно, щоб збиралася міняти, фрейліни й камеристки граються з камердинерами, лакеями, в усьому палаці витає дух вільності, легковажності, доступності.

Наступного вечора Северин знову грав на бандурі на тому самому місці. Й знову підійшла Марта. В обох її руках було по плетеному кошику.

— Допоможи мені донести додому кошики, — попросила.

Йшли довго. Вже посутеніло. В повітрі пахло вологою з моря, нагрітим каменем, солоним духом оселедців, які вивантажували біля крамниці. Жила Марта на околиці в старому дерев'яному будиночку. Аж дивно було, що в Петербурзі є такі будиночки. Жила з якоюсь старою, але Северин зрозумів, що то не її мати. Вона зачинилася в якійсь комірчині й не виходила звідти. Марта запросила Северина вечеряти. Їв курятину, якісь пундики з маком і медом. Марта сказала одразу, щоб він лишався ночувати, пани поїхали в Царське Село, а йому йти містом поночі не зовсім безпечно. Собі постелила на ліжку, а йому — на лаві, один кожух наспід, другим укритися. Зійшов місяць, заглянув до кімнати, половину якої займала піч. Северин вовтузився на незвичному місці.

— Тобі там мультко, йди сюди, — покликала Марта. — Йди, йди, я не з'їм.

Северина обійняла тривога. Він уже багато знав про жінок і чоловіків, якщо вони разом сплять, то не просто так.

— Перелазь через мене до стінки.

Ліг, присунувся до самої стінки, вона вкрила їх обох двома ліжниками. Й майже одразу притиснулася до нього. Була пухка, гаряча, притиснулася ще, він уже палав, а вона взяла його руку й поклала собі на груди. Рука йому затремтіла, взялася вогнем. І її рука блукала в нього в низу живота. І це терпіти було несила.

— Ну, ще ближче, — шепотіла вона йому в саме вухо, — ще. Лягай отак, на мене. І — сюди. Сюди, а тепер давай, давай, ще, ще, ще...

Северинові забило подих, він важко дихав.

— Ще, ще, ще! Так, тепер відпочивай.

Він відпочивав, а тоді все почалося знову, щоразу довше й довше. Й так кілька разів аж за північ, доки він не заснув. Пробудився вдосвіта. В хаті було світло. Марта дивилася на нього. Він почервонів, повернув голову до стіни.

— Соромитись нічого. Все було добре. І буде. Йди до мене. Отак, отак.

Повернувшись додому, Северин уникав козаків. Йому було й гарно — почувався дорослим чоловіком, і пік сором, раніше він з осудом дивився на багатьох придворних, а тепер так дивився й на себе.

Кирило всі дні пропадав в Академії, наводив лад. При цьому доводилось долати опір академіків, підтримуваних Тепловим, Шуваловим та іншими високими чинами імперії, які косо, зі стиснутими зубами дивилися на українців при дворі, кували свої підступні заміри. Кирилова діяльність трохи перервалася на якийсь час — Єлизавета вирішила його оженити на своїй родичці Катерині Нарішкіній.

Сам Кирило не вельми переймався своїм одруженням, більше сидів в Академії.

— Щось ти не вельми радієш своєму весіллю, — хитро примружив очі Олексій.

— А мені байдуже, — знизав плечима Кирило. — Однією більше... Вистачає й фрейлін.

Олексій похитав головою.

— Ти забуваєш про гріх Божий...

— Кожен для чогось створений, — безпечно відказав Кирило. — Один для подвигів, другий для роботи, третій для їжі, четвертий для любові. Це — я.

— Цебто для гріха?

— Можливо. Треба ж давати роботу Богові.

— А тобі не страшно?

Весіллям займалась Єлизавета. Вона взагалі любила видавати заміж своїх фрейлін і навіть покоївок, женити камердинерів.

З церкви молоді приїхали до палацу, на порозі українці обсипали їх за звичаєм житом-пшеницею, а коли зайшли до бальної зали, Єлизавета подарувала Катерині діадему, а Кирилу обсипану діамантами шаблю. Подала знак, за-

грала музика, і вона повела, повела його по колу в танку, а викінчивши коло, підвела до Катерини, яка стояла німо, боячись, що цариця забере собі й молодшого брата, як забрала старшого.

Канцлер був п'яний. Таке з ним траплялося рідко. Сидів у кімнаті з відчиненим у сад вікном, розвозив по столу калюжу з токайського вина, обкладав її стридіями. Воронцов теж випив багато, проте тільки вельми побілів. Думали одне, прагнули одного, але й боялися один одного.

— Знаєш, для чого це весілля? — запитав Бестужев.

Воронцов гидко засміявся.

— Хто ж не знає, для чого женяться.

— От ти, дурню, не знаєш. Єлизавета женить цього Кирила, бо він потрібен їй жонатим. Жонатий, отже солідний, може бути гетьманом.

— Що ти балакаєш. Який гетьман, яке гетьманство? — відригнув Воронцов і прикрив рота рукою.

— А такий. Вона вже все вирішила. Ну, отакий гетьман краще, ніж був би хтось з отих глухівських генеральних старшин, він нічого не тямить у козацьких справах, але ж... Саме гетьманство...

— Ну, то треба якось зупинити.

— Як ти зупиниш? За нею гвардія. Тицьне пальцем, і полетить з тебе клоччя.

— Ну, є ж якісь способи.

— От ти й шукай... Тільки з головою.

Не любила Єлизавета займатися справами, не любила. Одначе доводилося. От і сьогодні приймала відвідувачів у приймальному кабінеті. Ну, ще Фаст, то нічого — начальник кухарів, у чині полковника, доповідав, що готують на бенкет. Тут вона слухала, хоч за звичкою ходила з кінця в кінець кабінету — сидіти не любила: струнка, пружна, неймовірно гарна з себе. Олексій милувався нею з кутка, на думку йому спали Кирилові слова про фрейлін, і він у душі засоромився, зніяковів, він любив Лізу щиро, любив її оцю ходу, поставу, горде, гарне лице, повні лебедині руки, й нічого йому більше не було треба. Єлизавета знала про це, і її хистка, нестійка душа міцно прихилилася до Олексія, сама не знала, чим він присушив їй серце, а от коли думала, всі чоловіки маліли перед ним. Особливо їй подобалася його дужа сила, сила добра, ніжна, він ніколи не намагався когось підігнути під себе, принизити, прощав навіть тих, хто

заподіяв йому якусь кривду, він вибачав їм, великодушно, трохи іронічно, без злоби — з цією іронічністю, дуже-дуже тонкою, припорошеною ласкою, мався із Єлизаветою, й те тільки лоскотало її душу. А та його сила... Вона любила, коли він брав її на руки, й він це робив часто, та сила дивно поєднувалася з ніжністю. Фаст пішов, а далі був Лесток, француз, лікар, який уже давно, окрім лікарських обов'язків, посів значно вище місце, власне, він був першим радником імператриці, найдовіренішою особою, його всі боялися й стелилися перед ним. Вирлоокій, довге волосся закриває щоки, а з нього стримить величезний ніс, так і здається, що він дзьобне ним. А він доповідав їй про політичні новини. Власне, офіційно про них доповідає канцлер, Бестужев, але перш ніж вона почує їх від нього, воліє вислухати Лестока і вже тоді знатиме, як матися з Бестужевим. Лесток тримався незалежно, він і справді був схожий на великого крука: довгий ніс, цибаті ноги, приплюснута перука, стрічка через плече з портретом Єлизавети й амурами, Єлизавета прекрасно вписувалася в коло рум'яних красивих амурів. А вісті, які приніс Лесток, були тривожні. Європа клекотіла, наче вчинене в діжі тісто. Все йшло від Пруссії, її короля Фрідріха, сміливого й талановитого войовника, який не знав перепон. Нині він збирався напасти на Австрію, забрати Саксонію та Богемію. Саксонія під скіпетром польського короля, але Польща слабка, як і Австрія, з якою в неї договір. З Австрією в Росії угода також, але треба шукати спільників ще десь інде. Найперше думка наштовхувалася на Францію, але Франція — суперниця Росії в Європі, вона хилиться то на один бік, то на другий.

— Треба б шукати союзу зі Швецією, — мовби про себе сказала Єлизавета.

— Швеція до нас не піде, — обережно мовив Олексій, — вона горнеться до Пруссії.

— Це правда, — погодилася Єлизавета. — Обговоримо на Сенаті. А військо треба готувати, й послати його до кордонів Пруссії, в Курляндію. Тоді Фрідріх на Саксонію не піде.

— Військо в нас... немає провіанту, порохового заряду, — зауважив Лесток. — Бо немає грошей.

— Будемо шукати. — Єлизавета категорична. Гнів зробив її ще гарнішою.

Попри всю нехіть, їй ще довелося сьогодні засідати. Вона відновила Сенат: так було при Петрі I, вона наслідувала його, та й так було легше: віжки в одних руках. Сенат засідав у царському палаці. Перед нею стояв пісочний годинник — на

скільки поділок просипалося піску, стільки вирішено справ. Здебільшого справи були несподівані: в Сибіру малолітні вбили двох хлопчиків. Виникла суперечка: кого вважати малолітніми. Сперечалися дві години, поклали: малолітніми вважати до сімнадцяти літ. А далі — яка кара? Бестужев: тортури, вирвати ніздрі й на каторгу. Хтось тихо: «Так це ж діти». Єлизавета подивилася на Олексія, який сидів у куточку, він не був сенатором і участі в засіданні не брав.

— Що у вас в такому разі роблять?

— У нас їх одсилають у монастир, — тихо сказав Олексій. — Виховують Богом, молитвою і працею.

— Гаразд, — підвелася з крісла Єлизавета й закрокувала по кімнаті. — Дати всім батогів і — в монастир.

І решта справ були марудні, важкі: бунтували буряти, якути, їх усмиряло військо, а з мордвою, калмиками, чувашами зовсім не знали що робити — вони відмовлялись приймати хрещення, зв'язаних, у кайданах їх занурювали в купіль, у Казанській губернії попалили мечеті, а вони, непокірні, спалювали селища разом з собою, жінками й дітьми. Іноді спалювали жінок і дітей, а самі втікали світ за очі, наздогнати їх було в лісах неможливо. Єлизавета в думці радилася з Богом, що їй робити, й не могла дійти жодної думки: серце їй квилило, але глибока віра в Бога не дозволяла відпустити іновірців від Всевишнього. Насамкінець секретар оголосив два укази імператриці, вони не підлягали обговоренню, Єлизавета навіть піднесла над столом руку, забороняючи всілякі зауваження. Перший указ оповіщав: «У всій нашій імперії жидам жити заборонено... з усієї нашої імперії всіх чоловічої і жіночої статі жидів, з усім їхнім майном, негайно вислати за кордон і далі ні для чого не впускати, хіба що хтось із них захоче бути в християнській вірі грецького сповідання».

Однак Бестужев зважив:

— Ми підірвемо торгівлю.

— Від ворогів Христових не бажаю прибутку, — відрізала імператриця.

По тому секретарем Сенату був зачитаний другий указ. Уже майже три роки козацька депутація, намовлена Олексієм Розумовським, просить виборів гетьмана: Лизогуб, Ханенко і Гудович чекали в Петербурзі рішення, а його все не було. Вони квартирували в будинку полковника графа Захара Григоровича Чернишова, давно проїли всі кошти, надані їм гетьманською канцелярією і присилані потім з Глухова кілька разів, їх тримали на світі подачки Олексія Григоровича і його підтримка, імператриця, підштовхувана Олексієм, обгово-

рювала цю справу поодиночі з канцлером, віце-канцлером, членами Сенату, одного вкоськає, другий стає орця, але ось тепер зважилася на іменний указ про алексію гетьмана в Малоросії, «так, як за гетьмана Скоропадського було», а Сенату «негайно всі потрібні розпорядження учинить». З депутатами мав їхати генерал граф Гендриков.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

Зустрічали депутацію урочисто. У Глухові зібралася вся старшина, від генеральних до сотників, і духовенство на чолі з патріархом Тимофієм Щербацьким, а просто так — хмара люду на площі. Вишикувалось козацтво, всі десять полків, та ще й компанійці. Гендриков їхав у багатій кареті в оточенні козаків та гренадерів, їхали асистенти, секретар колегії іноземних справ Степан Писарєв тримав велику, срібну з позолотою, тарілку, й скупе зимове сонце грало на позолоті, на тарілці лежала царська жалувана грамота. За ними їхали генеральний суддя Яким Горленко, генеральний підскарбій Михайло Скоропадський, генеральний писар Андрій Безбородько, генеральний хорунжий Михайло Ханенко, генеральний бунчужний Дем'ян Оболенський, бунчукові товариші несли царські й козацькі прапори, а також булаву, бунчук, печатку. На дерев'яний поміст, застелений килимами, поклали на стіл клейноди, на поміст зійшов Гендриков і прорік, що козаки мають «избрать из природных своих людей по своим правам и вольностям вольными голосами гетмана». Писарєв зачитав царську грамоту, Щербацький висловив глибоку подяку Єлизаветі, Гендриков тричі закричав на всі боки: «Кого желаете избрать гетманом?» — і тричі луна відбилася від церкви тисячами голосів: «Графа Кирила Григоровича Розумовського».

Двоє козаків під самою церквою гомоніли між собою. Козак у шапці з червоним шликом сказав:

— А чого було не домовитись і гукнути когось іншого, міцнішого, бувалого в походах?

Другий козак у шапці з плескати́м синім верхом відказав:

— Тоді б не мали ніякого.

По майдану котився гомін. Ревнули сто і одна гармата й погасили громом усі розмови, а клейноди і жалувану грамоту вже несли до Миколаївської церкви, де їх освятили. Всі були урочисті, всі раділи: старшина, що мають гетьмана, і це вже навечно, колись оберуть іншого, московіти в передчутті

багатих дарунків (Гендриков в ознаку благоденствія отримав десять тисяч карбованців, його почет — три тисячі), прості козаки наперед смакували щедрий могорич.

Самого Кирила не було, його затримали в Петербурзі, де Єлизавета з свого боку, а Олексій зі свого давали останні настанови, а сам Кирило востаннє обціловував улюблених фрейлін. Він приїхав пізніше.

Було літо. Полями й садами гуляв червень, жита хилили повнозерний колос, трави просилися під косу.

Гетьман в оточенні всіх полків, які зустрічали його на кордоні, в'їхав у Глухів, де його біля міської брами чекала генеральна старшина. В церкві гетьмана окропив свяченою водою архіандрит, у гетьманському палаці віч-на-віч зустрілися гетьман і старшина. Вдивлялися одне в одного. Старшина в надії, радості і тривозі — нарешті дочекалися хоч такого гетьмана — колись, дасть Бог, буде кращий, не отакий джэнджуристий хлопчик у заморському каптані. Кирило відчував настороженість, водночас від такої зустрічі трохи мліло в голові, всі ці знаки уваги, гарматні постріли на його честь, литаври — відчував велич вознесіння й водночас якусь непевність. Просто вловлював душею, чуттями, як мисливський пес чує в хащі вовка. За спиною стояли Париж і Петербург з їхніми звабами, легким життям, чарівними жінками, все таке знайоме, близьке, миле, а тут оці дебелі дядьки у важких чоботях, з великими вусами і довгими шаблями, кошлатими бровами, що вони хочуть від нього, на що сподіваються, й чого йому сподіватися від них?

Розпочався бенкет, тут, у гетьманському палаці, який було збудовано заздалегідь. Попередні гетьмани жили не в палацах. Кирило довго сміявся, побачивши через паркан, коли їхав до майдану, резиденцію Скоропадського. Високий паркан, а за ним хатки, хатки, хатки, в одній хатці спав, у другій снідав і обідав, у третій приймав іноземних послів, у четвертій радив раду зі старшиною, в п'ятій жила дружина, а ще ж хатки для челяді, і комори, і конюшні, і нужники, а поміж усім тим дерев'яні місточки, щоб можна було ходити в дощ. А в Кирила палац хоч і дерев'яний (буде й камінний), але з доброго дуба, високий, лункий, просторий. Вітальну промову виголосив генеральний підскарбій Михайло Скоропадський. Сам чепурний, охайний, гарно стрижений, з підголеними вусами, й промова розумна, тонка, без лестоців, без отих гіпербол, які нині так люблять у Петербурзі. Пили під стріли гармат.

Старшини попустили собі: адже звершилося, на що вже й не сподівалися, пили весело, жаско, стриму не мали. Й невдовзі вже чимало їх упилося, позбивалися гуртами, гомоніли голосно, дзвеніли чарками, реготали. Така пиятика Кирилу не подобалася. Та й з дороги боліла голова. За вікнами стояла темінь, звідти теж долинали гуки: козацтво пило на березі Есмані. Навпроти Кирила сидів Михайло Скоропадський, він був майже тверезий, очі розумні, в них — задума. Кирило подивився в ті очі, підвівся, Михайло зрозумів той погляд як запрошення, вийшов за ним. Ніч огорнула їх одним теплим плащем, великі зорі блищали вгорі, наче срібляники. Йшли через радний майдан.

— Тут відбуваються всі урочистості? — запитав гетьман. — Паради...

— Ну, парадів у нас не буває. Огляди війська, вибори і все інше.

— Що інше?

Скоропадський на мить затнувся.

— Всіляке, добре й лихе.

— А лихе яке?

— Ну ось... Як відв'язався Мазепа від царя Петра, в оцій церкві, — кивнув на Миколаївську церкву, — проголосили анафему Мазепі. А тоді через майдан тягли на мотузці ляльку-Мазепу, отам стояла шибениця, і його на ній повісили. Але не тільки ляльку. А й Чечеля, коменданта Батуринської фортеці, за те, що не хотів впускати досередини Меншикова, який учинив потім там жахливе вбивство: дітей брали на багнети і вкидали у вогонь, по восьмеро немовлят прив'язували до кожного крила вітряків і запускали вітряки, жінок гвалтували і вбивали...

Якийсь час ішли мовчки. Вийшли на вулицю, її освітлювала заграва від багать над Есманню.

— А який він був, Мазепа? — тихо запитав Кирило.

— Який? Вчений дуже, розумний, гарний з себе. Жінки його любили. Хитрий був і трохи крутійський. Отож і себе перехитрив.

— Як так?

— Таївся від усіх, що до Карла хоче йти. І цар розтягнув усе військо, одних під Лісну на шведів, інших на канали. А коли одкрився — для всіх була несподіванка, чимало й генеральних покинули його: Скоропадський, Апостол, Полуботок. Петро шле реляції по всій Україні, ніби то не він, а Мазепа панщину заводить, а гетьман мовчить.

Над головою щось залопотіло, либонь, на осокорі, обвішаному воронячими гніздами, зіслизнула з гілки якась ворона. Розумовський уповільнив кроки. Оглянувся.

— Мазепа, чого він хотів?

Михайло довго мовчав.

— Свободи.

— Кому? Якої свободи?

— Ну... Всім. Люду нашому, старшинам, козакам. Щоб не посилали на гибіль кому там, — показав рукою вгору, — заманеться, на канали, в піски азійські. Щоб податок збирали свої, на власне військо, а не чуже, щоб полки чужинські не стояли на нашій землі.

— Полки всі будуть прибрані. Один лишиться. Імператриця указала. Й податки будемо збирати самі.

— Дяка їй. Та чи надовго це? — Й збився з ноги.

— Ну, а Скоропадський яким був?

— Тихим. Вірно служив Петрові. Хазяїн, одних волів тисяч по двадцять відганяли в Шльонськ на продаж. І вовна, й полотна, не кажучи вже про пшеницю. Й усі ті виторги не йшли в нашу кишеню. Його цар закликав до столиці, стрічали за сто верст з музикою, з гарматною стріляниною. В столиці на його честь щодня банкети з феєрверками. Три місяці розкошував. А як їхав додому — вже сідав у карету, — йому в руки промеморію, за якою він вже ніби гетьман, ніби й не гетьман, призначено Малоросійську колегію з генералом Вельяміновим на чолі. Без її дозволу й чхнути не можна. Гетьман як прочитав, так його і вдарило в серце. По дорозі до Глухова й помер.

За тином забрязкотів ланцюгом пес. Скоропадський оглянувся: на чималій відстані йшли двоє охоронців. Скоропадський, мовби щось пригадавши, казав далі:

— Після нього був Полуботок, полковник чернігівський. Військо його обрало гетьманом, а цар не затвердив. Воював з Вельяміновим. Великого кличу був чоловік і собою дужий. Одного разу як гримнув на Вельямінова, так, звиняйте, від того й завоняло. Його теж цар у столицю закликав. Він і там намагався оборонити наші давнини. А коли побачив, що нічого не виходить, виказав цареві все, що про нього думає і про імперію його. Цар саме з церкви виходив з усім почтом, з усіма міністрами і генералами. Й Полуботок йому просто у вічі... Закинули Полуботка в Петропавловську фортецю, там і придушили.

— У документах сказано, що помер від хвороби.

— Хочете — вірте, хочете — ні. Знаєте ж, що цар і свого сина Олексія задушив.

— Теж помер.

— Еге ж. Цар бенкетував із своїми, а тоді вийшли з Петром Толстим, який царевича з-за границі виманив, — цар обіцяв царевичу всілякі милості, а тоді жили з нього тягнули, — отож вийшли з Толстим, сіли в човен, і матроси перевезли їх на острів до фортеці. Біля каземату, темниці, де царевич сидів, стояла варта, два Петра зайшли до темниці, а в скорім часі вийшли й сказали, що царевич помер.

Попереду під шатрищем дерев стояла пільма, й вони повернули назад. Охоронці притиснулися до тину. Поминули їх.

— А останній гетьман?

— Одноокий Апостол? Сидів, як миша під мітлою. Сидів мовчки й думав.

— Про що ж він думав?

— Усе про те ж.

— Про що?

— Про свободу. Всі гетьмани про неї думали. Й козаки. Ця ниточка не переривалася. Тільки, окрім думок, він уже нічого не міг. Мав загрозу з усіх боків. Наляканий. Під наглядом.

Довго не спав цієї ночі Кирило Розумовський. Крутився у м'яких перинах (перини привезені з Петербурга), кілька разів підходив до вікна, дивився на відсвіти багать, які все ще палахкотіли над Есманню. Вони горіли до ранку. Й майже до ранку не спав Кирило. Думав. Найперше про те, для чого оте все йому розказував генеральний підскарбій. Хотів налякати, застерегти? Не схоже. Говорив щиро... Та й сам ризикував. А отже зважився. Адже міг він, Кирило, на нього донести, взяти на вивід. Може, таки й справді розказати про все Теплову, який приставлений як суправитель. Але те було б... нечесно. Підскарбій відкрив йому чимало прихованих потоків, він його ні в чому не переконував, ні до чого не кликав. Але оте... Про ниточку свободи, яка ніколи не переривалася. До чого це? З Олексієм вони теж трохи гомоніли про щось подібне. Брат казав, що треба допомагати своєму люду. Що треба допомагати словом, що криця зараз не до місця. От він і допомагає словом, нашіптує на вухо Єлизаветі про кривди краю і просить її ласки. А він, Кирило? Ні, про крицю й мови не може бути. Та він і боїться, й не вірить, і не хоче кричі. А от... піднести народ можна. Піднести його культуру, освіту. Український люд і так стоїть вище тих-таки

московітів на голову. А треба — на десять голів. Він, Кирило, запровадить тут університети, найперше — в Батурині, де буде його столиця, він підніме Батурин з руїн. І буде цей університет в десять разів кращий від Петербурзького і Московського, які зараз фундують. І запрацюють тут друкарні, й випускатимуть вони газети та журнали, як у Франції або Італії, і будуть театри, капели. Козаки співатимуть тут, а не в Петербурзі. Й піде слава по всьому світу.

Підносився думкою, й було йому гарно. Й приснився йому театр, і гарні артисточки в легкому вбранні, але встав він розбитий, з болями голови і шумом у вухах. Усупереч снові і звабним видінням наказав запрягати карету й поїхав у Батурин, колишню резиденцію гетьманів, спалену Меншиковим. Ходив по руйновищу, зарослому бур'янами, де-не-де вгадувалися колишні будівлі, купи посірілих від дощів головешок на місці фортеці, попросив показати місце підземного ходу, яким зрадник — наказний прилуцький полковник Ніс — через своїх осавулів — провів до фортеці російських солдатів, котрі вдарили в спину, а потім кололи, вішали, кували полонених, палили в хатах жінок і дітей, понапивавшись — а питва було доволі — гвалтували жінок, Меншиков і цар під'юджували їх з-за стін фортеці. І, як завжди в таких випадках, працювала уява: якби хтось із захисників вчасно побачив тих, які заходили в прохід? Адже російське військо вже відступало до Глухова, а шведи переправлялися через Десну за сорок верст... Йшли вони через ліси і болота, потомлені й голодні, московіти на їхньому шляху палили села і хутори, збіжжя і худобу, а в Батурині були величезні склади продовольства і свинцю з порохом, яких у шведів було лише на дві гармати...

Невідь-звідки зринула в гетьмановій голові думка про відбудову Батурина, про перенесення резиденції сюди. Виникла в спротив чомусь, а чому, і сам не знав. З того дня та думка не полишала його. Й він добився в Єлизавети указу на перенесення гетьманської столиці з Глухова в Батурин. З допомогою двох італійських архітекторів розробив проект великого цегляного палацу з двома флігелями, незабаром запрацювали цегляні заводи, велика суконна мануфактура, завод листового срібла і розпочалося будівництво тимчасового дерев'яного палацу, а глухівський палац буде розібрано, поставлено в Батурині і віддано під генеральну канцелярію і суд. Пізніше палац, як і все місто, царським указом перейде у «вічне і потомственне володіння Кирила Розумовського».

«Її Імператорської Величності Малоросії Обоих сторін Дніпра і Військ Запорозьких Гетьман, сенатор, генерал-ад'ютант, дійсний камергер, імператорської Санкт-Петербурзької академії наук президент, лейб-гвардії Ізмайлівського полку підполковник і обох російських імператорських орденів Святого апостола Андрія і Олександра Невського кавалер, граф Кирило Розумовський.

Духовним і мирським володарям, які проживають в полку, з полковою старшиною, сотниками і з іншими того полку чинами і кому про те відати належить.

В бутність Малої Росії... на прохання гетьмана Богдана Хмельницького з усіма малоросійськими чинами і військом договорено і поставлено в пунктах: в 1-му — війську Запорозькому, а в 3-му — шляхті — своїми судами судитися і вільність свою мати, в добрах, судах і поміж собою старшин на уряди судові вибирати і через тих же урядників суди земські і графські відправляти як всьому війську Запорозькому, так і шляхті, які перебувають в Його Царської Величності Малій Росії, як і колись, дані їм права, привілеї і вольності ні в чому не порушувати... До того ж, як заведено, особливі за правами малоросійськими підкомірні, мають бути і особливі суди земські, від яких належні до розгляду справи до них підкомірними надіслані повинні бути, оскільки полкові нинішні канцелярії обтяжені. Гетьман Граф Кирило Розумовський».

Це був один з перших універсалів Кирила Розумовського, аби впорядкувати в Україні судочинство, зменшити судову тяганину та привести всіх до однієї законної відповідальності. Гетьман підготував цей універсал, оскільки побачив у канцелярії таку кількість скарг, нерозібраних справ, що жахнувся, й вирішив надалі розділити їх на військові, цивільні, торговельні та інші, аби люди судилися за давніми українськими правами, ознайомившись з якими визнав їх доцільними.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

З підказки генеральних старшин, а також розуміючи сам, гетьман вирішив об'їхати всі українські полки, щоб на місці познайомитись з ними. Але на початку поклав упорядкувати власні маєтності. Йому було надано у вічне володіння міста Батурин, Почеп, Ямпіль з повітами, Гадяч, Шептаківську, Чеховську і Биховську волості, а також ряд інших містечок і сіл, у цих маєтностях було понад десять тисяч дворів.

Вирішив розпочати огляд з Батуринської волості, куди мав намір перенести резиденцію. Виїхав у кареті, запряжений четвериком гнідих, в поводі вели також для нього верхового коня. За каретою їхало сорок охоронців-гвардійців. Був початок літа. Вже одцвіли сади, половіли жита й над ними курів зеленавий пилок, в житах били перепели, в небі тяглась до річки вервечка чапель, своїм криком нагадуючи скрип немазаних коліс.

Спасенна земля, спасенний край!

Тиша і спокій, і лагідність у всьому заколихували, хилили в сон. І раптом Кирило щось побачив. Спершу подумав, що то йому здалося. Протер очі, втупився у віконечко карети. Поле, навкіс, напереріз кареті мчав до дороги вершник. Охоронці сполошилися, кілька їх виїхали наперед карети. А вершник вже майже домчав до дороги. І враз ніби щось вдарило по ньому, кінь спіткнувся (потім Кирило довідався, що біля дороги була канава), полетів шкереберть, а вершник через його голову — на дорогу. За кілька митей карета під'їхала до нього, машталір хотів об'їхати розпластане тіло, але граф наказав зупинити карету й зістрибнув на дорогу. Перед ним лежав зовсім юний хлопець, ще майже дитина, білозубий, з ластовинням довкола носа, шкіра на його лівій щоці і на лівій руці по плече була знесена, там кривавилося. Кирило нахилився. Хлопець кліпнув одним оком — друге заплило, — тихо мовив:

— Пане гетьмане, там попереду у яру місток знесло водою після дощів. Там вже один купець убився.

Кирило не знав, що йому сказати, звідки хлопець довідався, що їде гетьман.

— Занесіть його в карету, — мовив.

Осавул накручував на держак нагайку.

— Він закривавить все.

— Покладіть на мого плаща.

Коні бігли підтюпцем. Хлопець стискував зуби, аби не плакати й не стогнати.

— Хто ти? — запитав гетьман.

— Пастух, череду пасу.

«Зовсім як я», — розчулено подумав Кирило і вголос:

— А де ти живеш?

— При церковному шпиталі.

Шпиталь був у старій кособокій хаті при церкві. Там в основному жили старці, кілька калік. Метушився дячок, вийшов з хати піп.

— Його треба лікувати, — сказав Кирило.

— Зараз ми пошлемо по бабу Мартоху, — мовив дячок.

— Це по шептуху?

— Ні, вона гарна знахарка. Лікує зіллям. Вона враз накладе потрібне зілля, припарки.

Хлопця занесли до шпиталю. Прийшов сотник, років сорока чоловік, чорновусий, голий з себе, не запобігав, не кланявся вельми.

Гетьман сказав, що це село (перше з ключа його сіл, яке трапилося на шляху) наділено йому на ранг, тобто воно його.

— Мабуть, так, — погодився сотник, — але це село козацьке, тут майже всі козаки, тільки з десяток посполитих, підлеглих вашої світлості. Так що прибутків вам з нього буде небагато.

В цей час за спиною в Кирила почувся лемент. Він оглянувся. До нього поривалася стара жінка, розпатлана, розкуйовджена, двоє козаків її не пускали.

— Пустіть! — звелів гетьман.

Жінка підбігла і впала Кирилові в ноги, колінкувала до його чобіт.

— Ой, паночку, вельможний паночку, порятуйте, явіть вашу високу милість.

— В чому тебе рятувати?

— Не мене, а сина Карпа. Закували його, на спитки беруть. Ой, пропав він, пропав нізащо.

— За що закували?

— Москаль хотів коня забрати...

— Як забрати?

— А так, як у всіх вони беруть. А Карпо кинувся, схопив за вуздечку, схарапудив коня. Москаль тоді до зборні, до свого офіцера: «Слово і діло государеве». Буцімто Карпо на саму царицю щось сказав. А що він може сказати, він же її не знає.

Кирило нахмурився, погано починалася його дорога.

— Приведіть Карпа, солдата і офіцера.

Їх привели дуже швидко. Солдат був вельми голінний, молодецький, з кирпатим носом, нахабними світлими очима — справжній хазяїн тутешніх місць. Не знітився перед гетьманом, почував свою безкарність.

— Він, — гетьман вказав на Карпа, — справді лаяв її Величність?

— Лаяв, усіма поносними словами.

— А хто це чув?

— Я.

— А ще хто?

Солдат затнувся.

— Ось вона, — вказав на Карпову матір.

— Бреше він, як пес! — скрикнула жінка.

— Ти лаяв? — Кирило до Карпа.

— За що б я її лаяв. При чім тут вона.

Кирило вже добре знав, що таке «слово і діло государеве». Звинуваченого будуть катувати доти, доки не закатують, а якщо зізнається — відбудеться легшою смертю: відітнуть голову.

Кирило подивився на офіцера, той знітився, бачив, у який бік повертає справа.

— Ти знаєш, хто я? — вже грізно запитав Кирило.

— Гетьман...

— І генерал-поручик війська Її Величності. Як же ти кував козака, не маючи свідків його провини? Ти ж знаєш, що є закон....

— Винуватий, ваша світлосте.

— На два тижні під арешт. Доповіси своєму начальнику. А цьому — на солдата — тридцять батогів. Козака відпустить. — І повернувся спиною.

«Треба щось робити з цими московськими полками. Плюндрують край».

Дорогою, попід самим тином, ішов гурт жінок. Ще молоді, а страшенно обірвані, йшли з галасом, з реготом. На плечах несли щось велике, змотане.

— Куди вони? — запитав у сотника.

— На став. Риба грає. Це я велів.

— На ставу є млини?

— Немає.

Кирилу захотілося подивитися на став. Він бачив, як молодіці розмотували невід, як заходили у воду.

— Секлето, ти дуже високо закасалася, ще випурхне щось.

— Ось цей великий пан упіймає, ха-ха-ха!

Кирило почервонів. Молодиці йому подобалися. Вони заходили у воду, по троє на крило. Сотник стояв на березі, курив люльку, дим зносило на Кирила, дим був пахучий. З лепешняку знялося три чаплі, залопотіла крилами дика качка, на розсохатій вербі кувала зозуля. Курів плоскінь над ставом, висвистував вівчарик, високо вгорі розпластався на дужих крилах орел, виразно білили дві плями внизу на крилах, гуси на ставу знялися й полетіли в село. Благословенний край, благословенна земля. Й згадався козак, закутий у залізо... Не благословенна земля.

— Нижче ліве крило опускайте. Заходьте від куща. Швидше, швидше ворухіться.

— Скажеш це вночі своїй жінці.

Молодиці витягли волок. Він був повен риби. Витрусили його на траву, зайшли ще раз. А тоді перебирали рибу, сортували. А під триногою, під велетенським казаном уже горів вогонь. Кирило повернувся, щоб іти, але його зупинив сотник:

— Лишайтесь, пане гетьмане, покуштуєте юшки: сомик попався і два судаки. І лини є гарні. Такої юшки ви ніколи не їли. Не погребуйте.

Це було сказано так просто, так щиро, що Кирило, хвилю провагавшись, погодився.

Юшка була справді дуже смачна, з петрушкою, цибулею, кропом, добряче наперчена. І чарка горілки вельми засмакувала гетьману.

— Горілку де берете? — запитав Кирило.

— Самі шафуємо, — не став обманювати сотник. — Тільки ми для себе, це он Середина-Буда шафує на пів-Московії.

«Треба буде довідатися все про горілчаний промисел, — подумав гетьман. — І навести там лад». Вони одійшли під вербу, розмовляли, Кирило розпитував про сусідні села, які також належали йому, котрі з них козацькі, скільки землі, які мають промисли. В цей час з вулички, яка вела на луг з села, підійшла дівчина, чи жінка, тілиста, з великим круглим обличчям, з великими, як паляниці, грудьми, в баєвій з мушками юпці, передня запаска — синя, задня — червона.

— Пане сотнику, — з ходу сказала вона крикливим голосом, — Омелько мене збездичив.

— Отакої, — вибив об вербу люльку сотник. — От негідник, от почвара. Ось я йому. — І до дівки: — А ти що хочеш, щоб я його на тобі женив?

— Свят-свят, нащо він мені здався.

— Тоді що?

— Відшкодування.

Сотник підморгнув гетьману:

— Компенсації. Грішми? Добре, буде тобі відшкодування. Приходь, як череда йтиме. — І покликав від казана хлопця: — Степане, жени до мене Омелька.

За півгодини Омелько стояв перед сотником. Високий, вислоплечий, висловухий, з великими, здивованими, як у теляти, очима.

— Слухаю пана сотника.

— Ах ти розпутник, ах ти курвій, ти що ж це... Вівдю збездечив. Мабуть, цноту її забрав.

— Яка там цнота, — махнув рукою Омелько.

— Тим більше. Добрий чоловік бачить калюжу — обійде її. А ти... Поклав на наше село безчестя. Увечері, як ітиме череда, принесеш три копи грошей.

— Де ж я їх візьму...

— Де хочеш. Продай щось або позич. А то — в холодну. І на ганьбу під церковну дзвіницю.

Кирила так зацікавила ця справа, що він залишився до вечора. Коли пройшла череда, заповнивши запахом молока вузькі вулички, і вляглася пилюка, з обох країв сотникових воріт стояли Омелько і Вівдя. Спершу сотник покликав Омелька.

— Приніс?

— Приніс.

— Давай. А тепер стань отам за перелазом під грушею і постій.

Підійшла Вівдя.

— На гроші.

Вівдя дякувала, кланялася, гроші, як і ведеться, заховала в пазуху. Пішла. Тоді сотник покликав Омелька:

— Біжи й забери свої гроші.

Омелько наздогнав Вівдю, шарнув рукою до пазухи. Але Вівдя як деменула його, то Омелько перелетів вуличку й гепнувся на тин, аж той затріщав. Вівдя швиденько вернулася в двір до сотника.

— Отакий він, цей Омелько, — поскаржилася. — Не встигла я й до кінця вулички дійти, як він наздогнав і — за пазуху до мене.

— От ледащо. А гроші він забрав?

— Отак би я йому й віддала. Я його як шимонула, то він через дорогу перелетів.

Сотник крізь дим із люльки примруженими очима дивився на Вівдю. Мовчав. Вона бачила в тому погляді щось незвичне, нітилася.

— Чого ж ти, Вівде, — випустив клубок пахучого диму, — не шимонула його тоді, як він ліз тебе безчестить?

Вівдя зніяковіла, опустила погляд.

— Так він... Так тоді...

— Давай гроші. Йди з-перед моїх очей! — І до саду: — Омельку, йди сюди. На твої гроші. Тільки надалі будь обачнішим.

Кирило спостерігав за тим усім з повітки, дуже сміявся й дивувався мудрості сотника.

Перед від'їздом Кирило зайшов до шпиталю. У шпитальній кімнаті, хоч там і попідметено й витерли три шибки єдиного вікна, стояв сморід, було темно.

Хлопець лежав, обкладений мокрим ганчір'ям поверх зілля.

— Як тобі?

— Легше. Боліти майже перестало.

— Як тебе звати?

— Самійлом.

— От що, Самійле. Як одужаєш, приходь у Батурин на мій двір, скажеш Кочерзі, управителю, або Кецику, що я просив тебе прийти, візьму на службу. Гаразд?

— Ой, ваша світлосте, не знаю, як вам дякувати.

— Справною службою.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

Крізь дрімки Олексій почув чийсь ходу. Він одразу впізнав, що йде Єлизавета. Дуже здивувався, сів на постелі. Він вже й не пам'ятав, коли вона сюди приходила вос-таннє. Олексій й сам ночував у палаці дуже рідко, тільки тоді, коли доводилося бути на балу або верталися здалеку з імператрицею, коли був дуже втомлений. А річ у тім, що фаворитом Єлизавети став один із знатних братів Шувалових, Іван, Олексій же був колишнім фаворитом. Нещодавно Іван Шувалов отримав мешкання в царському палаці. Але, окрім Шувалова, за цей час у коханцях Єлизавети побувало чимало інших достойників. Найперше їй приглянувся матрос Лялін на імператорській барці, весляр. Великий, дужий, з дикими очима, з м'язами, які так і рвалися з-під матроської сорочки, напиналися, і все там напиналося, рвалося нагору. Барка пристала до одного з островів, для Єлизавети поставили на острові намет, вона наказала Ляліну прийти туди, а сама вдала, що заснула, і на неї тоді, як вона казала, «взошел ангел». Він отримав чин камергера та орден Святого Олександра.

В Єлизаветі закипіла кров розпутного батечка Петра Скаженого і не менш розпутної матері Марти (Катерини) Скавронської, повії, маркітантки прусського, а потім московського війська. Безмежна влада, безмежні можливості — як тут не спробувати втіх, доступних людині. Грала кров, вела грузькою стежкою, й вона вже не опиралася. Гаряче моли-

лася Богу в молільній кімнаті, просила в нього прощення, обіцяла гнuzдати свою жагу... й не могла. Жага пересилювала навіть страх Божий. Жарка хіть розпирала груди, вона аж тремтіла, коли бачила міцного, гарної вроди мужчину. Була ненаситна. Й знову ж прикладом був батечко, та й інші вінценосні достойники. Де вони зараз, у раю чи в пеклі? Того ніхто не знає. А життя пролетить, як весняна вода в бурчаку. Й скільки можна од нього отримати втіхи.

Вона сама про це якось сказала Олексієві. Сиділи на лавочці в Царському Селі над ставом, у якому пливли хмари, й став щоразу мінився: з світлого, веселого на темний і похмурий.

— Отаке й наше життя, Олексію, — сказала. — Й ти не приймай близько до серця. У світі немає нічого вічного. Все міняється.

— Ну, не отут, на землі. А в серці. Найперше кохання.

— Там найшвидше. Ти бачив десь вічне кохання? Мовчиш. Немає його. Є повага, звичка.

— А Ісус і Марія?

— Там і не було нічого. Божий обов'язок. Божий обов'язок треба сповняти. І я його сповнятиму. Клянуся.

Коханці в Єлизавети були різні: нахрапісті, бундючні, скромні (дуже мало), і всі намагалися використати момент, хапонути якомога більше, злетіти якомога вище. Олексій дивився на них іронічно-спокійно, він нічого не просив, воно само йшло до нього...

Кучер Войчинський також зійшов з облучка просто в постіль Єлизавети, цей промайнув так швидко, як пролітає карета повз верстовий стовп, а от Микола Бекетов змусив похвилюватися Івана Шувалова. Вихованці кадетського корпусу ставили трагедію Сумарокова, Бекетов грав головну роль, грав добре, а далі зів'яв, невдовзі, зображаючи сонного, заснув справді, й дуже міцно. Завісу опустили. Єлизавета зійшла на сцену, вона не дозволила будити сонного актора, сиділа й дивилася на херувимське обличчя в кільцях білявих кучерів, на ніжні губи, на пушок над верхньою губою. До наступної вистави одяг на Бекетова шили під наглядом Єлизавети (дорогоцінні персні, діамантові гудзики, дорогий годинник), вона той одяг приміряла на нього й сама одягала. За кілька днів він уже був сержантом гвардії, а далі майором, потім і полковником. Шувалов занепокоївся, й тоді він порадив Бекетову мазь, щоб той позбувся ластовиння навколо носа. Бекетов послухався, намазався, і обличчя («мордяку» — Шувалов) йому рознесло, воно вкрилося при-

щами й дрібними виразками. Змушений був полишити палац, закінчив астраханським губернатором, розводив виноград і шовковичну гусінь і вславився торговим умінням.

Шувалов заспокоївся. Спочатку він чіплявся й до Олексія. То більше, імператриця залишила в царському палаці Олексієві апартаменти, їздила до нього в Гостиліци, а День святого Олексія завжди проводила в Аничковому палаці, на балах дуже часто танцювала з Олексієм і за стіл садовила поряд з собою. Першого разу, побачивши, як танцює Олексій (хоч його й навчав придворний балетмейстер, але він не показував вправності в танцях), сказав: «Тобі корова на ногу не наступила?» — на що Олексій з усмішкою відказав: «Було, це саме тоді, коли вона тебе хвостом по пиці хвещнула», й далі на всі кпини, колючки відповідав усміхом або якимось дотепом. А потім на балу Єлизавета витягла з кіс розкішну, небаченої краси троянду (вона чимось їй заважала) й звеліла Шувалову потримати її, він її довго носив, відтак загубив й кинувся шукати по всіх підвіконнях, заглядав за спинки крісел, злякався, спаленів, і тоді Олексій вказав пальцем: «Он вона, під тією пальмою, у вазоні», Шувалов кинувся туди й знайшов троянду. Він змирився з існуванням Олексія. Той знав, що зазвичай колишніх фаворитів зводять зі світу, в кращому разі засилають на край світу, спочатку придворні вельможі чекали на таке, а тоді побачили, що імператриця тримає малороса в попередній милості, притихли. Єлизавета приходила до Олексія за порадами в багатьох житейських справах, Олексій завжди радив розумно, розсудливо, аби не нашкодити нікому. Й було ще щось, що в'язало її з Олексієм. Пам'ятала його сильне гаряче тіло, його ласки — ніжні, спокійні, почувала, що не може до кінця одірвати його од серця. Неначе поклав хтось туди грудочку чогось доброго, певного, свого.

А що мав робити в цьому становищі Олексій? Спершу закололо в серці. Не почувався повноцінною людиною, а те, що перед ним запобігали, низько вклонялися, не радувало його. Якби оце все було в Лемешах, мабуть, тягав би за коси Єлизавету. А так, хто він такий? Хто він при ній? Яке має право, яку владу? Й спали на думку пташки, які висять в оранжереї в золочених клітках, усе в них є, і сім'я всіляке, і вода, а немає волі. Співають з туги. Гириями повисли на ньому і ордени, і камергерство, і графський титул, від них не відмовишся й без них уже не проживеш. Отак і волівся по царині життя.

...Єлизавета увійшла зі свічкою в руки, свічку поставила на столик, сіла на ліжко. Навіть при тьмяному світлі Олексій побачив, що вона схвильована, нездоровий рум'янець грає на обох її щоках.

— Лізо, щось сталося?

— Сталося, по всьому Літньому саду на шпичаках огорожі листки підбурливі розвішані.

— І що в тих листках?

— Як тільки волею Божою Іван престол одержить, всіх на сосну, щоб не переступали права передніх царів. Мене — в Неву. І всіх, хто при дворі, повісять на деревах у Літньому саду. І тебе там названо.

Олексій правою рукою взяв Єлизаветину ліву руку, ледь стиснув її. Це був потиск не коханця, а друга, чи й батька. Лівою рукою легенько погладжував.

— Лізо, це залякування. Той, що хоче щось вчинити, не погрожує, а робить. — Він помовчав. — Лізо, розкажи про цього Івана Антоновича. Я дещо чув, але не певно.

— Ну, це внук царя Івана.

— Якого?

— В царя Олексія Михайловича було два сина: Іван, старший, і Петро — мій батько. Вони вдвох сиділи на дво-місному троні, а за ними — регентша, Софія, їхня сестра. Вона й правила. А тоді Петро ввійшов з нею в розмир, почав домагатися царства і врешті заточив її у монастирську темницю. А Івана... Івана посунув з трону. А той за законом залишався першим спадкоємцем трону, отож і його нащадки — перші спадкоємці.

— То Петро Великий — незаконний цар?

Єлизавета нахилилась близько до Олексія. Її очі блищали.

— Ми всі незаконні. І я також, у тому то й річ. Я народжена до того, як батько, Петро, повінчався з матір'ю. І сестра моя старша, Анна Петрівна, також. Щоправда, вона й не могла претендувати на престол, бо, будши Гольштинською принцесою, прийняла католицтво. А Іван Антонович... Його мати — донька царя Івана — була за принцом Брауншвейзьким, а та, в свою чергу, за принцом Брауншвейзьким Антоном, отож Іван Антонович нащадок по прямій лінії. Тоді, коли мене возвели на престол, він був немовлям. Я хотіла, щоб він з матір'ю, батьком і іншими родичами виїхав у свою Брауншвейгію, й відпустила його. Але всі мені почали казати, що це прецедент, що будь-який іноземний монарх прихистить його й піде війною, відвойовуючи престол для

законного спадкоємця. І їх повернули. Вони жили в Ревелі, далі в Ризі, Оренбурзі, а потім в селі Холмогорки на Двіні. За цей час у Анни Леопольдівни народилося ще двоє дітей, Петро і Олексій, але обидва померли немовлятами. Ї померла сама Анна. Там, за високим муром. Ї була спроба забрати Івана, австрійський посол Берг це замишляв. І тоді довелося Івана Антоновича одправити в Шліссельбург.

— І що він там? — пальці перестали пестити руку Єлизавети.

— Ну... сидить.

— Сам?

— Сам.

— Людей не бачить?

— Не бачить.

— Бідний хлопець, — вирвалося зітхання в Олексія.

Запанувала довга мовчанка.

— Лізо, а хіба не можна його випустити? Нехай би їхав у свій Брауншвейг.

Тепер зітхнула Єлизавета.

— Можна... А тільки... вхопляться за нього. Найперше — Фрідріх II, король прусський, війовник великий, найбільший після Карла Великого. У нас і так ідеться з ним до розмиру.

Олексій зітхнув знову.

— І все одно... Закон християнський... В темниці, сам, без людей.

Єлизавета висмикнула руку, одначе сама знову втиснула її Олексієві в пучки.

— Ти добрий, Олексію, дуже добрий. А тільки ж... Тут не про серце йдеться. Тут влада, трон... Вони наді мною. І кругом недоброзичливці, затаєні вороги. Кругом. Он навіть Катерина, племінниця моя, велика княжна. Так і стриже очима. Вона б давно... Тільки не те що прав законних, а й незаконних не має. Хто вона? Гольштинська потіпаха. А я... Мабуть, таки його відпущу. Поцарюю ще років три в спокої, а тоді... — й міцно стиснула Олексієві руку. — Посунься, — сказала просто. Скинула з себе халат і лягла до Олексія. — Я всього боюся. Скрізь вороги. Он син наш... Бояри... Од животика помер... Дали щось. — Вона вдруге нагадала про смерть їхнього сина. — І за дочку боюся. А ти? Ти такий добрий, такий хороший... — І міцно обійняла Олексія за шию.

Вона знову була жагучою і вигадливою, як і колись. А Олексій, який давно не знав жіночого тіла, жіночої ласки,

загорявся раз по раз і, ледь відійшовши, загорявся знову, не відпускав її.

— Ти найкращий коханець, — сказала вона.

Йому це трохи й полестило, а водночас образа торкнулася серця — вона відверто зізнавалася, що віддається багатьом коханцям. Хотів сказати це — не сказав. Лежав і думав, який його приділ на землі. Коханця? Немає такого приділу. Бог кожного ставить на якусь певну стежку. Для чого? Цього ми не знаємо. Знає тільки він. І в усьому є смисл. Мусить бути. Який його смисл у цьому житті? Їсти-пити? Певно, що ні. Допомогати. Кому? Своїм людям. Допомогати скільки можна. Скільки його душі. І серця.

За вікном вила хуртовина. Злі вітри налітали з моря, з темних ялинових лісів, і били у вікна, заліплювали їх, хурделиця шаленіла, свистіла, ревла, неначе хотіла накрити це випадкове місто, поховати його навіки під білим саваном. В грубці потріскували березові дрова, було затишно, тепло в постелі, а він згадував віхоли в ріднім краю, коли, одягнений у кожух і кирею, йдеш поперед саней, везеш у село сіно з луку, й не видно дороги, не видно нічого, а ти торуєш шлях, тебе чекають дома, й так затишно та гарно на душі.

Єлизавета не встигла випустити Івана Антоновича — помер. Це зробила Катерина II, випустивши його на той світ. З властивою їй підступністю й підлістю. Катерина часто ходила в казарми до гвардійців, які возвели її на трон, пила з ними горілку, злягалася, могла обслужити цілу роту. Підговорила одного з них, Василя Мировича, щоб він звільнив Івана Антоновича й вивіз за кордон, той послухався, підібрав помічників, а тим часом цариця сповістила варту — капітана Власьєва і поручика Чекіна, — що прийдуть визволяти бранця й щоб вони тоді його вбили. Так загинув Іван Антонович — Іван VI. Мировича теж було страчено, і вибито всю рідню до ноги, щоб не лишалося свідків.

Наступного дня Єлизавета була жвава, весела, скакала на світло-сірій кобиліці по полях і перелісках, вполювали вовка і четверо зайців. Зупинилися в березовому гайку, поставили столик для іменитих гостей, пили й закусували стоячи. Єлизавета смачно гризла шмат оленятини на дерев'яному пруті, з якої крапав жир. Біля неї обгризала курячу ногу принцеса Катерина.

— Одійди, — раптом сказала Єлизавета. — Од тебе смердить.

Катерина спалахнула.

— Це французькі парфуми.

Єлизавета нагнулася.

— Це — гівно.

Лесток ледь помітно показав Катерині на чобіт — вона справді вступила десь в собаче лайно. Катерина мовчки відійшла.

Олексій та Кирило стали під дикою грушкою. У зелених кучерях грушки виспівувала якась птаха, між гілками виднілося гніздечко.

— Ось нам всім приклад, — тицьнув пальцем угору Олексій. — Прожити, як птаха небесна. Тихо, мирно, нікому не вчинивши шкоди.

— На жаль, ми не птахи, — відказав Кирило.

Він три дні тому приїхав до Петербурга — занудьгував за високосвітським товариством, та й мав обов'язок наглянути за Академією, президентом якої залишився. Запросив з собою відвідати Академію і Єлизавету, з ним були Апостол, Маркевич, Горленко. Апостол виголосив вітйовату вітальну промову імператриці, йому відповів від імені Єлизавети фельдмаршал Мініх. В Академії були на лекції з фізики професора Крафта, дивилися в мікроскоп і в закіптюжені скельця на сонце, оглядали Кунсткамеру, яку заснував ще Петро I, там всілякі потвори, які відповідали хворобливій вдачі царя. Коли імператриця й супроводжуючі її особи пішли в Сенат, Кирило затримався й вчинив нагінку за великі грошові витрати (тільки на переклад книги про фортифікацію вже витрачено три тисячі п'ятсот карбованців, а роботі не видно кінця), за те, що не зроблені карти, як було заплановано раніше, потім довго бесідував наодинці з Ломоносовим, відтак той читав йому ідилію у віршах «Полідор», Кирило похвалив і сказав, що в поезії він не дуже тямкує, але здається йому, що поемі «не вистачає делікатності форми. Та й звідки їй узятися, мистецтво в Росії ще не народилося».

Поки мисливці пили та їли, Кирило говорив з Олексієм про Академію, а в кінці сказав:

— ...Але я не міг вибрати хвилі, щоб поговорити з імператрицею про глухівські справи. А мені конче потрібно. Старшина чекає від мене добрих справ.

— Зараз поїдемо в Літній палац, може, там буде менше люду. А якщо не вдасться — запросиш її до себе на Мойку. Ти приїхав з далеких країв, тобі можна... Почастуєш її всіляким нашим смачненьким.

З полювання поїхали просто в Літній палац. Підйомний механізм підняв їх у дивані з подушками до великої зали з дерев'яним паркетом, визолоченої і пофарбованої в зелений колір, яка увечері освітлювалася люстрами і жоранделями. Імператриця підійшла до відчиненого вікна, Олексій і Кирило — за нею. Гостей ще не було, тільки з'їжджалися.

— Ми хотіли... — заїкнувся Кирило.

У двір шестериком заїхав французький посол, кружляв довкола клумби, побачивши імператрицю, зняв капелюха з пір'ям, розкланювався. Імператриця помахала йому рукою:

— Які ці французи люб'язні.

Це могло означати: ввічливі, не лізуть зі своїми справами. Кирило затнувся. Обідали. Єлизавета їла гречану кашу з бараниною і вареники з полуницями. Полуниці привіз з України Кирило і встиг передати до палацу. Чимало гостей також їли вареники з полуницями.

— А ти? — звернулася Єлизавета до Олексія.

— Я чоловік простий і через те п'ю тільки шампанське і їм жульєн та антрекот, — з усмішкою відповів той.

Відтак прогулювалися в саду. Ярїло сонце, водомети розбризкували срібні водяні струмені, мармурові статуї сліпили очі, тільки з грота, оздобленого заморськими раковинами, повівало прохолодою. Над Єлизаветою камердинер тримав «солношник» від сонця, на ній був голубий люстриновий плафон з блондами, парчова мантилья з горностаєвим хутром, була велична й чарівна, хоч вже трохи й розповніла. Пройшли в кінець саду, Єлизавета зайшла в оранжерею і по хвилі вийшла та подала Олексієві великий стиглий ананас.

— Це тобі, — мовила зі сміхом, — ти в нас любиш все просте.

Шувалов дивився з-під лоба. Він стояв поруч з Кирилом, суперничав з ним діамантовими гудзиками на камзолі. Єлизавета — таке з нею бувало не раз — заявила, що вона втомилася й хоче відпочити. Немов з-під землі десь взявся килим, застелений шалями, подушка, вона вклалася на них. Гості стояли, не наслідуючись піти, бо ж не знали, скільки спатиме імператриця. Раптом у фельдмаршала Мініха, який стояв біля самого килима, засмикався ніс, затремтіли губи, й він, схопившись рукою за носа, голосно чхнув. У ту ж мить йому в голову полетів позолочений черевик і приклався до самого лоба — імператриця кинула його дуже влучно. Ніхто не сміявся, Мініх скривився й відійшов геть.

Єлизавета спала з півгодини. А потім вона понтирувала у фараона, по тому розмовляли про оперу, обговорювали одразу дві: одна була про римського імператора Тіта, друга називалася «Радості російського народу при з'яві його Астрей». Астрей, зрозуміла річ, була Єлизавета, тут ще висунувся дячок з Чемерка, який теж уже давно жив при дворі, він знахабнів і вимагав, щоб оперою диригував тільки він.

— Дяче, — сказав Олексій, — хоч ти і вчитель мій і колись добряче луснув мене смичком, коли я потягнув не той глас, але боюся, що від твого диригування на десять верст довкруг позриваються з прив'язі корови й розбіжаться світ за очі. Швець знай своє діло, а в кравецтво не втручайся.

Дячок образився.

— Мало я тебе тоді потягнув.

Далі імператриця розмовляла лише з власником італійської опери Локателлі. Й тільки під час ілюмінації залу Кирило влучив момент між двома випалами й мовив до імператриці:

— Ваша Величносте, запрошую вас на завтра до мене на Мойку. Покажу вам звіра небаченого: зінське щеня називається. У нас існує така примовка: злий, як зінське щеня. І є свіжі раки з Батурина, з річки Сейму. Віднині ви їх матимете, коли захочете, я наказав закласти на всій дорозі станції для перевозу раків.

Єлизавета схитнула головою. Далі почався маскарад, усі чоловіки були одягнені в жіночі строї, жінки — в чоловічі, так веліла імператриця, ті й ті стояли лавами одні навпроти одних. Першою була кадриль, Єлизавета знову танцювала її з Олексієм.

Кирило не вельми сподівався, що імператриця приїде до нього на гостину, то більше, того дня він сам приймав австрійського посла Естеразі. Сиділи в малій, голубій, вітальні, гостей було небагато. Перед цим грали в карти.

...Обід добігав кінця. Естеразі, високий, худий, як щупак, потягнувся до кишені й здивовано закліпав очима: портсигара не було. Поліз до другої кишені й панічно замахав руками. Всіма за столом оволоділа незручність: більше нікого не було, ніхто не виходив з кімнати. Всі зацікавилися. Тоді Кирило підвівся за столом, виклав з кишені кілька монет і вивернув кишені. Всі інші, соромлячись, червоніючи, зробили те саме. За столом лишився старий з бакенбардами. Ніхто не знав, хто він, звідки він, є такі люди, які ходять по гостях, і всі

думають, що це чийсь родич або знайомий. Відтак підвівся й він.

— Кириле Григоровичу, — сказав надтріснутим голосом, — вийдімо вдвох з кімнати.

Вони зайшли до кабінету, зупинилися біля шафи, в якій за склом Кирилів кобеняк і сопілка — талісман і згадка про далекі пастуші дні, про Лемеші. Старий, нітячись, вийняв з кишені два пакетики: в одному — загорнута в салфетку велика котлета, в другому — складені один до одного два бутерброди.

— Ваше сіятельство... можете оддати мене на конюшню. Я — бідний чоловік, зовсім бідний, колишній дійсний радник при Анні Іоаннівні, й попав у немилість, я взяв їжу внукам... Табакерки я не брав.

У цю мить прочинилися двері з вітальні:

— Знайшлась, знайшлась, вона лежала на підвіконні.

Кирило поклав руку старому на плече, у нього з очей викотилось по сльозі:

— Сідайте за цей стіл, ось папір, ось перо, напишіть прошеніє, я призначу вам пенсію зі своїх прибутків.

...Єлизавета з'явилась несподівано, без попередження — вона таке любила. Влетіла, як вихор, аж мантилья запінилася за нею. Кирило завів її до маленької кімнати, застеленої зеленим килимом, на ньому сиділо зінське щеня — схоже на крота, тільки разів у три більше, зелено-сіре. Воно справді було дуже зле — накидалося на піднесену гілочку, із якої летіли цурки. Спереду в зінського щеняти стриміли два великі зуби. Кирило посунув до нього ногу, воно вчепилося в чобіт. Єлизавета сміялася. Звідти вони перейшли до кабінету, Олексій подбав, щоб за ними ніхто не зайшов.

— Це щеня я упіймав на лужку в одного сотника. Такого собі Соломона... ось як він розсудив одну дівку з парубком.

І він розповів про розсуд над Омельком з Вівдею, розказував майстерно, говорив за сотника, за Омелька та Вівдю, як вона деменула Омелька за гроші і якою була, коли той її безчестив. Єлизавета реготала до похлипу. А Кирило враз посерйознішав і сказав:

— Якби тільки такі пригоди я бачив. От у тому самому селі...

Й розповів про закутого в залізо козака, його матір, про офіцера.

— По всій Малоросії солдати безчинствують. Забирають все, що кому сподобається, й не заперечуй, бо понесеш

важку кару. Нагодував козак гусара чи улана, напоїв, той каже — мало, у козака більше горілки немає, москаль біжить і кричить: «Слово і дело государеве». Постоями, грабунками розорили всю Малоросію. А нащо вони там? Кордон з татарами і турками пильнують запорожці і наші козаки. І колишні російські колегіанти безчинствують. Скрізь відомий Мгарський монастир, архімандрит у казанні спом'янув, що монастирська церква була збудована на кошти Мазепи, його забрали й замучили. А він просто обмовився, не подумав. Судочинство в нас найгірше в Європі, себто і в Малоросії, і у Великоросії. Найперше: треба розділити судочинство військове і цивільне, я в нас уже розділив, увів суди земські, графські і підкомірні, кожен судить своє. Це треба зробити і у Великоросії.

Розмовляли довго. Кирило та Олексій розповідали імператриці про безправ'я люду на Україні, про беззаконня, наводили на думки, що це лихо для всієї імперії.

Єлизавета пішла, залишивши ледь вловимий запах гіацинтів. Тільки вона мала парфуми з цим запахом, усім іншим було заборонено.

Наступного дня вийшли іменні укази про виведення всіх російських полків з України, про те, що забороняється великоросам брати українців у кабалу, дозволити українцям переходити з місця на місце (власне, скасовувалась панщина), заборонялося московітам купувати землю на Україні, а також при проїзді через Україну брати москалям коней, провіант, дрова. В Сенаті здійснювся рейвах, але Єлизавета грюкнула по столу кулаком, підвелася й пішла, перед цим звеліла провести судову реформу в імперії: укласти звід законів, а для цього створити судову комісію — так їй порадив Кирило. Сама поїхала в Царське Село.

Олексія розбудив якийсь грюкіт, якийсь скрегіт, плач чи стогін. Сів на ліжку. Схоплюватися не поспішав. Тер очі. «Що це таке, знову мене будять серед ночі? Де це я? А, так, у Царському Селі».

Огниво в нього було припасене. Запалив велику товсту свічку. На підлозі валявся чоловік, на чотирьох повз до нього.

Олексій намацав під периною турецького ятагана.

— Ти хто? Чого тут? — запитав якомога грізніше.

— Ой, ой... Я, я... — белькотав чоловік і підвів голову.

Олексій з подивом упізнав Івана Шубіна, нового фаворита імператриці.

— Чого ти тут? Що з тобою? — вже спокійніше.

— Пропав я... Пропав... Прости мені... Прости, — вродливе обличчя Шубіна було спотворене. Чуб розпатланий, з куточків рота текла слина. — Прости мене ради Христа.

— За що прощати? Встань. Сядь у крісло. Сядь, я сказав! Тільки тоді Шубін послухався.

— То за що прощати?

— Убив я... Убив. Я думав, що то ти прийшов помститися.

— Куди прийшов? Коли?

— Щойно. До мене. — Шубін втомлено витер долонею обличчя, й воно трохи розправилося. Куди прийшов — Олексій уже здогадався. В Царському Селі вони жили по окремих флігельках.

— Прийшов мене вбивати з помсти. Двері прочинив. А я не спав. У мене мушкет старовинний, картеччю набитий. Я за мушкет. А воно в кущі. Думав, прийшов підглядати: в мене Єлизавета чи ні? Її не було. Прийшов убити. А тоді в кущ... Я до дверей і пальнув у кущ. Тільки застогло. Кого я вбив? Кого я вбив? Тепер мені кінець. Може, великого князя. Він такий придуркуватий, міг підглядати.

— А чого думав, що то я?

— Ну, а як же... З-за Лізи. Що тепер я з нею.

— Якби кожен попередній коханець убивав наступного, людей би не лишилося, — сказав Олексій розважливо. — А хто бачив, хто чув?

— Ніхто. Грім віддалеку гримів. І зараз гримить. Чуєш? Олексій глибоко зітхнув.

— Чую. — Спроквола всунув ноги в капці, одягнув халат. — Ходімо. — Переступив порога. — Ти постій тут.

Свічку затуляв долонею. Ось кущ. Розгорнув. Нічого не видно. Ступив далі. Щось темніє. Присвітив, нагнувся.

Вернувся до дверей, мовчки пішов до кімнати, сів на ліжку, вкрив ноги атласною ковдрою. Шубін стояв перед ним зігнувшись. Нижня губа відвисла, під очима сіпалися жилки. Руки тремтіли.

— Ва-ва-ва... К-к-князь?

Олексій мовчав. Раптом упіймав себе на тому, що коли в першу мить почув від Шубіна про постріл — зрадив. Зрадив біди суперника. Тепер з ним можна покінчити. Можна ще й зараз: сказати, що вбив таки князя, нехай іде заявить, що стріляв у князя, нехай кається. Зітхнув.

— Пес.

— Хто пес, я?... Так, я — пес...

— Ти вбив пса. Ірландського сетера. То сетер дворецького.

— Сетер? Не може бути! Це правда? — Його очі засяяли, як великодні свічки: — Ти не жартуєш?

— Чого б я мав жартувати. Та й хто б поліз до тебе серед ночі. Кому ти треба.

— А ти?

— Ну, я не міг. Я — козак. Лицар. У нас так не роблять.

Шувалов упав на коліна, тицьнувся до Олексієвої руки, аж той подумав, чи не хоче фаворит його вкусити. А той цілував руки, коліна, плечі його дрібно тремтіли, з очей крапали сльози.

— Пес... Я врятований. Я живий...

З того дня Шувалов жодного разу не глянув на Розумовського зизом.

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

Дівчинка сиділа на воротях.

— Їде, їде! — заплескала вона в долоньки.

Кирило знав, що ні Єлизавета, ні Олексій не мають наміру приїхати. Олексій послав його, щоб він подивився на його доньку. Кирило ласував малиною, тепер він підійшов до воріт, подивився в щілину. Справді, на протилежному боці широкої галявини зупинилися дві паровиці: один фаєтон і один віз, з воза позіскакувало четверо чоловіків, черідкою побрели попід лісом, охоплюючи будинок з парканом. Кирило не вагався ні на мить, він підбіг до хліва, біля якого двірник Серапіон рубав дрова, гукнув:

— Бери сокиру й біжи за мною!

Вони перебігли через молодий садок і підбігли до паркану на протилежній від воріт стороні. Кирило тицьнув рукою на стовпчик.

— Рубай!

Серапіон витріщився на нього.

— Рубай! — страшним голосом наказав Кирило. І потім: — Тепер оцей. Навались!

Вони натисли на паркан. Він хилитнувся, затріщав, і чималий його шмат повалився на той бік. Кирило притьма кинувся до коня, який жував овес під повіткою. Кінь був не розсідланий. Підтягнув задню попругу й, не загнздуючи, скочив на нього. Підлетів до воріт, схопив дівчинку, кинув

поперед себе в сідло й помчав до вилому в паркані. Копита простукотіли по дошках, одна дошка вломилася, кінь спіткнувся, але встояв, тільки нахилився вперед; помчали по ледь помітній лісовій дорозі. Хльоскали по обличчю гілки, він відкидав їх, прикривав дівчинку й белькотів, сам ледве пам'ятаючи, що каже:

— Ми їдемо кататися. Ти ніколи не каталася верхи на коні? Все буде добре. Не плач.

Дівчинка не плакала. Вона була навдивовижу спокійна.

— А потім поїдемо до мами. У такій великій-великій кареті.

У кареті їхати їй не довелося. Вона їхала в шатрі чорної єврейської балігули, яка хилиталася позаду Кирилового обозу, що прямував до Глухова. В обозі їхало чимало євреїв-крамарів. Їм заборонили жити в Москві та Петербурзі, й вони перебиралися на Україну.

В одній з таких балігул їхав і Северин — гетьман узяв його з собою. Северин невимовно радів — їде на Україну, геть з цього смердючого Петербурга, з цього розпутного палацу, де його так нахабно згвалтували, де вже одна камеристка світила до нього очима й нашіптувала на вухо стидні речі. А тут буде воля, тут він зможе стати справжнім козаком, а може, вдасться піти на Січ, де воля гуляє з шаблею.

У Глухові Кирило оддав дівчинку в Петропавлівський монастир, через два тижні туди була привезена й нянька. Сам Кирило почав клопотатися своєю резиденцією в Батурині. Був зведений один палац — дерев'яний, відбулася закладка великого палацу — кам'яного.

Кирило з Михайлом Скоропадським зайшли до гетьманської канцелярії. Нещодавно в цьому будинку містилася Малоросійська колегія, правили шість членів, три козаки і троє московітів на чолі з московським генералом Кентом. Будівля помпезна: фронтон, по ньому античні статуї, великі колони, нині внизу сидять канцеляристи, а також там кімната для охорони, вгорі лункі коридори, великі кімнати. Робочий день закінчувався, виходили останні канцеляристи. Це Михайло Скоропадський сказав гетьману, що сьогодні перехоплено таємного листа Григорія Орлика, радника французького короля, сина гетьмана на вигнанні, мазепинця Пилипа Орлика, що про того листа відає тільки він, Михайло Скоропадський, і не знає, що з ним вчинити. Зайшли до гетьманського кабінету, Скоропадський пішов і приніс листа.

— Десь тут ще ходять мазепинці, якщо надходять такі листи, — мовив Кирило.

— Немає вже їх. Останні мазепинські маетки Петербург роздає, викидаючи дітей.

— Ну, наші старшини ті маетки й забирають, випрохують у Сенату, їм охоче дають.

— В цьому основна суть нинішньої біди. Продаються за чужі добра. А Орлик колотиться, хоче щось зробити. Його вивідники сидять у Польщі, Стамбулі, Криму.

— І що ж у цьому листі?

Скоропадський відкрив тафтяну течку.

— Орлик пише до писаря Січі Скапи. Мовляв, не треба втрачати надію, все може перемінитися, європейські государі не люблять Росію і бояться її, треба потихеньку збирати сили.

— Які сили, де вони! — чомусь спалахнув гетьман. — В Сибіру. Й інших туди спровадять.

— Кого спровадять, а кого ні. А сили... Поки що нехай вони будуть московітські сили. Щоб були міцні. Ось ти почав перетасовувати полки на європейський манір, переводити їх на лінійний лад.

— Така тепер потреба.

— А я нічого й не кажу. Аби були бойні по-сучасному. А коли треба...

Кирило проковтнув давкого клубка. Відчував, що ступає по двох кладках. Яка його кладка? Яке його місце? Він може тут дещо робити по-своєму, поки за спиною брат.

— Ми склали присягу, — мовив дратівливо.

— А наша присяга народові — у віках, — Скоропадський дивився прямим відкритим поглядом.

— Не ті часи, не ті хмари над головою. Час шаблі минув, і Сагайдачних, і Наливайків, і Хмельницьких, і Дорошенків. Нині час слова: розумного, рахманного, впливового. Роби-мо ж... Он суди розкрутили, он військо московське спровадили, землю москалям продавати заборонено.

— Та я нічого не кажу. Честь тобі й слава. Але... Дрібні це подачки. Й щойно прийде переміна... А про Наливайків і Морозенків народ співає пісні. В тому основна суть.

Кирило починав сердитись, тлумив гнів у собі. Куди він його штовхає? Всі вони за його спиною, за спиною Олексія, й не шануються. Він уже просіяв старшину ситом свого розуму: такі, чи близько такі, як Скоропадський, лубенський полковник Апостол, кропив'янський Джеджалій... А решта?

Решта, коли що, одправлять його в Петербург у кайданах... Або позбудуться тут — тихим способом.

Основне ж, що він не почував певності в тому, що треба думати й діяти так, як Скоропадський. Все кругом хистке, непевне. Все залежить від одного покиву пальця з Петербурга. А там таких пальців... Треба бути обачним. Треба промацати все оком розуму. Ось він закличе з Січі кошового й спробує дізнатись, яким димом той дише і чи справді веде перетрактації з тим Орликом. То — запеклий чоловік, як і його дядько. Багато разів намагалися виманити його з-за кордону, робили спроби вбити там, але він мудрий, як змій, і живучий, як кіт.

Увійшов возний Кецик, ад'ютант Кирила, й сказав, що там якийсь хлопець допинається пана гетьмана, буцімто його світлість дозволив йому прибути до нього.

— Як звати хлопця?

— Самійло.

— Нехай прийде завтра. Влаштуй його. Я беру його в посильні.

— Так він же ще малий.

— Нічого. Він сміливий і верткий.

Возний пішов, розмова сама по собі згасла. Обоє були невдоволені один одним.

Наступного дня Кирило послав козака до кошового Січі Милашевича з наказом прибути в Глухів. Замість Милашевича приїхав січовий писар Скапа. Чоловік з вигляду сонний, байдужий, але у вічках його карих очей було видно мисль, а в кутиках губів хитринку. Він трохи пом'явся, а тоді сказав, що в Криму під виглядом купців побували січові вивідники й дізналися, що хан стягує війська і що невелика орда пішла під Очаків, що запорожці направили до Очакова ще одного вивідника, також під виглядом купця, він знає татарську і турецьку мови. Гетьман наказав відправити нових вивідників до Криму, а старшині п'яти прикордонних полків бути в бойовій готовності, кошовому Січі відправити команду козаків під Очаків. Ще Скапа доповів, що з польської сторони до Малоросії пішло шість польських вивідників під виглядом ченців, і гетьман одразу послав ордери в прикордонні міста з тим, щоб тих шпигунів виловили. І думав: чи те робить, чи на цю дорогу настановив його Бог. І де його справжня дорога? Незатишно йому в іноземному каптані, увішаному діамантовими орденами, незатишно.

Сам гетьман довго ходив кружка довкола писаря, намагаючись вивідати настрої січовиків, чи не хочуть вони вчинити

якусь акцію, але Скапа підпірнав під ті кружки, в руки не давався. Було видно одне: Січ невдоволена своїм становищем, невдоволена наказами і наглядом з Петербурга, але в що те вилетіть — невідомо. Татар вони битимуть, орди в Україну не пускатимуть, але інших намірів поки що не мають.

Душно. Жарко. Сон не йде, бродить десь за річкою, погойдує на вітті горлиць. Десь неподалік шаленіли солов'ї. Відтак у їхній спів втручалися жаби. Починала одна, підхоплювали інші й зводили такий кумкіт, аж лящало у вухах. Солов'ї ображено вмовкали. Кирило переживав за них. Урешті опустив ноги на килим, підійшов до вікна. Він спав сам: Катерина, дружина, мала незабаром приїхати. Десь далеко спалахували зірниці. А це що таке? При світлі зірниці він побачив під вікном щось темне. Людина. Вона мертва? По тілу пройшов дроз. Він накинув на плечі плаща, вийшов до вітальні, а далі коридором наверх. За дверима куняла варта. Двоє рушили за ним, але він сказав: не треба. Він мовби щось передчував. Обійшов будинок, підійшов до вікна своєї опочивальні. Справді людина. При спалаху зірниці побачив, що то Самійло, спить на розстеленій світі.

— Самійле!

— Га? Що? — Той тер кулаками очі.

— Чого ти тут лежиш? Що таке?

— Та то я так... Щоб пан гетьман... Бо ж всіяке буває.

— Яке всіяке? Що ти балакаєш.

— Ну, щоб ніхто-ніхто...

— А хто може? В дворі варта.

— Та тая варта, — Самійло стояв, потираючи ногу об ногу. — Я позаминулої ночі бачив, як хтось підходив під ваше вікно, під оте, у вітальні. Ви саме з паном Скоропадським розмовляли. Я раніше бачив того чоловіка в графа Теплового.

«Он воно що, — подумав Кирило. — Підслуховують. Так, але ж позавчора ми з Скоропадським говорили про грошові справи. З Сенату надійшла реляція, щоб московські підміністри перевіряли грошові рахунки. Скоропадський обурився, я теж, учора надіслав листа до Сенату».

— А ти, коли такий дошпетний, зроби ось що: піди до Петропавлівського монастиря й непомітно, з кушів, постеж, чи ніхто підозрілий там не вештається. Тільки щоб ніхто тебе не бачив і нікому не кажи.

...Самійло двічі обкружляв довкола монастиря, а тоді затаївся в ліщині й стежив. Пройшла монашка з торбою,

проїхав віз з дровами. Самійло навпочіпки перемістився до краю галявинки. На ній росли якісь квіточки, голубі-голубі, на тоненьких ніжках. Трохи схожі на дзвіночки, але не дзвіночки. І враз з воріт випурхнуло якесь створіння, то була дівчинка. Вже майже не дівчинка, але ще й не дівка, і навіть не дівочка. Вона ступила кілька кроків і наштотхнулася поглядом на Самійла. Стенулася, зацімилася. Чорні-чорні очі дивилися злякано. Їй сама чорна, схожа на циганку, коси товстіші, закинені за плечі, в чорній халамиді, в одній руці тримала пучечок квітів, в іншій — бублика. Це вона прийшла по оці квіти. В Самійла щось стрепенулося в серці: була ця дівчинка така гарна й така злякана, що він спантеличився.

— Не бійся, я... я...

Дівчинка раптом випросталася.

— А я й не боюся.

«Яка ж вона гарнюсінька, — думав Самійло, — як ластівочка».

— Аделя, Аделя, — долинув з-за брами голос.

— На, — мовила дівчинка й кинула Самійлові до ніг бублика, а сама вертнулася й побігла в браму.

Коли Самійло доповів Кирилу про побачене, той сказав:

— Нікому-нікому не кажи про дівчинку. Залізом розпеченим будуть допитувати — мовчи. Ходи туди кожного дня. Вдвох з Северином. Я йому скажу.

А самому тривога поселилася в серці.

Через два дні приїхала Катерина, дружина, з дітьми. Хоч одружили Кирила на ній майже силоміць, але за цей час він до неї звик, а ще й діти. Скучив за нею, цілував, милував до ранку. Наступного дня знайомив її з палацом, надвечір пішли гуляти в парк. Тут росли старі липи, які вписалися в новий парк, і кущі рай-дерева, і жасмин, і бересклет. У дальньому кінці парку стояла лавочка, Кирило сів на неї. Сутеніло, у верхів'ї липи виспівувала якась птаха, очевидно, шпак — він вміє імітувати будь-якого птаха. Катерина підвела голову, шукала його в густому вітті. Кирило теж подивився на липу, опустив погляд, охопив ним дружину. Зграбна, струнка — а вже ж у них четверо дітей — красиві плечі, рівна спина, тонка талія, тугі, круглі стегна... Все це поглядом в одну мить, він сам незчувся, як вхопив її за талію, обернувшись до себе, підхопив, панталони його самі впали на землю, а спідниці злетіли вгору — посадовив її собі на коліна. Вона встигла тільки охнути.

— Скажений, божевільний, люди побачать, — белькотіла.
— Нехай бачать, нехай беруть їх завидки.
— Ходімо... на ліжко...
— Й на ліжку теж, — і далі тримав її за талію, то підносячи вгору, то опускаючи.
— Я закричу...
— Кричи. Я люблю, як ти кричиш.
— Ой-ой, ой-ой, ой, а-я-я-й, — але тихенько.
Потім вона сиділа поруч.
— Ти мене любиш? — запитав Кирило.
— А ти мене?
— Ти ж відчуваєш.
— То не любов. То пристрасть.
— Все одно.
— Ти мене, як одружувався, не любив зовсім. Це Єлизавета віддала мене за тебе. І Катерина.
— Яка Катерина?
— Анхальт Цербтська. Жінка Петра Федоровича. Ну... Ніби жінка. Він з нею жодного разу не спав.
— Звідки ти знаєш?
— Знаю. Всі знають.
— А їхній син, Павло?
— То не його син.
— А чий же?
— Салтикова, Понятовського або Чарлза Вільямса, посла англійського. Або Орлова Григорія, чи когось іншого. В неї весь гренадерський полк...
— Сильна баба.
— Тобі б такої. Ти з нею часом не спав?
— Та ти що? Я б просто погидував нею. Та й нащо вона мені, коли в мене є хороша, красива, чиста, ще й кохана дружина. Яка мені віддається, коли я хочу й скільки хочу...
— Й де хочеш, — показала на лавочку й засміялася. — Але сильна вона не тільки в цьому, а в усьому. Хитра, лукава, настійлива. Там, у Петербурзі, щось затівається. З її руки. Проти Єлизавети.
— А Цербтській яка з того користь? Імператором стане Петро, а він її ненавидить.
— Вона всіх обкрутить. Владолюбна — страх. Допинається найвищої влади.
— А ти імператриці не казала?
— А що я скажу? Там самі здогади. Вона її один раз брала в щимки. Та викрутилась.

Кирило замислився. Як бути йому? Попередити Єлизавету, але що йому з того. Як що? Врятує брата. І себе. А може, йому, навпаки, ввійти в союз з Цербтською, поки не пізно. Вона не раз кликала його в гості, коли один час жила під Москвою, в селі Раєвому. Кирило тоді жив у своєму селі Петровському й щовечора їздив у Раєве. Там було дуже весело, грали в карти, в «куцої баби», казилися. Катерина легко йшла в руки до всіх чоловіків.

Вирішити не міг. Та й як попередити: написати листа, а хтось перехопить. А про майбутнє думати треба, надто якщо в столиці закрутиться веремія.

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ

Катерину Цербтську покликали до імператриці опівночі. Вона йшла, а в її голові осіннім листям у підпаленій купі ворушилися, то злітали, то падали думки. Чого б то? Зрозуміло чого. Адже арештовані Єлагін — довірена особа князя Трубецького, настільки довірена, що Катерина про все довідувалася саме від нього, і Бернарді — придворний ювелір, теж утаємничений в багато справ. Довідавшись про їхній арешт, Катерина спалила майже всі папери, які тримала в потаємній шкатулці. Так, вона спалила, а чи попалили Бестужев, Апраксін? Мали б попалити.

Єлизавета стояла посеред кімнати розчервоніла, гнівна, її очі палали вогнем.

— Ось так ти, сучка гольштинська!.. — На ту мить забула, що й вона певною мірою гольштинська.

Катерина впала на коліна, колінкуючи, підповзла до імператриці, обхопила руками за ноги, цілувала їх.

— Тітонько, матінко, я ні в чому не винна, ось хрест святий...

— Ще й хрест, — і хряснула кулаком у пику. Й била по щоках, по голові, по плечах, намагалася відштовхнути, але та впилася, як кліщ.

— Тітонько, за що ви... Я нічого-нічого.

— А листа Апраксіну писала?

Йшла війна між Московією і Пруссією. Фрідріх II проїшов Саксонію, вже був на кордоні Австро-Угорщини, під опікою якої перебувала Саксонія; Австро-Угорщина — союзниця Московії. І тоді Московія послала військо на Пруссію, аби відволікти її. В кількох битвах головнокомандувач московітської армії Апраксін завдав поразки непереможному

досі Фрідріху, той відступав, московіти налягали, й раптом Апраксін віддав наказ своєму війську на відступ. Той відхід був приголомшливий для Петербурга. Підозрювали якийсь підступ, підкуп. Це насамперед могли зробити люди, годовані на німецьких хлібах. Катерина підвела залите сльозами обличчя:

— Тітонько, хіба ви не здогадуєтеся, хто це міг зробити? Він обожествляє все прусське, він молиться на Фрідріха.

Він, звісно, — Петро III. Це було схоже на правду. Катерина звивалася, як змія. Чорні і білі плями миготіли, вже майже роздвоєний язик молот, молот.

— І солдати його охорони одягнені по-прусському. І все в нього прусське. І не любить він нічого нашого.

Це «нашого» мало полестити Єлизаветі. Ще один удар межі очі, але вже значно м'якший. І враз новий вогонь в очах:

— А гроші тобі Чарлз Вільямс давав?

І знову чорна хурделиця в голові Катерини: «Давав, і не раз».

— Тридцять тисяч гульденів, — Єлизавета жорстко.

Обсмалена мишка з полум'я метнулася в один кінець, у другий. Тридцять тисяч англійський посол давав двічі. Другий раз — нещодавно. І якщо Єлизавета питає про це — то кінець. Англія в союзі з Пруссією, отже, це зрада. Але чи знає про другу подачку Єлизавета? Тут уже вибору не було. Або — або!

— Дав.

— За що?

Тут вже Катерина застосувала здібності, яких не досягав жоден актор у світі. Повіки її опустилися, очі стали ніякові й блудливі водночас.

— А за що мужчина може давати гроші жінці?..

В Єлизавети брови злетіли вгору.

— Ах ти ж проститутка...

— Бийте, ріжте, каюсь... було. — Втрапила на потрібну їй стежку. — Не встояла. Така я...

— Але влягала, ха-ха-ха. Ну і як він?..

— Ой, він такий мужчина, такий мужчина...

— Який?

— Ласкавий, ніжний, не зглянешся, як ти вже...

— Під ним?

— Або на ньому.

Це була розмова двох куртизанок, а не царствених осіб, розпутних, розбещених, які не знали перепон на еротичному полі.

- Він кращий за інших?
- Кращий. Та куди там...
- А Гришка Орлов?
- Ну... він сильний мужчина. Тільки грубий. Мужик.

Після нього всі кості болять.

Вони довго трималися цієї теми. Перебрали всіх знайомих. По тому імператриця відпустила Катерину. Поки вони розмовляли, в апартаментах великої княгині провадили обшук. Так, вона встигла спалити все листування з Апраксіним і Бестужевим, знайшли кілька листів-фліртувань з Чарлзом Вільямсом й ще з деякими коханцями.

Єлизавета ще кілька разів розмовляла з Катериною — та вже сиділа на дивані, дивилася відданими довірливими очима, всі підозри переводила на свого чоловіка Петра III, а всю розмову спрямовувала в інтимне, хтиве русло, яке Єлизавета сама дуже любила. Так Єлизавета й не довідалася нічого про її участь у змові, а вона й далі розважалася з коханцями, тоді як інші учасники невдалого перевороту опинилися в Сибіру, один тільки Бестужев був засланий у свій підмосковний маєток.

Безсонні ночі, часті переїзди, об'їдання і обпивання похитнули здоров'я імператриці. Якось, виходячи з церкви у Царському Селі, вона знепритомніла, і всі думали, що вона померла. Лесток пустив їй кров, вона відійшла.

Й ослабла: в піст, у пісні дні не їла ні м'яса, ні молока, ні яєць. А риби не любила, отож соління та квас. Клопоти про власне здоров'я забирали багато часу, в'яла краса, вона це бачила в дзеркалі, дуже непокоїлася. Хоч час і далі танув у розвагах: вечерея о десятій годині — все частіше в інтимному товаристві, а потім танці до ранку. На справи було мало часу, а вони тиснули, вимагали, від них нікуди було подітися. Багато нервів забрала війна: в Москві поранені лежали просто на вулицях, місця в госпіталях було мало, люди в дім поранених не брали — боялися зарази, пов'язані ланцем колотники волоклися по вулицях, обдерті, у виразках, просили милостиню — з того жили, вона бачила їх, мліла душею, але нічого не могла вдіяти, грошей не було, а урвати від купівлі дорогих закордонних строїв, коштовностей не хотіла. Одного разу на вулиці звідкілясь виметнулася юрба матросів, схопили коней за гнuzдечки, обступили карету — вимагали грошей, кричали, що їм не плачено вже рік. Злякалася. Але машталір якось приловчився, вивернув шестірню, вдарив по конях. Пролунав зойк, прокляття. Вона розповіла про це Бестужеву, а той її «заспокоїв»:

— То тільки Петро Великий міг змусити босих і голодних солдатів марширувати в походах і йти на ворога, нам же треба гроші. Пропоную збільшити соляний податок і ліквідувати внутрішні мита в Малоросії, збільшивши зовнішні, нема чого гетьману Кирилу багатіти. Ми дуже багато волі дали Малоросії, треба брати її в шори. Я підготував указ, щоб Київ вилучили з підпорядкування гетьмана й поставили в пряме підпорядкування Сенату.

Імператриця мовчала.

Від того дня страх огортав її все частіше. Колишній грубник, хранитель спальні Василь Чулков брав матрац, дві подушки й лягав на ніч біля її ліжка в ногах. З ним спалося спокійніше. Спокій їй навівав також Олексій, великий, тихий, добрий, вона почала його просити, щоб знову спав у своїх дворцевих апартаментах. Іноді приходила до нього, після любовщів засинала в його обіймах і спала солодко, медяно. Шувалов почав прискалювати проти Олексія око. Якось сказав, що імператриця має належати одному. Тоді Олексій розповів про те, що вони з Єлизаветою бачили в Лемешах, як до однієї качки залицялись два качури й вона їх приймала, вистачало обом, і печально усміхнувся.

...В Александрові каталися на човні, і хтось їй розказав, що тут Іван Грозний топив свої жертви, вона жажнулася й перестала туди їздити.

...Єлизавета лежала в постелі. Четверо камеристок лоскотали їй п'яти, одну вона двигонула ногою — щось їй не сподобалося, камеристки зіщулилися, запрацювали жвавіше. Олексій сидів на стільці в узголів'ї, тримав Єлизаветину руку в своїй руці — так вона засинала, він розповідав їй щось зі свого життя, найчастіше пастушого, — він не соромився своєї колишньої бідності — й вона слухала залюбки, уявляла себе пейзажною біля корів, на природі, де тиша, спокій, де, як їй здавалося, самі любовщі. В такий час міг у неї щось попросити для когось, прохачі найчастіше йшли до нього, бо знали, що тільки він може зарадити їхньому лихові, відвести незаслужену кару. Найчастіше через нього передавали свої клопотання земляки, одні хотіли відновити старі добрі порядки, інші клопоталися про власні добра. Їхні багатства множилися, це в свою чергу викликало заздрість і невдоволення петербурзьких вельмож. Багатьом кісткою в горлі була Україна, її родючі землі, розкішні ліси вабили й викликали непомірні апетити.

РОЗДІЛ ДВНАДЦЯТИЙ

Кирило Розумовський далі відновлював Батурин. Ходив по руйновищах Мазепиного замку, і в серці щось щеміло. То щеміла Україна. Він і не думав, що вона відізветься в ньому. Водночас усе тут нагадувало про покару за любов до неї — купи цегли з замку під ногами, зарослі лободою вали, комини згорілих хат, що стриміли в небо, обгорілі дерева. А внизу тихо й лагідно біг Сейм, і сонячні зайчики грали на його хвилях, на тих самих хвилях, у які солдати Меншикова скидали своїми багнетами дітей. Чомусь подумав про власних дітей, і в серці знову защеміло. Треба відроджувати все спочатку. Підростають діти, але якими вони будуть? Це непокоїло його.

Роззирався з високого горба. На краю Батуринської гори, біля урвища закінчувалося будівництво дерев'яного дому. Його тимчасової резиденції. А камінний палац стоятиме он там. То стоятиме Гетьманщина. І аж стріпонуло серце. Зі спадковим правлінням. А поруч — університет. Один з кращих у Європі. Вже почав снувати про нього думку, дещо черкав на папері. Але як багато всього потрібно! Підкликав Самійла. Парубок був невідступно біля нього.

— Я припоручаю тобі дуже важливу справу. Ти поїдеш на Січ. Поїдеш... нишком. Як ти поїдеш, ще подумаємо. І знайдеш нагоду сказати кошовому на самоті, що гетьман чекає його на хуторі біля фортеці Святої Єлизавети. Щоб приїхав сам, без нікого. Ти втямив? Про це ніхто не повинен знати. Ордер йому повезе хтось із канцелярії. Але то буде зовсім інше. — І ще раз перепитав: — Утямив?

— Утямив.

...Самійло їхав з чумацькою валкою. Від села до села, битим шляхом, ночували за цариною, на пастівниках або в байраках. На передній мажі старий, але веселий чумакав Топчій грає на бандурі, повеліває всіма чумаками. Особливо гарно увечері за кашею, чумаки згадують домівку, часом розповідають сороміцькі історії, всілякі пригоди, казки. Самійлів буланний іде прив'язаний до останньої мажі, Самійло сказав чумакам, що подається на Січ. Риштунок у нього козацький, кінь справний. Працював у пана, а нині вийшов указ, що можна відходити від одного пана до іншого, або й зовсім.

На одній ночівлі до них прибився з села пес, рудий, схожий на лисицю, і теж йшов за валкою. Одного разу він добряче став їм у пригоді. Чумаки полягали спати, й заснув пастух біля волів, а ранком прокинулися — волів немає.

Кинулися шукати — ніде не видно. І вже коли майже впали в розпач, один чумаки виліз на мажу й почав гукати:

— Рудик, ня, Рудик, ня-ня-ня-ня...

І побачив, що Рудик біжить з байраку. А тоді ватаг послав його поперед себе, й Рудик привів до волів у далекому відрозі байраку.

Потім їхали понад Самарою. Тут уже частіше траплялися запорозькі зимівники. Багата, красна річка Самара, тече в широкій долині, а понад долиною могили й могили, й хто знає, чиї вони, які тільки народи толочили тут степ. То тут, то там понад річкою зеленіли гаї, й не було кращого місця для ночівлі: в достатку дров, трави, річка кишить рибою. І вся долина — рай земний, козаки так і називають її раєм, понад Самарою дуби в обхват чотири аршини, і верби, і осокори, а в річці очерет і ситняг, чакан і вимельга, а в них кіз, оленів, вепрів, а гусей, а качок, в степу хохітв, куріпок, щоправда, й гаддя повно, чотириаршинні полози свистять у траві й кидаються на все, що до них наближається, й кусяють, як собаки.

Біля Кічкасу переправились через Дніпро, це єдине місце, де можна переправитись з лівого берега. В Дніпро по балці впадає річечка Кічкас, вона намила косу, й така ж коса врізається в річку з того боку. Це місце, де в минулі віки переправлялися цілі народи, немов переливалися через велетенську лійку.

Дорога ставала все гіршою й гіршою. Й одного разу Топчій зупинив воли. З дна мажі, з-під волових шкур, якими буде накривати сіль, видобув велике-велике ратище, мушкета, порохівницю, мушкет зарядив і поклав на кирею в мажі. Те саме зробили й інші чумаки. Починався Дикий степ. Тут могли напасти й комишники, й налетіти татари, також розбійні, бо для татар не розбійних отаман віз у шкіряному гамані ярлик, за який було заплачено в татарській прикордонній митній будці. Ярлик — з печаткою перекопського мурзи.

І вже дорога між двох стін високих трав — підпалених сонцем на вершках, рудих, у китицях. Будяки серед них підносяться, як гордовиті пани, ковила звичайна грає сріблом проти сонця, а висока сягає людині до шапки, вона негнучка й жорстка, поміж них пирій, овсюг. Іноді цілі долини посідає трава низенька, м'яка — вербена і шавлія, а поміж ними неначе капустає листячко. Правду співають у піснях: степ як море. Безбережне, хвилясте, хапає своєю тугою, самотністю, вічністю за серце, туди можна пірнути й не випірнути, можна заблукати, можна зустрітися зі всіляким звіром: ведмедами,

вовками, вепрами, можна наїхати на кубло гадюк, а можна й проглянути з високої могили з кам'яною бабою в неозорі далечинь; гарячий, напоєний полином вітер котить трав'яні хвилі одна за одною, і в очах гойдається, і в очах чемпріє. І гойдається вгорі на широких крилах степовий підорлик, він бачить і валку, і кожну тварину, й маленького ховраха й тоді каменем падає вниз. Лебедями линуть у небі білокрилі хмари. Хистке марево гойдається вдалечині.

Чумаки посилають одного верхи на коневі вперед, він обдивляється степ і намічає місця для ночівлі. Краще в балці, біля зимівника якогось запорозького сидня, який, ризикуючи кожного дня, випасає худобу — наживає собі статок. Кілька літ випасає, а тоді втікає з худобою, яку продає десь на ярмарку. Але іноді доводиться ночувати просто в степу. Тоді здебільшого косять десь у долинці ситу траву, й пускають воли в загорожу з возів, і годують їх скошеною травою.

...Розтрушена небесними чумаками зоряна сіль яскріє через все небо, втомлений полиновий вітер ластиться до ніг. Десь у пільмі посвистує ховрашок, дзвінко, заклично б'є в траві перепел.

Й тиснуться до багаття чумаки, відчуваючи в ньому захист, а довкола темне безмежжя степу, дикого, суворого, небезпечного, і вгорі чорне провалля неба з погубленими жаринами зірочок, і що в тому проваллі і в тому безмежжі, яке хапає за серце темною рукою туги.

Тільки раз бачили на гребені далекого горба кілька маленьких фігурок, як ото дітлахи вирізують їх з огірочків або жолудів, промайнули й зникли.

— Татари, — сказав ватаг.

— З чого видно? — запитав Самійло.

— З постави. Тільки татари так їздять на конях.

А на овиді козацькі могили, могили, в них похована козацька слава і степові клопоти минулих віків. Кінь під Самійлом перекидає в роті залізні вудила, жує сухими губами полиновий вітер, в якому зачаїлася таїна половецьких часів, запах їхній коней і стукіт некованих копит.

Одного разу Самійло одвильнув у трави й наскочив на котовило, на купи рудої землі, вигребеної з нір, то було вовче лігвисько. Довкола кількох нір валялися оббіловані дощами кістки. З вовками ж мали й пригоду: їхній Рудик якось оступився в багаття й осмавився, запахло смалятиною, яка чомусь збурила й зібрала вовків. Вони йшли в травах недалеко від чумацької валки, підвивали, гарчали, чумаки кілька разів стріляли, вони замовкали, кидалися врозтіч,

а тоді збиралися знову. Аж поки таки не вхопили Рудика. Й знову запала тиша, й пряжило сонце, й жайвір тріпотів у високості, а трави гойдалися, текли у вічність, і текла з ними душа. Тут все дихало первинністю, недоторканістю, чистотою, таємницею, такою ж, яка ховається в океанських глибинах.

В степу лежала й мліла тиша, либонь ще з тих часів, коли тут ходили орди Чингісхана, половців, печенігів, коли вони заливали степ скрипом камінних коліс, ревом худоби, цвяхом батогів, коли вони переливалися через Дніпро біля Кічкасу, тиша й пахла вічністю: буркуном, деревієм, полином, татарським і половецьким духом, оленячим послідом, вовчою шерстю, смородом від кожухів татар, які причаїлися в траві.

Біля Старих Кодаків Самійло попрощався з чумаками, далі його путь лягав понад Дніпром, дорога була добра, й скрізь стояли сторожові козаки. Січ вразила його мурашиним шемранням, усе тут викликало подив, усе захоплювало, все вражало. Оглушили дзвоном ковалі в передмісті, їх було тут дуже багато, й кували вони в лад: і зброю, і лемеші на продаж; отож, на перший погляд, мурашник, але в ньому, як і в справжньому мурашнику, був свій лад і свій стрій. І не побачив Самійло багато п'яних, про що чував у Гетьманщині, козаки сутужили собі на життя: значна їхня частина ловили рибу, в літі тягали по Дніпру величезні сітки-матули, прокатранені в дьогті, ставили сіті на Дніпрових порогах й розробляли рибу: солили ікру, кав'яр, коптили. Все це продавали в Гетьманщині, Московії, Польщі. Інші били звіра, ще інші доглядали пасіки або працювали як поденники в хазяїв-сиднів по хуторах. Але найбільша частина їх несли сторожову службу на пограниччі з татарами та Польщею, а декотрі плавали на човнах до Криму, купували й перепродували сіль, інший крам. Великий Луг — це ціла зелена держава завдовжки понад вісімдесят верст і завширшки верст двадцять п'ять, це сотні проток, річок, зарічків, потягів, прогноїв, озер, боліт, островів і півостровів, а над усім тим столітні дуби, осокори, верби, очерети та ситняг, через які й не пробратися, у тих протоках легко заблукати й досвідченому човняреві, по них стоять риболовецькі гарди, схованки для морських човнів, корабельні, де будують думбаси та стерни, а звіра, а птахів, од велетенських пеліканів і бакланів до ніжних пастушків і очеретянок — ніде на землі більше немає такого розкішного й багатого місця, тут розкошує людська душа, розпросторується, розкрилюється, тут воля сама вливається в груди

й веде до звитяги. Тут Божа краса зацвітає співом і ласкою в серцях козаків: пливе козак протокою, Конкою, з обох боків шатрище дерев, вода тиха й блищить, як дзеркало, над головою лагідне миле небо, в кущах співають солов'ї, і хочеться плакати від цієї краси. І ось тут, в центрі цього земного раю, стоїть Запорозька Січ, місце гордих людей, місце волі та слави. Самійло за кілька днів досягнув це. Тут не було місця підступам, чварам, дрібним сваркам, та ще й над усім панували суворі, правдиві закони — звичаєві. Ці закони були непорушні, і в них укладався увесь триб життя. Живи, як хочеш, роби, що хочеш, тільки б це не було на шкоду товаришу, ближньому, товариству. Маєш гроші (захопив при штурмі фортеці, в полі, в бою) — можеш почастувати увесь курінь і всіх, хто захоче прийти до тебе в гості, а то закопай їх на березі річки Скарбної, а коли надійде твій час завести сім'ю, відкопаєш, поїдеш на свою Полтавщину, Черкащину чи Чернігівщину, купиш землю, збудуєш дім, народиш дітей, вивчиш їх і пошлеш на те ж Запорожжя. Скрегочучи зубами, шанують Запорожжя турецький султан, кримський хан, польський круль, а російський цар хоче упокорити їх обманом, підступом, нишковим способом. Коли б не це, жити б Запорожжю тисячі літ.

...Самійло слухав горлицю, яка туркотіла на дубі, й пильнував за січовою канцелярією. Три дні він не міг підступитися до кошового: то в нього іноземні посли, то зійшлися на раду курінні, то він ходить по кузнях, то поплив на корабельню доглядати, як будуються човни. Ось він вийшов з канцелярії. Навпроти куреня двоє козаків управлялися на шаблях, затуплених, щоб не завдати великої рани. Вони тупцювали, то налягав один, то другий, то крутилися на місці, збиваючи пилюку. Над ними, забираючи вгору, пролетіло троє чирят.

— Хіба так ширмують, — мовив кошовий і взяв з землі ще одну шаблю. — Ану ставайте поруч, ану налягайте, ну, дружніше, — й задзвеніла сталь, розбризкуючи іскри, і враз кошовий низько пригнувся, швидко, якимось непомітно вертнув рукою, і одна за другою полетіли в порошок обидві шаблі з рук козаків. Вони реготали, не нітилися, не ображались: на те він і кошовий, щоб бути найпершим у бою і останнім на раді. Кошовий сів на колоду, одхекувався:

— А таки втомили, харцизяки.

Самійло притьма поспішив до кошового.

— Пане кошовий, я до вас прибув од гетьмана.

— Чого йому од мене треба? Він пан, граф...

— Він просив сказати вам, і тільки вам, що хоче зустрітись з вами на хуторі біля фортеці Святої Єлизавети. Тільки з вами. Він також буде сам.

Кошовий розкурював люльку.

— А чого не в Глухові, не в Батурині?

— Того я не знаю. Мабуть, якась пильна справа, не для чужих вух.

Кошовий вийняв з кишені срібний таляр, скрутив його пальцями майже в трубочку — в Самійла очі полізли на лоб — й подав.

— Віддай. Він зрозуміє.

Над Великим Лугом трубили журавлі, старі вилітували молодняк.

Хуторянин (гніздюк) добре знав кошового, він залишив їх з гетьманом на хуторі, а сам погнав у степ череду. Хутір у байраці, по дну якого текла річечка, сиділи на пасіці, яка стояла в ліску на схилі горба. Господар лишив їм мед у сотах та барильце березового соку, настоящего на ячмені, різкого, прохолодного, дуже приємного на смак. Нижче в огороженому лозою дворі побрязкував біля комори ланцюгом ведмідь — чимало степовиків тримали замість псів ведмедів. вовк чи лис, зачувши ведмежий запах, не підійдуть ніколи. А вівці господарю допомагають пасти дві курти: короткохвості вівчарки, розумні й спритні, як вивірки.

Перебалакали про все й не наблизилися розмовою до того, основного, ні на цілю. В обох думки снувалися про Україну, про її нинішнє і прийдешнє. Кирило вловлював, що кошовому вона болить пекуче, він має своїх вивідників і в Криму, і в Польщі, й про Петербург знає краще за гетьмана. А то — основне. Що буде далі? Які петлі плетуть сенатори, що думають при дворі? Які сили можуть стати за Україну?

— Київ одрізали під пряме правління Сенату, — вів мову кошовий. — І мито одібрали... Ваш наглядач Теплов думає, що він за цяця?

Кирило не знав, що відповісти. Теплов з ним од давніх днів, опікувався ним за кордоном, опікується й тут. Опікується по-своєму, по-московському. Україна йому чужа, потрібна, як підлегла земля. Він ніяк не може примиритися, що гетьман виговорив у імператриці вільний відхід селян-українців, він каже, що всіх їх треба повернути в холопи. Нервує його й уведення нового строю в козацькому війську.

Кирило вирішив сказати тільки про останнє.

— А нащо цей новий стрій? — запитав кошовий.

— Щоб військо було міцніше. Так тепер по всій Європі. Ходити колонами кепсько, артилерія стала сильною, валить людей сотнями. Все-таки лінійний стрій ліпше. А військо нам потрібне міцне, — сказав, а подумав, що невідомо кому потрібно міцне військо: Московії чи Україні.

Милошевському кортіло запитати про це прямо:

— Сенат намагається вищипнути то те, то се, але натомість наші здобутки більші. І з панщиною, і з військом московським, яке вже майже все виведено, і землю великоросам у нас заборонено купувати.

— Зате обсіли наші степи серби, волохи, особливо серби з генералом Хорватом, півстепу одпанахали. Вони Москві служать вірно.

— Так уже й півстепу.

— Множаться й множаться. І то неспроста, то опора московітів, коли що...

— Коли що?

— Всяке може статися.

Кирило задумався. Помре імператриця, або станеться новий переворот, тоді й тут заворушиться. Сил-то справжніх немає. І яке йому до того діло? Йому і всій його родині. Він — камергер, граф, генерал-фельдмаршал, кавалер усіх найвищих орденів, усі його родичі — двоюрідні, племінники, зяті — при посадах, усі отримують жалування, мають маєтності. От тобі й «коли що?». Душа хиталася на терезах.

— Нині все йде на добре, — мовив твердо. — Імператриця любить наш народ. Наша зброя нині — рахманне, лагідне слово.

— Вона не вічна, — мляво відказав кошовий. — Прийде новий Пйотр... А в нас уже й тіні колишньої свободи немає.

— А коли вона була? Гетьмани гризлися.

— Але були козаки. Була міцна Січ. А нині... Що ми залишимо нащадкам?

— Ви вже побували в турків, — сказав гостро.

— То одвічні вороги. З ними все зрозуміло. А тут... Думав думу Богдан, та не додумав.

— Ти й на це важишся?

— Я ні на що не важуся. Бо хто я такий і що можу зробити? З ким?

Їх розносило. Пливли в різних човнах. унизу заревів ведмідь. Попідводилися, пішли до двору. Від лісних воріт трюхикав лис з півнем у зубах. Півень на своє лихо видря-

пався з курника. Це півень-царик, який першим вилупився з-під квочки, він служить господареві замість дзигарів — будить його — і відлякує всіляку нечисть, найперше відьом і чортів.

Кирило Розумовський від'їхав додому з твердим наміром триматися в своїй діяльності попереднього напрямку.

Їдучи назад, нарвалися на немирних татар. Це сталося на Інгульці. Татари ховалися в очереті. Він їм став тарчею, він їм і завадив. Вихоплювалися зненацька, але земля під копитами була грузька, коні басували, й гетьманська охорона встигла оговтатися. Кілька чоловік вихопили рушниці, а далі почалася січа. Четверо чи п'ятеро козаків обступили гетьмана. Він теж добув шаблю. Й потім похвалив себе, що взяв шаблю натомість дзиги-шпаги. Татари по убранні побачили, що то якийсь значний вельможа, перли на нього. Двоє охоронців упали вражені стрілами: один — у груди, другий — у шию. І вже великий одноокий татарин заніс шаблю. Кирило встиг захиститись, витримав удар. Татарина застрелив з пістоля один з охоронців. Кілька вцілілих татар кинулися навтьоки, гнатися за ними — марна справа, татарські коники — як вітер. Двоє подалися в очерет, перепливли Інгулець — він тут неширокий і неглибокий. Одного наздогнала куля на тому березі. Козаки з'їхалися докупі.

— Звідки вони тут узялися? — сказав молодий чорноусий козак і хвацько підбив шапку. — Наче ж далеко од їхнього степу.

— Це — татарські прибиші, вони бродять, як і наші прибиші, де заманеться.

Кирило почувався задоволеним собою: не злякався, не сфрасувався, мався гідно, й це бачили козаки. Вони знімали з убитих татар зброю, сідла з коней. На постоялому дворі пили горілку вволю.

Кирило сидів у глибокому кріслі й переглядав журнали, які надходили йому, — «Гуфланд», «Лондонський кур'єр», «Журнал де Франфорт», «Ла декад філософік...» — і поринав у те далеке, колишнє безжурне життя, і вчувався йому щебет юних французенок, і від тих споминів медялася голова. І часто, розігрітий споминами, підводився та йшов на другу половину будинку до дружини. Вона боронилася, казала, що зараз день, що може хтось зайти, що треба гамувати себе, а він пестив її, казав ласкаві слова, й врешті вона здавалася. Мали вже шестеро дітей, а вона лишалася все такою ж

тонкою в талії, все такою ж звабливою, принадною. Вона не допускала ні до якої вульгарності, ні до яких надмірностей, але кохалася вміло, ласкаво, щиро, а він шепотів їй ніжні слова й кохав невситимо, палко.

Вертався на свою половину. Перейшов передпокій, вступив у довгий вузький коридор. І враз побачив, як з-під зовнішніх дверей просунувся білий аркушик. Нагнувся і взяв його. Це був лист до нього.

...Тиждень сотник Парафіївської сотні Прилуцького полку Ворочок добивався до гетьмана, й те йому не вдавалося. Хотів відвести від себе позов і не міг. Навіть генеральний суд відмовив йому. Ворочок у себе в домі виклав кахляну піч, на якій двоголові орли. Хтось доніс на нього, прийшли райці, і в полковому суді йому наказали піч розкидати й виплатити штраф сто рублів за посміяння над царським символом. У своєму листі на ім'я гетьмана Ворочок писав, що кахлі він купив на ярмарку в московіта, там було багато таких кахель. І ось Ворочок якось прибився на гетьманський двір. Там саме носили до покоїв якісь шафи, Ворочок підпер одну плечем і зайшов до коридору. Але далі — зась. У кінці коридору стояв вартовий, шафу понесли без нього. Він притулився в кутку, де висіли дорожні плащі та киреї, і, обезнадіявшись добитись до гетьмана, підсунув своє клопотання під двері. Потупавши трохи, злякавшись, вирішив дременути, і в цей час з-під того боку дверей висунувся аркушик. Він ухопив його. Там було написано: «Генеральному судді, видати ордер: штраф не платити, піч не руйнувати, в орлів позрубувати голови. Граф Розумовський». Кирило розумів безглуздість рішення полкового суду, але всі боялися, царська канцелярія діяла, отож і генеральний суд залишив рішення без змін. В генеральному суді дивувалися дивом, як це сотник зумів так швидко добитись до гетьмана, ще вранці він оббивав пороги суду. А радий сотник їхав лісом, обмахувався од мошви зламаною горіховою гіллякою й посміхався у руді вуса.

Того дня гетьман видав універсал: скарги приймати й розглядати без затримки, для цього виділити двох підсудків.

РОЗДІЛ ТРИНАДЦЯТИЙ

Єлизавета стояла в церкві й дивилась на образ Божої Матері, вона тільки раз подивилася на труну, в якій лежав Василь Тализін, і одразу відвела погляд: боялася, що покійник їй присниться. Василь — самогубець, він кинувся з містка

в канал, коли був відкритий шлюз і там бурунила вода, його витягли вже мертвим, самогубців не можна відспівувати і ховати на кладовищі, але Єлизавета сказала, що парубок упав з містка, і його відспівували, як і всіх інших християн. Єлизавета почувалася трішки винуватою у його загибелі. Василь працював підручним золотаря. Єлизавета, коли заходила до золотаря, то одразу бачила великі голубі ніякові очі парубка — він закохався в камеристочку Палазю, закохався безнадійно, Палазя стоїть у церкві на обідні, а він не зводить з неї очей. Єлизавета віддала Палазю за лікаря, вона любила віддавати фрейлін, камеристок і навіть простих служниць заміж, сама одягала їх під вінець і роздягала перед тим, як мають лягти в шлюбну постіль, а тоді ще й дослухалася під дверима першого тонкого скрику. Василь не зводив з Палазі погляду, і коли вже вона стояла на обідні в церкві поруч з чоловіком. Лікар був кошавий, вирячкуватий, з довгими, як у мавпи, руками, він теж давно запримітив той Василів погляд і помщався на Палазі: повернувшись із церкви, одразу брав її, брав грубо, в принизливій позі, здебільшого ззаду, ще й щипав.

Єлизавета вийшла з церкви, прийшла до палацу, зайшла до свого кабінету. Сиділа, втупившись поглядом у вікно. Думала: що воно таке — кохання, адже Палазя не красуня, така собі, а Василь хлопець гарний, чорночубий, голубоокий, широкоплечий. А чи її, Єлизавету, любив коли-небудь хтось отак? Ні. Вона сама підбирала собі коханців: на рік, на півроку, на місяць, на один раз. Зайшов Олексій, сів на стілець поруч. Він завжди тонко вловлює її настрій. Поклав свою руку на її. Яка це була рука: впевнена, заспокійлива, добра, ласкава. І враз їй засвітилося в грудях: чому ж її любив і, мабуть, любить і досі оцей чоловік? Любив не якоюсь шаленою любов'ю, а любов'ю тихою, ніжною, м'якою, теплою. Вона повернула голову й зустрілася з ним поглядом. В його очах світився вогник співчуття. Але вона неправильно прочитала його, їй захотілося одразу віддатись йому. Вона повела його в діамантову кімнату, куди вхід був усім суворо заборонений. Кохалися на дивані-отоманці в незручній позі — диванчик був куций. Полум'я з трисвічника всіма кольорами грало на самоцвітах.

Єлизавета зайшла до приймальні, і їй одразу впав у око постачальник заморського краму та коштовностей, вона ступила до нього; це ж він прийшов запропонувати якісь новинки, він же простягав їй назустріч руки з неоплаченими

чеками. З несподіванки вона аж відсахнулася. Її заступив від кредитора начальник гардеробу Чеглоков, почав виштовхувати постачальника за двері. Імператриця спаленіла, швидко пішла до кабінету, в якомусь тумані почала відчиняти й зачиняти шухляди столу. І враз — асигнації. Чотириста рублів. Подзвонила в дзвінок, наказала покликати Чеглокова. Дала йому гроші:

— Піди наздожени, а то він більше нічого не дасть. А гроші мені віддаси через місяць.

В державній касі — жодної копійки. Блискучий двір, карети з дзеркалами в шпичках, діаманти, а на вулицях люди в дранті, схожі на звірів, солдати у французьких мундирах, пуд хліба вартує двадцять шість копійок, а пляшка шампанського руб п'ятдесят, на столах у вельмож щодня виноград і персики — по ці заморські фрукти їздять поштовими дорогами до Астрахані й Києва — та стоїть шампанське, а на столах у бідноти немає хліба. Врешті імператриця видала указ проти розкоші, суворо регламентувалося, за яку ціну якому класу дозволено купувати шовк (першому не вище чотирьох рублів, нижнім заборонено зовсім, мереживо — не більше чотирьох пальців завширшки), але коштів у казну це не принесло. На двір видатки не зменшувалися. Щоправда, трохи причепурили Петербург, поклали набережні на рукава Неви, з'єднали мостами з центром Васильєвський і Аптекарський острови. Великі недоплати в казну сталися через повернення монастирям забраних у них маєтностей, а також заборону постою війська в них, йшла війна, і монастирі не брали до себе поранених, ті лежали просто на вулицях. Імператриця особливо опікувалася своїм двором і церквою, видала навіть указ саджати на ланцюг тих, хто розмовляє в церкві, — дворян садити на шовкові шнурки. Єлизавета, дарма що підупала здоров'ям, і далі з вечора до рання витанцьовувала на балах, влаштовувала маскаради та всілякі ігрища. Така двоїста була її душа. Розпуста при дворі цвіла пишним квітом, проти неї ж імператриця видала цілий ряд указів. Особливо розгнівило Єлизавету, що в самому Петербурзі, просто в неї під носом, на Вознесенській, якась Дрезденша зняла дім, там розлучені жінки та звабливі дівиці влаштовували інтимні побачення з офіцерами гвардії та професорами Академії. Офіцери викрали дружину у якогось гренадера, її купив поет-академік Тредіаковський і не хотів віддавати, віддав тільки після втручання імператриці. Розправу над Дрезденшою чинили батогами, так само й над слугами, з допомогою яких поміщик згвалтував кріпачку. Спочатку Єлизавета присудила йому

одружитись, а потім поміняла цей присуд на інший: щоб заплатив двісті рублів.

Імператриця повернулася з лейб-компанії, де піднімали келихи за тих, хто отримав вищі звання. Була в гвардійському капітанському мундирі, вона взагалі любила одягатися в чоловіче, особливо військове. Щоправда, Єлизавета розповніла, мундир тиснув, він трохи не тріщав на попі, яка в мундирі видавалася ще більшою, і, однак, усе такою ж звабливою. Це особливо відчували обидва фаворити — колишній, Олексій Розумовський, і нинішній, Іван Шувалов. У погляді Івана світилася втомлена хтивість, Розумовського — прихильне замилювання, чоловічо-батьківське. На столі в Єлизавети, як і завжди, лежала гора паперів, які вимагали невідкладного розгляду. Розмовляла про щойно відкриті університети та гімназії, семінаристами яких мали поповнюватися університети. Академія зміцніла, з'явилися свої академіки: Ломоносов, Тредіаковський, Котельников, Козицький, Розумовський, Сазонов, однак для університетів потрібно було запросити чимало вчителів з-за кордону, надто вправних у прикладних науках: у хімії, фізиці, географії. Московська слов'яно-греко-латинська академія готувала тільки священиків, там навчались ченці, вихідці з монастирів давньої Московії, які самі нічого не знали. Запросили кількох чоловік з Київо-Могилянської академії, але того було мало. Все впиралось у відсутність грошей. На минулому тижні на гімназії було додатково виділено шість тисяч рублів, але Єлизавета тут же забрала їх назад — на два кольє. Сперечалися, яких і звідки вчителів запрошувати.

— Нам потрібно німців, — говорив Іван Шувалов, який останнім часом пильно опікувався Академією. — Скрізь у Європі панує німецька наука. Ось Фрідріх, він увів спеціальні курси фізики навіть у кадетських корпусах.

— А по-якому Фрідріх розмовляє і пише? — примружила свої гарні очі Єлизавета. — Германія є ученицею Франції. Один Вольтер чого вартий.

— То ж його й прогнали з Франції, — відповів Шувалов.

— А він переступає через усі кордони, — підтримав імператрицю Петро Шувалов, брат фаворита, який правив Сенатом. — А ще ж Расін, Буало.

Єлизавета повернула голову до Розумовського.

— А що ти скажеш, Олексію?

Іван Шувалов пхикнув у кулак, мовляв: «А що він скаже, малоосвічений мужик. Він про волів може...»

— Все, що ви кажете, — так, — як завжди спокійно, з легкою іронією відказав Олексій. — Але Московія — єдина країна, де з презирством ставляться до всього свого, і до мови насамперед, хоч своє погане намагаються нав'язати всім іногородцям. Отож оце ваше іноземне виховання веде до незнання свого рідного.

Всі сиділи ошелешені. А Єлизавета тріумфуюче подивилася на Івана Шувалова: от тобі й мужик, от тобі й темний. Вона видавала себе прибічницею всього московітського, послідовницею Петра й, трохи жартуючи, навіть називала себе націоналісткою.

А Олексій бавився блискучим гудзиком на своїм, схожим на кунтуш, камзолі, й казав далі:

— Ось я був у селі й по дорозі спинився в одного священика. Вся його бібліотека — дві книги: одна нашого Яворського про камінь віри, й друга — Житіє святих. Його племінник від безділля вивчив ці дві книги й здобув славу великого вченого. А ще потім йому до рук потрапила книжка геометрії, він вивчив фігури, не знаючи їхнього смислу, малював їх, і його вважають чаклуном. А школи в селі немає. Й ніде по Московії немає шкіл. Звідки ж взятися вченню?

— А у вас, у Хохляндії? — спалахнув Іван Шувалов.

— У нас завжди були школи. Оддавна. Братські. І тепер є. І церковні, і світські. І Академія в нас.

— Так, так, — підкинув Воронцов. — Он Теплов пише, що твій Кирило збирається відкрити ще дві академії, одну в Києві, а другу в Батурині. Щоб утерти носа столичній.

Самостійність гетьмана давно викликала в Петербурзі невдоволення. Йому заборонили затверджувати виборних полковників, оточили всілякими радниками, підпорядкували Сенату Київ, скасували внутрішнє мито, аби гроші не йшли в гетьманську скарбницю. В його діяльності бачили прагнення до утворення монархічної держави. Олексій нічого не сказав, тільки переглянувся з Єлизаветою, вони зрозуміли поглядами одне одного. Розуміли ще з тієї далекої ночі, коли говорили про своїх дітей.

РОЗДІЛ ЧОТИРНАДЦЯТИЙ

Кирило показував своїй дружині, Катерині, столицю — Батурин. Такою, якою вона мала стати в майбутньому. Власне, Батурин уже сьогодні був столицею, Кирило переніс сюди свою резиденцію з Глухова. Поки що жили в дерев'яному

палаці на Батуринській горі над прірвою. Це має бути столиця, найкраща в Європі. Сьогодні іноземці зачудовуються й Глуховом, кажуть, що це одне з найчепурніших міст Європи. Але Батурин... Батурин має стати центром науки і культури. Звісно, багатством він не перевершить Москву і Петербург. Але що те багатство! Московія була, є і буде вівіки вічні країною жорстокості, дикості й безкультур'я. Он при дворі всі ходять у діамантах, шовках, а навіть обабіч дороги від Петербурга до Москви валяються дохлі коні й треба затуляти носа напахченою французькими парфумами хусточкою. Шаркають по паркетах по-французьки, пришивають діамантові гудзики, слухають італійські опери й забивають батогами до смерті кріпаків, і в самій царській династії — синовбивці, братовбивці, жоновбивці.

Найперше в Батурині має бути найкращий у Європі університет, і він мусить мати авантаж перед Московським і Петербурзьким. А вже його вихованці понесуть світло по всій Україні.

Вони йшли стежкою, протоптаною в руїнах. «Тут ступала нога Мазепи», — подумав Кирило, подумав жаско, і йому стало якось терпко та високо на душі. Сам не знав чому. Якось він сказав Скоропадському: «Мазепа був останнім гетьманом України». Й не доказав: а він сам?

— Ось тут буде університетська церква, — показав Катерині. — А отам — сам університет. Тут будуть кафедри: філософії, юриспруденції, красномовства, історії, математики, теоретичної і практичної фізики, хімії, природознавства, анатомії, отам буде анатомічний музей. Богословської кафедри не буде, цим нехай займається Могилянська академія. Ректор обирається, вступниками можуть бути всі...

— І кріпаки?

— І кріпаки. Якщо він виявиться ні на що не здатний — нехай повертається до пана. І буде підготовча семінарія на сорок учнів на стипендії. Мають вивчати латинську граматику, латинських класиків, французьку й грецьку мови, діти з шляхетних родин мають вивчати фехтування й танці. По закінченні навчання — захист наукових праць.

Кирило розповідав те, що вже було написано в його паперах.

— Народ український має потребу і нахил до навчання і наук, як ніякий інший.

Він розпалився, Катерина вже не стільки слухала його, як дивилася на нього. Вийшла заміж за нього з волі імператриці, доволі довго була байдужою, а потім почала все більше

й більше прихилитися, закохуватися. Схилялася перед його розумом, його послідовністю, одержимістю — він геть не схожий на всіх отих петербурзьких аристократів, для яких увесь сенс життя полягає у високому чині, блискучих гудзиках і келихах шампанського.

Чомусь пригадалася перша шлюбна ніч; на весіллі він майже не пив, а коли залишилися вдвох у спальні, наповнив два келихи шампанським і сказав:

— А тепер ми повинні випити. Не для них, а для нас. Щоб шлях наш іскрився. — По тому роздягнув її і поніс до ліжка. Вона дуже боялася їхньої першої шлюбної ночі — наслухалась усякого, але він був такий ніжний, такий делікатний і чуйний, що вона й не стямилася, як все сталося. І ось тепер він ділиться з нею своїми планами й замірами. Вона вже давно йшла за ним слід у слід. І навіть його Україна, чужа їй і байдужа спочатку, ставала все ближчою і ближчою, і вже вона часто вболівала разом з ним. І вже її не стільки тишила італійська опера (він завів її й тут, у Батурині), скільки вечорові співи й танці українських дівчат на лужку перед їхнім будинком.

А він їй все розказував, який буде університет, які науки тут вчитимуть — розказував захоплено, детально, зокрема — про самі науки, чого вона зовсім не розуміла й врешті мовила:

— Такий ти, Кирику, мудрий у мене, такий розумний. І звідки? Я навіть не вірю, що ти корови і коні пас. Може, це вигадали?

Вони стояли неподалік від Сейму. Перед ними на лузі паслася прип'ята на мотузці коза й буланій кінь — без пута, без припону. Кінь стрункий, тонконогий. І враз Кирило скинувся, його обличчя спалахнуло, очі сяйнули іскрами. В одну мить на траву полетів каптан, капелюх з пером, черевики з золотими застібками. Кирило підстрибнув і побіг. Він біг до буланого, з розбігу, ледь торкнувшись руками гриви, скочив на нього, ще на бігу вломив на кущі лозинку, тепер цвяхнувся нею коня по крижах, нокнув, і той, з несподіванки кинувши передніми ногами, полетів. Полетів уздовж річки, далі, далі, й ось уже Кирило якось дивно смикнувся й став на коневі. Той летів гатала, а Кирило стояв у нього на спині, й вітер тріпотів білою батистовою сорочкою й надмавав її. Вони зникли за кущами верболозу, але по якомусь часі вимчали назад. Тепер Кирило сидів на коневі... задом наперед. Підскакав до Катерини, на бігу скочив на землю. Катерина трималась за серце.

— Тепер ти віриш, що я — козак і пастух? — Його лице пашіло, і весь він скидався на кабешного хлопчика. Таким їй подобався надзвичайно, вона, мліючи, милувалася ним. І вже не шкодувала, що приїхала до нього в Батурин, хоч на початку їй вельми не хотілося їхати з Петербурга.

Повернувшись до палацу, наказав запросити Теплового. Той прийшов здивований: зазвичай Кирило йшов до нього сам.

— Я просив вас написати записку на Батуринський університет, — мовив сухо.

— Я написав.

— То не записка, а відписка. Університет для жебраків.

Обличчя Теплового в куделі рудого волосся почервоніло. Він зник, що Кирило в усьому погоджувався з ним, а тут той відчитував його. Спалахнула злість, але він її погамував.

— Наш народ схильний до науки. А ви цього не розумієте, — казав суворо.

— Народ, це що ж таке? — примружив очі Теплов.

— Отож і є, що для вас народ — бидло, скотина. А він і є основа держави. На ньому все тримається. І ми з вами насамперед.

У напівпрочинені двері увійшов улюблений Кирилів пес, лягавий Кібчик. Якимось собачим чуттям відчув невдоволення господаря гостем, обійшов Теплового, тихо загарчавши. Кирило поклав руку на голову пса.

— Я бачу: ви не напишете записки. Отож, напишіть тільки про гімназію. Але сумлінно.

Теплов вийшов спантеличений і роздратований.

Кирило сидів у своєму кабінеті й писав. Він укладав статут і регламент Батуринського університету. Підраховував видатки, кошторис. Гроші він візьме від сплати мита. Перед ним за вікном лежав сонний Батурин. І раптом щось сяйнуло йому в очах. Спершу Кирило подумав, що то йому здалося. Ні, вогонь справжній. Вийшов на балкон. Десь далеко щось горіло. Мабуть, стіг сіна. Зайшов назад, зачинив двері. Але тривога не полишала його. Й полум'я все розгоралося, ширилося, горіли хати, осокори, горіли церква, Мазепин палац. Усе горіло в його уяві. Батурин палав, підпалений з усіх боків. По вулицях гасали московські гусари. На площі стояв дощатий поміст, а на ньому шибениці та колесо, на шибеницях висіли козаки, а біля їхніх ніг лежали порубані, погвалтовані їхні жінки. Біля помосту квилили, голосили діти,

простягали руки до помосту, де лежали їхні матері, а москалі кидали в малюків головешки або підкидали на поміст багнетами. Москалі шаленіють, регоче на коні Меншиков з вищіренними пацючими зубами.

Кирила струсило. О, як рветься душа! Де її пристань? Він уже ближче й ближче до чогось... фатального для себе. Великого, праведного, але й лячного.

Тихо ввійшла Катерина. На пальчиках підійшла ззаду до крісла, обійняла за шию, поклала на плечі свої великі заспокійливі перса.

РОЗДІЛ П'ЯТНАДЦЯТИЙ

Олексій побачив купу колод на березі затоки й сів. Біля його ніг ліниво схлипувало море, воно слалосся вдалечінь і зливалося з сірим обрієм. Й саме сіре, і небо над ним сіре, і місто праворуч, позаду, хоч там і виблискують позолочені шпилі. А над морем, у сірому тумані, велетенська постать у ботфортах. То цар Петро. Оце тут він прорубав вікно у Європу, щоб з неї тягти військові новинки, кораблі, усілякі машини, науку, дорогі шовки й страви — й щоб топтати тут все живе, щоб воздвигнути тут, у цій хворій долині, на живих кістках козаків місто. Потворний сам і, казали, хворий на голову, та так-таки, певно, й було, любив усе потворне, їздив по своєму «Пітерсбурху» на свинях, не випадково так втішався оцією своєю Кунсткамерою, в якій у спирту телята з двома головами, діти з одним оком, гадюки з двома хвостами, й сам страшний і лютий, як гадюка, людське життя для нього нічого не було варте, він не жалів навіть найближчих людей — власну жінку Євдокію Лопухіну згноїв у темниці, коханці, красуні Анні Монс, яку любив по-своєму, наказав відрубати голову, а тоді взяв ту голову з рук ката й показував народу свою «вченість», розповідав, як людська голова тримається на в'язах, які в неї жили, нерви. В день стрілецької страти власноруч відрубав до колоди вісімдесятьом стрільцям голови й власноручно заливав їм у горло розтоплене олово, а по тому весело бенкетував у оточенні таких самих виродків, як сам. Одну курву, маркітантку Марту Скавронську, терпів біля себе, й тільки вона могла погамувати його божевільний гнів, заливши в глотку конячу порцію горілки — кубок Золотого Орла. А як він жер?! Кури, індики хрумкотіли на його зубах, як

зайці на вовчих, кістки гуркотіли й падали під стіл, а він жер, жер, утирався вишитими українськими рушниками й жбурляв під ноги Мазепи, який стояв позаду. За одне це можна було ненавидіти і зневажати його.

Постать з туману піднеслася ще вище. Широко ступали ноги, а біля них — дівчинка в рожевій суконці — впали промені сонця. Невже Ліза? І що ж, вона така, як батько? Таки ні. Щось є в ній від лютого Петра, але небагато. Вона справедлива, добра. Ніжна. Ніжна з ким? З ним? Чомусь згадалася перша ніч з Лізою. Спочатку, щойно його забрали в Малий двір, у Малу капелу, його привласнила фрейліна Наришкіна. Вона й звабила Лізу, похвалившись їй, який цей співак могутній мужчина і який він ніжний, делікатний, уважний. Так, перша ніч. Вона була не схожа на те собачення, яке відбувалося при дворі. Була вечере на двох. І були наїдки, яких ніколи раніше не куштував і якими зі сміхом частувала його царівна; було всього по двоє: дві смажені куріпки, два персики, два ананаси, стрижії, м'ясо — після того, як він поїв, вона сказала, що то французький делікатес — жаби, його трохи не знудило, й тоді він вглушив кухоль горілки — а спочатку пили мадеру, токай, і він сп'янів... А перед «тим» вона молилася, чи просила прощення, чи хотіла, щоб ця любов була справжньою. Й вимолила, справжньою відчула її. А в нього тремтіли руки, коли він розв'язував рожеві підв'язки на її французьких панчохах, ухопив її на руки й поніс до канапи, засланої чимось квітчастим, з однією подушкою. Вони кохалися й не знали, що в щілину підглядають Софія Анхольт Цербтська (Катерина II) і Карл Петро Ульріх (Петро III), то Цербтська притягнула туди Петра, аби звабити його чужим жарким коханням, однак не звабила, Петро так і не переспав з нею жодного разу, й на ньому обривається рід Романових, бо Павло був не від нього.

Дівчинка звіялася, а постать несамовитого Петра все більшала. По воді побігли брижі. З цієї води возили й лід на крижаний дім Анни Іоаннівни, де вона одружувала блазнів і де мусили всі бенкетувати, хоч з крижаних бурульок падали за шию краплі. Всі вони хворі на голову, увесь рід, хоч і густо перемішалися з німцями. Московіти і німці — один рід, одне кодро.

...Олексій сидів і думав про той день, коли приїхав сюди, про життя, яке промайнуло в цій холодній камінній пустелі, яке ми силкуємось і ніколи не можемо зрозуміти, й так і відходимо, лишивши нащадкам думати над тим же, над чим думали увесь вік.

Санкт-Петербург горів. Будинки й будиночки з смолистих порід дерев, вони спалахували, як скіпки. Олексій посилав одного за одним лакеїв, щоб подивилися. Лакеї поверталися й доповідали:

— Горить Астраханська вулиця.

— Вогонь перекинувся на вулицю Лісну.

А Олексій пив. Він пив дедалі більше. Спивався. В горілці топив свої невеселі думки, ховався від них, від того, що чатувало попереду, — відчував, що не буде нічого хорошого, все туманне, неясне, він не перепивався через край, не втрачав людської подоби, але дуже часто вже зранку відчував потребу ковтнути горілки. Найчастіше пив зі своїми. Але пив і з Воронцовим, з Паніним. Тільки з Єлизаветою пив рідко. Минули ті часи, коли могли з нею випити за вечір по десять келихів угорського й танцювати до ранку. Підупала імператриця. Та й Олексій також. Почував нехоть і втому. Обридло розплутувати клубки придворних інтриг, мирити царедворців, що він умів.

— Може, підемо поможемо чи хоч подивимось, — прогудів густючим басом Мартин Головня.

— Та нехай він вигорить їм до дна, цей чухонський город, — сказав Марко Полторацький.

— Воно й правда, — докинув Олексій.

— То погорять і твої палаци, — кахикнув Головня.

— Туди їм і дорога, — погодився Олексій.

Вони сиділи в його палаці в Гостиліцах на третьому поверсі. Пили сливову горілку, а також пиво, заїдали квашеною капустою і в'яленою щукою. Олексій сидів і думав, він сьогодні думав безнастанно одну й ту ж саму думку: вчора прочув, що Воронцов хоче підказати Єлизаветі, аби вона віддала полякам завойовану московським військом Східну Пруссію, а натомість забрала Правобережну Україну. Не знав, чи це добре й чи йому відвертати царицю від того наміру чи ні. Подумав ще трохи й розказав землякам — горілчанам братам. Засперечалися.

— Великої Росії без Малої не було, немає і бути не може, — мовив Полторацький. — Без неї вона — як бандит при битій дорозі. Ні достатку, ні освіти, ні ума. Вони це добре знають і хочуть її пригнуждати навічно всю. А от що з нею самою буде?..

— А так як і з Лівобережною. Он зараз покращало.

— А чи надовго? — Головня. — Щось проти Січі заноситься. Балачки при дворі всілякі йдуть. Вона їм — як щепа в печінках.

Полторацький розливав горілку.

— Невже таки скопирснуть? Навіть ляхи, які вже так на неї лихі, й ті кажуть, якби не Січ, то не було б ні Польщі, ні Московії. Вона заступила їх од турків і татар.

— Сто дев'ятнадцять запорожців нині подалися до турка, — не знати для чого, сказав Олексій. — Оце зараз найдужче роздрочило Сенат. А поляки, може, й віддадуть. Неспокійно на тому березі, гайдамаки вихрять то тут, то там. І з цього берега, і з самої Січі козаки та посполиті туди подаються. А як воно буде? Тут таки плетуть сіті. Он Теплов, рудий собака, у вухо імператриці: повернути селян у кріпацтво. Стільки ми з Кирилом клопоталися, чогось добилися... А йому й інші підгавкують, і в Сенаті, і в Синоді. А Січі другої ніколи не буде. Там степ, там воля вольная гуляє, літає, як орел.

Олексій підійшов до вікна. По вулиці промчала карета шестериком з ескадроном охорони. Олексій знав усіх, кому дозволено їздити шестериком. Меншим — четвернею, ще меншим — паровицею. Та й їздити швидко було заборонено указом, хоч той указ здебільшого не виконували. Шестерня підвернула під парадний під'їзд. Неаполітанські коні в золочених уборах із страусовим пір'ям на головах, кучери в трикутних капелюхах з позументами, гренадери, скороходи, гайдуки...

— Хлопці, імператриця приїхала, — мовив Олексій з подивом. Вона вже давно не була в нього в гостях. — Я побіг зустрічати.

— Ну, то ми пішли, — попідводилися земляки. — Ми чорним ходом.

— Може, не йдять.

— Ні, вже краще підемо. Наше товариство її на гарні думки не наведе.

Завів її до вітальні на другому поверсі. Була задихана, знервована пожежею. Вона панічно боялася пожеж, боялася бунту по них. На сходах лакей доповів Олексієві, що пожежу згорнули, відвернули до сусідніх вулиць. Олексій сказав про це Єлизаветі й трохи заспокоїв її. Аби заспокоїти зовсім, наказав подати карафу горілки і в'яленої щуки, яку вона також вельми любила. Аби зігріти Єлизавету, сам підклав у камін берести, розпалив, підсунув разом з кріслом. Сів навпроти. Згадались давні, дружні, інтимні вечори, згадались обом.

— Ти чого так дивишся? — запитала. — Постаріла? Зморшки? Не подобаюся?

— А чого мені маєш подобатися або не подобатись? Я ж не твій фаворит. Нехай у Шувалова голова болить.

— А в тебе ні?

— Лізенько, — взяв її за руку. — В мене за тебе увесь вік болить серце. Тобі б треба все викинути з голови.

— Всі справи? Великоросію? Хіба так можна? Я ось увесь час думаю, що буде після мене.

— Принцеса...

— Цербтська, Катерина?

— Вона. І не стільки вона, як Петро. Ну як він буде правити? Такий безпорадний. Усе на скрипочці грає і солдатурами олов'яними бавиться.

— Минеться. Й вона допоможе.

— Хто?

— Катерина.

— Того я й боюся.

— У них є син.

— Не від нього.

— Нічого, аби був... Щось мені тривожно, Олексю, якісь тучі наді мною ходять. Неначе стежить хтось згори за мною.

— Навіяла собі. Заспокойся. При дворі тихо. Якби щось, то я знав би. В мене багато щирих друзів. — Мимоволі зітхнув. — А от наші надії не справдилися. На дітей наших. Бояри...

— Бояри. До мене все лізуть з натяками, що Кирило забрав багато влади. Що може сягнути на монархію.

— Як ми й хотіли.

— Так. А тепер це не просто. З усіх щілин шкіряться гострі зуби. — І раптом рішуче: — Та нічого. Ми їм їх ще обламаємо. А Кирило буде спадковим гетьманом.

Наступного дня Єлизавета шпетила коменданта міста.

— Довго гасили. Бочки діряві. І з чого виникла пожежа?

— Хтось палить.

— Строгості мало, — сказав генерал, прокурор Сенату Микита Трубецький. — Панькаємось. А їх розвелось... Треба в місті збудувати нову добрячу тюрму.

Єлизавета примружила свої все ще красиві очі:

— Школи треба будувати, а не тюрми. — А сама того ж вечора наказала видати велику суму на театр і ще одну суму на купівлю французьких суконь.

РОЗДІЛ ШІСТНАДЦЯТИЙ

Кирило вертався з Почепа в Батурин. День стояв хмарний, і хмарно в нього було на душі. Обсіли клопоти, бачив скрізь підступи, доноси, невдоволення. Кигикала збоку чаєчка-чубарочка, будила якусь думку й не могла збудити. Переїздили лан. З обох сторін дороги стояли жита. Вже майже налилися, колос хилився донизу, на ньому висіли німотні кузьки. Українські жита! Чорніли внизу грудочки переораної, переборонованої землі, яка годує і поїть стебло. Не чути перепелів — уже відпідпадьомкали, не злетить випадкова хохітва, далеко попереду, між стіною жита, на дорозі жовті клубки: лисиця вивела лисенят на науку, вчить їх ловити ховрашків, але вони поки що не беруть тієї науки до тям — граються.

Через дорогу, неначе прив'язані до хвостів одна одної, тягнулась вервечка сорок. Ураз згадалося: десь у цих краях проживає Григорій Любисток, найкращий кобзар, чутий на Україні за ціле століття. Був він привезений парубком до Петербурга, зачарував імператорський двір своєю грою і своїм співом, зачарував царівну, став її чи не першим коханцем. Чотири рази втівав, сліпий, і тоді з двору публікували у всі єпархії, по всіх архіреях і ставропігіяльних монастирях укази, щоб ніде не постригали оного Григорія, а прислали в Москву в Святійший синод за калавуром, бо інакше забрати його з монастиря буде не можна. Останній раз добився в Київ, до Лаври, але постригти його не встигли — знайшли, повернули. Й знову він солодив душі вельмож своїм співом, здебільшого сумним, як оце квиління чайки, а потім таки зжалилася цариця, відпустила. Вона ніколи не кидала своїх коханців напризволяще. Дала йому кілька сіл біля Лохвиці, дала гроші. Й Любисток загосподарював. Ставив броварні, млини, кам'яниці. Повінчався з удовою, але жив сам, жінки приходили до нього вночі, але котра була його законною — не знав і не турбувався тим. Й плодилися діти, онуки, трималися на ньому, як трутні на бджолиній матці. Тічка рідні і приживальців обсіли його, і вже він сам не був їм потрібний, а тільки багатство його.

...Під'їхали до двору, обгородженого високими обаполами. Зграя собак обклала карету, але охорона нагаями розігнала їх. Кирило зійшов на широкий старий ганок. Тинялися неохайні, обідрані, зачучверені дворові. Швейцар у засмальцьованому каптані хотів зупинити, але побачив, що якийсь дуже високий чин: дорога карета, два десятки охорони, ще й сам у дорогому

мундирі, впевнений, — відступив. Кирило пройшов довгим коридором, ступив до великої зали. В залі відбувалася учта. Не учта, а обжирання. На безладно заставлених столах — наїдки: смажені гуси та індики догори лапами, цілий підсвинок, пляшки, а на підлозі кістки, калюжі розлитого вина, а над головами дим, дикий гомін та регіт. Кирило стояв незрушно. Побачили. Притихли. До нього підбіг племінник Любистка в куцому німецькому каптані.

— Ваша світлість, просимо до столу. Зараз звільнимо місце.

— Не треба, — холодно мовив Розумовський. — Я хочу бачити Григорія Михайловича.

— Григорій Михайлович... Він такий... Трохи химерний. Не хоче з усіма.

— Веди до нього.

Спустилися сходами до півпідвалу. Племінник прочинив двері комірки. Насамперед в очі впали інструменти: запилюжені й поламані — бандури, арфи, басы. З правого боку стояли столик і ліжко, заслане солдатською ковдрою, а також облізле крісло, в якому сидів старий-престарий сліпий дід. То був Любисток. Він повернув на скрип дверей сліпі очі.

— Григорію Михайловичу, здрастуйте. Це я, Кирило Розумовський, якщо пам'ятаєте. — І до племінника: — Ти йди, облиш нас.

Той пом'явся, знайшов стільця з підламаною ніжкою, підсунув, вийшов.

— Їхав оце з Почепа, дай, думаю, провідаю. Слухав вас у Петербурзі. З Олексієм ви були друзні.

— А так. Як він?

— Та нічого. Ще при здоров'ї. І при дворі.

— А цариця?

— Хорує, — сказав по-тутешньому, по-сільському. — А ви ж як?

— Як бачиш. Мені вже мало треба. — Неначе на підтвердження повів долонею по вилозі замицьканого кунтуша. Але зуби в ледь оширеному роті були здорові, міцні. Порода берегла.

— Та був я нагорі, бачив. Попустили ви.

— А що вже там... Я своє оджив. Нехай інші живуть. Не послав мені Бог порядних дітей. А Петербург іноді згадую. Солодке життя... страшнувате й розпутне. Навернув він нас, той Петербург, гнилим коритом. Була козаччина, були лицарі.

— Ну, вона є й тепер. Гетьманство повернулося, ось я — гетьман.

— Вернулося... кишенькове. Й не вернулася слава. Ти не ображайся. Не любив я Петербурга, яко врага свого, й не любив та не люблю москаля. Москаль дбає тільки про своє, в нього немає душі, немає правди. Він глухий до всього доброго.

— А в нас є?

— Було. Це видно з пісень наших. Дай-но я щось заграю... Давно не грав. — Помацав за спиною, дістав бандуру. Довго підтягував кілочки прокуреними пальцями, настроював.

Та не буде лучче,
Та не буде краще,
Як у нас на Вкраїні.
Та немає жида,
Та немає ляха,
Немає унії...

З тією піснею і смутком у душі й від'їхав Кирило. І думав про те, що ж таке цей світ і це життя і як зробити, щоб воно мало смисл, щоб людина не блукала по його нетрях, як по лісу, а йшла рівною просікою туди, де найсвітліше і де ростуть якнайкращі квіти.

Генеральна старшина зібралася на раду. Сиділи зосереджені, зрідка сусід перемовлявся з сусідом. Але зайшов флігель-ад'ютант і сказав, що гетьмана не буде, він затримався в дорозі. Старшини зглядалися — що б то могло означати, — але розходитись не поспішали. Й тоді в кінець столу вийшов генеральний підскарбій Михайло Скоропадський, обвів усіх довгим поглядом, почухав носа, глибоко зітхнув:

— Панове генеральні старшини, дозвольте вам слово мовити. Хоч не знаю, чи краще мені від любові, прихильності до вітчизни все се казати, що велить слабкий мій розум, а чи краще мовчати від жалю. Предки наші — славний наш народ руський, будши завоюваннями приєднані до Республіки Польської, уміли себе утримувати і шукали способів, як усього того позбутися, розсудливістю й хоробрістю, захищали себе своїми правами і, силою силу побиваючи, нарешті скинули із себе польське ярмо і прийшли у підданство російських монархів. Як радісно прийняли під свою протекцію нас нові господарі, і не тільки обіцяли всі наші вольності та права потвердити, але й новими та кращими нас нагородити обіцяли. Та хто б міг подумати, що саме з того моменту,

коли ми через це підданство сподівалися мати всі гаразди, спокій та безпеку, почалися наші нещастя, порушення наших прав, спокою та добробуту. Поміркуйте лишень і здоровим глуздом розкиньте, історію наших предків і їхнє становище порівняйте з нинішнім, де зараз ті славні люди, які розумом і пером своїм захищали вольності вітчизни нашої і розумно ними правили.

Стояла глибока мовчанка. Скоропадський ловив погляди: одні дивилися здивовано, інші — злякано, ще інші й здивовано, і злякано, декотрі поопускали погляди на підлогу. Скоропадський зрозумів, що відгомону своїм словам не знайде. Але треба було докінчити:

— Скажіть, де ті славні воїни, перед якими тремтіло багато європейських і азійських народів, які перетворили на попіл багато ворожих міст, які, врешті, підірвали Польщу, славу тоді в світі і сильну державу? Насмілюся сказати, що їх небагато в нас лишилося, і що найбільше мені жаль, перевелися вони в недавні літа і майже в пам'яті батьків наших і нашої. Та для мене й слів забракне, якщо я захочу докладно висловитися про занепад Вітчизни нашої і перелічити всі наші нещастя. Отож, зберіть усі сили вашого розуму, підкріпіть їх патріотичним запалом і, відклавши всі пристрасті та партикулярні вигоди, подумайте про повернення колишніх порядків і добробуту вітчизни вашої. Закони наші писані не нашою мовою, і маємо дуже мало людей, які могли б застосовувати добрі закони. Нам треба подбати про воїнство наше, яким у минулі часи ми славилися, і проти нагородження селами і чинами чужоземців, і на захист нашого духовного чину. Як просвічуванню розуму, так і утриманню всіляких добрих порядків у державі більше всього сприяє учення; найкращі царі, полководці, градоначальники були філософами; треба нам подбати і про поширення наук у нашій вітчизні, а поширювати їх не можемо, не організувавши хороших училищ і не давши потрібного їм утримання.

Ліве повіко в нього помітно тремтіло. Нервував. Намагався те не показати.

— Я б ще хотів більше сказати про нужди вітчизни нашої, та боюся надокучити вам і вивести із терпіння. Отже, нам, благородне зібрання, нічого більше не залишається, як, зібравши всі негаразди і прохання наші, просити нашого ясновельможного гетьмана, щоб він додав своє завзяття до нашого, на його розум, на його великодушність, на його прихильність до вітчизни мусимо ми покладати велику надію, що він поверне до попереднього стану злиденну, зневажену,

позбавлену всякої допомоги нашу вітчизну і тим, разом із нами, отримає сіяння і славу предків наших, а у нащадків заслужить подяку. А як це зробити, подумаймо разом.

Тут він передихнув і додав, що маємо просити за все це премудру, милостиву, великодушну монархиню, а ще втиснув, що потрібно заборонити переходи посполитих — тим грав на дуду багатьох старшин, які домагалися цього. Й ще раз згадав Височайшу Її Імператорську Величність, примоцьовуючи тим все вищесказане, але всі розуміли, що йдеться про інше, основне, визволення з уярмлення свого народу.

— Для загального добра треба відкласти всіляку упередженість і власну вигоду, — так закінчив. — А тепер кажіть ви. — В кутиках рота залягла нервова складка.

Але «казали» тільки дві ворони, які каркали за вікном на верхівці осокора. Та ще голосно розкашлявся кропив'янський полковник Джеджалій і кинув з-під руки:

— Мудро мовив.

— І до ладу, — докинув лубенський Апостол.

А далі, ніби по якомусь знакові, всі почали підводитися й виходити. Дивилися собі під ноги, неначе йшли по лузі з купинням або через копці. Затримав крок Джеджалій, а тоді махнув рукою і пішов теж. Скоропадський відчув ватяність у ногах і сів на стільця. На гетьманського стільця. Важко думав. Померла в серцях тих, до кого говорив, воля України, лишилися там власні добра, гроші, млини та хутори, після часів героїчних настали на Україні часи тиску, покори, байдужості, вони були не перші й не останні, й треба великої звитяги, великого піднесення і розуму, щоб знову запалити ті серця.

...Ночували в Лубнах, виїхали рано-вранці, коли ще не зійшло сонце. Але воно так і не пробилось крізь густі стовпська туману, які облягли землю. Дерев задавалися скиртами, куші — верхівцями. Спочатку їхали трактом, а потім повернули на путівець, аби скоротити шлях. Дорога стелилася лісом. Власне, це вже була й не дорога, а ледве видна в траві колія. Десь до обіду помітили, що заблукали, ліс і ліс, увесь однаковий, мокрий від туману й похмурий. Нарешті сонячні промені проштрикнули завісу туману. Зупинилися. Не знали дороги. Поїхали куди бачили очі. В'їхали в глибокий яр, який зводився стіною з обох боків. Раптом передній дозір загаласував, залементував, повернув коней.

— Дорогу перекрито. Повалені дерева.

Десь збоку пролунав постріл, а за ним голос, густий, важкий, застрашливий:

— Не мельтешіться, ви всі під рушничними дулами. Злазьте з коней, беріть їх за гнuzдечки і йдіть ліворуч по стежці.

Варта збилася в купу, не знаючи, що робити. Кирило вийшов з карети, пішов першим по стежці, відхиляючи гілки ліщини з кетягами ще не достиглих горіхів. По краю галявини біг струмок, посередині стояли дві катраги, лежало кілька колод. Кирило здогадувався, що вони потрапили в руки розбійників, і розумів, що опиратися безглуздо. Треба триматися сміливо, з гідністю. З лісу вийшов здоровенний козарлюга з півметровими вусами і шрамом через всю щоку й сів на колоду. Його чоботи були заросені, очевидно, й він був у засідці. Кирило сів навпроти.

— Хто ви такі? — запитав спокійно.

— Гайдамаки, — відказав той, дістаючи люльку.

— Гайдамаки — на правому березі, в Польщі...

— Довелося на час перебратися сюди.

— А мені наказано вас ловити і вішати, — змружив очі Кирило.

— І багато повісив?

— Поки що нікого.

— Ще й ви в наших руках. Бачу, ти великий чин. Генеральний старшина?

— Я — гетьман, граф Розумовський.

— Овва, на таку птицю не сподівався.

З катраги вийшов ще один чоловік, невисокий на зріст, кремезний, у плескатій шапці, літнього віку. Теж сів на колоді поруч козарлюги.

— Дай я побесідую.

Козарлюга підвівся й пішов у катрагу. Чоловік набив коротеньку люлечку, підкурив від губки. Долонею відігнав дим.

— Не впізнаєте по породі? Ви добре знали Василя Мировича?

— Знав і не раз гомонів з ним. Хотів допомогти — не вдалося.

— То мій брат.

Розумовський добре знав трагедію родини Мировичів. Федір Мирович, генеральний осавул, один з близьких помічників Мазепи, втік з ним за кордон, допомагав йому чим міг. Усю родину Мировичів жорстоко покарали: відібрали всі маєтності, заслали до Сибіру Івана Мировича, Василя, трьох їхніх сестер, інших родичів, навіть малих дітей. Іван Мирович був запроторений до Сибіру дитиною. Вийшовши

звідти, служив у війську, дослужився до капітана артилерії, добивався повернення маєтностей, не добившись нічого, пішов за кордон. Був у Польщі, Туреччині, Криму, де жив під ім'ям Мустафи Аги, його намагались виманити звідти, аби зліквідувати, але він не давався. Він никав у пограниччі, навіть нападав з ватагами татар, і гетьман мав з ним клопіт за велінням Петербурга, щоб виманити його з Криму або ліквідувати там. І ось живий Мирович сидів перед ним, покусував цибух куцої люльки. До всього приплутувалася справа миргородського полковника Василя Капніста, листа якого до Чигирина на ім'я чигиринського старости було перехоплено. В ньому Капніст писав, що сподівався стати гетьманом, але обрали Кирила Розумовського, а він згідно з домовленістю буде подавати всіляку допомогу орді й шляхті. Капніста було заарештовано в кримському поході, була створена комісія під егідою самого канцлера і під пильним наглядом імператриці, однаке слідством було доведено, що лист підставний, Капніста випущено, і він згинув у прусському поході. Отже, Петербург смертельно боявся будь-яких порухів до волі в Україні, з підозрою ставився до всієї генеральної старшини, а надто до гетьмана.

— Пане графе, волочуся я по світу, по степах і нетрях, а за що? За волю України. Адже ж не вмерла надія, що колись московське ярмо поламаємо. Шляхта про це думає і Крим. Коли б прихильності вашої. Щоб всім укупі.

— З ким це вкупі, з ляхами? А що ми мали від них? І що має народ на Правобережжі? Чого люди йдуть в гайдамаки? З лиха. А татари... Вони нам друзями ніколи не будуть. У нас он, чував, у козацькій землі панщину скасували і москалів спровадили.

— Чи надовго?

— Того ніхто не знає. А живемо днем сьогоднішнім.

— А треба завтрашнім. І робити все для своєї вітчизни. То неправда, що гайдамаки — бандити. Нам болить власна земля.

— А я й роблю.

Гомоніли довго. Вже двічі перегоріли дрова в багатті, а тоді Кирило сказав:

— Ні, на зраду мене не схилите. Я склав присягу й буду їй вірний. — А сам подумав: «Але й гайдамаків видавати та ловити не буду».

На тому й розійшлись. Гайдамаки їх відпустили, нічого не заподіявши, ще й показали дорогу. А гетьман їхав і думав: як же туго змотується клубок, де та ниточка, потягнувши

за яку можна все розплутати. Не знайдеш, не розплутаєш. Попереду, як на оцій дорозі, не видно нічого. Коли б знав... Та й що б зробив? Стрибнув у полум'я з жінкою, з дітьми, зі всіма родичами. А запорукою що? Нічого. Багато хто думає про Україну, але діють не в одне. В цьому найбільше лихо.

Кирилові одразу розповіли про промову Скоропадського. Старшини бігли один поперед одного, аж поки він наказав нікого не пускати. Думки розбіглися, як череда у перший день на пастівнику. Підступ? Ні, Скоропадський так думає. І що з того? Може бути щось недобре. Треба доповісти в Петербург? Одразу ж відкинув і цю думку: там і так дивляться з недовірою на гетьманство, а тоді й поготів. Подумають: усі там такі. Та ще й він, Розумовський, допустив до таких думок. І лишати так не можна. Ті ж таки старшини донесуть. Узяв папір, перо, почав писати:

«Пане Скоропадський! Із багатьох моїх спостережень я дійшов висновку, що ви, будиши справді, згідно з найвищою волею Її Імператорської Величності, людиною мені підвладною, наважуєтеся виявляти проти мене сваволлю і зовсім мало поваги маєте до моїх ордерів; цим ви себе возвеличуєте серед народу малоросійського, а моєю владою якось нехтуєте. Хоча я давно із багатьох ваших учинків те помітив, усе ж поблажливістю своєю чи, швидше, мовчанням намагався вас привести до посади вашої. Та й ви не раз помічали, що багато чого не по-вашому від мене визначалося, а на власний мій розсуд. Ви ж, як я бачу, намагаєтеся під іменем блага народного докоряти мені в багатьох повеліннях своїм непослухом або ж такою поведінкою, яка більше схожа на заперечення мені. Це я сам угледів у поданнях мені, де військова канцелярія, що залишилася у Глухові, певно, під вашим керівництвом, показує мені зухвало й безпричинно, як то в час мого гетьманства через мої домашні потреби увесь народ малоросійський до руйнації й до крайнього зубожіння доведений і немовби вже зі всього малоросійського народу мало хто вдома залишається, там хитро мені закидається, що я лише половину народу брав на працю, бо вже багато його втекло або в слобідські полки, або за кордон. А з цього вже у тих поданнях додані подальші перебільшення і непотрібні наслідки. Все те приписуєте моїй економічній канцелярії, яка, однак, нічого без мого повеління до цього часу не робила. Такі подання вигадані для підбурення народу проти мене... Ви надаєте своїй персоні голос немовби цілого народу проти мене. Тому я не маю до вас більше ніякої довіри і усуваю вас

від усіх малоросійських справ, а крім того, наказую бути вам у Глухові, ні в якому разі не виїжджаючи навіть на короткий час із міста без мого дозволу. А якщо щось супроти цього іще вчините, то я знайду інші способи примусити вас поважати владу над вами від наймилостивішої нашої самодержиці. Гетьман Розумовський».

Перечитав. Залишився задоволений. Він усував генерального підскарбія не за якісь антидержавні підступи, не за політичне підбурювання, а з особистого невдоволення працею підлеглого і за його підступи проти себе. Не кидав його в глибокий діл, але й не залишав на пагорбі. І якщо хтось донесе в Петербург (не донесе, він зробив усе дуже швидко), то він вже вчинив розправу на своєму рівні. А потім запросив тих двох, які не прибігли з доносами: Апостола і Джеджалія. Не закликав їх виповідати те, що чули від Скоропадського, а тільки запитав, що вони з цього приводу думають.

— Сказав-то він правду, — мовив Апостол і дістав срібну табакерку. Дивився прямо і щиро. — А тільки...

— Що тільки?

— Ну, що з того можна мати, що зробити?

— А що робити?

— Укріпляти Україну треба, — блиснув очима Джеджалій. — Тільки в інший спосіб.

— У який?

— Ну хоча б... Хоча б досягти спадкового гетьманства. Монархії. Тоді її не можна буде посунути.

— Але треба, щоб це було одностайно. Щоб уся старшина. А є такі, які самі на булаві очі солодять.

— Треба їх впевнити, переконати, — Апостол.

— А хто це робитиме?

— Та ми ж, — відказали в два голоси. — Знаємо, дехто до того схильний сьогодні. А інших уговтаємо. Хоч це й не проста справа.

Вони звідкілясь знали про потаємні думки гетьмана. Але не знали про справи.

А йому все частіше й частіше згадувався Мазепа. Щось він не додумав. Довгий час вміло таївся, й це правильно. Але й... перетаївся. Коли вже було треба заявити на весь голос, покликати всіх до зброї, він мовчав. Чи був тоді готовий народ повстати? І який він нині, цей народ? Григорій Орлик, Пилипів син, у Парижі гадає, що народ український на порі

до визволення. Проте не всі такі. Декого задовольняє їхнє нинішнє становище. Це Кирило з Олексієм добилися указу «о скорейшем освобождении» українців з кріпосної неволі, вийшов спеціальний сенатський наказ «дабы никто ни под каким видом малороссиян не укреплял». І є в Сенаті проект зрівняння української старшини у рангах з російськими чинами. Отже, багатьох це влаштовує. Але Кирило розуміє: це до часу. Помре Єлизавета, і все зміниться. І промацує подальший путь оком розуму. Він знає, що король Франції Людовік XV пильно приглядається до Московії. Григорій Орлик, граф і фельдмаршал Франції, не дає йому про неї забути. Він кидається на всі боки, веде перетрактації з турками і поляками і намагається втягнути в свої заміри Розумовського. «Козацька нація, — казав він, — знає, що гетьман є єдина змога її вільного існування, з гетьманом вона є свідомо своєї сили. Хоча сучасний гетьман і не є людина великого духу, але один факт, що він тепер стоїть на чолі України, може спонукати його на енергійний захист прав козацької нації».

Так, Кирило розумів, що його покликання є більшим, ніж те, як він живе. Так, він жив розкішно. В дерев'яному палаці — великі дзеркала, мармурові столи, позолочені стільці, статуї. Щоденно під час обіду грає оркестр. І бали, феєрверки, в палаці велика бібліотека. Гості прогулюються липовими алеями великого парку. Оркестр грає французькі та італійські арії. На самоті ж гетьман слухає «Іхав козак за Дунай» та Мазепину «Ой горе тій чаєчці». Мазепа взагалі не сховався від думки. І страх проймав його, але й справа, за яку той поклав життя, ятрила душу. І коли маршал Франції Ульріх Фредерік Вольдемар Льовендаль, приятель Григорія Орлика, запропонував гетьману обмінятися думками, той, згнітивши серце, погодився й відпровадив у Ряшев двох своїх посланців. Один з них, капітан Розенталь, у розмові з маршалом сказав, що гетьман бажає опіки Його Християнської Величності Людовіка XV, що цариця стара й після її смерті настане крах.

Звідтоді Кирило через московських аташе, українців, у Відні та Лондоні почав листування, водночас благаючи про обережність і секретність перемов. Григорій Орлик вів листування з земляками також через старого мазепинця Федора Мировича, який сидів у Бахчисараї і в свою чергу писав до запорожців.

Гетьман потерпав, гетьман роздумував, виважував свої вчинки. Одначе продовження ці перетрактації не мали.

Не відомо, чи в Петербурзі щось запідозрили, але Кирило надовго відкликали до царського двору, таким чином усунувши від старшинського оточення, з яким почав налагоджувати тісні контакти. Відтак помирає союзник мазепинців турецький султан, розпочинається Семилітня війна, скінчив своє життя Мирович, а невдовзі помирає від ран і Григорій Орлик.

Усі контакти «засохли», гетьман же активно демонструє свою відданість Московії. Хоч у його душі й ясніє мазепинський жар, та він присипає його попелом. І розвіює свою нудьгу в бенкетах, грищах, полюваннях.

РОЗДІЛ СІМНАДЦЯТИЙ

Кирило покликав у вікно:

— Григорію Миколайовичу, зайдіть, є свіжий білужин балик і чечуга до пива.

Теплов зайшов. Рудий, як попова собака; Кирило знав, що в нього й на грудях рудий заріст, і на ногах, і на руках руді плями. Ще як Теплов супроводжував наставником його за кордон, він звик ставитися до нього з послухом і пошаною, тепер той був радником при ньому, а більше «оком» Петербурга, наглядачем, одначе Кирило давно дав йому зрозуміти, хто тут старший, а за порадами майже не звертався. Знав і те, що Теплов про все доносить у Сенат, але не брав того до уваги. Одначе йому кортіло якось викликати Теплова на довірчу розмову, може, вдасться щось випитати в нього.

— Чудовий баличок, і чечуга також, її стає дедалі менше.

— Чечуга? — І почав розглядати: — Так це ж стерлядь.

— По-вашому. А по-нашому — чечуга.

— Все у вас не так, все у вас по-своєму.

— А що в тому поганого? — Кирило країв балик на тонкі скибки.

— Має бути однаково. Все однаково.

— Все в світі?

— Ні, в світі — ні. А в нас... Одне государство, одне військо, одна мова.

— А коли вона не однакова? Склалося так оддавна. З віків.

Очі в Теплова маленькі й бігали, як миші.

— Не повинно так бути. Ще Петро Великий указав.

«Чи знає він щось? Про щось здогадується? Здається, ні».

— Петро Великий наказав усім бороди зголити, німецькі штани носити... А тепер носять французькі. Гаразд, то все пусте. Їжте балик, надзвичайно смачний, запорожці прислали. У них все доладне.

— Хіба що балик, — микульнув очима Теплов. — Ніякої користі з них. Одна обуза.

— Не було б цієї обузи, не було б і нас. Були б під турками.

— Ну, то колись... А тепер он — є лінія, є російські війська на границі, запорожців не треба.

Кирило усміхнувся в думці.

— Так що ж їх, у Дніпрі втопити?

— Зачем. Обернуть у крест'ян, у крепостних.

— У нас і селяни не всі кріпаки.

— Це неправильно. Має бути як у Великоросії. Тільки трохи гірше. Одно населеніє. Один кнут на всіх. Тільки для малоросів трохи більший, привчити їх до порядку.

— Мені здається, імператриця так не думає.

— То братец ваш вбив їй такі думки в голову.

— Імператриця любить малоросійський народ. Вона повернула чимало наших законів. І далі дбає...

— Це я знаю. Вона б згодна й монархічне правління... надати Малоросії, спадкове гетьманство. Це для вас шанс. Подавайте клопотання.

Кирило насторожився. Щось тут було негаразд. Отже, Теплов знає про наміри старшини. І під'юджує. Це неспроста.

— Вам би це підказати їй.

— Моя справа — сторона, — посміхнувся лисячою посмішкою. — Я тут ні до чого, — витер серветкою масні губи. Пив пиво великими ковтками, й борлак з рудуватою щетиною підскакував, як горобець у чужому просі.

А все ж спробував посіяти сумніви в Кирилові.

— Тільки як житиме самостійна Малоросія?

— А так, як інші. Як Польща, як Пруссія, як Австрія. У нас є вихід до моря, трохи натиснемо й проженемо з Криму татар. І все у нас є. Земля в нас багата.

— Це, мабуть, правда. «Багата і обільна», але порядку... — процитував літопис.

— Порядок наведемо. Вже наводимо. Військо своє у нас завжди було. Гарне військо.

Про військо думав останнім часом багато. У Мазепи з Карлом разом було сорок тисяч — це мало. У Петра — сто п'ятдесят. Отже, треба військо ладувати, навчати на новий лад. Навіщо? Ще до кінця не знав.

У відчинене вікно разом з передосіннім вітерцем, що ніс запахи стиглих яблук, гниючих грушок, долітав глухий стукіт ціїв — по клунях і на розчищених точках в кінці городів молотили збіжжя. Молотили здебільшого убогі господарі, заможні своє молотитимуть по клунях зимою. На городах віяли намолочене за день: розстилися попони, рядна, з плетених коробок, піднятих на руках угору, сипали збіжжя, вітер відносив полову, і вона лягала сіро-жовтими заметами.

— Люди молотять хліб, — сказав Кирило. — В ньому багатство і сила Малоросії. Без цього Великоросія великий нуль. — Посмоктав шматочок балика й додав: — Треба шанувати і оберігати її.

Увечері Теплов, покусуючи кінчик гусячого пера, писав дрібними косими літерами: «...і сепаратистські настрої старшини. Їх поділяє сам гетьман, він не любить Великоросію, хоч і служить їй. Як не люблять всі малоросіяни. Виношує мрію зробити гетьманство спадковим, а свою державу самостійною. Його треба приборати».

Кирило пив вишневу горілку, сидів у концертній залі свого палацу сам. Сцена тонула в померках. Оркестр грав вступ до опери Монтеверді «Орфей». Грав раз, удруге, втретє. Щойно оркестр закінчував грати, граф в'яло махав рукою, і мелодія зринала знову. На душі було тоскно. Щось складалося не так, як хотів. Не було вірних помічників, одностумців. І сам почувався непевно. Згадалися запорожці, які іноді приїздили. Вільні, незашорені. Таким би бути й собі. Та де там.

Щоб якось розвіятись, наказав їхати на полювання, хоч був не ранній час. Виїхали. Вороний під ним шулив вуха, йшов нерівно. Вдарив гарапником по голові. В кущах верболозу на лузі собаки взяли слід вовка. Погнали по сліду. Слід вів до лісу. В лісі дорога понад довгим озером. Вовк біг по ній. Собаки вже скавучали, та враз збилися в купу, закрутилися на місці — втратили слід. Либонь, вовк був старий, відчув погоню й збив їх зі сліду. З гавкотом підбігли до озера. Над ним сидів великий-великий, просто велетенський бобер. У його хутрі поблискували білі іскри.

Собаки підскакували до нього, він поводив головою, і вони кидалися геть. Чомусь не ліз у воду, мабуть, був хворий. Собаки галасували, але не наважувались напасти: цей мирний звір мав такі щелепи, що одним доторком міг перекусити собаці ногу. До Кирила під'їхав єгер з рогатиною, але гетьман похитав головою: не чіпайте, нехай живе. Чомусь його розчулила ця звірина старість.

Дорога вивела до монастиря, біля якого стояло кілька підвід. Погоничі сказали, що везуть товар. Але чого вони зупинилися біля монастиря? Кирилові це видалося підозрілим. «Треба послати Самійла».

Верталися, вполювавши одного, що зарано — ще не було снігу — опушився в біле, зайця. Недалеко від домівки, біля кошари, єгер нагнувся над прибитою інеєм травною й показав:

— Ми там ганяємось, а вовк тут пройшов.

— Не один.

— Як це не один?

— Подивися, ступали слід у слід.

«Скрізь вовки, — думав Кирило. — Підступають до самої хати».

Тривала війна з Пруссією. Проти Пруссії воювала коаліція: Московія, Австро-Угорщина і Франція. Визнаний у Європі полководець Фрідріх II зазнав кількох поразок, одначе казав: «Я повинен тут діяти, поки не примушу цих лютих звірів зайти за Ландеберг». Одначе примусити не міг. Єлизавета ж рішуче вирішила продовжувати війну, незважаючи на те, що їй, можливо, «доведеться пожертвувати останнім солдатом і останнім рублем». У Франції та Австро-Угорщині панувала втома від війни. Й точилися безплідні переговори, складні дипломатичні зигзаги щодо того, щоб віддати Східну Пруссію Польщі, а натомість приєднати до Московії Правобережну Україну. Відбулося ще кілька незначних битв, а потім війська Фрідріха були розгромлені під Кунерсдорфом. Під королем було вбито двоє коней, його мундир був прострелений в кількох місцях. Король показував дірки від куль на плащі і мундирі, мовби те могло виправдати погибельні, ведені ним атаки. Московське військо пішло в наступ і навіть побувало в Берліні, одначе облишило його через три дні.

Держави коаліції заплутались в переговорах щодо миру і поділу шкури пораненого ведмеда. Єлизавета була рішуче спрямована продовжувати війну. Фрідріха, Пруссію чекав повний розгром. Одначе Бог розсудив інакше.

Ще на початку попереднього року здоров'я імператриці викликало тривогу. Турботи, війна, інтриги двох партій — за війну і проти, незрозуміла, іноді скандальна поведінка великої княгині — все це забидало останні сили. А тут ще панічний страх перед смертю. Не гоїлися рани на ногах — яке вже не прикладали зілля, які лікарі й знахарі не оглядали їх, болі, кровотечі — все свідчило про недалекий кінець. З Парижа

приїхав новий французький лікар Пуассоньє, але придворні лікарі зустріли його не краще, ніж гренадери ворожих солдатів на полі бою. Всі вони були полковники, підполковники, капітани й не могли допустити до цариці лікаря без чину.

Єлизавета майже не з'являлася на людях. Лежачи в ліжку, приймала генералів, які радилися щодо війни, Воронцова й ще двох-трьох людей. Та ще слухала спів і жарти тенора Компаньї, блазня з італійської трупи, коли ж заходив Олексій, випроводжала всіх. Він сідав біля ліжка, брав її руку, прикладав до вуст і погладжував, погладжував. Це її заспокоювало. Подовгу розглядала матерію, вигадуючи і комбінуючи убори. Іноді казала, що їде в театр або на бал. Починалися довгі примірки строїв, одягання, ось вже й королівська зачіска зроблена, остання троянда вставлена в неї, вона робила кілька кроків, кидала погляд у дзеркало й верталася. Не бачила в дзеркалі тієї колишньої красуні, яка всіх засліплювала блиском, не бачила переможного — перед яким тріпотіли всі чоловіки — блиску в очах, не бачила пружної, стрункої ходи, за якою вгадувалися всі чари й ваби тіла, не бачила квітучої вишеньки посеред лужка, над якою гудуть джмелі та бджоли, пурхають метелики, а бачила гіркі одцвітини, коли пелюстки безвільно летять за вітром і встилають землю. Одцвітини! Наказувала роздягати. Занурювалась у тугу. Це була туга жінки, яка бачила сенс життя в підкоренні чоловіків, раїні кохання, отриманні насолод. Мабуть же, думала, є злостивці, а особливо злостивиці, які видивляються кожну зморшку на її обличчі, кожен обважнілий крок, кожен невдалий порух. Не діждете. Імператриці на балу не буде!..

...Трагічний знак був рік тому. Бувши в Царському Селі, Єлизавета вийшла з церкви і впала посеред дороги, й не подавала жодних ознак життя. Всі розгубилися, не знали, що робити. Були певні, що вона мертва. Принесли ширмочки, огородили її від сторонніх очей. Проте тоді вона підвелася. Тепер же трагічні думки термосували її. Обідала здебільшого сама або в оточенні двох-трьох найближчих людей. Їла зовсім мало, випивала кілька крапель угорського. Але по тому прикладалася до чарки, пила міцні напої і багато, в надії розвіяти тужний настрій.

Сімнадцятого листопада її тріпонуло особливо сильно, але прийшов Олексій, прийшов новий лікар, і їй покращало. Вирішила прогнати меланхолію та тугу і взялася до справ. Але всі вони невеселі. Фрідріх і далі тримався, а всі її полководці, включаючи останнього, Бутурліна, були дурніші один за од-

ного. Сподівалася, що її трохи розвеселить фаворит, Шувалов, а той на її запитання: «Як справи?» — заторохтів:

— Накази не виконуються, вища влада не користується повагою, правосуддя продажне, люди старцівсько бідні.

— І ти... ти не знайшов сказати мені чогось світлішого? Ти дурний як пень. А палац мій новий? — Усе своє царювання мріяла збудувати камінний палац, вона панічно боялася пожеж, не раз їй снилося, що вона згорає в своїх покоях.

— Растреллі для закінчення вимагає триста вісімдесят тисяч рублів.

Єлизавета наказала знайти такі гроші. Але в цей час в пожежі на Малій Неві згоріли всі склади коноплі та льону, для торгівців цим та іншим товаром наставав повний крах, а це ж припинення постачання флоту та армії, й імператриця, заплакавши нишком, наказала віддати ці гроші на погашення лиха.

Всі чекали миру. Відбувалися напружені переговори між державами коаліції, Франція наполягала на мирі, Австро-Угорщина та Польща до неї приєднувалися.

В Петербурзі перед Двірцевою площею 1 січня 1761 року споруджували феєрверк: на купі прусської зброї, штандартів та прапорів стояв крилатий юнак в лавровому вінку з пальмовою гілкою в руках, який символізував мир. Коли спалахнув феєрверк, Єлизавета підійшла до вікна, осудливо подивилася й наказала затулити вікно шторою. Вона не схвалювала миру.

Вже не вставала з постелі, дуже кашляла й харкала кров'ю. Двадцять третього грудня Єлизаветі стало зовсім зле. Їй пустили кров, але це не допомогло, хоч на якийсь час і настало полегшення. Вона ще підписала іменний указ на звільнення ув'язнених і на зменшення надто важкого для населення податку на сіль. Це був останній її указ. Після того вона висповідалась й прийняла причастя. По тому знепритомніла, на якийсь час прийшла до пам'яті й знепритомніла знову. Їй чулися якісь голоси, якийсь щебет, лунав голосний сміх, і бачилися їй привільні лемешівські луки та обсипана сонячним світлом баня церквиці.

О четвертій годині по обіді двері імператорської опочивальні відчинилися і в приймальний pokій, де зібралися всі вищі чиновники імперії, вийшов старший сенатор Микита Трубецький. Всі зрозуміли, що це означало, він ще не роз-

тулив рота, щоб оголосити фатальну звістку, як залунали голосні плачі.

За вікном гойдалися зледенілі віти високої стрункої берези, вона чекала весни, щоб скинути льодову намерзль, зазеленіти ніжним-ніжним листям, повісити довгі сережки, ніби підкреслюючи тим невмолимість смерті.

Темний лицем, пониклий сидів біля смертної постелі Олексій. Він розумів, що для нього все скінчилося. Високо, на немріяну височінь знесла його фортуна, зазнав він її ласки, тепер же лишалося одне — падіння в діл. Яким воно буде, ще невідомо. Але буде. Треба зустріти його в спокої, покорі Божим помислам.

Імператриця померла після довгої агонії. Покійній було п'ятдесят два роки.

Дівчинці не спалося. Десь під полом торохтіла миша — перекочувала волоський горіх, тоскно, тонко цвіркотів цвіркун. Обидві черниці, з якими жила, спали міцним сном. Вийшла надвір. Над деревами висіло червонясте, схоже на перерізаний навпіл недозрілий кавун, кружало місяця. Зорі були дрібні, як розсипане пшоно, й трусилися, мабуть, на дощ. Сіла в сад у лавочці. Пахло яблуками, прілістю грибів. Від дерев прослалися хисткі тіні. Враз вона побачила, що від пекарні ковзнули дві короткі тіні, згинці перебігли до вікна келії. Один став на чотири, другий виліз на нього і, приклавши дашком до скла руку, заглядав у вікно. Нахилився то в той, то в інший бік. Зліз, підійшов до дверей, тихо відчинив, зник за ними. По якомусь часі вибіг, зашепотів щось до другого. Обое подалися в інший кінець саду.

Дівчинка посиділа незрушно якийсь час, побігла до довгої одноповерхової будівлі, в келію, у якій жило близько двох десятків послушниць. Там, примостившись на краєчку полу, додрімала до ранку, відтак пішла до ігумені й розповіла про нічних відвідувачів. Ігуменя розповіла Кирилу Розумовському.

Кирило сидів у своєму кабінеті навпроти дівчинки, сливе вже дівочки, розмовляв з нею, видивлявся. Намагався вловити в ній риси брата, Олексія. Не вловлював. Чорноока, чорно-коса, ніжноброва... В розкриллі брів, у точеному підборідді було щось від Єлизавети.

Він помістив її в своєму будинку, приставив сторожу — вірних собі молодих козаків Самійла і Северина.

Думав. Якщо напали на слід, не вбереже він її тут. Винюхають, знайдуть. В ці дні споряджав значкового товариша

Василя Ханенка, який трохи раніше вчився в Токаї і Лейпцигу, до Італії по артистів для Батуринської опери. В Італії в опері в Кирила був свій чоловік, відданий йому, до нього написав листа, доклав гроші й спорядив дівчину. Їхати мали через Правобережну Україну, через Польщу, де в нього також був свій чоловік, через Австрію й до Мілана. На тілі мала тафтяну торбинку з паперами, в яких не одкривалося, хто вона, а тільки свідчилося, що роду знатного, графського, вона не мала нікому ці папери показувати, а можливо, скористатися колись у майбутньому, коли випаде для цього нагальна потреба.

РОЗДІЛ ВІСІМНАДЦЯТИЙ (заключний)

Імператором було проголошено Петра III, сина Анни Петрівни. Царська історіографія, а за нею й совітська, яка завжди й скрізь точно по-вовчи ступала в царські розляписті сліди, зробили все можливе, аби обплювати, затаврувати Петра III, бо ж його вбила люба їм Катерина, котра проявляла звірячо-собачу запопадливість у нищенні всіх народів імперії, та й в обчухранні простого московітського народу. Надто їм крутили в носі укази Петра III про повну ліквідацію Таємної канцелярії з її проклятушим тавром «Слово и дело государеве», про монастирі з обмеженням експлуатації монастирських селян, про дозвіл повернутися розкольникам, про торгівлю й про банки. Так само ця історіографія спаплюжила Павла I за його притиск дворянства й полегшення долі селян. Особливо зубоскалили московітські історики над тим, що Петро III «пиликал на скрипке» — мовляв, справжній імператор не мав тримати в руках скрипку, а тільки канчук та шпіцрутен.

Престол захопила Катерина Цербтська, названа московітами Катериною II. Вона вже давно писала англійському послу: «Я буду царствувати або загину». Захопила з допомогою гвардії, загодованої, розбещеної, розбійницької, не дарма Петро III називав гвардійців яничарами. На верхівці змови стояли бандитуваті, відомі петербурзькі кулачні бійці брати Орлови, й поки старший Орлов, Олексій, вбивав Петра III, чотирьом іншим Катерина платила натурою в передпокої на купі кожухів (шуб), це був тільки аванс, потім вона заплатить їм маєтками, грішми, чинами, орденами. Підступна, лицемірна до останньої звивини гадючої душі, Катерина

якийсь час вдавала, що шанує пам'ять Єлизавети, але брехала скрізь і в усьому, зуміла облестити, обдурити навіть Вольтера і Руссо, яким писала, що селяни імперії живуть як князі, що вони вже не хочуть їсти курятину, віддаючи перевагу індюшатині, хоч насправді вони не завжди мали шмат чорного хліба.

Прикрим у цьому перевороті є те, що до нього доклав зусиль гетьман Кирило Розумовський, яко командир Ізмайлівського гвардійського полку. В час перевороту він був у Петербурзі. По тому був прикликаний з Батурина до Петербурга, й Катерина йому звеліла подати прохання про відставку. Кирило якийсь час опирався, а тоді зрозумів, що так чи інакше позбудеться гетьманства разом з головою, й подав. У найбільшу провину йому завдавалося намагання зробити українське гетьманство спадковим. Він не встиг це зробити за Єлизавети. Гетьманство було скасовано. Незабаром зліквідовано й Запорозьку Січ, яка кілька століть захищала ту ж Московію від турецько-татарської експансії. Останнього кошового, Калнишевського, закинено в камінний мішок на Соловецькому острові, в який за чотириста років його існування не заглянув жоден сонячний промінь. Кошові суддя Головатий і писар Глоба були заслані до Сибіру, їх навіть у церкву двічі на рік на сповідь водили під багнетами. За що ж вони всі так тяжко поплатилися? Як на мене, то за те, що не дозволили запорожцям стріляти в москалів, коли ті прийшли руйнувати Січ. А як на Катерину Цербтську — то з причини її звірячої жорсткості і ненависті до України.

Про Олексія тоді ж був виголошений указ: «Генерал-фельдмаршалу графу Розумовському бути звільненим і вічно вільним від своєї військової і цивільної служби...». Він доживав віку всіма забутий у своєму петербурзькому маєтку. Кирилові ж було заборонено жити в межах імперії, і він тинявся по закордонах, тривалий час жив у Страсбурзі, де навчалися два його сини, Андрій і Петро, тільки в кінці життя йому дозволили повернутися в Батурин; хворий, згнічений сидів у своєму палаці в кріслі, кутався в плед, гріючись проти сонечка. Всі останні сили віддав будівництву церков та господарсько-промисловій діяльності. Його музична бібліотека була найбагатшою нотозбірнею у всій Східній Європі.

А що ж дівчина, яку Кирило Розумовський спровадив до Італії?

Я написав чимало історичних романів. Моїм принципом було якомога наблизитися до зафіксованої історичної правди;

навіть там, де сама по собі напрошувалася замашна зваблива фантазія, я віддавав перевагу бодай малозначному історичному факту. Що ж до дітей Олексія та Єлизавети: чимало їхніх сучасників називають тих чи інших дітей — двох доньок, одну доньку, доньку та сина й навіть чотирьох синів, а «в до сих пор еще не изданных мемуарах секретарь французского посольства в Петербурге д'Обиньи насчитывает до восьми детей императрицы» (К. Валишевський), в той самий час, а то здебільшого потім, російська історіографія намагалася спростувати ці повідомлення.

Хіба вони могли погодитись, що імператриця мала дітей від простого козака? І основним аргументом є: «Добродетель Єлизаветы выше всякого сомнения» (К. Валишевський. Єлизавета Петровна. Москва, 1912). Ця «добродетель» надто відома всім: десятки й десятки коханців — від англійського посла та польського графа до кучера і матроса! А от богобоязливість Єлизавети, її релігійність також відома всім, а позашлюбні діти були великим гріхом перед Богом, через те вона могла й вийти заміж за Олексія, інакше їхнє одруження пояснити не можна. Через те дівчина, яка називала себе донькою Єлизавети і Олексія, княжною Таракановою, — варіант вельми можливий. Була вона надзвичайно вродлива, жвава, розумна, називала себе різними іменами, її в Італії спершу оточували польські офіцери, які плекали надію на звільнення від російської гнущечки, а також захоувалися інші впливові люди Європи. Аж поки за наказом Катерини (Цербтської) Олексій Орлов заманив її з Ліворно на корабель російської ескадри, яка стояла в Середземному морі, й потягнув довкруг Європи до Петербурга. По дорозі Тараканова хотіла викинутись у море біля берегів Англії, але Орлов не дав цього зробити. В Петропавловській фортеці її довго допитували відомими в Росії «люб'язними методами», аж поки вона не віддала Богові душу. Хоч потім не раз зринали там чи там чутки, буцім вона врятувалася й проживала то черницею в якомусь монастирі, то ще десь.

А рід Розумовських розсіявся по світу, є якісь нащадки в Австрії та Бразилії, які ледве пам'ятають про свою батьківщину Україну.

А Україна гинула. Вовчиця-німкеня ще й намагалася догодити московітам своєю злобою до українців. Гетьманство було ліквідовано. Замість нього знову, як за Петра I, — Малоросійська колегія, на чолі якої стояв вірний Катеринин пес Рум'янцев. Посилаючи його на Україну, Катерина написала йому таємний наказ. В ньому вона вказувала, що в Мало-

росії мають настати великі зміни, а сама вона покладається на «усердіє» і вірність Рум'янцева. «Известная каждому пространная сей земли обширность, многолюдство живущего в ней народа, великое его плодородие и по доброте климата различные перед многими империи нашей местами ее преимущества... и также примечаемая в нем внутренняя, против великороссийского, ненависть». І далі по пунктах вказувалося, що треба робити: ліквідувати «привилегии и вольностей узаконение», а також «вредные людям с места на место переходы» (закріпачення), для цього «Прежде всего должны вы знать порученную вам губернию по всем положениям ее околичностей», в першу чергу наказувала наглядати за «священнослужителями, надлежит вам искусным образом присматривать за ними и их подчиненными, а во свое время на убылиа архиерейские и архимандричьи места прямо от себя нам кандидатуры представлять». Селяни ж «сперва наряду с великороссами в подушный оклад положены, а потом следовательно мало-помалу вольностей своих и прав вовсе лишены будут... Необходимо, под каким бы иным званием, кроме подушного, наположить на тамошний народ и получить с него в казну нашу, по долгу и справедливости, нам бесспорно принадлежащие доходы». Знову й знову підкреслює: «Тамошний народ всеми удобовозможными способами привести к тому, чтобы оные переходы вовсе пресечены были», ще й посилається на те, що скрізь у Європі селяни живуть «всегда на одних местах, хотя некрепостные и некабальные». І далі вона дає вказівки, як добути прибутки з тютюну українського, шерсті овечої, з «поборов и всяких других податей и доходов», і «в рассуждении чинимых там распоряжений, по которым бы казна наша получала надлежащие ей с Малой России доходы, не можем мы оставить без напоминания столь яко важнейший пункт доходов государственных». Не забуто ні млини, ні річки, ні навіть болота — з усього «доход и доход». І треба, щоб скрізь там були «для спокойствия и безопасности надлежащие полицейские учреждения». І «следует еще раз упомянуть в начале сего о сокровенной ненависти тамошнего народа против здешнего, который опять, со своей стороны, привык оказывать непременно к малороссиянам презрение. И та ненависть особенно примечает в старшинах тамошних... В сем рассуждении не оставите вы наблюдать прилежно, но без явного виду и огласки поведение тамошних старшин... Отдаем в руки ваши все те благопристойны способы, коими предписанное вам с женным успехом исполнено». І далі

вказує, що коли сам Рум'янцев ще щось придумає, то нехай негайно повідомляє. Усно ж імператриця побажала, що для повного виконання цих настанов Рум'янцеву треба мати вовчі зуби й лисячий хвіст: зуби — рвати все те добре, що є в тому краї, а хвіст — замітати свої сліди. Що Рум'янцев прийняв з гарячим серцем.

З того дня все те добре, що встановилося на Україні за Єлизавети, пішло на хух, селян впрягли в плуга, старшинам врізали всі права, священикам вклали в руки книжки, писані тільки по-московськи. Звичайно, навіть за такого несосвітеного, жахливого тиску проростало древо волі й свободи, саме в ті часи була написана «Історія Русів» — найпатріотичніший твір українця, не склали руки Капністи, Полетики і навіть Безбородьки. Всі вони дбали, щоб сім'я з того дерева не згубилося, щоб його знайшли нащадки й пророщували в нових садах і лісах. Але ж покручі-перевертні йдуть не за ними, а за Катериною і Рум'янцевим. І ростуть на наших полях та лісах бузина та вовчі ягоди, й чимало наших земляків забули материнську мову та рідні звичаї, ростуть московськими холоуями, покручами, поторочами. Їхні мізки затруєні московським попелом, душі — московською іржею. Вони й помислити не можуть, що над нашими степами гуляла воля, вольні вітри, що в світі є правда та істина. Найбільша їхня мрія — якомога краще та швидше запродались, вославити чуже й затаврувати своє. Рабські душі, бур'ян на вселенському полі!

Софія Катерина Анхельт Цербтська до кінця свого паскудного життя скрізь переслідувала вільний дух, дух свободи, тицяла брудними пальцями в колеса Французької революції, гарчала на вільні народи Кавказу і всієї Московії. Більшу ж частину життя проводила в розпусті. Історія не знає розпуснішої жінки. Своїх улюблених гвардійців вона вишиковувала в шеренги, йшла вздовж них, а що в той час панталони були тісні, в обтяжку, відбирала собі для нічних утіх тих, в яких вони найдужче випиналися. Й померла вона... Є три версії... Перша: після її смерті в Санкт-Петербурзі поширювалося в чутках, що вона померла на нічному горщику, офіційна версія свідчила — померла у ванній, і третя — офіційна версія всіх європейських держав — померла під жеребцем. Про це написали до своїх держав усі акредитовані в Петербурзі іноземні посли й посланники.

Нині ж за всі ці «подвиги» і «радіння» дурноголові, тупі й підлі начальники в деяких містах на нашій землі ставлять їй пам'ятники, забувши, однак, вмістити на постаментах жеребця.

Кирило сидів на другому поверсі, на веранді, підпертій знизу стовпами. Ясний бабиного літа день. А осоки вже шумлять по-осінньому, й хмарки ще в чистому небі плывуть нервово, неспокійно. Грушу обнизали пасма бабиного літа, срібного проти західного сонця. Дні летіли круглі й одноманітні, не як весняний дощ, з якого проросте подальше життя, а як осіння мжичка на закінчення циклу життя. На поцятковане осиковим листям плесо річки впав качиний виводок. Мати-качка привела своїх діток на попас. Десять у небі, невидимі звідси, продзвеніли журавлі. А може, то не в небі? Подзвін хоч і тихий, але мелодійний. Кирило обіперся на ціпок, ступив два кроки до билець веранди. Внизу справді стояв чоловік з бандурою. Він зняв потертого солом'яного бриля, вклонився:

— Радий бачити вас живим, пане графе.

— Кумедне твоє привітання, — хрипким голосом мовив Кирило. — Ти звідкілясь мене знаєш?

— Аякже. Я служив у вашої світлості, Северином мене звали.

Кирило схвилювався. Аж випустив ціпка з рук.

— Йди до вітальні. Карпо, Карпо, проведи мене.

Підійшов такий же старий Карпо, взяв під руку. Почовгали до вітальні, й було важко зрозуміти, хто кого веде — сивий німечинний камердинер чи такий же сивий і старий граф.

Северин сів не зразу, все оглядався, не зважувався опуститися в оксамитове крісло. Кирило мружив підсліпуваті очі. Перед ним сидів немолодий, теж геть сивий, чоловік, був він худий, з посіченим зморшками і шрамами лицем, темний, схожий на викопаний в'язовий корінь чи корінь глоду.

«Котило ж тебе, чоловіче, носило й тіпало», — майнула думка.

— Де ж ти пробував? І, пробач, як ти вижив? — і вже за спину: — Карпо, скажи, нехай принесуть нам узвару грушевого... А ось Северинові й чогось міцнішого. Та й мені троньки... і закусить чимось.

Северин поставив до ніг дві торбини: в одній якісь убогі пожитки, в другій вгадувалася бандура. Розправив руді, спалені вітрами й жарким сонцем вуса:

— Де я, Кириле Григоровичу, не бував. По тому по всьому, як притримали вас у Петербурзі, а нам сказали, що гетьманщини більше не буде, подався я, попри всі заборони, на Січ. Там вже теж царські наглядачі-конфісканти орудували, але я більше по риболовецьких гардах ховався-тинявся. Весною по протоках, прогноях, озерах, в літі на Дніпрі матулою ло-

вили рибу, жили по островах Перш ніж отаборитись десь там, треба було вибити гадюк, їх там гибіль. — Випив чарку, втер вуса. Лице вузьке, шрамувате, а волосся довге, спадає аж до шиї. — Отож як цариця-вовчиця, — й поглянув на колишнього гетьмана, як він сприйме таке, пригнічений, упокорений, — як цариця-вовчиця зруйнувала Січ, розлетілись козаченьки, як перепели з скошеного луку: хто на Кубань, хто в Новосербію служити панам, а трохи нас сіло в байдаки й подалися в край далекий, чужий — за Дунай. Як у пісні: «Світ великий, край далекий, та ніде прожити...». Я краще на бандурі, без неї розучився говорити.

Дістав стареньку темну бандуру, тихо повів по струнах:

Ой цариця загадала, а Грицько пораїв,
Щоб зігнати запорожців та аж до Дунаю...
Вже на річці Базавлуці і москалі стали,
Славні ж хлопці-запорожці пили та гуляли.
Ой вже ж москаль Запорожжя кругом облягає,
А наш батько Калнишевський того й не гадає.
Ой із Низу, із лиману вітер повіває,
А вже ж москаль, а вже москаль Січ обступає.
Васюринський козарлюга не п'є, не гуляє
Та вже свого отамана рано пробуджає.
«Та встань, батьку-отамане, кличуть тебе люде,
Ой, як станеш ти на башти, москаля не буде!..»
А запорозькі отамани, як орли, літали
Та свого батька кошового вірненько благали:
«Та позволь, батьку, позволь, батьку, із шаблями стати,
Не одному генералу з пліч голову зняти!
Не дозволиш із шаблями, позволь з кулаками,
Ой щоб слава не пропала поміж козаками».

Кобзар притримав струни.

— Така лиха правда. Не дозволив Калниш, похилився, сказав: «Ми не можемо проливати християнську кров», тобто московську. А вони можуть, ллють її як воду, пограбували і церкви січові, й курені попалили. З ікон злото-срібло видирали, рушники знімали, святі дарохранильніці забирали і розклепували, покрови здирали.

— Ти сам склав? — запитав Кирило.

Северин мовчав. Тільки ще раз провів долонею по струнах, мовив словами пісні:

Встає хмара з-за лиману,
А другая з поля,
Зажурилась Україна —
Така її доля.

— Пройшов я її, нашу неньку Україну, з краю в край, скрізь лихо, скрізь неволя, а про волю й чутка запала.

— А чого ж ти Задунай покинув? — відпив узвару Розумовський.

— Бо то таки чужий край, чужа земля, чужа неволя.

— А тобі хочеться своєї.

— Та вже ж хоча б так. А Самійло лишився там.

— Ну, й що ж ти зараз робиш?

Глибоко запалі очі раптом заблищали.

— А що я ще можу робити? Ходжу поміж люди, співаю про нашу колишню славу, про нашу волю. Аж таки западе комусь у серце. Хочу, щоб не забулися справи дідів наших, щоб збереглася звичага, пішла від батьків до онуків, щоб пробилася в українські душі. — І враз скинув підпаленими, гострими, як шаблі, бровами: — Ви що ж думаєте, що все пропало? Того не може бути, того не допустить Бог. Недарма ці степи політі козацькою кров'ю. Вона пробудиться, й виростуть червоні тюльпани і розумні сміливі онуки, піднімуться на супостата й знищать його. Маємо хоч у піснях зберегти все для них. Я вірю, шалено вірю, що оживе правда, що зашумлять волею ці степи і внуки згадають, чиї вони діти.

— Тобі колись було добре тут, у Батурині?

— З того тільки одна наука: добро на час, добро собі — на шкоду ближнім.

Натяк був вельми прозорий і болючий, гетьман похилив сиву голову, по його зморшкуватих щоках скотилися дві великі сльози.

Конча-Заспа, 2009 р.

Погоня

*Правдива історія, розказана запорозьким козаком
Семеном Білокобилкою та скомпонована, доповнена
й потрактована його побратимом, якого тутат
розізнає з оповіді.*

Перекипівши на порогах, переклекотівши у Вовчому Горлі, Дніпро нарешті виривався на волю й хоч ще був стиснутий гранітними берегами, вже плинув стрімко та легко, поспішав до Хортиці, Великого Лугу, де міг зітхнути на повні груди, полизати хвилю солодкі піщані Дрімайлівські пересипи, побавитися опущеними у воду зеленими вербовими косами Тягині, й вже тоді спочити в солоному морі. Над водою курів легенький ранковий туманець, і в тому туманцеві, розкинувши на потоці широку кирею, незворушно палили люльки два старі січовики, один зняв шапку, й низовий вітерець ворухив сивого оселедця; козаки пливли за водою, а дим від люльок зависав у повітрі й вився до вершечків високих скель голубими струмінцями. Січові діди, які доживали віку в Кодацькому зимівнику, поспішали в гості до кумів у зимівник Базавлуцький, і на той час окрім гарячого, гаспидськи наперченого борщу та корця запіканки їх ніщо інше не цікавило, через те й не дивилися, чи вдавали, що не дивляться на військо, яке комашилося у Кичкаському байраці.

— Це такі діди, що вперед дивляться, а позаду бачать, — мовив козак Пукавка, перемотуючи онучу на лівій нозі. — Куди це вони так пруть?

— Мать, на храм у Базавлуцький зимівник, — відказав високий, рукатий, з рудими настовбурченими вусами козак Карпо Шквиря, заздро козируючи на характерних дідів, чії чуби вже мелькали внизу поміж скель. — Гарну горілку шафують базавлучани. — Й прискалив око під круто загнutoю, ошмаленою чи то порохом, чи то біля багаття бровою. — Мо' доженемо їх, Семене? Ке-но кинь і ти на воду кирею.

— Далеко куцому до зайця, — притупнув взутою ногою Пукавка, огурний і незговірливий, про таких кажуть: скрізь рогом зачепиться.

— Брехнув, як пес з буди, — розшукуючи люльку, поталапав руками по кишенях заляпаних баранячим лоєм, попропалюваних біля багатьох штанів маленький, шрамуватий, зашмалений сонцем, неначе шкураток на вогні, запеклий козацький бандурист і співун Булавка. — Білокобилка й проти води на киреї пожене. Правда, Семене?

— Які тепер характерники, от колись були... — мовив старий, з запалими щоками, тонкими довгими вусами, сумовитими очима схожий на виловленого сома козак Яків Сліпченко. — Щоправда, Семен... теє... трохи може.

Білокобилка й вухом не повів на ту балачку, мовби не про нього й мова. Стояв на річковій ріні, широко розчепіривши міцні ноги в збучавілих чоботях, тримав у жилих руках довгу тичину, аби подати кінець човнярам, які пливли з правого берега ріки на лівий. Вигляд у нього трохи розбійний, а трохи гульцятський. В очах — синя мжа, лівий вус закушений. У полотняній, розхристаній сорочці, яка відкривала міцні, гейби бронзові груди (кунтуш, чуга і шапка лежали на березі), міцний, наче врослий у землю дубовий корч, крутоплечий, круглоголовий, з лисиною на всю голову, довкруг лисини — густа щітка темно-русого чуперу, на великому лобі, трошки вище міжбрів'я, родима гулька, а ще — гострі, наче ножі, брови, й під ними сірі, пронозливі, трохи хитруваті, трохи небезпечні, темні в зіницях очі, які свідчили — чоловік побачив світа, побував на коні й під конем. У лівому вусі блищала срібна сережка. Скрипіли кочетки («Права табань, ліва гребі»), і, помножені скелями, луни злилися в безугавне рипіння; човни доправляли козацьке військо з правого берега на лівий. Воно було втомлене, обличчя — темні, аж корою взялися від довгих переходів та порохового диму, риштунок, припаси кидали куди попало, — одначе піднесене настроєм — одірвалися од ворога, добулися в рідні місця, де за них кожен куш, кожен видолинок, кожна скеля: сховають, прикриють, оборонять. Тисячолітнє річище пахло їм хмільно, неначе старе вино, а може, й не пахло, а тільки так їм здавалося — ріка пливла крізь них, і вони плинули з нею, щовесни скресали й оновлювалися, вона напувала їх і наснажувала силою, біля неї вони почувалися дужими, нічого не боялися; постоїть козак над водою, прихилиться спиною до скелі й чує, як наливається силою тіло. Отож і почувалися безпечно, вмивалися, пили воду, прудили сорочки, декотрі дрімали.

Три тижні висіла на хвості погоня (увесь вік ми втікаємо), три тижні козаки одгризалися, одбивалися, стріляючи

впритул, то осипаючи табір шанцями, копаючи трохи не до самої води — найпевніша зброя нашого брата, козака, не мушкет, не шабля, а лопата, лях бридиться нею, турок і татарин не знають, як її тримати в руках, козаки ж вриваються в землю швидше за кротів, — то шугаючи в лісові нетрі й ставлячи позад себе засіки, то бредучи через болотяні бабла, де з рудих опарів навіть узимку курить туман, — й знову викочуючи на сухе щеплені між собою ланцюгами вози, попихаючи фортецю на дерев'яних колесах з виставленими на всі боки довгими ратищами (тільки у нас вони такі — важкі та довгі), й таки добулися до рідних місць.

Добулася піша партія війська, комонники подалися в інші давні козачі місця — в лісові нетрища поміж Трубежем та Альтою, мали потягнути за собою й ворога, але він знав, що кінних козаків скурати важко, та й за Дніпром — Гетьманщина, обіклав пішаниць.

...Повстання спалахнуло, неначе нежар на сухій луці. Щойно було погромлене одне, й прогуркотіло друге: до живого протерло ляське ярмо шию, не стало більше снаги терпіти наругу, й хоч якими страшними були кари за Шулявчине повстання: з живих козацьких спин знімали криваві паси, вкидали в киплячі казани козацьких дітей, запобігаючи відсічі, по всій Україні в козаків та посполитих було відібрано ножі та сокири — люди краjali хліб пилками — козацька душа вибухнула, неначе порохова міна. Бо ж не погинула Запорозька Січ, а у військовій скарбниці не поіржавіла зброя. Щоденні панщинні роботизни, неключимі податки — подимне, поземельне, млинове, медове, індукта та евекта на купівлю та продаж висотували з посполитого та козака всі соки, та й мало лишилося козаків, реєстрове військо зредуковане всього лиш на чотири тисячі — слабке й легке на перекуп, підкорене польському коронному та польному гетьманам, і по всій Правобережній Україні постої польських хоругв — не підвести голови, не підвести очей на хрест на церковній бані, бо майже всі православні монастирі перебрані в унію, емісарі уніатського митрополита наклали руку на всі монастирі, а церкви віддані на відкуп жидам та ксьондзам — у них ключі й мотузки від дзвонів, і вся утвар церковна: потири, дискоси, стихарі, ризи, й щоб відспівати покійника — треба йти до ксьондза або жида кланятися, торгуватися, а ті насміхаються, вони ж визначають, кому скільки пасок пекти: ті, які мають на грудях паперовий клапот з написом «унія», купують паску вільно, а хто не має — платять данину, ксьондзи рахують християнські паски при освяченні й позначають їх крейдою

та вуглем. Не стало життя на Правобережній Україні. Немає його й на Лівобічній, де панує москаль. Розкраяли Україну «добрі сусіди», неначе хижаки молоде тіло, і кожне шарпає до себе. Розкраяли по Дніпру, неначе по жилі кровоносній. Дніпро має пам'ятати, як ледве козаки уклали з московитими домову на те, що московити беруть цілісну Україну під своє крило, захищатимуть її й оборонятимуть, цар потайки уклав з королем угоду на розкroeння України, лишивши одну її половину собі, другу віддавши Польщі. Од наметів, де відбувалися ті переговори, козацьких послів москалі спровадили бердишами, й Хміль був упав у велику песію — та пізно. Має пам'ятати Дніпро й те, як славетний Дорошенко привів під свою булаву всю Україну й поставив перед Москвою вимогу дотримуватися Переяславських статей, і повів на правому березі війну з Польщею, й москалі знову таємно зійшлися з поляками в Андрусові й розрубали Україну — тепер уже навек, лишивши Дорошенка на поталу шляхті. Аби не був такий мудрий, аби не допинався виконання тих статей. І нині Дніпро — пограниччя, й по ньому тече в синє море кров і козаків, і посполитих, які перепливають з одного берега на інший, шукаючи, де ліпше. А ліпше там, де нас нема. Потинають українців і поляки, і москалі, й дурять несосвітньо, а українці вірять, бо... нікуди подітися. А коли вже припече так, що не всидіти, хапаються за шаблі. Ниньки припекли поляки, зчавили українське поспільство дужче, аніж мущир папушу, й мущир тріснув. Вільні духом пішли в козаки, невільні — продаватися.

Немає звитяжнішого воїна за козака, але немає за українця й ревнішого яничара та догідливішого наймита. Він вже як запродасться, то з печінкою, і рідного брата пошаткує на капусту, як лизне в п'яти, то і в голові стане жарко, він вже так плюватиме на все своє, що не одмити. Зібране на швидкуруч козацьке військо вдарило під Голтвою, налягло під Боровицею, розсіяло шляхетські хоругви під Жашковом, й наштотхнулося під Рашковом на панцирі хоругви Конєцпольського, піхоту Любомирського та ополченців Лендкоронського. Козаки почали відступати, під Бершаддю їх оточили. Козаки оступили табір возами в чотири кільця, викопали глибокий рів та насипали високий вал, об який розбивалися всі налоги ворога. Поляки обмільне запропонували повести переговори — «віддамо все старе забуттю, укладемо нові статті», — козаки, як завше, повірили, склали присягу, й ляхи теж склали присягу, а тоді вночі зненацька напали на козацький табір (ксьондзи присягу їм розгрішили),

одначе козакам вдалося налогу відбити, дощової вітряної ночі вдарили на поляків, зробили проломи й вирвалися на волю та почали відступати, — зійшло сонце, палило косим промінням туман у долині, він курів рожево, здавалося, то горить степ, їх переслідували, напірали з усіх боків, але розірвати оборонний ланцюг поляки не змогли.

В люті удушили у Варшаві в мідному бичу на повільному вогні козацьких послів, які присягали на перемир'я, пишно вдягнена шляхта сходилась на майдан, аби понасолоджуватися зойками тих, хто вмиратиме в бикові. Нашорошували вуха, приставляли до вух долоні — не почули нічого. Козаки вмерли без стогону.

...Два останні дуби правували до намитой річечкою Кичкас піщаної коси, весла злітали, неначе крила велетенських птахів. Тепер уже все козацьке військо було на лівому березі, в Кичкаській балці. Кичкас — єдине в цих краях місце, де можна переправитись через Дніпро з одного берега на другий. Зі східної сторони в скелі врізалася піщана Кичкаська балка, ще й річечка Кичкас намила довгу вузьку піщану косу, із західної також місце відкрите — Дніпро круто повертає праворуч, творячи гострий ріг, — добрий стрілець кидає з рогу луком стрілу далеко на косу. Кичкаська переправа одвіку не гайнує безлюддям.

Якби викликати з того світу всіх, хто на човнах, плотах, плавом саморуч і на конях перекинувся тут через Дніпро, не вистачило б Дикого поля, аби стати всім: сармати, половці, обри, інші, що згинули в пільмі віків, не лишивши й імені, кочові народи, турки й татари, козаки та поляки — всі поспішали сюди, аби перехопитися з одного берега на інший, втекти або наздогнати, сховатися або підстерегти, пускали одні одних на дно з човнами й кіньми, й для багатьох Кичкас став останнім берегом життя, останнім спогадом про світ, його принадність і його осоругу, його велич та його нікчемність. Солоний запах крові тут навіки здолав прісний запах води та риби, обидва запахи перемішалися, повсякчас нагадуючи про примарність життя, яке суспіль складається з втечі та погоні. Ниньки святкувала перемогу втеча.

...Семен Білокобилка підтягував до берега човна, а сам спостерігав, як, підгинаючи крила, з небесної височини, з-під білих охлялих хмар до Кичкаського байраку спускалася велика качина зграя, та враз, неначе підкинута невидимою рукою, шугнула вгору (качки помітили військо), окресливши півколо, опустилися за Сагайдачним. І ще одна зграя впала

на Сагайдачну луку, і в очах Білокобилки спалахнули мисливські вогники. Ці місця йому добре знакомиті.

Козаки поралися в балці, збирали начиння, військовий риштунок, ставили намети для отаманів, мили в Дніпровій воді казани на куліш та саламаху, Білокобилка ж ще раз поглянув у бік Сагайдачного, одягнув коротку, без рукавів, чугу й неголосно сказав:

— Не вадило б настріляти качок та гусей на обід.

Ті слова підкинули з землі на рівні Тишка Миленького, молодого тонкошийого козачка, у якого ще й вус не вус, а м'який і ласкавий пушок (такий м'яко лоскоче дівочі губи при поцілунку, але Тишко, либонь, ще нікого ним не лоскотав), у якого й сміх, наче дзенькіт підківок, дівоча червільнік, ще й ямочка на щоці, а волосся густе, текуче, увесь час вибивається з-під шапки. Мабуть, немає наївнішого козака на все Запорозьке військо («Га», «Невже?», «Свят-свят»), його легко одурити, легко розвеселити, Тишко овечим хвостиком всюди метляється за Семеном Білокобилкою, горнеться до нього сирітським серцем, його відданість, його захват сердечні та ширі, й скажи Семен, аби Тишко стрибнув зі скелі в прірву, — стрибне в миг ока.

Почав збиратися й Лука Хрін, зятятий мисливець і непомильний стрілець з лука, чоловік мовчакуватий, уразливий, про всі інші достоїнства та ваби його вдачі з певних причин краще промовчати. Деякі козаки таїли до нього недовіру. Лука тривалий час навчався в Львівському єзуїтському колегіумі, звідки випав за якісь проступки, кілька літ тинявся по далеких країнах, ніде не затримуючись подовгу, понюхав науки в Римі, Падуї, славетній Сорбоні, відтак вернувся в Україну та прибився на Запорожжя. У його шкіряній торбці кілька книжок, написаних по-чужоземному, в одних козаків це викликало повагу, в інших насміх. З ним особливо полюбляв погомоніти на самоті Білокобилка.

Лука Хрін — високого зросту, тонкий у стані, довговидий, полюбляє гордовито закидати голову, через що його вважають пихатим, насправді ж він часто тратиться — надто перед жінками та дітьми, — що глибоко приховує.

Химерна трійця: Білокобилка, Миленький і Хрін, усі троє різні, не схожі один на одного, ще й підкепковують один з одного, але легше розтяти на троє камінь під скелями Кичкасу, ніж розлучити їх, вони оддавна злютовані в одне побратимство, і все в них на трьох: і бойовий припас, і мішечок з таранею, і радощі, й небезпеки. До того гурту часто ліпиться й Пукавка, тільки не вгадати, ліпиться щиро, това-

риськи, чи через те, що любить позбиткуватися з Миленького та Хріна («злигалися цуценья з чортом»), а може, й через те, що ніколи не має ніякого припасу, йому часом і в карнавку за обід на Січі нічого вкинути, й немає в нього не те що швайки та ремінячки в запас вшити кульбаку, нитки та голки, а й ложки путящої, і всім тим він користується з ласки тих-таки, з кого любить покепкувати. І як усі інші насмішкуваті люди, вельми не любить, коли кепкують з нього, а через те, що Білокобилка частенько садовить його на гарячу пательню, то відходить від того гурту, то прибивається до нього знову, здебільшого те залежить, як йому статкується на той час.

Отож і зараз усі четверо збиралися на полювання: побрали луки — з лука встрілиш птаха нечутно, — сагайдаки з стрілами, мішки на дичину, Білокобилка почепив за спину рушницю — може, трапиться коза або дикий кабан, одначе Пукавка, потоптавшись на місці, понюхавши носом-бурулькою повітря, зваживши щось, знову сів на землю і вдруге заходився перемотувати онучу. Ті ж троє рушили пологим схилом угору, в останню мить, повагавшись, за ними подався Карпо Шквиря. Беручись угору, вимахував довгими, неначе млинові крила, руками, — метлялися за спиною червоно-сині заковраші кунтуша — ті троє в чугах, тільки він у кунтуші — шапка ледве трималася на потилиці. Шквиря — кепський стрілець, але відчаюка й найкращий герцівник козачого війська. Ще не було битви, аби він не вимчав наперед війська на високому бурому бахметі, не вимахнув важкою, з обвитою мідним дротом ручкою шаблею, не свиснув у чотири пальці. Стає він один на один, і навіть супроти двох, а то й кількох герцівників, і отакий, довгорукий, на важкому бахметі, вихрить, як чорт у коноплях, і супроти крилатих гусар, і супроти драгунів у сталевих панцирях, і супроти уланів у кірасах з пір'ям, й... тратиться тільки перед своєю Хвеською, й щоразу ганебно втікає з «браного» поля, кажуть, що й на Січ він утік від Хвеськи та боїться вертатися до неї.

— Дивіться, щоб вас самих не вполював змії! — гукнув навздогін Пукавка й засміявся. — Особливо тебе, Тишку... М'ясце молоденьке, він таке любить. Зав'яжи про всяк випадок матню — втікати легше.

Тишко збився з кроку, оглянувся й одразу ж подався за Білокобилкою.

— Що він таке плете про змія? — знову спіткнувся й ледве не оступився з крутизни. У нього з-під ніг посипалися дрібні камінці.

— Не змія, а полоза, — коротко відказав Білокобилка.

— Вони є? Великі? — допитувався Тишко, намагаючись заглянути Білокобилці в очі. Тишкове обличчя — наївне й просте, на ньому написано все: і його юні літа, й подивування, і захват світом, і недосвідченість, і доброта та безмежна віра у великий добрий світ.

— Як гарна соснина, — відказав Шквиря. — Скрутиться колесом і котиться. Давить телят і людей. Літ сім тому на Вербовій луці пастух з паланки пас вівці, одна вівця занедужала, він поклав її перед куренем і сидів біля неї. Змій підкрався, обвив його. Добре, що в пастуха в руках була швайка — саме латав чоботи, — встиг ширнути швайкою полозу під горло, є в змія під горлом така цятка, біла й блискуча, то смерть його, змій і здох. Тільки так його можна вбити.

— Брехня! — коротко мовив Хрін.

— Про пастуха, мабуть, брехня, але я бачив сам, як полоз захирав козла, — сказав Білокобилка, ступаючи на плаский білий камінь. — По всіх Дніпрових скелях є полози. Полозів не багато, й бачать їх рідко, вони потайні, виповзають здебільшого вночі.

— Нехай лишень виповзе! — зареготав Тишко й подивився на Білокобилку, біля нього він не боявся нічого. І враз сахнувся. Просто в нього з-під ніг шугнуло щось чорне, блискуче й сховалося в терновому кущі.

— Ану, голий, підніми поли, — засміявся Білокобилка. — Жовтобрюх. Їх тут багато.

Піднімалися неглибокою лощовиною, й справді скрізь попереду на камінні грілися проти сонця жовтобрюхи, півторааршинні, в руку завтовшки, змії, чорні й блискучі, з червоними плямами на голові та під горлом. Декотрі втікали, інші скручувалися в клубки, а були й такі, що шипіли та роззявляли роти. Козаки зупинилися, Хрін виламав довгу лозину й шмагонув найближчого гада, але той тільки звинувся й, скрутившись у клубок, метнувся під ноги козакові. Той відскочив, відступили й інші. Не відступив тільки Білокобилка, він раптом нагнув голову й засвистів тоненько, пронизливо. Змії заворушилися й метнулися під кущі глоду, терновиння, в розщелини. Білокобилка ж свистів і далі, й жовтобрюхи втікали з лощовини. Козаки вийшли на високу скелю, на самий край якої до них вибіг цікавий (бо молодий) дубок і завис над прірвою. Внизу — просто під ногами, плинув та бився ще холодною хвилею о камінь Дніпро, й клекотів піною. Попереду, неначе велетенська брова, — Хортиця, в даліні мрів чорний, як градова хмара, дубовий гай, і скрізь

понад Дніпром стояли горді мовчазні скелі, вартові води та степу, вартові віків, вічності, ховали в глибоких розщелинах гнів, недоступні людям таємниці.

По той бік Дніпра просто з води зводилися грізні скелі Стовпи, за ними, нижче за течією — похмурі Стоги, Стовпи і Стоги, поставлені за Божим велінням вернигорами-самсонами, а за ними темними хвилями курів у весняному мареві степ, дикий і вільний, і по всьому степу — могили, могили, могили, більші та менші, й зовсім маленькі, насипані тими, хто поспішав до Кичкаської переправи, втікав або доганяв, — позначена кістками дорога людства невідомо куди й до чого; що значніший був войовник, значніша людина, то й могила над ним більша, але те не завжди, дуже часто малі, нікчемні, але запеклі й злі людці облаштовують своє життя так, що над ними насипають найвищі могили — тепер вгадай, під котрою яка лежить людина.

Із степу повівав м'який, настояний на молодих полинах вітер, заспане, якесь затуркане сонце піднялося над налитим вишневою повинню обрієм на висоту козацького ратища, лоскотало промінням забронзовілі обличчя козаків. Козаки дивилися на Дніпро, на побілені пташиним послідом камені, які витикалися з води, на Хортицю, обкипілу з обох боків бистрінню, на мовчазні скелі по той бік ріки, на скелі у воді, поперекидувані догори й хитані Дніпровими хвилями, на вистелене шовком молодих трав зріччя, де мертво лежали ниць струхлі торішні трави і поміж них пробивалося ніжно-рожеве зело нового життя. Весна йшла навалю, підминала степ, її несли з-за моря на бистрих крилах дикі гуси, гагари, казарки, журавлі, качки, які ячали, гагали, курликали у високості, і ті погуки будили від сну віковичний степ.

Козаки — люди чулі, м'якосерді, мрійливі; хотілося сісти на нагрітий камінь й самому перетворитися на камінь. Натомість їм судилися втечі та погоні, круте, солоне життя поміж цих скель, чарівних, любих серцю місць — проклятих — від нужі, гнилої болотяної води, голоду й холоду островів Великого Лугу, судилося бути в одвіті за увесь цей край і всю Україну. Козак, неначе дитина, його легко розчулити до сліз піснею й заворожити летом чаїної зграї, але козак і кремінь, його не скурати ні голодом, ні шаблею, ні розпеченим до синього залізом.

З особливим почуттям вдивлявся вдалечінь Білокобилка. Було йому трохи радісно, а трохи сумно, бо ж вдивлявся в Стовпи, Стоги, Дике поле востаннє, нікому про те не казав, а собі поклав: вирвуться з вогняного кола, вернеться

він на Січ і на тому скінчить бурлакування; приспіла пора, притисло щось у серці, загніздився там смуток, і його вже не зв'язати. Не милі стали січові бубни, змаги та перегони, і всі сто шинків та корчом не веселять ока, а хочеться... хати у віночку соняшників та красолі, хочеться спокою, хочеться притулити до серця не степ, а малжонку, дитини хочеться — хлопчика-білявця, схожого на себе, такого ж одчайдушного і веселого, який би повів сліди далі. Для чого — не знає, але так треба. Хочеться на Паску прийти з церкви, розв'язати білу скатерть і виставити з неї високу білоголову свячену паску, черепочок з крашанками, полумисок з залитими смальцем ковбасами... А самому сісти поважно на покуті, перехреститися до образів... А в будень утікати з хати від жіночої сварки та дитячого лементу, взяти обшмуглану ключку та насмикати з стога лугового сіна овечкам та корові... Та й доки валасатися по світу. Віддав товариству немало, ще більше спило з його серця лихо... Розказати про свої марення братчикам — засміють. Він і не розкаже. А сяде на коня й тихо виїде за ворота Січі. Отож, степ цвіте, Дике поле буяє... але не про нього. Хоч трохи й пощипує на серці, але й те мине.

Він несподівано заклав у рота два пальці, різонув свистом степову тишу, аж вона затрепетала, а чайка над головою прямовисно шугнула вгору, а далі махнув рукою, і вони пішли схилом у східну сторону, де за визубнями невисоких скель ховався мокрий луг — привілля для дичини. Під ногами шелестіла тирса, й шипіла попід руками висока шорстка трава, схожа на болотний різак, суха й пружка. Бризнула з-під ніг зграя куріпок, зашуміла трава, простукотіли копитця — табунець диких кіз втівав по схилу, в них не влучити.

— Полози побігли, — реготнув Тишко.

Йшли черідкою: попереду Білокобилка, за ним Хрін, за Хріном Миленький і в кінці Шквиря. Білокобилка ступав упевнено, хоч майже нічого не було видно попереду — трава стояла в ріст людини, а небо застило віття старих дубів, які росли по всьому схилу. Старі, гіллясті, дуплисті, вони то спліталися віттям угорі — ставали в кружок, шикувалися батовою, — то, відбігши один від одного, розкошували на просторі, крилаті, росохаті, невисокі й дужі, ще й бубки на них не проклюнулися, а одинока верба у пониззі вже вкрила сивими сережками діл під собою. Під ногами похруськувало перепріле жолуддя. Стояла тиша, задуха, було незатишно, моторошно — можна наступити на гада, а то й наштовхнутись на полоза. Та ось дуби порідшали, були приземкуватіші,

й попереду випірнули невисокі зубчасті скелі. Тут мав бути вилом, дірка, через яку можна вийти на луг. Але скелі стояли тісним громаддям, голі, вже нагріті сонцем, від них повівало жаротою.

— Ось тут був хідник, — указав пальцем Білокобилка. — Привалило його. Доведеться обходити аж тією стороною. Ходімо назад.

Але козаки не поспішали йти за ним, вони поприкипали очима до чорних дір-печер у скелях та до глибоких чорних розколин. Просто перед ними чорніли, неначе ніздрі велетня, дві великі діри, в кожную могла пролізти людина, й уява малювала темні звивини та кубла в грудях скелі. Ліворуч від них роззяпила пельку велика тріщина, з неї ріс кущ глоду, який саме зацвів, далі видніло ще кілька дір, майже всі біля підніжжя скельок.

— Отут вони сидять, — прошепотів Тишко.

— Й чигають на тебе, — буркнув Хрін, і звіяв страх з прив'ялих козачих душ. Тишко вхопив чималий уламок каменю й пожбурив у ліву ніздрю велетня, там загуркотіло, а з правої ніздрі вилетіла зграйка горобців. Козаки зареготали, розвеселилися. Й хоч Білокобилка намагався вгловтати розшалілого хлопця, той жбурляв і жбурляв каміння, і в чорному череві скель то гриміло, то ойкало, то глухо гахкало. Ще з однієї розколинки виполохали рій розлючених ос, втікали.

— Мабуть, ми вчинили дурницю, — мовив Білокобилка, — ходімо мерщій, бо й качки порозлітаються.

* * *

Ми нашттовхнулися на скельки, вони нас не пропустили, й ми пішли ліворуч, аби їх обійти. З-за скельок долітало гусяче гелготіння, розжохувало мисливську хіть, в небі, просто на сонце, тягли журавлі, й тягнулася за ними душа. В гущавині дуба жирували сойки, шкварчали, неначе навіжені, те шкварчання неприємно дряпало серце, тріщала під ногами суха, неначе костриця, трава, колчан бив мені по лівому боці — обірваввся тонкий ремінець поперечної перев'язі.

— Погляньте, хлопці, стовп, — нараз пролунав позаду голос.

Я зупинився, Лука нашттовхнувся на мене й прогудів щось не вельми гречне. Шквиря показував пальцем. На нашому протопті, кроків за сто, справді чорнів якийсь стовп. Диво, що ніхто з нас раніше його не помітив.

— Стовбур ошмалений. Вугіль блищить. В цьому чортовому різаку рідного батька не впізнаєш, — мовив Хрін і, поминувши мене, почував уперед.

Ми рушили за ним. Ще якийсь час плуталися ногами в травах, й зненацька мені просто в потилицю вдарив тонкий голос:

— А-а... Он... Чого він?!

Я оглянувся. Позад нас знову чорнів стовп. Тепер він був кроків за двадцять. Стовп гнався за нами. Товстий, чорний, неначе облитий смолою, приплюснутий зверху. Стовп з гадючою головою, яка невідпорно дивилася на нас блискучими чорними очима.

Волосся поп'ялося на моїй голові корчами, і всього мене, з ніг до голови, облило потом. Такого зі мною ще не траплялося ніколи, страх заповз у душу холодною гадюкою, він був важкий, ламкий, сковував тіло. Мені здалося, що я кам'янію. Спробував відвести очі від голови гада й не міг, здавалося, він прикував мене до себе. А може, й прикував насправді. Й було вочевидь — полоз переслідував нас. Велетенський дніпровський полоз, про яких ходило стільки чуток, стільки билиць та небилиць, якого всі бачили й ніхто гаразд не бачив. А мені й далі щось здирало з потилиці шкіру, а там, де живіт, утворилося холодне провалля. Я не бачив козаків, не знав, що творилося з ними, тільки почув поруч чи то крик, чи то скрегіт, й щось схоже на завивання — то верещав Тишко, й враз щось зрушилося, застугоніла земля, затріщало бадилля, загупотіли кроки — прошуміло, неначе поруч пролетів вихор. Козаки втікали, хто куди втрапив, і Тишко, і Хрін, і Шквиря, й то не дивина, бо й мене поривала до втечі дика сила, але ноги неначе вросли в землю, я не міг їх відірвати. Серце налилося кип'ячкою, я розумів, що коли побіжимо всі, полоз неодмінно поженеться за нами, й що бігає він набагато прудкіше за нас; чорна колода з жахними намистинами очей чипіла незрушно, ті очі притягували, втягували, пропікали мозок, на мить мені захотілося піти просто до чорної колоди, ті очі втягували в себе увесь світ, і мене з ним, але борсалось серце, опиралася думка, хоч руки не слухалися мене, бо той погляд сковував, оповивав невидимими путами, а мої очі сльозилися, не могли змагатися з гаспидськими очима гада (віднині я знаю, що таке гадючий погляд).

Однаке жива, текуча сила боролася в мені з силою чорною, світові непідвладною. Так, у велетенському круглому

тілі сили було в стократ більше, й була вона всевладніша. Я мимохіть доторкнувся лівицею до вуха, до сережки, і враз заспокоївся. «Стій, тримайся», — прошепотів собі, — й не дивися в очі гадові, — а ще подумав, що з миті на мить гад може кинутися на мене, й, перемагаючи важкість у серці, здійняв з-за плечей рушницю... «Якщо це не диявол... Бо він також полюбляє ці місця».

Мені вдалося відвести очі від очей гада й прицілитись, завмираючи, я натиснув на гачок. Ложа вдарила в плече (від хвилювання не притис її як слід), бурхнув клуб диму, а коли він розвіявся, голови попереду не було, проте на тому місці, де вона щойно чорніла, щось гуркотіло, сичало, тріщало. Відтак затихло. Я спробував набити рушницю й не зміг — розсипав порошок. Почепив її за спину й, долаючи дрож у всьому тілі, рушив уперед. Я знав, для чого йду, мене вела якась сила, вона переповнила мене всього, змусила обережно, крок за кроком, ступати вперед. То не була мисливська хода, мисливська хіть, то було щось інше, воно жило в мені оддавна, й штовхало на незбагненні вчинки. Я підійшов до того місця, де допіру чорніла голова гада, й побачив, що воно геть витолочене, трава неначе скошена, поламана, кущик глоду знесений під корінь. Тут бився гад. Але ниньки його вже не було.

Я придивився пильніше й помітив ріденькі крапельки крові на шорстких стеблах трав. Та сама сила, яка кинула мене на це тирло, повела й далі, я ішов сторожко по тропі, яку проклали ми і яку торував полоз. Колись я вже бував на цій поляні, й знав її, але нині вона мовби одмінилася, набрала зловісного вигляду, стемніла, загрозово хмурилася скелі, дуби темніли німими привидами. Краплини крові спалахували на траві то тут, то там, були вони синьо-рожеві й мовби світилися. Кривава тасьма привела до скельок, до однієї з двох дірок-ніздрів у камені, тут кров рясніла густіше, а може, крові було більше через те, що її не всотував камінь. Полоз лежав десь там, у чорній глибині. Де? Його таки справді розбуркав, а чи роздрочив камінням Тишко, й він погнався за нами — здобиччю. Він тут один, чи в отих дірах сидять інші полози? Й чи полоз це? Враз пригадав давню розповідь: був такий отаман Брова, сміливий і безжурний, козак-вітер. Гуляв у степу, наганяв страху на татар та ляхів, швидкий, відчайний, з малим військом налітав на ворогів, і толочив, і рубав, і брав у бран, а далі розчинявся в травах. Він знав тут кожну сагу, кожен камінь, кожну билинку й був невловний. Та

одного разу пішов з джурою на полювання ось у це саме Сагайдачне й не повернувся. Неначе під землю запав. Козаки його шукали, обдивилися кожну скельку, кожного дуба — не знайшли. Пропало тут ще кілька козаків — не тепер, давніше, — те вже забулося.

Мене знову зморозило. Я відступив від печер. А вже далі повернувся й пішов, намагаючись ступати якомога тихіше. Й зауважив, що довкола стоїть густа, заворожена тиша, що вмовкло птаство за скелями і вмовкли сойки в дубовій гушавині. Тільки спадав з неба ледь чутний журавлиний передзвін, віщий і таємничий, він спадає звідти од сотворіння світу — невеликий ключ — у дев'ять птахів, летів на схід. Важка, невідома раніше туга стисла груди. Мав би радіти, що залишився живий і переміг, — радості не було. Та й чи переміг? Хто це був? Уже давненько відчував Його поруч себе, хоч не бачив жодного разу. Це якесь його знамення? Такі знамення на добро не бувають. Ну що ж... Я живий. Живому про живе... Вдаримо страхом об землю. Поки руки міцні, поки око зірке...

Я дійшов до того місця, де нас зупинив голос Шквирі й звідти ми вдруге, вже вочевидь, побачили полоза, і підібрав два луки й сагайдак. Ще одного лука підібрав у лощовині, а здолати її одразу не зміг, ноги мені підкошувалися й тремтіли. Сів на камінь. Я переконував себе, що вони тремтять від крутизни, але розумів, що то не так. Добре, що затремтіли аж тепер. Таке мені не вперше — страх приходить уже думкою, спомином, а в першумь я його долаю. Тремтіння поволі втихло. Я підвівся й пішов униз до байраку.

На березі мене зустріло німе подивування, Пукавка аж відступив від мене й перехрестився, витягнувши з-під полотняної сорочки погнутого мідного хрестика.

— Погляньте — живий!

— А мо' ви, хлопці, набрехали? Налякалися кабана дикого чи вовка?..

— Котрийсь об вербу перечепився...

Одначе невір і жартунів було небагато, козаки розглядали мене, неначе я вернувся з пекла. Пізніше довідався, що перелякані всмерть Хрін, Шквиря та Миленький бігли неначе з пожежі. Тишко навіть ускочив у Дніпро, його звідти тягнули за чуба, та й Шквиря довго нічого не міг оповісти, тільки хрестився та гикав, — урешті вони сказали, що Білокобилку зжер страшний змій, і гнався за ними, але не наздогнав. Вони злякано оглядалися на лощину, й Хрін ра-

див спрямувати туди гармату. Всі троє ще й досі були бліді, цокотіли зубами, а що до часу відправили мене на той світ, я вирішив позбиткуватися з них:

— Там стоїть пень громом ошмалений. На змія схожий.

— Ну, що я казав! — переможно підвів угору носа-пиптя Пукавка. Пукавка — Хома невірний. Нікому й нічому не вірить, усіх має за брехунів. «Бачив білого журавля», — я йому. «Брешеш». — «У Кам'яному затоні впіймали сома в десять пудів». — «Брехня». — «Ти ж сам їв юшку. Оно його хвіст». — «То помело». — «Київські купці привезли гарний крам». — «Який там гарний... Гнилля». А сам як почне розказувати про чорних людей гарапів з собачими головами та риб'ячими хвостами, які живуть за морем у глибоких печерах, про гішпонян, які їздять на конях задом наперед і полюють птахів фазадів з чотирма крильми, то тільки слухай. Ще й сердиться, якщо йому не вірять.

— Свиня рохнула, вони й побігли, — додав Пукавка. Байрак вибухнув реготом.

— По війні відважних багато, — буркнув Хрін.

— Я... бачив змія... як оце тебе, — проскрипів Шквиря. — Білокобилка лишився сам насупроти змія. Він обхитрував змія. Бо ж...

Тепер усі чомусь дивилися на Хріна та Миленького. У Тишка звело щелепи, Хрін важко дивився в землю. Найздогадливішим виявився Пукавка:

— Треба піти подивитися, чи стоїть пень.

— То й піди, — порадив хтось від гурту гармашів.

Пукавка покрутив головою — охочих довго не знаходилося.

Козак Корній Кривенький — він кривенький справді, — облизав ложку, засунув її в полотняного чохла на поясі.

— А що... якби ще з кимось... Щоб чоловік кількоро. Обізвалися з одного гурту, далі ще з одного:

— Чого ж...

— Гуртом і змія добре бити.

— І втікати, — мовив Пукавка, — один пре, а другий ще дужче, — й забув затулити рота. Він дивився вгору, звідки котився рудий клубок. За мить з клубка виткнулися людська голова та кінські ноги, гнідий кінь розкидав ноги широко в боки, з-під копит в увсебіч порскало каміння, козак зяпав ротом, неначе гнаний з чужого города півень у спеку, він був без шапки, — а козак без шапки то й не козак уже, — одначе конем правував спритно, й той стрибав поміж возів, бочок та іншого начиння, неначе

заєць, а доскакавши до отаманського намету, козак скочив з коня, не встояв, упав на коліна й з колін вихекнув разом з жовтою слиною:

— Ляхи, батьку!

Невидима гостра коса змигнула над військом.

— Які ляхи, звідки? — запитав осавул Чорноніс.

— Од Базавлука, вже біля Чумакового хутора.

Піт котився по обличчю дозорця, й він не витирав його. І дозорець, і всі інші, хто чув його слова, розуміли, яка пекельна небезпека нависла над охлялим козацьким військом: ворог попереду й позаду, і місце се непридатне до оборони, поляки наляжуть зверху, й витягнуть на скелі гармати... Сісти в човни та податися до Великого Лугу, сховатись у його нетрищах — човнів вистачить лише на третину війська, та й на Січі стоїть польська залога.

Чорноніс і всі інші старшини та козаки дивилися на Бурого. Але той мовчав, важко сопів, посмоктував порожню люльку. В саєтовій, обшитій жовтим шнуром, накинутій на плечі киреї скидався на велетенського грака. Його чорний, важкий, неначе гадюччя, вус ворухив вітер, на лобі навскісно набрякла велика жила. Отаман Бурий, возвеличений козаками у гетьмани, неспішливий на думку, відповідає рішенець, по тому його не міняє.

Гетьман і далі сопів великим кібцюватим носом, вийняв люльку й почав повільно набивати її. Це заспокоювало: гетьман уже щось надумав, бо коли не надумував, люльки не набивав.

— Іншої ради немає, — врешті сказав: — Перевозитись човнами на Хортицю. Поставити поле на давнім таборищі, поправити старі шанці. Тут ми довго не протримаємося. Щербина! — покликав голосно, грізно.

— Я тут, батьку, — обізвався татаркуватий з вузьким прорізом очей курінний. Супроти важкого, велетенської статури Бурого він видавався сливе хлопчиком, — тонкий у стані, вузький у плечах, роки та бої вкарбувалися в обличчя сіточкою зморщок біля очей та двома шрамами, обидва з лівого боку — один біля вуха, другий на підборідді. Верхній шрам на все життя запікся темним багрянцем.

— Одокиме, бери свій і Красіїв курені, ставте борону он там, біля двох грушок, — вказав пальцем угору. — Копайте шанці. Там найвужче місце. Приймете супостата на свої груди. Тримайте їх... доки й сили вашої. Всі нижні курені допомагають їм копати шанці. Решта — до човнів.

— Битимемося, батьку, до смертного часу...

— Тю, дурня, одспівуєш себе сам. Живими вертайтесь.

...Спершу налетіли комонники. Підняли хмару кушпелі, обігнали ту хмару, вилетіли з неї — вершники в багатім убранні, блискучі панцирі, кіраси, пістряве пір'я, крила орлів — звитяга й пострах усього, що лягає під кінські копита, — ревисько горлянок, мідні поклики труб й глуха мовчанка синіх убогих кунтушів та свиток за високим земляним валом, зачаєне блимання гнотів у руках гармашів. Лава не вміщалася в байраці, збивалася на купу, кілька коней перекинулися, решта стовписьком котилася вниз, трошачи квітуючі шипшини та терни, викрісуючи на камінні підковами злі іскри. Запінені кінські морди, білі плями облич з ошциреними дірками ротів, свист тонких сигізмундівок над головами.

...Пожива для картечі була багата. І для куль також, допоки лава докотилася до шансів, ми встигли зробити три випали — друга лінія передавала заправлені рушниці. Далі взялися за ратища. Козацькі ратища довгі, діставали через піщаний рів, ляхи ж гарцювали перед ровом, обвалюючи його, завалюючи трупом, сягнути валу їм не вдавалося, деякі стріляли з рушниць та мушкетів, ми стояли на валу, і кулі влучали в козаків, але наші булдимки та яничарки стріляли влучніше, іржали коні, ревіли горлянки — від звитяги, страху та болю, ратища змокрили від поту, сонце світило нам просто в обличчя, сліпило блиском панцирів та шабель очі, але потроху того блиску ставало менше, крику також — гусари та улани відступали, деякі попросту втікали. Байрак зчорнів від трупу, один гусар невідь яким чином завис на карякуватій, густій, наче щетина на їжакові, грушці, кілька накульгували в бік степу. Ми не спускалися в діл, дивилися на втечу, але часто оглядалися назад, де, рвучи на руках жили, переправлялися верхні курені та перевозили козацький скарб.

...Польська кіннота спішувалася на горі, ставала в батову. Але батова з комонників малопотужна, шляхтичі не звикли ступати по землі, не почуваються на ній твердо, вона гоїдається під ними, випорскує з-під ніг, до того ж майже всі були в панцирях, припікало сонце, морило, спивало силу. Кіннотники стратили бойовий запал, батова плуганилася нога за ногою, поляки оглядалися назад, чекаючи підмоги пішаниць (а ми озираємось на Кичкаську косу, човни пінять воду проти течії, човнярі гребуть щосили, вони поскидали не тільки кунтуші, а й сорочки, либонь, одежа змокрила від поту (козацьке тіло біле-біле, марна таке ласе до нього

вороння), врешті батова зупинилася зовсім, гусари та улани не хочуть іти по трупах, галасують їхні осавули, але також мляво, про полковницьке вухо. Полковники, сотники з коней не зійшли, стримлять за батовою в блискучих, обсіпаних сонячним золотом панцирях. З осокового дупла, що поміж нами та ними, раптом вилетіла сова, — чомусь вона знялася тільки тепер, а не тоді, коли лунала громовиця пострілів, осліплена сонцем, пістрявою ганчіркою заметалася в повітрі, спочатку піднялася високо, а потім почала падати навскісно в тернові хащі. Обидва війська спостерігали за совою. За грудкою пір'я, м'яса, крові та кісточок, яка не мала ніякого стосунку до потуг, злоби, затятості озброєних вогненними жалами людей, котрі втягують усе живе в свою неключиму круговерть.

Спішена батова на приступ шанців таки не пішла. Жовніри почали знову сідати на коней.

— Он бачите отого з совиними крилами на сірій кобилі... — вказав жовтим прокуреним пальцем Пукавка.

— Хіба ж видно, кобила то чи кінь, — мовив Хрін.

— Кобила, — впевнено сказав Пукавка, морщачи проти сонця пиптюватого носа. — Така-точнісінька була в мене. Пам'ятаєш, Семене? — звернувся до Білокобилки.

— А коли це було? — запитав Білокобилка.

— Та... літ двадцять тому. Ох і кобила... Сядеш верхи наохляп, ще й ногою не торкнешся до бока, а вона...

Але доказати не встиг. У степу загуркотіло, то котилися тяжари — важкі, ковані залізом вози, — під'їхали польські гармаші, — возів десять чи й більше — познімали гармати, випхали їх наперед батови, спустили ще трохи вниз і почали встановлювати. Козацькі гармаші запалили гноти, козаки носили шапками порох та шріт, — але гармати наші маленькі, малопотужні, не всі ядра долітали до польських гармат, майже ніякої шкоди не завдавали. А польські гармати ревнули чавунними черевами, й на шанцях піднялися бурти землі, впало декілька козаків, кількоро поповзло рачки, решта пострібали за вал.

Польські гармати били без угаву, ядрами та картечтю, мали добрий кривавий пожиток з козацьких тіл, розруйновували невисокий сипучий вал. Польські кіннотники, розморені спекою, відійшли трохи назад, декотрі повсідалися в траві, а декотрі, з допомогою підпомічників — служників, які набігли з поля, навіть познімали панцирі, й тоді Щербина, промірявши оком відстань до польських гармат, наказав приготуватись до вилазу. Він першим стрибнув через рів,

і побігли ми всі, збадьорені погуком курінного, власним криком та галасом, бігти проти гори було важко, козаки ковзалися, падали, а польські гармати плювали картеччю просто в обличчя, й допоки ми добулися до них, чимало козацьких трупів лягло поміж трупів гусар та уланів, й сягнули ми тільки кількох гармат, які стояли з лівого боку під карякуватими грушками, бо польські кіннотники похапали зброю й стали в лаву, наперли на нас, нам вдалося перекинути кілька гармат, дві з них котилися вниз, чавлячи живих та мертвих, котилися вниз аж до наших шансів, а далі ми втікали. Кілька наших куреня підхопили одну польську гармату, ми хотіли витягти її на наш вал, борсалися в землі. Я не спускав з ока польських гармашів, і перш ніж завищала картеч, устиг крикнути «лягай», і впав сам, і в ту мить заряд вибив у валу над моєю головою чимале дупло. На мій погук упали Лука Хрін та Тишко Миленький, і Сліпченко, й Пукавка, всі попідводилися, й почав повільно осідати Карпо Шквиря, наш найкращий герцівник. Йому пробило груди двома картечинами. Ми підхопили Шквирю під руки й перетягли на той бік валу. Очі його затигло туманом, вуста порожевіли, я знаю той колір, колір смерті. Він сконав у нас на руках.

Козаки утирали піт, поглядали на бойовище й оглядалися назад, де байдуже котив свої води Дніпро і де не було видно жодного човна. Колючий іній страху звів судою Тишкові губи, вони бриніли, неначе з холоду.

— Як ти вгадав, що вони зараз стрілять і саме сюди? — заїкаючись, запитав він.

— А що йому вгадувать, — мовив Сліпченко. — Він знає все. Йому й смерть не страшна — заговорить будь-яке ядро, будь-яку кулю.

— Не будь-яку, — заперечив Хрін. — Срібну кулю не заворожить.

— Заворожують людей, а не кулі. Я побачив, як вони направляли гармату сюди й гнота підносили...

— Ой чи так? — похитав головою Сліпченко. — Чого ж Шквирю забило? Він стояв за тобою.

— Не знаю... Не встиг упасти. Шкода козака. Такий герцівник...

Лука Хрін скрушно похитав головою:

— Скучав він за своєю Хвеською, поривався додому. Й чогось не йшов. «Не дай Бог у шинку померти, помийниці жидівській, — часто казав. — Помру на Січі. З гармати випалять, проведуть коня з чорною стрічкою в гриві, на могилі поховать».

Помер Шквиря на бранім полі, як того й хотів, і палили з гармат, тільки з того боку — з польського.

— Може, й добре, що Карпо погинув тут, — закриваючи мертвому очі двома мідними п'ятаками, розважливо мовив Пукавка. — А то вернувся б додому, увесь вік з бабою гризся. А от чи поховаємо його на могилі?

— Поховаємо, — сказав я. — І коня проведемо... І чару вип'ємо за упокій...

Пукавка підвів угору обличчя, здавалося, він принохується до чогось щетинистими дірками кирпатого носа, поблимав короткими рудими віями й мовив:

— Піхота йде.

У Пукавки заячий слух і лисячий нюх.

— Десь вони за півмилі...

Ми оглянулися. З-за Дурної скелі веслували човни. Опачини злітали, неначе велетенські руки. Згинці, по одному, аби не помітив ворог, почали спускатися до берега.

* * *

Козацька слава Хортиці тане в сивій мряці віків. Ніхто не знає гаразд, скільки козацьких християнських душ порятувала Хортиця, чиї надії загоралися й опадали попелом на цих скелястих берегах, хто копав шанці до Байди Вишневецького й хто після нього — козаки Бурого осідлали їх, напівзруйновані, зарослі тернами, глодом, жостіром, кропив'яною шалиною, там клали гнізда та виводили своїх пташенят кропив'янки, мухоловки, пастушки та інше дрібне птаство. Хортиця має півтори українські милі в довжину, козаки окопувалися в горішній її частині, гармати поставили на Вищій Голові. Давно одцвілися на скопах конвалії, зацвітали материнка, старі діди-дуби прикривали віттям шанці од сонця, тягкий низовий вітер звівав хмари комарів та мошок, які велетенськими стовпами стояли над плавнями Нижньої Хортиці. Козаки вирубали терни, вирили ще одну лінію окопів, огородивши ними верхню частину острова, вичистили Козачий колодязь, поставили чати на Чорній та Совутиній скелях, а також по інших скелях, у Січових Воротах, якими можна добутися від води, на кручах та по одкосах, поховали загиблих козаків... Шквирю таки поховали на могилі — козацькому сторожовому кургані, але не в труні — не було ні часу, ні способу робити труну, а в порожній горілчаній бочці, горілку козаки випили заздалегідь за упокій душі найкращого січового герцівника, котрий помер не в шабельному герці, а від гарматного шроту.

Поляки гарцювали на конях по обох берегах ріки, над Старим та Новим Дніприщем, декотрі, розжохавши себе, ставили цапки коні на високих скелях західного берега, здавалося, вони хочуть перестрибнути Дніпро й згори впасти на козачий табір.

На четвертий день, ополудні, поляки пригнали човни — кілька думбасів та стернів — і переправили половину війська на Нижню Хортицю. Підійшли до Дурної скелі, від якої впоперек острова покривуляли козацькі шанці, й почали насипати копці для гармат та готуватися до приступу. Приступати мали на світанні. Але ще з обіду по небу помчали гостроносі, довгі, схожі на щук хмари, між якими бовталось темно-жовте, неначе курячий розбовтень, сонце, довгим промінням пронизало хмари, а далі вони посунули чорними скиртами й до вечора щільно вкутали небо, й опустилися низько-низько, здавалося невидима рука притискає їх до землі, темні, важкі, вони ледве волокли вагітні дощем черева, на овиді ж стояли білими баштами, крізь зазубні яких просовувало блискучі мечі сонце, — на пострах чи на покару людям. На землю впала непроглядна пітьма, небо було каламутне й дике, і враз задвигтіла, загойдалася земна твердь, зі Змієвої печери сліпучим клубком вилетів Вогненний Змій, злетів під хмари, звідки шугонув униз, пролунав тріск, неначе вдарило сто тисяч гармат одразу, заревів, заклекотів Дніпро, й застогнало щось у скелях, відтак вогняний клубок покотився понад Дніпром до порогів, а від хмар полетіли вогняні стріли, та не прямо, а зигзагами — архангел Гавриїл побивав з неба змія та його чортяче воїнство, а що змії і чорти крутилися, то й стріли робили за ними викрутаси. Все живе припишло на землі, стежило за тим скаженим побоїськом, Змій поривався в хмари, які клубочили й порипували, неначе велетенські вози, а Гавриїл бив його звідти вогненним ратищем, і Змій знову падав, припадав до води, гамуючи спрагу та набираючись сили, й лютувала вся інша нечисть на Дніпрових порогах, величезний, як добрий бугай, чортисько сидів на Дурній скелі й вискаляв зуби, та, вражений стрілою, беркицьнувся у воду, на порогах шаленіла вся інша нечисть і звідти долітали клекіт, скрегіт зубів, регіт та стогони. Оскільки Змієве кубло було на Хортиці, то святий Гавриїл туди пускав найбільше стріл, вони били й били, застрявали в землі, тремтіли, здавалося, їх можна хапати руками та витягувати нагору, й гуділи скелі, тремтів острів, а в ньому — дві купи людей, які завтра вбиватимуть

одне одного, а няньки молилися, однаково перестрашені небесними стихіями. Рушничним шротом барабанів по скелях дощ, наскрізь пробивав молоденьке листя дубів по горі, припліскував до землі листя подорожника, толочив трави. При спалахах блискавиць козацькі дозорці на скелях були схожі на сірих граків, які не можуть злетіти.

Гроза вщухла після півночі, на той час Ілля випустив усі свої дванадцять громів і знесилів Гавриїл. Й поховалася в розщелини скель, пірнула на дно вся дніпровська нечисть, останнім, уже на світанку, шубовснув у воду зозулястий півень, і вода аж закуріла, допіру всі думали, що то ласький для побудок півень, який у грозу вилетів з воза та сів на скельку, а виявилось, то був чортячий сторож.

Сонце вставало ліниве, невиспане, похмуре, одинока хмарка нависла над ним розтріпаною бровою, з протилежного боку на сонце дивився ущербний місяць, і двоє братів на ньому погубили справунок — вила, шастали в пошуках пропажі.

...Ви́ла, рати́ща, шабл́і були при них, але порох підмок і гармати не стріляли, мало було й мушкетних випалів, поляки кинулись на штурм запекло, сподіваючись скурати козаків з першого разу, бій заклекотів по всіх шанцях: розпашілі обличчя, порозтулювані роти, похрипи крізь стиснені зуби, зойки, кривавий блиск очей, скрегіт шабель, скрип ратищ, вжикання куль, крики звитяги та жаху — жаху більше — й врешті переможний гуркіт козацьких тулумбасів.

Перша на́лога була найпотужніша, далі поляки накочувалися хвилями й відкочувалися, перепочивали, набивали рушниці, збадьорені криками та ярепенистою музикою, кидалися вперед, аж поки доконечно не втратили військові запал та фантазію, і вже йшли, гнані окриками та кулаками старшин. У волейній потребі є межа, за якою втрачається певність, наступає байдужість, і вже немога пересягти незримий пруг, що за крок до перемоги, той крок — найважчий. Одначе й козацькі тулумбаси гуркотіли дедалі тихіше та тихіше, запал звитяги та бойового тріумфу пригас і в козацькій лаві. Обидві сторони вже знали, що відтепер хилитатися їм туди-сюди довго, на витримку, до повної втоми душі і тіла, до смертельної байдужості. У першому, найгарячішому бою був поранений Булавка, козацький бандурист і співун. Козаки зняли з нього жупан і сорочку, кров поштовхами біла біля правого, темного, у волоссі, соска грудей, Білокобилка кров за́мовив, вона перестала йти, але Булавка очей не розплю-

щував. Любив Білокобилка Булавку за веселу вдачу, за пісні, за зятятість та запеклість, і тепер сумував вельми. Вечірня зоря кров'ю спливала на плесо, мовчали, не подавали голосів солов'ї в пониззі Хортиці.

Вночі щось біле блукало біля козацьких окопів, на погуки не відгукувалося, сторожовий козак вистрілив, а вранці побачили, що перед шанцями лежить забитий білий кінь. Білий кінь — то не на добро, хоч Білокобилка сказав, що в тому ніякого злого чару немає — білий кінь та й годі. Мабуть, і він помилився, козаки пішли до коня, а з байрака вискочило з десяток ляхів, погналися за ними, й були б постинали шаблями, але Білокобилка, який утікав останнім, зачарував їх, і вони перекинулися в кущі верболозу. Козаки з валу побачили — стоять кущі серед рівного поля, їх раніше не було, хвилюються віттям, гнуться до землі.

В наступні дні поляки кидали з поставлених на копці гармат ядра, але козаки були готові до того, гасили їх з порозставляваних упродовж шанців казанів, відер, коновок, бочок. Польські гармаші гнотів не гасили, пороху мали в достатку, гармати завдавали невеликих втрат, але тримали козацьке військо в напрузі. Поляки триматимуть його в облозі доти, доки воно вимориться, спалить увесь порох та споживе увесь припас, полякам припас привозять з пограбованих паланок та сіл.

...Білокобилка стояв над водою в ущелині Січових Воріт, сплеченим з ситнягу павучком ловив рибу. Снасть була кепська, нікчемна — січовики ловлять рибу велетенськими, прокатраненими в дьогті сітками-матулами або ставлять гарди — заганяють по протоках рибу в озерця й вибирають її підсаками — отож, на березі стріпувало лише кілька окунців, серед них лише один великий, горбатий, темний, — та зблискувало сріблом луски з півдесятка пліточок, за два кроки від Білокобилки на сухій колоді лежав вуж, млів проти сонця, ще далі на березі ворони однімали в чайок дохлу рибину, там вихрив справжній бій, над головою пролетів джміль, в дубовому гаю на Сагайдачному доспівували пісні солов'ї, низовий вітер доносив аж сюди пахощі щедро заправленої смаженим салом кулеші — у поляків свято Божого тіла, вони п'ють горілку, їдять ковбаси, козаки поснідали розмоченими у Дніпровій воді сухарями з таранею й, роздратовані гемонськими запахами, ладні кинутися на польський табір голіруч. До Білокобилки підійшов гурт запорожців, усідалися на днищах човнів, Семен поморщився — перебивали йому риболовлю.

— Цей Білокобилка і з шила патоки зварить, — поглянувши на окунів, сказав Пукавка.

— Сутуж і ти, — сказав Хрін.

— Сутуж? — знизав гострими плечима Пукавка. — Увесь вік сутуж. А нащо?

— Як то нащо? Сутуж козаком — станеш осавулом.

— А нащо?

— Щоб стати сотником.

— А нащо?

— Щоб стати полковником.

— А нащо?

— Ну... щоб стати гетьманом.

— А нащо?

— Як то нащо? Щоб померти.

— Та хоч би й померти... То щоб поховали в оббитій оксамитом труні, вели коня за труною...

— Хіба не однаково? Та й немає в мене талану на те. Мені ворожка наворожила: будеш, чоловіче, сім літ бідувати.

— А по тому?

— А по тому, каже, звикнеш.

Козаки засміялися.

— Шквирю гарно поховали, — заздро мовив Пукавка. — До самого прищестя буде горілку нюхати, — й поворушив чорними дірками-дулами схожого на огірка-жовтячка носа.

— Тебе, Терешку, поховують у бочці з-під оселедців.

— А чого ж, — не образився Пукавка. — Якби з-під гарних оселедців... Я їх, гарних, ніколи й не скуштував. Усе якісь іржаві... По шинках жидівських.

— Шкодував грошей?

— А де їх взяти?

— Попроси в Семена.

— Семен сам голий.

— А гроші за пазухою.

— В голого?

— Еге ж. Він може добути їх скільки захоче.

— Гарячих?

— Так. Чортових.

Пукавка насмішкувато прискалив кругле, в обідках, неначе в півня, око:

— Якби Семен умів, то не тулявся б по очеретах та прогнях, а накопав би собі червінців та й панував десь на хуторі. І нам би вділив хоч по жмені.

— А може, він не хоче! — заперечив Тишко.

— Нема таких. Просто їх не кожен візьме.

— Це правда, — сказав Лука Хрін.

— Гроші — велика біда, і коли вони є, і коли їх немає, — задумливо мовив Білокобилка. — Біда значно більша — коли їх немає. — І усміхнувся білозубою, під щіточкою чорних шорстких вусів усмішкою. — Гроші не дають спати. Без них ліпше. Тільки через те в мене їх і немає.

З польського табору долинула весела музика.

— Дідько б тобі на гробі заграв! — сплюнув під ноги Пукавка.

— А ви, дядьку Терешку, бачили коли-небудь ті гроші? Чортові? — несміливо запитав Тишко.

— А чого ж, і бачив, і в кишені тримав.

— Як те було? — У Тишка очі, неначе два розжохані вітром вогники.

Пукавка понюхав табаки — заклав цілу пучку в одну ніздрю, далі в другу, чхнув, і табака полетіла на воду.

— Ішов якимось з храму від кума мимо Капшукового болота... Ніч була місячна, і дорогу я бачив добре... Біля болота зустрілися мені два панки... Миршаві такі, але вбрані багато. Почали запрошувати в гості. Я спочатку відмагався, а вони так припрошують, так припрошують. Ну, пішов я з ними. І прийшли ми до палацу. А там зала, свічі, музика грає. Грали щось не наше, а як я увійшов, один панок подав знак, і музики вшкварили жидівського «Триндика». Ну... і я вшкварив. А тоді ще танцював «Гопака», «Горлицю», натанцювався донесхочу. Танцював сам і в парі. Така ладна панянка в соболиному капелюшку зі мною крутилась, підківками дзвякала. А тоді враз усі свічки погасли, я тримаю її руку в своїй і чую — рука волохата. Мене затрусило, та в ту мить знову спалахнуло світло, дивлюся — панна як панна. Прибандюрилося... Паничі припрошували гуляти ще, та я втомився й сказав, що йду додому. «На ж тобі за те, що нас вшанував, капелюха, — кажуть панки, — і грошей сто талярів». Капелюха я одягнув — гарний такий капелюх, з пір'ям, панський, — а гроші згріб з таці й порозпихав по кишенях. Прийшов удосвіта додому, а жінка з порога: «Де це ти, волоцюго, був?» — «У панів, — кажу, — бенкетував, дали ось капелюха і грошей сто талярів». — «А чого це ти, чоловіче, вершу на голову напер?» — вона мені. Я хвать, потягнув — справді верша... До кишень, а там замість червінців кізяки кінські. А були ж червінці. Отаке-то нечисті творять з християнськими душами.

— А ви... мацали ті червінці? — прошепотів Тишко.

— Кажу ж тобі, своїми руками брав з таці і клав до кишень.

— Ти, Тишку, краще запитай у Терешка, скільки він того вечора випив, — сказав Білокобилка.

Козаки реготалися. Найдужче — Тишко, він зняв шапку, його шовкове волосся розлетілося на всі боки, обличчя розчервонілося, як у дівчини, й пашіло. Пукавка кліпав ріденькими повіками, вдавав ображеного. Лука Хрін набивав люльку, Пукавка теж поталапав руками по кишнях, ніби там могла завалятися якась тютюнина, водночас зазирає до Хрінового кисета, й той дозволив йому набити муругу носогрійку.

В цю мить за скелями на лівій стороні дзвінко заіржав кінь, і з степового марева почувся відгук. Козаки повернули в той бік голови, але нічого не побачили. Може, то відгукнувся заблуканий козацький кінь, а може, сарматський чи кімерійський, степ вічно старий і вічно молодий, у могилах, у яких поховані сарматські царі, поховані й козацькі отамани, а спашені губами коней древніх кочівників трави зголені вдруге (втисячне) губами козацьких бахметів. А там, звідки щойно пролунало на відгук кінське іржання, крутив вихор, піднімав угору весняний наплав, суху траву, він підлетів до самої води — вони й народжуються тут, на Дніпрових кручах, а тоді біжать у степ, — вони бояться грому, блискавиць, а також бояться ножа, шаблі, гострої коси, перерізвавши вихор, можна перерізати біса, він у шерсті, з кігтями, тільки без живота, з гострими пазурами і довгим хвостом.

Козаки перехрестилися на вихор, не перехрестився тільки Білокобилка, він хмуриє гострі острішкуваті брови — козаки перебили йому риболовлю, теревенили.

— Як була в мене колись сіра кобила... — почав Пукавка.

— Коли це? — поцікавився Тишко.

— Ну... літ двадцять тому. Було накладу на воза мішків тридцять...

— Якщо ви всі не підете зараз до чорта, ми залишимося без юшки, — сказав Семен.

Лука Хрін ощириє великі білі зуби:

— А де він є?

— Он там, у скелі.

Лука й далі насмішкувато кривив рота.

— А як же ми туди дійдемо?

— Отако прямо, — Білокобилка дивився в очі козакові. — По льоду, він міцний, витримає.

— По льоду? — прогудів Лука. — А й справді... Я зараз піду по льоду.

Він ступив кілька кроків просто у воду, та враз стрепенувся й вискочив на берег, неначе опечений. Він замочив ноги вище колін.

— Хай тобі... Сказитися, — лаявся й з острахом поглядав на Білокобилку. З холош штанів текла вода. Ніхто не сміявся. У Луки позеленіли очі, але волі гніву давати боявся, з планетником краще не зв'язуватися, поробить — і одіж порветься, й нитки розлізуться, й шабля затупиться, і рушниця не вистрілить, і кінь окривіє... Мало що йому збандюриться.

Білокобилка ж і вухом не вів, вийшов на сухе, сів на колоду, дістав кисет — до нього потяглося кілька рук. Дивина, але в Білокобилки завжди кисет повний (де тільки дістає тютюн), і пригощає всіх, і в його очах — жодної іскри жадібності, шкодування, саме оця легкість, з якою ділиться тим, що в нього є, — може оддати останню дрібку тютюну, а сам лишиться без нічого — викликають і повагу, й заздрість. Завжди веселий, завжди всім задоволений і нікому не заздрить. Одначе не встиг Білокобилка як слід розцмакати люльку, як його покликали: з гори біг осавулець Красій — мелькали чоботи — один сірий, збучавілий, другий — жовтий, махав руками, неначе вітряк крилами: «Іди, кличе суддя».

Білокобилка передав павучка Тишку й подряпався вгору — просто у мідну вирву сонця, яке сліпило очі.

Під густою, неначе щітка, грушею біля гетьманського намета сиділа старшина: гетьман (на килимкові), суддя, обозний, осавули, курінні. Білокобилка подивував: чому це його кличе суддя, коли є гетьман, але звук не забігати наперед коня, мовчки сів за спинами курінних, по-татарськи підібгавши ноги. В грушовій гущині чикала якась птаха, неначе передражнювала гетьмана, котрий, бликнувши з-під волохатих гусениць-брів очима, густим басом, монотонно, неначе стомлений дяк у церкві, казав:

— ...куль до гаківниць вісім бочок, до шмагівниць — шість, куль залізних до гармат — одинадцять бочок, олов'яних дві тисячі сімсот шістдесят вісім штук, бочок пороху тридцять вісім, олова штук одинадцять, шроту залізного до гармат чотири бочки і ядер п'ятсот сімдесят два. Цього нам вистачить тижнів на три. Припасу харчового трохи на довше. Ляхи, як я вже казав, не одступляться, дотиратимуть нас до ручки. Звідси нам не вийти...

Білокобилці в правий чобіт натекло води, й тепер він тихенько перевзувався й слухав, що гомоніла старшина,

а гомоніли вони про те, що опинилися в скруті, а як з неї вийти, ніхто не знає, одні раjali вдарити на ворога на острові й перекинути його (але коли б навіть те вдалося, що робити далі, з острова їх не випустять), інші — сісти вночі на човни й веслувати в плавні («попливемо, а більше половини товариства покинемо на смерть?!»), і не доходили згоди.

— Без Недайводи (кіннота за Трубежем) нам звідси не вийти.

— Де той Недайвода...

— Було б його не відпускати, — до гетьмана.

— І що б ми робили вкупі? Вozами коні не загородиш.

На скелі заманячили польські вершники, загарцювали, пускали насмішкуваті гласи. На них не звертали уваги.

— Треба посилати когось по Недайводу, — твердо сказав суддя Шкандалій і вибив люльку об закаблук чобота. Неначе печатку приліпив. — Нехай ударять ляхам у спину.

— Як ти до того Недайводи добудешся? Хто піде? Хто зможе пройти?

— Білокобилка. Він знайде способу.

— В птаха перекинеться? Або в рибу?

— А хоч би і в рибу...

Від скель повівав вітер, видував червоні порошини з гетьманової люльки.

Аж тепер Білокобилка збагнув, для чого його покликав суддя. Здогадуватися почав трохи раніше, але далеко здогаду не пускав. На серці засмоктало, хвилювання огорнуло козака. Надто через те, що вже рішуче надумав попрощатися з братчиками, від'їхавши з Січі, вже йому нова путь клалася під ноги, а тепер вона віддалялася, якщо не перетиналася зовсім. Дорога, яку йому стелили, не просто небезпечна, а майже смертельна. Навіть якщо вислизне за оце сталеве кільце, попереду чигають тисячі небезпек. Він мовчав.

Усі погляди звернулися до нього. Гетьман дивився понуро, недовірливо, Семен знав, що Бурий його недолюблює, і то невідь за віщо, чи ж за те таки характерництво, про яке гомонять козаки, чи за один-єдиний давній кпин, коли ще той був простим козаком, і гостювали вони на слободі під Мерефою, й подала на Бурого позов одна перестигла дівка, буцімто він позбавив її панянства, Бурий одвівся на Євангелії, сказавши, що «тільки помацав її за живіт», і Білокобилка по тому кілька разів перепитав: «Так м'який живіт у Параски, чи ні?», ще й розказав козакам.

Бурий жартів не любив і не розумів. Білокобилка не пам'ятав, щоб у гетьманових очах коли-небудь затріпотів крильцями сміх, в них завжди висіла якась сіра іржа, та й що інше могло бути в тих очах, не бачили вони ніколи ні дитячих личок, ні втішної мордочки котеняти, не чули скрипу колиски й не смикали його руки за її вервечки, не спочивали на павичах розмальованого комина, не пестили чорної коси на білій подушці, а бачили тільки сірі очере-ти, гарматні виплески, випалений татарами степ, і хіба що зрідка — чорне нутро січової корчми над протокою. Шкіра йому продубіла від порохового диму та комариних жал, душа остуділа й спеклася у важкий корж (сумний приклад Білокобилці, від якого й намагався втекти). Од малечку на Січі, відданий товариству, чесно сповняв січовий закон, обкрутився в незчисленних січах, потопав на морі, не знав іншої постелі, окрім твердих дощок у курені, не знав іншого посуду, окрім казана й кінвів, інших трунків, окрім пінної. Важкі думи круками довбуть йому голову: як зарядувати товариство, як не дати потоптати козацький звичай, як перемогти ворога, звідки взятися ласці, веселошам, дотепові? Білокобилка не гнівався на нього. Хоч сам не міг прожити без дотепу й дня, й заносило його у всі боки, і міг учварити щось таке, об чім і сам потім шкодував.

— Опріч Семена, ніхто до Недайводи не дійде...

Всі чекали на відповідь Білокобилки, розглядали його, неначе ніколи раніше не бачили, хто з надією, хто без оної, а дехто і в прижмур очей, з недовірою чи й кпином.

Семен почував густу чуприну на потилиці, де в кожного козака, навіть найрозумнішого, лежить найпевніша думка, мовив:

— Спробувати можна...

— Спробувати чи пройти? — запитав курінний Медведівського куреня Саливон Тхір.

— Пройти!

Білокобилка зітхнув. Перед ним встала путь, зіткана з таких петель, таких небезпек, що він понурих голову.

— Чого ж похнюпився? — мовив Тхір.

— Не на весілля ж іти.

— Маєш тільки три тижні, — в очах Бурого і надія, й недовіра.

— Сьогодні вночі попливу...

— Як ми дознаємо, чи ти перейшов ворожі лінії? — запитав суддя.

Білокобилка замислився.

— У зимівнику в Дударика вже стоять кілька стіжків. Рано накосив. Одного підпалю... Може, через одну ніч, а може, й через дві.

Старшини намагалися випитати у Білокобилки, як він збирається пройти крізь ворожий табір, давали поради, але він твердо відказав:

— Я — сам!

Хоч, либонь, ще не знав достеменно, як пройде через ворожий табір.

— Ти пам'ятаєш, що маєш три тижні, — сказав наостанок гетьман, і сказав так, що Білокобилці це вельми не сподобалося.

— На подушках у дядини не залежуся.

Ще й через це не любив Білокобилку Бурій — той завжди казав останнє слово. Хоч сто скаже гетьман — він усе одно — останнє.

По дорозі до своїх куренян Білокобилка зайшов у намет до цилуриків провідати Булавку. Але бандурист його не впізнав, метався в гарячці, кликав до бою — вів за собою піснею козаків, називав на імена, а всі ті козаки були мертві. Булавка вів за собою тіні. Білокобилка знав, що вже ніколи не побачить бандуриста, не заспівають удвох на могилі, не повеселять братчиків, відстібнув від пояса невелику фляжку на срібному ланцюжку, подав цилурику:

— Такий козак помирає!.. У найвище дерево грім б'є... Якщо Булавка прийде до тями, нехай вип'є. Та дивися, не вижлукти сам, — погрозив. — Я дознаю!

Цилурик образився, закліпав об'їденими якоюсь хворобою повіками:

— Я чоловік чесний, учений...

— Учений, але мало товчений, — суворо сказав Білокобилка.

— Не вип'ю... Оддам Булавці. От хресті-бог, — чомусь скулився й перехрестився цилурик.

Білокобилка востаннє подивився на татаркувате обличчя бандуриста — такий козак був, у походах міг прожити на самій воді та на корінцях дикого часнику, останній сухар розділить між козаками, а сам і ріски не візьме в рота, шабля його не брала, кулі обминали, і ось, пукнув якийсь ляшок зі скелі, й немає Булавки, здавалося, що він з кременю, з криці, а він з гарячої плоті, але якби не здавалося так, то й інші були б слабкіші. Ти сповнив Божу волю на землі, козаче, наклав головою за свою, християнську, козацьку землю, я згадуватиму тебе. Допоки? Не знаю. І те залежить

не від нас. А від того, чи заколише нас доля на шовкових травах, чи пожене зламаним кураєм по полю. А може, завтра спогад про Булавку навіки засне в Білокобильчиній голові... Не мусить заснути. Бо тоді він засне і в головах трьох тисяч нині ще живих козаків.

День конав у скісних променях зеленого сонця.

Козацьке сонце сходить у москалів, а заходить у турків, і щоб не загубилося, турки приковують його до шпилів мінаретів, але воно знову одривається і втікає в козацький край. Біля ніжного, неначе щойно викуваного серпика — два круги, ясний і темний, ясний щез опівночі, а темний тримався, і скелі стояли темні, похмурі, й чорна вода з похлипом котилася поміж них до моря, й сонно перегукувалися похриплими голосами дозорці: «Вартуй!» — «Вартую!» Натомлено кліпали в небі зірки — душі померлих, — яскраві — праведні душі, тьмяні, маленькі — грішні, завтра, позавтра побільшає над Хортицею тих і тих.

Угорі нічну імлу перемелювали тисячі невидимих качиних крил, лунав пересвист куликів і гелгіт диких гусей.

В Савутину балку Білокобилку провели Хрін, Миленький і Пукавка. З ними ув'язався незугарний золотушний козачок Ремінь — п'яничка («встає з курми, а ляже з свиньми»), неподалік від річки Ремінь притримав Білокобилку за руку, прошепотів у вухо:

— Ти йдеш... Чи й побачимось. А мене долягає Скриньченко. Не люблю я його. То — ворог мій. Пошли на нього порчу. Тобі ж нічого не варто. Пошли. Ось таляр...

І втиснув Семенові в руку битий таляр... Білокобилка пожбурив таляр, той блиснув сріблом, упав у воду, і там завирувало, либонь, його проковтнула величезна щука. Білокобилка сплюнув під ноги, в його очах змигнули лихі вогники, він так подивився на Ременя, що того враз скорчило, Ремінь ухопився за живіт і, стогнучи та пускаючи гласи другим кінцем, порачкував від берега. Білокобилка запечалився: чому ніхто не просить ближньому добра, а тільки зла, — майнуло в голові, — може, через те ми й нещасні, через те й потинають нас вороги...

Семен роздягнувся й стоптав у шкіряний татарський міх — шерстю досередини — одяг, міцно затагнув шнура, почепив міх собі на спину. На шию почепив тугого, також татарського, лука, в зуби взяв стрілу. Лише одну. Так чи так: друга вже не знадобиться. Майнула в повітрі хрестата тінь кажана, десь у плавнях заплакала нічниця. Берег, до якого мав плисти Білокобилка, ледве мрів у сірій мряці, за

ним, далеко на сході, невиразною цяткою прокльовувався світанок.

— Дай я тебе перехрещу, — прошепотів Пукавка, — щоб русалка не залоскотала.

— Я голих дівок не боюся, — відказав Білокобилка. Він уже стояв по коліна у воді. Біліло козаچه тіло, біліла лисина, погойдувався за спиною шкіряний мішок. Поталапав рукою у воді:

— Не страшно топитися, страшно води холодної. — І за-йшов попідруки.

...А далі козаки побачили, як у воді майнула довга, велетенська рибина, крутнулася на місці й біля самої поверхні попливла до протилежного берега.

* * *

Синій, з червоними відворотами жупан надвірного рейтара був на мене трохи задовгий, довелося попідкачувати рукава, сам рейтар мандрував у темних Дніпрових хвилях до моря, стріла влучила йому в горло, і він звалився з кручі без стогону.

Стояла хвора передранкова тиша, тицявся, неначе сліпе цуценя, в хмари місяць, ніч і день ще грали в переваги-ваги, але ранок наступав навально, про це оповіщала зорянка, прокльовувала тонким співом зорю, вона співала в осокомах, які зібралися на свою нічну раду й не встигли розійтися по своїх місцях, стояли купою, де їх застав світанок. За моєю спиною десь зовсім недалеко заіржав кінь, на його поклик обізвався другий, хрипкий голос гарикнув на коня. Я затовк назад до шкіряного мішка одіж, прихоплену на випадок, коли б мені не трапився польський дозорець і довелося пробиратися берегом, а далі поза табором луками, як раптом над моєю головою почулося тупотіння, голосне сякання й добірна польська лайка. Я кахикнув — не тихо й не голосно, — на крутому відкосі хилитнулося дві постаті, клацнув зведений курок.

— Ти хто?

Дві рушничні цівки промацували мій живіт. Я приклав до вуст палець.

— Тихо! Геть звідси. Бачите ж — беруся до козаків у вивід, — і потягнув із мішка козацького кунтуша, по тому почав стягувати з себе мундир надвірного рейтара. — Пріч!

Вони з пошанівком, задки, відступили від берега й віддаленіли.

Я кинув мішок у воду, знову запоясався, заглянув у водяне плесо — який у мене вигляд: чи не видає мене одіж і пика моя! На мене глянуло з води щось крутолобе, з перекосеною щелепою (гойднулася вода), вогняно блиснула сережка у лівому вусі. Вона дісталася мені від галерника Корсака, — передав перед смертю, не золота, не срібна, але блискуча, сяйна, на ній якісь таємничі знаки — півмісяці, ніколи й ніде не бачені звізди, турки хотіли забрати її в Корсака, а тоді чомусь жажнулися й більше не чіпали, і козаки її не люблять, не люблять навіть дивитися на неї, а мені вона до душі, й не просто до душі, коли наляже на серце туга або коли потраплю в скруту, помацаю сережку, і туга відлітає, й прибуває сили. Отож я й зараз доторкнувся до сережки та вибрався на берег.

Ранок упав на степ, неначе біла свита з молодого плеча. Дискантував будильний півень на возі-драбиняку, луськало дерево під сокирами кашоварів, шкірготіли (неначе по душі) залізні істики, якими вишкрібали з казанів учорашній підгар учорашньої кулеші, поспішали вмиватися до річки жовніри — військо встає рано, аби доточити собі часу для побиття супротивників, а іноді й для власної смерті. Посеред наметового містечка височів найбільший — шовковий, голубий, прип'ятий до землі жовтими шнурами, аби не злетів і собі в голубе небо, намет, либонь, коронного або польного гетьмана, а за півсотні кроків — трохи менший, смугастий, — регіментаря, а може, верховного комісара. Довкола великого намету обсілася поважна тиша — його господар ще спав, варта дрімала стоячи, — а біля меншого телесувався біля новенької конов'язі молодий служка, не міг упоратися з норовистим конем. Я йшов через табір, це найбезпечніший шлях, вдавав із себе заклопотаного, ніхто не звертав на мене жодної уваги, табір пробуджувався, комашився, жив своїм звичним військовим життям. Найважче буде вийти з табору, для того потрібна якась видима всім причина. Я ще не мав її. Йшов через ворожий табір, через віки приязні, а далі недовіри і жадоби, які зробили нас ворогами, бо ж одні прагнули панувати й примусити інших орати степ. Я орати комусь степ не хотів. Із смугастого намету вийшов чоловік у натільній сорочці, в чоботях з срібними бляхами, розвів руки, широко позіхнув, підставив кошлаті груди турчаку, який тягнув знизу. Позіхнув ще раз, обізвався до козака:

— Чого це ти, Науме, схарапудив коня?

Від чоловіка на мене війнуло запахом бузку.

Я зашпортнувся в бур'яні, мені перехопило подих, туга грудка зсотилася в горлі й стиснула його. Це був він... Кого шукав і не міг знайти. Кого хотів і не хотів знайти. Кого вважав мертвим, а потім він виявився живим, але мені сказали, що він далеко-далеко. З ким не раз грілися біля одного багаття, втікали на одному коневі, доганяли літа парою вороних, хто подарував мені найкращу в моєму житті шаблю, а я йому... а він у мене... він у мене відняв найдорожче. Мимовільно приплющив очі й знову розплющив їх... У грудях запекло, в горлі забулькало — кинутися зараз і потяти його... Але нині я не належу собі. Гамуючи давку лють, дивився на Пива.

Неширокий у плечах, тонкий у стані, маленька голова, маленькі, притиснуті до голови вуха, чорний, як смоль, прилизаний чуб, круті великі надбрівні дуги, під якими глибокі гострі вузькі очі, гарний з себе, й водночас щось гадюче в тій голові (майнула в уяві голова полоза), здається, розтулить рота й замелькає роздвоєний язик. Гай-гай, те мені привиділося; таким він був колись, нині й станом розповнів, і чубок порідшав та посірів, і очі трохи вицвіли, а все одно погляд гострий, і весь пан Пиво — пружний, сповнений рішучої гострої сили. По мені ковзнув погляд і відвів очі. Не впізнав. Не диво. Я знаю, що змінився вельми, була і в мене густа, як щітка, чуприна, та облетіла, неначе кульбаба під осіннім вітром («не облітає волосся з дурної голови!»), лишилася куделя довкруг голови, неначе в бога Саваофа на іконах, і брови з плисових стали ostrішкуватими, гострими, а звідки взялося нехай і невелике черевце — Господь знає. Адже не в пуховиках і не на пампушках кохав його, життя котило мене на таких перекатах, диво, що й досі живий. Тоді, коли ми з Пивом бачилися востаннє, мені було років двадцять, йому — років тридцять, відтоді минуло дванадцять літ. Мене не впізнає ніхто, й добре, що не впізнав він, хоч я йому не заподіяв нічого (ще не заподіяв!), а він мені... Хто ж він тепер? Регіментар?.. Себто полковник? Тоді був сотником надвірної варті. Кров кипіла в моєму серці, я дивився в землю, щоб не виказати себе.

— Так чого ти телесуєшся? — Пиво до Наума.

— Хочу повести на водопій — не дається, — розгублено відказав парубійко. — Здурів кінь.

Буланий румак з зіздуою на чолі косував кривавим оком, бокував, показував великі білі зуби. Хлопець не розумів, що жеребець побачив біля сусідньої конов'язі кобилу й рветься до неї. Либонь, щаслива нагода йшла мені до рук.

— Дай напою, — сказав і поклав жеребцеві на хrap до-
лоню. Легенько потис, другою рукою полоскотав за вухом,
жеребець затих. — Я зараз... напою. — Й потягнув за собою
повіддя дорогої гнuzдечки з китицею та срібною бляшкою
на ній.

Буланий пішов за мною. Смертельна небезпека висі-
ла в мене за плечима, а я милувався конем. Який це був
кінь! Кидав точеними копитами граційно, легко, він мовби
відштовхувався від землі, не хотів іти по ній, хотів летіти —
тільки ж я круто тримав у руках гнuzдечку, — він високо,
гордовито підносив голову й струшував гривою — скидав
невидимі порошини, пофоркував, і чисті повітряні струмені
з його ніздрів били мені в плече.

— От бачиш, — сказав пахолкові Пиво. — Отако треба.
Ей ти, вернешся, отримаєш на квартиру.

«Вернуса... Вернуса. Ось зараз вернуса»... для чогось по-
вторював, а сам чіплявся оком за ліс на овиді, проштрикував
табір, видивлявся лаз на волю. Скрізь — варта, не вельми
пильна, але при зброї, засідланих коней не видно. Он там
вартові щось п'ють, туди треба йти. Я спокійний, я завше
спокійний у небезпеці, хоч це зовсім не свідчить, що не
відчуваю страху. «Огризайся, але виривайся» — викарбував
собі назавжди. Кінь мене послухає, в цьому впевнений,
немає такого коня, який би зноровив піді мною, і кулю
на мене ще не одлито. Голими руками мене не візьмеш, та
й збройними не дуже...

— Доброго здоров'я пивши! — й буцімто веду коня до
згарцьованого протопту в березі, а тоді враз злітаю коневі
на спину й свищу розбійним свистом. Пригинаюся до шиї,
і вже чую свист вітру, чорнобура грива б'є мені в обличчя,
кінь мовби летить у повітрі, й стукоту копит не чути, шарпну-
лася вбік обламана вітрами степова грушка, вибухнув білим
цвітом калиновий кущ, позаду галас, вдарило три чи чотири
постріли, цвяхнула над головою куля — не влучать, — тіль-
ки б кінь не провалився копитом у байбачу нору, він ірже,
летить скажено, застояний, йому подобається власний біг,
його спина лискуча, аж слизька, на такій спині вовків не
наб'єш, з крякотом вибухнула з-під копит весняна весільна
пара — зеленокрилий селезень та сіра качка, стрімко взяли
вгору, оглядаюся, погоні ще немає, на горбі метушня, погоня
мене не візьме, я промчу он там, попід лісом, а далі — бай-
рак, заплутаю сліди.

Я майже не спонукав коня, він відчув волю, йому пе-
редався мій настрій втечі, здавалося, він сам хоче втекти,

сховатися за смугою лісу, за обрієм, де починається інша земля, де ростуть інші, кращі трави. Та раптом буланій якось дивно тицьнувся — випрямився, гребонув копитами, вже не летів, а важко кидав копита, знову тицьнувся, і я розтиснув коліна, полетів на м'яку, спінену весняним різнотрав'ям землю. Кінь захропів і важко повалився на бік. На його оширеній морді клубочилася рожева піна. Я вже не дивився, куди його влучила куля, схопився на ноги й побіг, серце несло мене до ліска, а розум стелив іншу путь, я знав, що лісок маленький, жовніри обступлять його з усіх боків, прочешуть, як гарна господиня куделю — до останньої ниточки, я був у долині, од річки мене поки що не було видно, отож, шлях утечі один — праворуч і назад, назад, допоки можна. Срібними скалками розбилися на вершечках скель перші промені сонця, осокори біля Дніпра гойдалися, наче п'яні, я біг до них, прочавкотіло під ногами болітце — земля ще не спи́ла весняної води — і трави не вибуяли на повен зріст, торішні буркуні та полини тріщали, неначе костриця, куш зелених півників повалився ниць, і осокори враз стали майже на повен зріст, я поліз на чотирьох, а далі поповз, звиваючись серед козельців, молодії тирси, гарячим горлом вдихаючи прілий запах розгаслої землі, он куш верболозу... ні, не можна під куш; вже чути алярмний гомін табору, вже вершники вервечкою летять з лівої руки до лісу, а я повзу й повзу, і врешті ввалююсь в якусь ковдобину, в якесь кубло, шорстке й тріскуче, й прихилию над собою куш полину. Той куш — мій рятунок, кубло смердить відворотно, я накриваю полином обличчя, аби хоч трохи забити той ядучий, кислий, давкий запах, бо це ковдобина — вовче лігво, його господар подався на промисел і чомусь не вернувся до ранку, мабуть, його наполохав гомін близького табору, він повернеться вночі, й ми поміняємося місцями, якщо... доживу до ночі. Скиглила вгорі чаєчка-чубарочка, зрадливо видавала мене, вважала, що я прийшов посягнути на її діти. Я ж на її дітей не посягав, десь дерли, не могли поділити знайдену онучу заповзяті деркачі, й віддалений кінський тупіт, і тупіт поруч, який пронизав земну твердь до самого дна, й вона затремтіла сполохано, передала те тремтіння мені в серце, але я подолав його. «Дай мені, Боже, дурних ворогів мати. Тільки не всі вони дурні...» Вони шукають мене в лісі й поза лісом, а не знайшовши, можуть вернутися на луку. Якщо хтось помізкує добре. Журавлі прокурликали у високості — вічні співці україн-

ської печалі, — потягнули свій спів до Великого Лугу, там їхні гнізда, там і моє гніздо, у яке польська зозуля підкинула свої яйця — військову залогу, яку можемо скурати, тільки визволившись з Хортицького полону. Чубарочка вмовкла — втомилася чи змирилася, — пересвистувалися ховрашки, сповіщаючи про непроханого гостя, найліпше мені було б зараз заснути, адже я вже нічим не зможу допомогти самому собі, якщо мою схованку відкриють, провтечу тоді годі й думати, а мені ж, якщо все одбудеться, йти всеньку ніч, і не одну, йти ночі та дні без перепочинку. Але спочатку треба висушити жовнірову баклажку, в ній ще є трохи горілки, якщо мене впіймають, випити вже не дадуть, горілка пропаде. А тепер — спати. Сон треба плекати, треба вміти прикликати його, поселити в собі, заколисати, загойдати. Треба не думати про те, де ти є, що з тобою може статися, що робити сьогодні, завтра... Треба отако стати... на Дурній скелі й стрибнути у воду. Але вода замерзла, внизу синіє тільки невелика ополонка, в ту ополонку треба влучити, інакше розіб'єшся об лід. Пукавка стрибнув і випірнув, і регоче, а я стриба-ти не хочу, я спускаюсь вниз крутою стежкою... Ні, не стежкою, а камінними сходами, котрі ведуть у широкі, заслані килимом сіни, а далі в залу з терасою, під якою кілька ставків з шумовинням випадають один з одного, в залі семеро велетенських дзеркал поміж вікон, так що не розбереш, де вікно, а де дзеркало, бо й вікна зачиняються дзеркальними віконницями, схованими в стінах, тисяча свічок заливає залу червоним світлом, на хорах музики, грають щось веселе, а в залі тільки один чоловік, чоловік-бочка, здоровенна туша з червоною пикою, у якої один вус чорний, а другий білий, та це ж пан-каштелян Ходорович, він тримає у руках велетенський келих, і пан дворецький Рославець наповнює той келих вином, виливає туди шосту пляшку, пан каштелян випиває за один прихилець по п'ять пляшок, мені цікаво, чи він ниньки подужає шість, але нараз з-за білої колони виходить мій батько й каже: «А ти чого тут... та ще голий. Ти знаєш, де твоє місце...». Аж тепер я помічаю, що стою голісінький, мені стає невимовно соромно перед батьком, і бере досада, що він не дав мені додивитися, чи подужає пан каштелян сім пляшок (дворецький вже виливає сьому), досада ще й через те, що батько появився тут, адже я знаю, що він давно помер, знаю, що помер, а він говорить зі мною живий, два роки після своєї смерті він щоночі приходив

до мене, а тоді перестав, і ось прийшов знову, й проганяє мене з цієї зали: «Ти знаєш, де твоє місце», та вже ж, я знаю, — в кареті, спиною до кучера, тримаю в руках панового пиптя з тютюном та набиваю люльку, й припалюю її, мушу видобути вогонь за будь-якої погоди, в дощ і вітер, мряку та шквирю, й подати розкурену люльку панові, старий пан виїздить часто, мандрує далеко, він замолоду любив бенкети в палаці, вони були бучні й тривали по кілька днів («Завтра — не наше, наше — сьогодні»), але на старість їжа та питво перестали смакувати йому вдома, смакують тільки в дорозі, на полюванні, де він наказує розбити стан («Я воїн, звик їсти і пити в поході»).

...Іскра щойно вхопилася за губку, але зненацька понесли коні, вони неначе показалися, всі четверо вороних, впряжених цугом, потім казали, що вони почули вовків у кущах, але того ніхто не бачив, вони летять як шалені, карету кидає, неначе тріску в шумливому потоці, кучер Данило полетів з передка шкереберть, коні несуть карету до Байбакового байраку на кручу, пан каштелян п'яний і верещить «wiwat», я хапаюся обома руками за праву віжку, впираюся колінами в передок і тягну віжку на себе, тягну з усіх сил, ліва віжка намотался на колесо й тріснула, коні вигинають ший, з крупів, морд шматтям опадає піна, карета стугонить понад байраком, гурт молоденьких берізок відвихнувся з дороги, довге віття шмагонуло по шкіряному дашку карети, попереду розчепірили віття карякуваті дуби, нас рознесе об них, але в цю мить з передньою паровицею порівнявся сотник надвірної варті Пиво, котрий був призупинився у балочці з козаками, вони частувалися з фляг оковитою, я сидів обличчям до них і бачив, як вони те робили. Пиво на всьому скаку перестрибує з сірого в яблуках на правого вороного й круто завертає в поле. Колеса грузнуть у чорній ріллі, коні басують і зупиняються, з їхніх спин струменить пара, і я на мить втрачаю з зору Пива. Пан каштелян регоче, він нічого не розуміє, і тоді дві дужі руки вихоплюють мене з передка й тормосять, а широкий, з вузькими губами рот шипить: «Ти не скажеш?! Ти не скажеш нікому, що ми відстали!» Він без шапки, чорний, прилизаний чубок розкуйовдився, притиснені до потилиці вуха здаються прищуленими, в чорних, глибоких очах прохання й погроза. «Не скажу... От їй-бо, не скажу». — «Дивися ж...»

...Знову тупіт, і знову коні, може, це сам полковник Пиво шукає мене?.. Щоб віддячити, що я не розказав. Один раз він уже віддячив мені повною мірою...

Тупіт подаленів, сухо тріснув постріл, ще один, і ще — по кому чи по чому вони стрілили, по сайгакові, по хазяїну мого барлога?... Я чую близькі погуки, чую далекі луни, чую не лише вухами, а всім тілом, серце не гупає, воно завмерло, і весь я завмер, навіть дихання спинилося. Вигулькнула переді мною маленька степова мишка, сіро-руда, з темною смугою на спині, створіння спритне й чисте, мабуть, вона звикла ласувати крихтами з уcht господаря цього барлога, відважна й нахраписта мишка, а тепер почула, що барліг захопив хтось інший, і запанікувала, що в неї можуть відібрати узвичаєну здобич. Її очі-намистини дивилися невідпорно. «Лежиш? Лежи. Тебе все одно знайдуть». — «Киш, капосне створіння». А самому захотілося стати мишкою, шаснути в нірку.

І туга огорнула мене в цій чужій норі, туга важка, гірка, неначе лежав серед попелища. Мені не первина втечі й погоні, ночівлі на голій землі і в твані, й продуті вітром степи, але всьому є міра. Я тільки й знаю в житті, що роботу на когось, поневіряння, втечі, холод і спеку, я ніколи не жив по-людськи й лише з пісень чув про щастя. Щастя — це не жახатися в сні, це прокинутися й усміхнутися до сонця, це напрацюватися до знемоги на своєму полі й спочити під власною стріхою. Я ж зовсім не знаю того. Увесь вік я то втікаю, то женуся за кимось чи чимось. За щастям? Я його не тільки не наздогнав, але й не бачив. І оті мрії... Вони вже могли збутися. Останнім часом я думав про те, що полишу військо й оселюся в паланці. Збудую курінь, а потім і хату, заберу матір. Випасатиму вівці... Вони такі довірливі, такі м'які, такі... мирні. Житиму щасно. Ще повоюю трішки-трішки. Перебуду оцей крутий час. А він крутий і крутий, важкий і важкий. А хіба був коли-небудь для мого люду легкий час? Погомоніть із старими дідами, послухайте пісні наші... Й попереду просвітку не видно. Й треба буде комусь воювати далі. Що буде, коли погинемо всі отут, на Великому Лузі? Хто народить діти, хто навчить їх тримати шаблю?... Ото ж бо... Діти, їх ще в мене немає, і вже вони є. В мислях і в серці. Вже я був зовсім зібрався покинути товариство. І ось знову... Попереду страшна путь, на кожному кроці чигає смертельна небезпека. Ні, ця путь таки остання. Ось сповню волю товариства та кошового, попрощаюся з братчиками: я послугував вам скільки міг, скільки моєї душі, а тепер осядуся в паланці. Буду гніздюком, сиднем... Не брідьтеся, всі ви мрієте про те, раніше чи пізніше...

Всі ми хочемо собі добра, хочемо щастя. Всі женемося за ним і мало хто його наздоганяє. Я наздожену... А народжу діти, знуджуюся біля спідниці за шабельним подзвоном, вернуся на Січ знову.

По обіді — визначив по сонцю, воно освітило бур'янець у мене в головах — вершники проїхали зовсім близько від мене. Вони перемовлялися:

— Ти бачив вовка?.. То — він. Із тих... Уміє перекидатися...

— Не бридь дурного.

— Не бридь... Тричі стріляли й не вцілили. І куди він подівся? Щез, як здимів.

...Він прийшов, тільки-но смеркло. Я не бачив його, але відчув, що він десь поруч. Принишкли ховрашки, якось інакше попискувала мишка, і щось ступало по моїй душі кігтистими лапами. Але я не боявся його. Підвівся, обтрусився й пішов. Перші, зелені, зорі прокльовувалися в небі, теплий, майже жаркий день упав росою, і небавом ноги мої вище колін стали мокрі. Невдовзі я підпалив Дударикового стіжка й, попросивши в Господа прощення за цей гріх, наліг на ноги. Я хотів за ніч відійти якомога далі від польського табору, аби мене не сягнула погоня, се мені не первина, все життя я рятуюся від погоні, здебільшого воно саме є погонєю, я ішов по зорях, які зблискували в небі то тут, то там, потріскував під чобітьми сухий курай, місяць причаївся між хмар, здавалося, він скрадається і також іде за мною в погоню, я почувався в череві ночі досить затишно, темінь накрила мене чорною киреєю, приголубила, я знав, що сеї пори звір на мене не кинеється, і татарина тут ще немає, по весняних розливах води ще не зовсім стяглися, місця мені трохи знакоміті, але не зовсім, щовесни вони набувають одміни, і десь опівночі блуд мене водив, я тричі відходив і тричі вертався до могили з камінною бабою на верхівці. Чи то баба наслала на мене блуд, чи сова, яка злітала з її голови й кружляла наді мною, врешті я перевернув сорочку, добре помолився й таки розпрощався з бабою, вночі йти важко, натикаєшся на бур'янища, на кущі, провалюєшся в барсучі та байбачі нори, а ще ж доводиться обходити непросохлі розливи. І перелет перетнув мені дорогу — білий, вогненний клубок, який сипав іскрами, але проти перелета я знаю слово; врешті, понад землею потягло холодом, і хоч небо ще було темне, я вчув світанок, десь осторонь пробігли дикі коні чи олені, я вийшов до вузького, довгого озера

і пішов понад ним. Світанок ішов навально, будив весну: грала у воді риба, — дрібнота риб'яча ходила по мілкому, виткнула з води морду видра, велетенська щука вхопила поперек малу, намагалася заковтнути (і тут як у людей), водяна сова потягла з трухлявої верби на свої промисли, поміж пожухлих торішніх очеретів пробивалися стріли молодих, вервечка гусей прокугикала над водою і по воді пропливли видовжені тіні, півники жовті, півники сині, дикий чай, сальвія знемагали в цвіту, кучеряві лози губили на плесо жовті сережки — земний рай і пекло — тучі комарів вилітали з тих кущів, неначе їх вихекувала нечиста сила, ряба, степова, люта гадюка засичала й шаснула в бур'янову шалину — о цій порі вони дуже небезпечні й отруйні, а небавом у високих травах заманячать кудлаті шапки татар, а коли пов'ються по землі снігові змії, за вовчими зграями не ступити ні кінному, ні пішому. З сих степів в Україну прибувають чумацькі валки з сіллю, татарські чамбули, чорні бурі та чорні чутки. Татари, утікаючи з України, випалюють степи дотла, одтинають за собою погоню, коли ж українські селяни довідуються про наближення татар і дме вітер-москаль, степ підпалюють вони, й він також вигорає до кореня. Одначе по весні воскресає знову.

Зараз весна, благословенна пора, вода відступає, залишаючи за собою сухий наплав, трави жене в ріст, вітер м'який і теплий, і небо високе та прозоре. Всюди буяння, цвітіння, ярість життя, аж млоїть душу, а думка кладе свою зарубку, карбує десь у глибинах, що все це мине, власне, минає вмиє. Й вона змикається з якоюсь більшою думкою, вічно печальною... Про сутність цього плину. Але й сама ця думка — теж мить, бо я спрямований на інше — неначе стріла на ціль. Я й почуваюся так — йти без зупинки, добутися, а ще почуваюся сторожко, як лис, котрий полює, але знає, що і його можуть уполювати.

Трави стелилися під ноги зеленим шовком. Сонце здіймалося з очеретів, і здавалося, що вони палають. Немає у Бога в світі нічого, окрім краси, та хіба ми її коли бачимо! За роботою, за війнами, за власними гризотами, ось і зараз я вглядаюся не в білий цвіт терну, а чи ніхто не ховається за ним. І все ж я красу бачив і бачу. І вмію її цінувати. Озеро прихистило убогий зимівник-земляна хижа, ордина — навіс для сіна, кошара, лісяна комірчина, я пугукнув під маленьким — єдиним — віконечком, ніхто не відгукнувся, прочинив очеретяні двері й зайшов досе-

редини. Не було нікого. Господар, либонь, погнав у степ табун. Як він тут живе-мається, як йому статкується, про те знає лиш сам, та ще його охоронці, злющі-презлющі собаки-курти, кожна з яких справиться з кількома вовками, якщо вдається прожити кілька років й зберегти табун — корови, коні та вівці тут плодяться в три рази краще, аніж по всій іншій землі, — продасть їх і подасться десь на слободи... Запорозькому кошеві зимівничанин — сидень, гніздюк, як його зневажливо називають січовики — платить подимне, татарам — данину і навіть має од них ярлик на свої табуні та власну буйну голову. На столі лежали чорна, на закалці, надломлена перепічка та кілька в'ялених у попелі (замість солі) рибин: частуйся перехожий, якщо такий трапиться, але нічого не чіпай, іди з Богом. Такий закон степу та зимівничан. Я поснідав перепічкою та рибою, помолився до маленької темної ікони Господа, чиї вуса губилися в дерев'яних щілинах, але з зимівника не пішов, а заліз в ордині на сухе торішне сіно, зарився в нього й задрімав. Спав недовго, пробудився від гавкоту пса, подумав, що це повернувся господар зимівника з отарою, але пес погавкав і замовк, мабуть, він прибігав до садиби сам, без хазяїна, а я лежав і чомусь не міг заснути, думав про каштеляна Ходоровича та його палац, у якому мені доводилося бувати, найчастіше тоді, коли розносили п'яних гостей по кімнатах та флігелях і допомагали челяді прибирати битий посуд, про Пива, й згадалися в'юнка річечка в широкій болотистій балці, дрібне риб'я поставало в тіні рогози головами донизу, хвостами доверху — певна ознака, що риба не ловиться, над річечкою посхилялися верби й ронять жовті човники-листочки, згадалося батьківське подвір'я на згірку балки під лісом, дві груші під хатою, одна родить великі, тверді, терпкі груші, друга — грушки-гнилички, і червоний глід, і покинутий стемнілий стіжок, й зарічанські лози — шапками, купами, й хмари над ними, які сунуть важко, похмуро, й десь за обрієм порипують громом, і теля на паколі, яке витріщилося добрими дурними очима, стежка в спориші, на якій спориш не витоптаний, а тільки прибитий, і туга павутина, розіп'ята на всохлій в'язовій гілці, погойдуваній вітром, у тій гойдливій колисці павук очікує на жертву, і батько (давно він на тім березі!) у старому, зсунутому на потилицю брилі, він стоїть посеред двору, роздумуючи, за яку роботу взятися найперше, та так і не береться ні за яку (мав себе за козака, в леєстри не попав, мріяв розбагатіти

на брагарстві, далі на дьогтярстві, скрізь йому не таланило, найнявся в чумаки, пішов з валкою і не вернувся, й не вернулася вся валка, чи її понижили розбійні татари, чи повалило морове повітря, того ніхто не знає), й обвиті квасолинням соняшники, які посхилялися до самої межі, і гарбуз, який видерся на яблуню та розвішав по вітті червоні гарбузи, і сестру Василину, котра одягає на тинове кілля горщики... Колись жив там і ніби не бачив нічого того, а побачив потім, на чужині, й так жаско, щимко, ясно, неначе щойно покинув рідне обійстя, — ми завше поцінуємо тільки те, що втратили. Через Василину все й сталося... Через Василину і Федора Пива, сотника надвірної варти, який заприятелював мені, панському козацькові, і взяв у сотню, й навчив їздити в сідлі, стріляти з мушкета та лука, рубатися шаблею. А я навчив його видирати мед диких бджіл та ставити на звіра сильця в лісі.

Він був сміливий до відчайдушності, молодий — у тридцять років сотник, бездітний пан Ходорович навіть збирався усиновити його, зробити шляхтичем, сам каштелян також з українських козаків, шляхтич у третьому коліні, та майже всі вони: Жураківські, Малиновські, Галецькі, Вишневецькі, Красинські, Любомірські, Чорторийські з православних, з козаків, одцуралися своєї віри, свого племені, свого стану, то лихо нашого краю, що він постачає гетьманів, полковників, каштелянів та сенаторів чужинцям, а не собі. Але ті, давніші, вже далеко попереду, ці ж хочуть їх наздогнати, а для цього треба дуже лютувати, багато вбивати свого люду, щоб тебе долучили до уродзоних. У залах, кімнатах, на галереях та терасах замку пана Ходоровича одного разу я розкошував два тижні, і пив старі (несмачні, бо кислі) вина з льоху, й ласував копченим окостом оленя з комори, якщо це можна назвати розкошуванням — ми відбивали напад гайдуків пана Терлецького, котрий ворогував за землю, а може, й за щось інше з паном Ходоровичем, а потім самі облягали Терлецького в його маєтку з валом і дубовим частоколом, і вся челядь Терлецького, напоєна для хоробрості до очманіння, відбивала наші податки — я був навіжений і дурний, і думав, що так і треба. Пани розважалися, а наші голови летіли в рів. Ніхто не знав, звідки взявся в наших краях Пиво, що робив до цього. Казав, що був у козаках. Але потім, уже значно пізніше, по всіх моїх лихах, скільки я не розпитував на Січі, по паланках, по зимівниках, ніхто такого козака не знав. Був він деінде, найпевніше — в розбійниках. Тут, або в Московщині, а може, в Польщі... А потім ту ватагу розігнали, половили, а він лишився.

Якось, у хвилину розчуленості та щирості, підігрітий горілкою, розповідав мені, що втік від батька, який тримав його у надто крутих шорах, бив тирансько, попихав, наче наймитом — хотів зіп'ястися на багатство... й озвірівся він, Пиво, ожорсточився душею... Не знаю, чи виправдовує чиясь жорстокість усі твої злочини й зради? Не виправдовує. Пиво поступив у надвірні козаки — таких людей беруть туди охоче; якщо в чоловіка чорні крила за плечима, служить він вірно та запопадливо, адже знає, що всі інші дороги йому відрізані, а цю, якщо довідаються про його минуле, не перекопають, тільки міцніше приарканять до свого воза; а що сміливий, відчайний, спритний — швидко висунувся. Захопив собою й мене, і я приріс до нього душею. Я тоді марив добрим конем, шаблею, звитягою. Шукав, до кого дорівнятися. Лелів до Пива, сміливого й трохи жорстокого, дужого і відчайдушного, і він також, що дивно, теплів до мене, не знаю за віщо. Таке буває: дорослий, дужий чоловік бере під свою опіку молодого, недосвідченого, тому чоловікові це приносить насолоду і впевненість у собі, йому гарно, що ним хтось захоплюється, трохи не молиться на нього, наче на Бога. Це свята довіра, велика й чиста, і зрада її — одна з найбільших зрад на землі, чорна й непростенна. Тоді я не розумів, що не тільки Пиво був потрібен мені, а й я Пиву — переді мною він величався, попихав мною, тиранував, без чого не міг жити, прозірливець і хулитель усього — чим знову ж дивувався і захоплювався мене, надпив із чаші гріхів і вважав, що і в усіх інших чашах те ж пиво, і нині не знаю, що було в його серці — вогонь чи лід, а може, те й інше і, може, якби народився в кращий час у вільному краї, став би великим чоловіком, а випало йому бути жорстоким пахолком над пахолками.

Пиво мав одну, яко для чоловіка, гандж, невідому мені більше ні в кого і про яку майже ніхто не знав — від нього тхнуло потом. То був якийсь особливий піт — їдкий і смердючий, і потів Пиво не тільки в роботі, в бою, а й просто так, мені здається, потів навіть від швидкої думки. Аби забити той пах, уже сотником почав вживати жіночих пахучих вод, за те з нього позаочі кпинили, поглузувати ж у вічі не одважувалися.

Якось ми з сотником везли пошту з Канева і втрапили в хурію, коні не йшли, ми прибилися до літньої овечої кошари, де стояв курінь, а в ньому — кілька оберемків сіна, прилягли на сіно й почали засинати, але я розбудив Пива,

ми розібрали курінь та запалили багаття, підтримували його до ранку, а вранці хвища вщухла й ми вибилися на дорогу. Пиво тоді казав, що це я врятував йому життя.

А який Пиво був на вовчих та заячих ловах — мчав на коневі попереду собачої зграї, брав вовка голими руками... Рука у нього вузька, але неначе сталева. Кілька разів я приводив його додому й зазнайомив з сестрою Василюю... На її та своє безголів'я. Не швидко помітив, що вона йде буцімто на колодки, але там не буває. Василюка — моя друга найбільша земна любов. Нікого я так не любив, як її. А вже ж вона мене милувала, либонь, як нікого в світі. Коли підріс, на людях трохи соромився її щебетання та пестошів, але тільки на людях. Пишався сестрою дивовижної вроди, її співом, її дошпетністю, розумом. Вона ж не давала на мене впасти порошині, загодовувала всілякими пундиками, неначе маленького. І брала з собою на колодки. «Ось, дівчата, привела вам парубка. Дивіться, який гожий. Котру, Семене, вибираєш собі за дружину?» Я люто ревнував до неї всіх парубків, я не бачив жодного під свої мислі, під її красу, і мріяв про козака красного з шаблею на вороному коні, сотника, а може, й полковника...

І — вимріяв.

...Сотник наказав мені обійти варту, а сам осідлав коня й майнув поза березняком, я ж і собі осідлав коня й погнав навздогін, і застав їх у лісі під старими липами... Мене до самого серця долягала образа, що Федір отако обманув мене, був би вгородив йому в груди ножа, та Федір сказав, що кохає її й одружиться з нею, і просила, плакала Василюка, моя чорноброва сестра. Вона була легка, як ластівка, вродлива якоюсь дивною вродою — довгеньке личко, плисові брівки, сині, неначе весняна вода, очі-сливки, бачу її як нині — вистилає на лузі, на пізніх отавах довгі-предовгі стежки полотна (сама напряла й наткала) і співає, співає. Біленька кізочка дринзає за нею, пустує і стрибає, норовить пробігти по білих стежках, а Василюка проганяє її хворостинкою та дзвінко, весело, радісно сміється.

Не пошила собі з того полотна Василюка весільної сорочки, не вишила рожевим квітом, стрибнула в проруб, і знайшли її аж по весні. Я хотів убити Пива, кілька разів робив на нього засідку, двічі стріляв, один раз не влучив, за другим разом легко поранив, усе в моїй душі зайнялося, все там спалахнуло, й лишився синій жар, негасимий та пекучий. Кажуть, відповідаючи на зло, сам стаєш злим, але що робити, коли я не гожий, прости мені, Господи, на зло

відповідати добром, та й як можна подарувати отаке зло! Тоді й ти ніхто, і жити тобі в світі ні для чого. Я перетворився на вовка, я пантрував, і за мною пантрували, влаштовували на мене засідки, я втік за п'ятдесят верст до тітки у село Синій Колодязь, щоб пересидіти там якийсь час і таки помститися Пивові, але на Синій Колодязь напали татари й полонили всіх сільчан, а з ними й мене. Колись мене вабили далекі дороги, далекі землі, я побував у них, не дай Боже так побувати комусь іншому. Чорною річкою тече в мені страшна Моравська дорога, і випалений до обрію степ, над яким кружляє самотній ворон та вітер здіймає хмари чорної пилуки, коні форкають і спотикаються, здригають шкірою, угорі журавлі вервечками, вільні й веселі, а внизу вервечками бранці, пов'язані до довгих тичин, босі ноги потріскалися, попіл повиїдав очі, уста попеклися й взялися пухирями. Й ще гірша недоля випала на невідомому базарі в Кафі, чотири роки я веслував велетенським веслом на турецькій торговій галері, перевеслував усе Чорне море, і всі його лимани, побував у Грабських землях, може, й помер би в ланцюгах, та мене тримали на світі збадьорливі слова старого козака Леська Корсака, колишнього спудея Київського колеґіума, а далі навчателю у школі, з яким був закований у парі. Він навчив мене грамоти (трошки її знав від батька та сільського дячка), у довгі ночі, коли болить-ниє все тіло й не спиться, розповідав мені про світ, його дива, добрі та лихі, про суцї нині і вже не суцї народи, про долю й недолю, і ще чимало такого, чого не знають багато людей. Люди дуже мало знають про світ, знають, що є верби, корови, гроші, кайдани, але що в світі є багато всього іншого, не знають. Воно там, за зіницями очей, за присмутком Божої Матері, за тугою і надіями наших матерів, за мудрістю древніх, за таїною лета птаха й шелестом нічного вітру, за таємничим мерехтінням і розташуванням зір. Я всього того також не знаю, але знаю, що воно є, і трохи прилучився до нього. Цілий світ — це цілий світ, він увесь укупі, і я в ньому, але іноді я випадаю з нього, і випадаю з тлуму людського, вертаюся туди й не хочу вертатися...

Корсак розігнав чимало туману в моїй голові, він висміював тих, які розказували про людей фаляронів з риб'ячими хвостами і людськими головами, котрі воюють зі схожими на вовків асирянами, а також тих, які кажуть, що нині люд дрібніє й скоро стане такий, що молотники молотитимуть ціпами під горшками, бачиш, казав він, ми плаваємо по всіх усядах, і скрізь люди однакові, тільки є біліші й чорніші,

і є зовсім чорні, ефіюпами звані, а в усьому іншому вони такі ж, як ми, і розповідав про землю: вона плаває на воді, але ніяких китів та слонів під нею немає, а що є — того не знає ніхто.

Корсаку я завдячую дуже багато чим, але саме він поселив у моїй душі тривогу, відчуття якоїсь непогамованості, він сам увесь вік чогось шукав, а чого, гаразд не знав, обходив чимало країв і далеких країн, але й там не знайшов, проте казав, що воно є, й те було дивно. А потім, уже пізніше, воно поселилося і в мені, і я також почав шукати правди, але не тієї буденної, про яку люди кажуть, що люблять її, а насправді її бояться, а правди іншої, великої — істини. Іноді мені здається, що її немає, іноді ж щось мовби мріє переді мною, іноді мені стає страшно, адже це, либонь, проти Бога, він один знає її всю, а нам до того зась, але ж він творив нас за своєю подобою, і чому б нам не ступати в Його сліди. Либонь, з власної недолі, а трохи й через це я не вернувся додому й досі не прибився до якогось твердого житейського берега, валасаюся по світу. Важкі клопоти — як ось цей: віднайти Недайводу, — на якийсь час відсувають у темні кути ці думки, а далі знову постають переді мною, хоч і не заступають мені світу звичайного — з його принадами та вабами.

І я, і Корсак, і інші галерники захворіли на бобонну чуму, великі сині бобони тріскали під руками, й по них повзали великі зелені мухи, Корсак помер, передавши мені перед смертю сережку та наказавши берегти її, й померли майже всі інші галерники, але я одужав і ще півтора року носив на коромислі у великих глеках воду в горішній сад аги Карач-бея, й гіркий запах лавру та нудотний мигдалю ввійшли в мене на все життя, а коли козаки отамана Пугача напали на Кафу, я порозбивав глеки і, обдираючи шкіру на руках та ногах, біг, котився вниз і таки встиг на останній козацький човен.

П'ятий рік я у запорожцях і тільки раз навідав домівку, поцілував у руку мою стареньку неньку й утівав знову на Січ, бо мене ловили. За цей час пан каштелян Ходорович із світу зслиз, його замок став руїною, а його колишні землі королівською грамотою передані Пивові, перевертневі і потурмакові, щоб шаблею служив короні польській, королеві, щоб дотирав колишніх своїх одновірців — нині він католик і польський шляхтич, — щоб тримав на аркані посполитого і в покорі, в услужінні шляхті козака. Мене пекло й спопеляло, що я не помстився лютому ворогові, перекинчику,

запроданцю, але впала була чутка, що Пиво загинув на молдавській війні, і моя ненависть заснула. Кажуть, усі людські діла на землі вінчає справедливість, і я був повірив у неї, хоч до того жодного разу не бачив, щоб вона їх вінчала, а ось тепер переконався остаточно в марності сподівань на неї. Покладатися можна тільки на себе, на свою шаблю. Тепер моя ненависть спалахнула, неначе жар степового багаття під вітром, і я зрозумів, що ця ось моя мандрівка не тільки для порятунку товариства, а й смертельний поєдинок з запеклим ворогом. Моє серце набухло, неначе брунька, в якій нуртують соки всієї землі, набухло жагою помсти. Я надсилу вирвався з смертельних щимків, ховався, неначе злодій, але почувався дужим і готовим до бою, до смертельної змаги, і вже знав, що вона станеться, станеться обов'язково, і з того кола вийде тільки один — він або я. В гарячці думок стискав у кулаці жмут сіна й тільки тоді зогледівся, коли він перетворився на патеруху.

Я не дожидався вечора, зііз з сіна раніше, підполуднував тією ж перепічкою та рибою, добре обдмухавши з неї попіл, з вербового патичка зробив хрестика та поклав на віддяку господареві, а на ручці власної ложки-рибки викарбував першу маленьку зарубку собі в пам'ять, що минула перша доба, відколи покинув товариство на Хортиці. Ті зарубки підганятимуть мене в дорозі.

Над степом плив на розпластаних крилах коршак-підорл, — я бачив його, а він мене; либонь, з високості він бачив мене ліпше, й увесь степ, може, й моїх ворогів, плив ситий і байдужий — йому тепер вдосталь харчу — мишви в ще не вибуяних бур'янах, яєць-насидків у качиних гніздах, та й самих качок, бавився на пружних струменях. З молодого полиневого кущика виглянула голова гадючки, нагадавши мені чепурну, прилизану, з приплюснутими до потилиці вухами голову Пива, і кров знову застукотіла мені в скронях. Недарма кажуть: через ворога важко до пекла дістатися. Я дістанусь.

Сивими торішніми травами плив олень, він ішов у ту ж сторону, що й я, поглядав на мене, один раз заревів на захід сонця, а тоді закинув голову за спину й побіг. Вдарив у весняні литаври перепел, дзвін той покотився по землі. Степ кипів життям. Під ногами в мене шуміли молоді трави, вихор кошлатив кущі високої, торішньої ковили, і кущики молоденькі, ніжні — пушок на дитячих голівках, і ті й ті стануть землею, оці ось сиві — незабаром, оті ніжні — наступного року. Для того й ростуть, щоб стати землею? Чи щоб вирос-

ли нові, молоді? Й пливла над землею вічна ковилова дума. Думка знову й знову вертає мене до Пива, до нашої змаги, бо в усьому цьому є Божий промисел, а є й людський, наш: ким і як звікувати, й для чого. Лягти під косу, упасти під вітром, прорости корінням вглиб?

...Я не впав під косу і вглиб не проріс. Вирвавшись з полону, довго тинявся по ярмарках, монастирях, містах та селах. Напала на мене чорна нудьга, а чому, й сам не знаю. Мало б бути навпаки — на волі — хазяїн своєї долі, а воно не так. Нудним мені явився світ, нудними люди, й скрізь вони такі, там, у татар, турків, і тут. Пампушками білими клопочуться і більше нічим. А нащо ті пампушки? Для чого? Більше їх з'їси, порозумнішаєш? Мабуть, є щось таке в світі, що з тієї нудьги вияснює. Іноді як обкладе мене туга важка та чорна, неначе ніч. А потім ударю лихом об землю, розвеселюся, розсміюся сам, ще й людей розсмішу. Колись я був іншим.

У надвірні козаки я поступив не одразу, деякий час, уже підпарубійком, у хазяйських недоносках пас громадську череду... Жену з поля корови та вівці, довгий батіг гадюкою звивається за мною в пилюці, а дівчата та хлопці гуляють на колодках, і одна дівчина — Баранова Устя — їх прозивали Баранами, бо всі в роду кучеряві, — з віночком на білих кучериках, усе чіплялася до мене: ану заграй на дудці, який же ти довгополий, хочеш, я тебе поцілую. Не знаю, чого вона чіплялася до мене — чіплялися й інші дівчата, обступлять, повалять, регочуться, а мені сльози бринять у очах, — але вона — найдужче. Вже я й просив її, і сварився, обходив десятою дорогою, вона однаково перестрівала. І вже потім я навмисне проїздив вороним повз її двір, а одного разу стрибнув конем через пліт (Устя брала коноплі), і вона сказала: «Чого ж ти раніше не стрибнув через пліт, без коня?» Вона вже була заміжня.

В небі зайнялися Козари, висипали інші зорі, в синьому небі вони неначе риби в синьому неводі, тут, у степу, вони великі-великі, й здається, висять над самою головою, зійди на могилу й дістань рукою.

З могили я розглядав степ, присмугнілий у надвечір'ї, парами зривалися й мчали дикі качки, лебеді пролетіли білою зграйкою й опустились на плесо в очеретах, і ніде ані лялечки людської, від того почувався певно. Людині страшно тільки людини. Лише на заході, над самою землею, хмарина, схожа на Богородицю з розіпнутим Покровом, чи це мені привиділося, чи й справді січова покровителька благослов-

ляля мене в путь. Ніч упала на степ темним крилом, заховала все живе й неживе, і тільки зорі опустилися нижче, висіли, неначе велетенські лампади.

Опівночі зійшов місяць, молодим серпом вижинав небесні оболоні, присвічував мені в дорозі.

Не страшно вночі козакові ні звіра, ні людини, але в неживому місячному сяйві увесь час здається, що хтось за тобою стежить, і степ від того сяйва неначе мертвий. Подивився в небо, у якому в безвість текла сяйна імлиста річка, шукав собі якогось знаку, запомоги — зняти з душі тягар відвічальності, запомоги не знайшов, небо було бай-дуже, рівно світило мені і моїй погоні — слуги темних сил весь час перетинають нашу путь, ми змагаємося з ними, часом не знаючи того, як не знаємо сили своєї — в руках та в серці. І все ж добре в степу козакові в самому серці ночі під місяцем і зорями, які гойдаються вгорі білою загравою. Тиша тінню чалапала по степу.

Я йшов, поки місяць не опустився в трави, й зорі потомилися, почали пригасати, темінь стала густішою, потім у тій темряві замелькали якісь вогники, впритул наткнувся на могилу, на ній щось блимало, ворушилося, то плакало, то співало в кілька голосів, і я подумав, чи то співають та плачуть недавні сарматські мерці, про яких розповідав Корсак, відтак зрозумів, що то справляють нічне весілля пугачі та сови. Незабаром по тому вступив у Чорний ліс. Надибав на дорогу, глуху, зарослу травою, й рушив нею.

* * *

Польний гетьман Любомирський умивався з срібного тазу, регіментар Пиво — з мідного, Любомирський випив вина з золотого келиха, Пиво — з срібного, гетьман снідав довго, товпа челядників подавала на невеликий, інкрустований яшмою столик напої та страви, Пиво нашвидкуруч закусив шинкою і вийшов з намета.

Чорний, як смола, з блискучим носом гайворон викреслив невеликий круг, сів на вершечку сухого дерева неподалік від намета й закрював.

— А бодай ти був здох, — сказав вартовий жовнір, підвів рушницю й вистрілив. Гайворон чорною ганчіркою впав під дерево.

— Стріл добрий, а в стрільця сім літ у голові не метено, — сказав Пиво й крутнув вузького чорного вуса. — То він крякав на погибіль запорожцям.

— Тепер відай, на чию погибіль крякав, — мовив молодий шляхтич з пишним півнячим хвостом на шоломі

й засміявся. Пиво хижо блиснув на нього оком, і шляхтич знітився.

Пиво в човні переплив протоку й підійшов до свого полку, який лежав у Куцій балці. Козакам було заборонено курити й розмовляти. Любомирський ще довго не виходив з намету, на острів він не попливе, спостерігатиме за боєм зі скелі. Сьогодні його військо має потяти січовиків, він і так уже загаявся в степах.

Нарешті над гетьманським наметом затріпотів прапор, гетьману подали коня, й він під'їхав на край кручі. Сяяв проти сонця позолочений панцир, вітер ворухив шовкового плаща, обшитого золотим шнуром. В ту мить затріпотіли прапори та прапорці над головами жовнірів, загули гармати на копцях, метнули важкі ядра на козацький табір. Ще один випал, ще, ще... Ядра тягнули за собою димні хвости, здавалося, то чорноголові змії шугають понад землею, вишукуючи собі здобич. Вдарили о скелі луни, порозбивали груди, гарматний гуркіт, подвоєний лунами, перетворився на ревисько, яке наснажувало поляків до бою. Вони наступали двома клинами, один клин вів регіментар Малиновський, другий — регіментар Галецький. Щойно польські лави пересягнули за копці, відповіли козацькі гармати, значно менші, й гул їхній був супроти гулу польських гармат, неначе гудіння мухи супроти гудіння жука. Потім до гармат долучилися гаківниці та шмагівниці, затинні пищалі, а далі вдарили рушниці.

Трубили труби, били бубни, в козацькому таборі гриміли котли, ті й ті довбиші збадьорювали своїх, поляки спрямували вістря наступу по двох краях козацьких шанців, побіля самої води, й коли там зав'язалася січа — замелькали списи, шаблі, келепи, коли сталося стовписько, з Куцої балки виметнувся полк Пива та вдарив по центру козацької оборони. Поляки сподівалися, що після першої налоги козаки побіжать на краї шанців, на поміч своїм, але того не сталося, запорожці відгадали ворожий підступ, стояли на місці, сипонули картечню та кулями, й жовті, зелені та червоні кунтуші рясно встелили землю, поки перший ряд запорожців стріляв, другий заряджав рушниці, а ще за ними стояли козаки, які носили шапками та корцями кулі та порох, відміряли його. Польська лава барвиста, неначе райдуга, козака — сіра, темна, барвиста лава напирала, сіра потинала її. Козаки смалили без угаву, сховані за невеличким, сяким-таким палісадом на валу, вони стріляли полякам просто в обличчя, скидали їх у рів гострими списами. Барвисті прапори та прапорці ще

посувалися вперед, прапорonoсці поривалися один поперед одного, щоб першими вихопитися на вал і заслужити золоті остроги, двоє чи троє й вихопилося, але остроги, либонь, уже отримали на тому світі. Запорозькі корогви стояли непохитно. Польське військо почало відступати, а далі побігло. За ними повзли поранені.

...Після бою стояла тиша, аж у вухах ломило. На раді Бурий сказав, посмоктуючи люльку:

— Ви дуже щедрі, панове-молодці. Ви такі щедрі, наче п'яний циган на чужому весіллі. Палили порох і сипали кулями наче горохом, натомість щоб потинати супостата шаблями та келепами. Так ми довго не втримаємося, у нас залишилося куль до гаківниць шість бочок, до шмагівниць — п'ять, куль залізних вісім бочок, олов'яних тисяча вісімсот п'ятдесят дві штуки, бочок пороху — двадцять чотири, олова штук — дев'ять, шроту залізного до гармат три бочки і ядер чотириста тридцять одно. Зважте на це.

* * *

За тиждень до Святої Трійці Семен Білокобилка добувся до людних місць. Се вже була Гетьманщина, українська земля — солена московською сіллю. З радості, що Дике поле з погонею лишилося позаду, Білокобилка аж заспівав і заблудився в пісні — збився. Ліворуч рілля котилася чорними хвилями, праворуч врунилося молоде жито. Навіть придорожний бур'ян пахнув інакше, не так, як пахне в Дикому полі. Два вітряки полетіли йому назустріч і зупинилися на горбі, замахали крилами: швидше, швидше, швидше, півень привітав його голосним співом, Білокобилка збадьорився і пішов швидше. ...Цілий день з неба сіялася обридлива мжичка, і йому нічого так не хотілося, як виспатися в хаті та просушити одіж. Добувшись до села в долині, завернувши до крайньої кривобокої хати, яка стояла в добрій облозі комор та обор, хлівів та стаєнь і вже сліпила на дорогу двома маленькими віконечками, навпроти неї через дорогу темніла велика понура озія, але в ній не світилося. В дворі біля хати поралося двоє дебелих челядників, рвався з ланцюга пес, мекало в загорожі теля, на Білокобилчине прохання челядники покликали господаря — високого чоловіка з чисто підголеними вусами, Семен оддав йому добривечір, попросився на ніч до хати. Козак куйовдив рукою кучму під шапкою, неначе хотів щось вигребти з неї, озирався. Вигляд у Білокобилки трохи розбійний, а трохи гультьайський, і хазяїн вагався, хоч те й не по-божому — відмовити подорожньому в нічлігові.

— Воно б і можна, так тісна в мене хата. Ніде.

Білокобилці самому в подив — таке багате обійстя, кошари з худобою, і така нужденна хатинка. Він показав на велику темну озію через дорогу навпроти.

— А то?

— Е-е-е, — протягнув козак. — Моя-то також хата...

— А чого не живете в ній?

— Так теєчки... Не можна.

— Чого не можна? — допитувався Білокобилка.

— Там тії... Нечисті... Покинули ми хату.

— Що ж вони роблять?

— Ходять. Сопуть і кашляють. По дахові гримлять.

— Я переночую, — вирішив Білокобилка.

— Не раю... Не такі молодці втікали посеред ночі.

— Я не втечу, — пообіцяв Семен.

— Ну, як хочеш, — погодився козак.

Молоденька невістка нагодувала Білокобилку борщем з хляками та галушками, перетрушеними сиром, господар заради такої okazji підніс чарку. Він і застерігав Білокобилку, й хотів, щоб хтось ще раз випробував закляте місце. Налив і собі в чарку — велику, синю, але то було саме скло, а місця для горілки — тіль-тіль, — наперсток. Сторонньому ж чарка здається пугарем, і клював над нею носом: «Завертай, завертай од жита корови», — погукував, бо йому й за столом здавалося, що чужий товар забрів на його ниву. Білокобилка усміхнувся, його ніколи не вабило таке багатство, яке випиває з людини всю силу.

З похіднею — великим олійним ліхтарем — в одній руці, з якимось шматтям у другій господар провів Семена до дверей нової хати, але далі не пішов.

— Отак — присінки, далі — сіни, за ними — світлиця, отако — кімната, отако — ванькір, — розказував він. — Лягай у світлиці. Там лави широкі, стіл липовий. Оце тобі кожушанка під голови, оце свита накритися. А оце — свічка. — Й, оглянувшись, неначе хтось міг підглядати за ними: — А оце Євангеліє і пістоль.

— Євангеліє і пістоль? — здивувався Білокобилка. — Нащо вони мені?

— Оборонишся тим або тим.

Поки козак засвічував од похідні свічку, Білокобилка намагався роздивитися дім. Він новий, з широким рундуком, круглими вікнами в дубових рамах (постукав кулаком по рамі), критий гонтом. Попрощався з господарем і пішов. Двері скрипіли іржавим скрипом — немащені, — в хаті

неживий дух, запустіння, й тиша, навіть цвіркунів не чути. В світлиці аж четверо вікон, але вони — без фіранок, без віконниць, тільки дужче підкреслювали незатишок, здавалося, за тобою увесь час хтось підглядає. Голий стіл, дві голі широкі липові лави, що сходилися на покуті, на підлозі лежав старий килим і стояла в світлиці груба, а на ній, на кахлях, — кінні козаки та гармати.

Білокобилка ліг на покуті, свічку, увіткнуту в черепочок з просом, поставив на столі у себе в узголів'ї. Одначе, трохи полежавши, взяв свічку, обійшов увесь будинок. Скрізь пуста, навіть комора не замкнена, і там жодної діжечки, жодного кадібця — господар усе переніс на старе подвір'я. Сінешні двері не замкнені, та тим Білокобилка й не клопотався. А все ж ліг на лаву трохи насторожено.

* * *

Я розгорнув Євангеліє. Признатися, книги Святого Письма мені ніколи не доводилося тримати в руках, бачив її лише в руках попів та на суддівському столі. Розглядавали святих, здебільшого суворі, похмурі, лише Богоматір усміхнулася мені доброю усмішкою. Дуже сподобався мені намальований у книзі сад, тільки якийсь не наш, пишніший і кращий, ніж навіть в аghi в Криму, а там і інжир, і оливки, й лаврові кущі, а потім перекинувся далеко, за середину, де Іоанн хрестить Ісуса... Се мене здивувало, я думав, що Ісус хрещений од малку. Задумався над тим, й почав мене обіймати сон, і я дмухнув на свічку. Але не встиг задрімати, як наді мною щось гупнуло, по тому ще раз і ще, заторохтіло, спочатку я вирішив перележати те гупання — може, то кіт заліз на горище або пацюк щось трубить, — а далі сон полишив мене, і я розплющив очі, почав прислухатися. Гупало через кожні чверть години, й не на горищі.

Опустив ноги на долівку, не взуваючи чобіт і не світячи свічки, почалапав у сіни, а звідти на другу половину хати. Ще коли обходив хату, помітив, що в кожній половині відчиняються по одному вікну. Виштовхнув пересохлу раму, виліз, і по грядках, тихо ступаючи, пішов кругом хати. Пикатий, угодований місяць випасав на небесній оболоні отари зірок, костокрилі кажани випірнали й знову пірнали в темну синяву, десь далеко ліниво співали дівчата, а я скрадався, неначе злодій, і врешті побачив вутлу, як мені здалося, постать на причілку хати. Постать нагнулася, випрямилася, відкинулася назад... Я вхопив ззаду одразу обома руками — за плече та за шию. Шия була тоненька, як патичок, міг би переломити

одним потиском, у вибалушених очах, які косували на мене, димів жах, і місяць у них гойдався з боку на бік. Хлопчина тремтів, неначе його була пропасниця.

— Пустить... — пропищав тоненько.

— А будеш кидати груддя?

— Не буду. От їй-богу...

— А для чого ти кидаєш?

Хлопець шморгав носом, плакав.

— Так нехай він не ходить... до моєї матері.

— А як звати твою матір?

— Одаркою.

— Він більше не ходитиме. Тільки й ти... Бо впіймаю і в колодязь кинути.

Чого в колодязь — і сам не знав. Випустив хлопчину й пішов до хати. Знову засвітив свічку, ліг, але спати не хотілося. Розгорнув Євангеліє, перекинув кілька сторінок. «Блаженні вбогі духом, бо їхнє Царство Небесне». Так... Але чому Царство Небесне для вбогих духом? Якщо вони вбогі духом, то вони нікчемні. Далі про тихих, чистих серцем і милосердних... Либонь, вони теж попадуть у рай. А я? Я не тихий і не милосердний. Був колись тихим та добрим. Ах, яким я був сором'язливим та ніжним хлопчиком. І жалісливим. Усіх любив, усіх жалів. Покалічене вовком лошатко бігало за мною, неначе цуценя, ми обоє казилися й іржали, а батько сміявся. Де все те? Згоріло, як ластівка на вогні. Запалили в мені вогонь ненависті, я долаю її, кажу собі, що не повинен таким бути, й не можу подолати. Як бути добрим, навчить? До кого добрим, до всіх? До всіх не можна. Серце саме відгадує... І щоразу помиляється. Колись я все приймав у серце інакше. Сміх — він тільки щирий. Слова — правдиві. В підступність не вірив. Мій батько кпив зі всіх, з мене також. Йому не велося. Казав: увесь світ з обману, облуди... Я жалів батька. І всіх, всіх... А потім деякі люди почали відпадати від мого серця. Спізнав стільки зла, стільки кривди, що моє серце не вміщає її. Й побачив стільки крові... Ось і нещодавно на моїх очах шаблі та ядра пролили її річку. Загинув Шквиря, помер від ран Булавка. А то були славні козаки. Праведні душі!.. Отже, є вони по Україні. Проте нищих, підлих більше. Я й сам нині... Іноді хочеться декому так натовкти пику, так його потяти... Руки сверблять, тягнуться до руків'я шаблі. Не завжди стримуюся. Бояться мене й деякі січові братчики. Не одному натер перцю в ніс.

Рядки пливли перед очима. Неначе вруна озимини — даленіли, даленіли до лісу.

...Мені здалося, він і вийшов з лісу. Я одразу зрозумів, чим його накликав. Богохульствував. Він був понурий, мабуть, через те, що старий. Борода сива, цапина, а пика майже людська, чимось він скидався на пугача. Очі знову ж таки свинячі... І роги... Не роги, а паничі, як у найкращого цапа, ще й із загогулинами, поміж них маленька, схожа на жидівську, шапочка. Жупан на ньому тузинковий, шаровари шовкові, чоботи шеврові, нові, жовті. Нові-новісінькі, либонь, уперше їх взув, бо сам милувався, вивертаючи то в той, то в інший бік. Хвоста не видно, мать, заховав його в шаровари. І — понурий-понурий. Зате двоє синів за його спиною — підпарубчаки, реготунці, те й знай показують зуби та світять очима. На них шапки сиві, парубоцькі, й свити білі, селянські, обоє босі — постукують копитцями. Однакового зросту, в одного на лобі біла пляма, неначе в теляти.

— Пришевкався? — проскрипів чорт. — Тебе хтось сюди просив?

Я не вставав, ще й Євангеліє поклав собі на груди.

— Пусте, не допоможе, — сказав чорт. — Я не боюся. То вам попи брешуть, що можна одвестися хрестом та Євангелієм. Коли вже я приходжу по душу...

Я чую, як моя шкіра береться пухирцями, а потім починає чесатися на спині та животі — то вже росте шерсть. Нечистий бере своє. Ще мить... Рішуче струшую головою, шепчу: «Хай воскресне Бог». І кажу твердо:

— Я не віддам.

— Побачимо. Ось зіграємо... Вставай. Я за тобою давно пильную.

— А якщо не захочу...

— Тоді ти в моїй волі.

Отже, мені не лишалося нічого іншого...

— То й чорт з тобою, — я почав узуватися.

— Ти не черкай, це тобі не в церкві, — суворо зауважив нечистий.

— У церкві я не черкаю.

В карти в мене ще не вигравав ніхто, і в кості також. Краще б у кості... Там все на видноті. Але в карти я знаю слово...

— Дай карти, подивлюся.

Карти були замацані, на кількох видніли сальні плями.

— Та й заялозив ти їх...

— Вісімдесят сім душ...

— Я про те, що такими картами грати не буду.

— Дай нову колоду, Вульцю, — чорт простягнув руку назад. Одне з чортенят подало йому колоду карт, він передав її мені. Карти були нові, я розглядав їх і так, і сяк, і проти світла — причепитися було ні до чого.

— В що гратимемо? В «Мельники», у «Воза», в свої козири?

— В свої козири.

— І що матиму від того я? — запитав. — І де гратимемо?

— Гратимемо на підлозі, на килимі... — Чорт знову подивився на свої нові жовті чоботи, не міг ними намілуватися. — За кожен програш платитиму десять талерів.

Я зареготав:

— Га-га-га. Погана кляча за душу. Ти здурів. Плюнь своєму батькові межі очі.

Чорт образився.

— В мене немає батька.

— А де ж він?..

— Застудився й помер.

— Отуди к хріну. Я й не знав, що і в вас... Пробачай. Але на десять не гратиму... Такого скупого чорта...

— Так ми ж до шести разів...

— Усе одно. Не менше сотні.

Чорт колупався в носі. Довго торгувалися, я стояв непохитно. Врешті чорт погодився.

Признаюся, я бравував, хоч мені було страшно. Так страшно, як ще не бувало ніколи. Знову свербів живіт. Хотілося подивитися, є на ньому шерсть чи немає, і боявся. До того ж за вікнами то засвічувалися, то пригасали якісь вогники, мелькали білі плями, стукотіло. Либонь, там зібралася вся чортяча череда.

Ми сіли. Чортенята стали за спиною в батька.

— Поклади сюди шапку, — сказав чорт. — Це — застава.

Я зняв шапку й поклав її біля себе. Чорт посунув її до себе, я — знову до себе. Врешті чорт пересунув її трішки-трішки, вона лишилася посередині, але ближче до мене.

Я стасував карти. Чорт кидав карти швидко, чи то він так прудко думав, чи знав, що йому однаково випаде виграти. А чортенята за його спиною тупотіли ніжками, стукали ніжка об ніжку, підскакували й мекали тоненько. Й було чого їм мекати. Карта мені не йшла. Не набирав масті. Я налягав, напивав, перебрав майже всю колоду, а в кінці потягнув дві прості сімки. А в чорта — свої козири. В мене похололо в животі, й крижана бурулька — звідки вона тільки взялася — поповзла від шиї по спині, по жолобку між лопаток.

Щойно я програв, чортенята замакали, застрибали, а за вікнами знялося таке, хоч затуляй вуха. Там шурхотіло, гиготіло, верещало, й полум'я на свічці хилиталося туди-сюди.

— Погасите — грати не буду, — сказав я.

Чорт показав проти вікна волохатого кулака, й там трохи вщухло. Я почувався приголомшеним. Узагалі-то я граю легко, кидаю мислю сюди-туди, оцінюю і прицінюю своє становище, не вичікую, не перечікую, не жадоблюся, ниньки ж грав зовсім інакше. Сам не знаю, що зі мною сталося. Чорта не боявся, не почував його сильнішим за себе й знав, що це не той дідько, який затуляє в опари або топить у річці, а такий же картяр, як і я, ще й випивоха (як і я, грішний), видно по пиці, й табакур, знову ж як і я. А отже щось заважало мені зібратися на силі. Хотів перехреститися й посоромився — дідько подумає, що це я зі слабості. А він сидів задоволений, пика — неначе олією помащена.

Я стасував карти. Кинув одну карту, другу, третю... Чорт підхопив, підніс близько до очей. Либонь, він трохи недовбачав. І те знали його діти. Бо чортеня з білою плямою на лобі поворушило губами, чи то саме до себе, чи то підказуючи батькові. Я кинув ще одну карту, навмисне дуже далеко від чорта, він цапнув її ручиською, потягнув... Чортеня поворушило темними і витягненими вперед губами. Я відгадав: «Король бубновий».

Я й далі відгадував, які карти називали чортенята, й щодалі легше. Решту карт у чортових руках я знав. Але ж матінко: у нього туз віна, козирний і туз чирвовий, король бубновий і козирний, десять козирне ще й дві сімки, а в мене валет козирний і чирвовий, вісімка козирна і дві сімки. Походжу я вісімку, він поб'є десяткою, кине два королі, два тузи ще й накриє сімками. Походжу валета чирвового — він поб'є тузом чирвовим, а козирного поб'є козирним тузом, кине мені десятку, два королі і знову накриє сімками. Чортенята вже он плямкають від задоволення губами. А що коли я походжу козирного валета? Чорт — він такий же гравець, як і всі...

І я недбало жбурнув валета віно. Чорт побив його королем. На це я й сподівався. Тепер можна кидати валета чирви. Чорт поклав на нього туза чирви, й у нього на руках лишився голий бубновий король. Тепер я вже не боявся нічого — походить він дві сімки, я накрию козирними вісімкою і сімкою, жбурну останню сімку. Виграш!

Чорт походив мені короля. Я побив козирною вісімкою й накрив чорта сімками. В нього очі полізли рогом, а чорте-

нята замекали так жалібно, аж мені на мить стало їх шкода. Одначе й жаліти не випадало.

Ми грали, я й далі відгадував, які карти називали чортенята. Наступну гру виграв на нікчемних вісімках. Зібрав їх усі чотири, й коли нечистий наклав останню козирною сімкою — кинув дві сімки — одна була не в масть. Отако виграв знову. За вікнами засвітило й загуло погрозово. Друге, без плями на лобі, чортеня подало батькові мішка, він вдруге відрахував сто битих талярів. Я пожбував їх у куток, вони задзвеніли й лягли купкою. Чорта те здивувало. Чорт тасував карти й поглядав на мою сережку, було видно, що вона його дратує й непокоїть.

Тепер з мене ніби звалився лантух з просом. Я грав, як завше: баляндрасив, сміявся і в такий спосіб забивав памороки чортові, збивав його з думки. За третьою роздачею карт запитав несподівано:

— А в тебе хвіст є?

Чорт вирячив очі.

— Аякже.

— Для чого він тобі?.. За нього тебе легко вхопити...

— Така мода...

— Дурна мода. Ти ж його, мабуть, обкалюєш.

— Брешеш, — обурився чорт і нахилив униз руку. Тепер я сам побачив, які в нього карти.

— Таких гравців, як ти, по сім за цибулину, — не давав оговтатись чортові. — А по хвили: — Е, братику, хто їж ліпить на даму валета... Не по природі... У нас жінка знає своє місце...

— Пробач... — пробурмотів чорт. Микульнув очима, втік поглядом у карти. Засоромився.

Чортові довелося здавати знову. За вікном затихло. У нижній шибці зловісно поблискувало. Перестали підстрибувати й чортенята, вони дивились на мене з повагою.

— Отако, чорте, грав я колись з батюшкою. У батюшки повна рука козирів, як оце зараз у мене, а в нього — самі прості сімки та вісімки...

Чорт прийняв дві некозирні дев'ятки, бо подумав, що в колоді вже козирів немає. А вони, миленькі, були всі там, чорт приймав і приймав, і вже не міг утримати карт у руках. Він спітнів, важко хекав й, чи зумисне, чи незумисне, почав удаватися до ошуканства. Оголосив вісімку, а кинув дев'ятку. Я вернув йому карту. Він упирався, казав, що оголосив дев'ятку, я підвів очі до чортенят:

— Скажіть, хлопці, яку карту назвав ваш батько.

Чортенята шморгали носами, одне від хвилювання висунуло червоненького язичка, а я не давав старому чортові оговтатися:

— Скажи, а ти теє... з чортицею ще спиш?

— Хіба ж можна... при дітях...

— Та вони вже, либонь, самі під запаски заглядають.

Чортенята засоромилися. А я й далі вгадував по їхніх губах, які карти бере до рук їхній батько.

— Ех, оце б ще по чарчині, — зітхнув. — Може, хлопці принесуть?

— Ти ж не пияк.

— Не пияк, а люблю добру чарку... добрий тютюн і молодицю з товстими п'ятами.

— Пхе...

— А що ж ще маю любити?

— Горілка та тютюн забирають силу.

— Все наше життя — розтрачення сили, себе самого до висохлої шкіри, до жовтих кісток. Приходимо молоді, дужі...

— А ти — Сократ.

— Не знаю такого. Життя — це ковила по плечі, кінь розрива її грудьми, й тиква з скаженою, і тютюн, — викуриш люльку, а той дух тютюновий стоїть у степу цілий рік... І корчма при дорозі, в якій такі ладні, веселі дівчата...

— А вірність, а милосердя, а розум?

Я розумів, що нечистий шкилює, хотів пошкилювати й собі, та зненацька мовив серйозно:

— Так мало милосердя у світі. То що, по чарчині?

— Я не п'ю... — І очі в карти, — невпевнений, знічений.

— Го-го. Брехня. Немає такого чорта, який би не пив.

Чорт сопів, при тому видував з носа великі руді волосини, й те було неприємно.

— За картами не п'ю.

— Тоді твоє діло зовсім кепське, — й показав свої карти.

— Ти — костир шахрайський, — з лютістю прохрипів-промекав чорт, та так жалібно, що якби не завдавав мені картярського шахрайства, пожалів би його.

Чортенята заплакали. Я кинув у куток сто талярів, одягнув шапку. Хотів підвестися, але чорт вхопив мене за руку.

— Е, ні...

— Я виграв чотири рази. Якщо ти навіть виграєш останні два рази, то увесь круг все одно за мною.

— Хочу одігратися.

Я сміявся в душі над чортом — такий він був зобижений і збентежений.

— А за що батько сина бив? Не за те, що програвав, а за те, що одігрувався.

— Облиш свої жарти при собі. — Чортові очі горіли зловісно.

Я міг скінчити гру, але подумав, що тоді нечистий шкодитиме мені, може й зараз щось заподіяти, й погодився. Гра стала важкою й нецікавою. Чорт гнівався, зловісно бликав очима, але те й знай тасував карти. Виграв тільки двічі, а то все програвав. А мені масть ішла до рук, уже й чортенята посунули від батька, повсідалися на лаві й звідти злякано зиркали на мене, вже чорт міняв гру і так, і так, але йому не велося. Та й я... дайте похвалити себе хоч раз на віку... у картах зух. З виразу чортових очей, з сопіння, похрюкування щоразу здогадувався, яка в нього карта, лізти мені в прикуп чи ні, — того ніколи не можна видавати, яка в себе карта, — я плів кільця подвійні, потрійні, вдавав, що в мене карта погана, щоб чорт подумав, що вона в мене гарна, а вона в мене справді погана... Неначе той Мошко: «Якщо я скажу Хаїмові, що їду до Бердичева, то він подумає, що я їду до Житомира, а я таки справді їду до Бердичева». Я до свого Бердичева доїхав. Утомився й рішуче підвівся:

— Все!

Чорт трусився, чорт плакав, хапав мене за поли кунтуша — гравці, котрі програють, усі такі — жалюгідні, але я стояв непохитно:

— Закінчили. Хочу спати.

— Ну... Ще один раз.

— На твій хвіст!

Чорт зфрасувався, підхопився. Та так, що чоботи лишилися на килимі, а він зацокотів копитами. Він накульгував на одну ногу. Під копитами диміло. Вхопив чоботи, зловісно бликнув на мене очима. В дверях зупинився, одмінився увесь — став похмурим, грізним:

— Ти від мене не втечеш. Я давно пантрюю за тобою. Ще поплачеш...

Хряпнув дверима, боляче вдаривши по лобі меншого сина — чортенята кинулися за ним. На підлозі лишилися чорні зуглини від копит.

А я ліг на лаву, вже крізь сон подумав, що треба б поразувати гроші, однаке вирішив зробити те вдосвіта.

Досвіток проспав, прокинувся від грюкоту у вікно. Вже зійшло сонце, кімната наповнилася золотим світлом, кілька

променів грало на кахлях — на козаках та гарматах, й здавалося, що гармати плюються полум'ям. Свічка догоріла, стекла окапинами в просо, й там білів великий блискучий корж. У кутку було порожньо. Розім'яв закоржавілі онучі, взувся.

Я стояв на ганку, господар хати — на землі, наставив на мене колючу бороду.

— Живий!

Він і радів мені, й трохи аж досадував, що зі мною нічого не сталося. Виходило, неначе збрехав. Адже всі інші ночувальники втікали з хати ще звечора.

— Як бачиш...

— Хм... А були?

— Були. — Я видивлявся біля ганку. Слідів не видно ніяких. Тільки жменька свіжого посліду, схожого на козячий.

— Скільки?

— Звечора одно... чортеня. А тоді — троє. Батько з синами.

— І що ви робили?

— Грало в карти. На гроші.

— Хто ж виграв?

— Якби програв — не стояв би перед тобою.

— А де гроші?

— Немає. Мабуть, чортенята покрали, поки я спав.

Сонце так ласкаво, так приємно лоскотало мені обличчя, що я приплющив очі. Отако стояв би й стояв... А мені треба йти. Треба поспішати.

— І що вони сказали?

— Він. Старий чорт. Борода сива та колюча. Наче в тебе... Сказав, що більше не прийде.

— Більше не прийде! — в обвітраних, у червоних прожилках, чорних очах господаря цвіла синя радість, вона розтікалася по всьому обличчю, він аж помолодшав.

— Ніколи-ніколи?

— Ніколи. Перебирайтесь у дім.

Мабуть, ще жодного разу мене не частували таким сніданком, як того разу в хаті Ливона Красія — так називали бородатого господаря обійстя і порожнього будинку. Гречаниками та пампушками, і сметаною — хоч ногами на неї ставай — не провалишся, й салом, яке можна не різати, а брати губами, й смаженою голуб'ятиною, і всілякими пундиками; металася від печі до столу, а від столу до мисника господиня, сиділи на лежанці, повкладавши в рот пальці хлопчик та дівчинка, шелестіли на кучках попід лавами

качки та кури, які насиджували яйця — все припишло та слухало, як я працюю ложкою.

І напакувала мені в дорогу господиня пампушок, сала, пирогів з горохом, а господар притримав торбу й мовив:

— Залишайся ще на ніч. Варка зварить борщу на хляках. Гемонський борщ, у гетьмана такого не варять.

Сказати правду — мені кортіло залишитися. Такої сметани і таких пирогів мені ще не доводилося їсти. І я вірив, що борщ буде кращий за гетьманський. Але, облизавши ложку, подивився на шість зарубок на ній, похитав головою:

— Не можу. Пильна справа.

Красій умовляв і знаджував, а тоді вийняв з калитки, яку носив у поясі, п'ять талярів і поклав переді мною:

— Це тобі за сю ніч. А за ту, яка буде — ще стільки.

Гроші блискотіли знадливо. Я змів їх у долоню та поклав до кишені, одначе підвівся.

— Якби зміг, залишився б. Прощайте, добрі люди. Живіть у новій хаті.

Господар провів мене за ворота, ще й пройшов трохи вулицею, навіть тут не полишаючи надії вмовити мене перебути ще один день та одну ніч у нього. Зненацька він зупинився, нагнувся й підняв мідну монету в п'ять шагів, підкинув її на долоні:

— Ось бачиш, й прикмета на добру справу. Гріш знайшов. Недарма кажуть: хто рано встає, тому й Бог дає — на що я резонно відповів:

— Але ж той, що загубив, устав ще раніше...

Красій засміявся:

— Твоя правда.

Я закинув на плечі торбу й мовив:

— Трохи не забув... Ще, Ливоне, рогатий сказав, щоб ти більше не ходив до Одарки. А то він вернеться.

Ливон збуряковів, закашлявся, відвернувся.

— Та я ж... не часто. І звідки він?.. От лихо.

— Він знає все, так що шануйся.

— Та вже ж нікуди подітися, — зітхнув Ливон глибоко, неначе останнє змолів. Отаке життя: одному до повного щастя не вистачає пуда хліба до нового врожаю, іншому, oprіч власної малжонки, чужої молодиці. Виходило, що тільки в мене є все, бо немає нічого й ні за чим журитися. Хіба що за тими п'ятьма шагами, що знайшов їх не я, а Ливон. Але й то справа непевна. Ніхто з нас ніколи не знає, де знайде, а де загубить, якби знали, жили б інакше. Й знаходимо ми майже завжди менше, ніж губимо, та й рідко коли знайдене

йде на користь. Як у малому, так і у великому. Принаймні, втрати роблять нашу душу добрішою та спочутливішою до ближнього, тоді ми краще розуміємо нашого брата в нещасті, коли ж тільки знаходимо, досягаємо, беремо, стаємо надто самовпевненими та гордовитими, байдужими до чужих болячок і лих.

Поки я отако розмірковував, стежкою з сорочками, повішеними на коромисло, пройшла жінка. Висока, ставна, гарна на вроду, випинала високо груди. Погойдувалися сорочки на коромислі, погойдувала станом жінка — гінким, високим, — вона почервоніла й ледве відповіла на вітання. Розгубився й Ливон. Я зрозумів усе й також розхвилювався. Той стан вартий змагань з нечистим. І подумав, чи не залишитися... Але в глибині моєї пам'яті загули гармати, залунали голоси січових побратимів. Стріпнув головою, одігнав ману.

Дорога повертала праворуч, бралася вгору — там стояло три хати в гушавіні старих крислатих диких груш, відтак спадала донизу до криниці, у якій вода зовсім близько, а на цямринах лежав прибитий до тичини ківшик, я напився води й пішов далі понад річкою, по той бік річки зеленіла гора в кипінні верболозів, бузини, а вище — ліщини, диких яблунь, в'язовника, по цей бік розстилася широка долина, посеред неї під високими осоками дядько в жовтому солом'яному брилі косив лужок. Бриніла коса; коли він замахнувся, сонце зблискувало на ній срібними променями. Боже, подумав я, як це гарно вийти вранці й по густій росі, яка висить на травах золотим намистом, повесту ручку. Ми, українці, тільки вдаємо, що нам найкраще коситься шаблею, насправді ж ми сердобольні і дуже мирні, і наші руки самі липнуть до коси... і ось вже коса вжикає біля самої землі, валить у покіс буйне різнотрав'я, а ти ступаєш широко, міцно, і за тобою стелеться дорога, неначе проїхав віз, чоло під брилем зволожується, на плечі сідає «орел» — пітна пляма, вгорі заливається жайвір, і коли ти мантачиш косу, її спів перекликається з його. Перший покіс — зворотний — з обох боків — великий, важкий, усі інші — менші, сонце повільно котиться вгорі, воно також косить свою небесну оболонь, на кущі ліщини, де тільки-тільки закипіли білі бубочки горіхів, висить твоя шанька з обідом, а під кущем стоїть тиква з водою... А може, шаньки немає, обід принесе малжонка... Он вона, пере на кладці білизну в потоці. Спідниця закасана вище колін... Світку мій, які ноги!.. І рукава закачані. Й стан... Мене аж затрусило, і я пирхнув, неначе кіт...

Молодиця оглянулася. Та це ж та сама... Де вона тут узялася? Либонь, пройшла навпрошки, стежкою. Неначе переймає... Ми дивилися одне на одного, в її очах цвіла весела райдуга, мої губи усміхалися, я добрий з жінками, нехай і не красень, але знаю, що подобаюся їм (вони мені подобаються всі), я ніколи не беру нічого силою, і вона зрозуміла це й також усміхнулася... І розпросталася, її високі груди рвалися з сорочки назустріч мені... Така може народити цілий курінь козачат. То чом би, чом би... І Ливон уже не суперник...

Дорога тягнула мене, а мої ноги неначе приросли до землі.

І раптом з гущавіні:

— Дарко!

Я неначе пробудився. А тут ще по горі — далеко-далеко, промчали два вершники, вони оглядалися назад, на долину, і я одірвав ноги од землі. Ішов, і все сплуталося до купи — молодиця з високими грудьми, вершники, жайвір у небі... Мій страх десь далеко, в п'ятах, а життя — в серці, і я ні за чим не шкодую і ні на що не скаржуся, є — як є, славлю Бога, що бачу світ, що маю дужі руки та ноги, душу, не забруднену кіптявою, в яку світить сонце. Я не зганьбив себе й не зганьблю надалі, не зрадив товариства, не зраджу й нині, я прожив, як міг, і хоч зазнав неймовірних злигоднів, зазнав і щастя, нехай і солоного, але щастя бачити сонце, гарних жінок, мчати на коні проти вітру, рубати ворогів, пити оковиту і їсти пасхальні яйця. Я все це спізнав, і шкодувати мені ні за чим.

З вершечка горба оглянувся. І аж не повірив очам. Коли йшов низом, було село як село і річка як річка, а звідси вони здавалися оповиті чаром. Річка робила дві петлі, текла лугом, а далі селом попід горою, здавалася синьо-зеленою стрічкою — у вербах і лозах, — а хатки — поодинці й купками, біленькі, неначе крашанки на спориші, і широкий майдан посеред села, а на майдані залита сонячним промінням церква з дзвіницею. І маленька біла постать над річкою, ось вона розпросталася, дивиться з-під долоні на гору. Я зняв шапку.

Пообідав в Іванівці, повечеряв у Василівці на весіллі — добре повечеряв, свати були щедрі, молода — привітна, тілиста, пиката, ряба (а молодий, наче пагінець часнику, який недавнечко виткнувся з землі, тонкоший і тонконогий), вона розвеселилася й, хоч їй і не випадало танцювати, пішла вихилясом, і я тоді вдарив у закаблуки, аж курява встала на

точку, зачищеному посеред двору, і звинувся довкола молододі чортом, вона напирала на мене грудьми-паляницями, а я не ухилився і думав про те, що молодий робитиме з нею, я, може б, і впорався (напевне впорався), а він? І шкода мені було його, і аж кортіло стати йому в поміч, попередньо підливши йому в чарку, одначе те супроти моєї совісті, і спав я на прикладку соломи в хліві, де смерділо мишами і курячим послідом.

* * *

Потім я страшенно шкодував, що не лишився ще на одну ніч у Ливона, — зазнайомився б з Одаркою і мав би ще п'ять талярів, десять талярів коштує непоганий кінь, конем добувся б до Недайводи втричі швидше, тепер же в мене тільки п'ять талярів та копа й п'ятнадцять грошів жовніра, якого спровадив Дніпром до моря, не те що на румака, а й на поганого шельвага не вистачить. Й плуганюся я ледве-ледве — позбивав у збучавілих чоботях ноги — про таких ходаків кажуть: жене волом зайця, — а мені потрібно бігти швидше, ніж заєць. Й млію я душею, а зробити нічого не можу.

...Вже повіяло вечірнім туманцем з поля, а я все ще безнадійно блукав у Кілчені по ярмарковому майдану, що одразу за цвинтаром, і вже починав заздрити тим, які лежали під високими хрестами за базаром і їм вже не треба добуватися на край світу, не треба ні добрих, ні поганих коней, а я втомився, понабивав на ногах криваві мозолі, охляв і з тривогою кладу зарубку за зарубкою на дерев'яній ложці.

Ярмарок давно скінчився, останні ярмаркувальники вибиралися в дорогу, хуторянин в обідраній шапці скрушно зав'язував на возі мішок з непроданими поросятами, які мовчали — скричалися, двоє п'яних кумів усе не могли впрягти в гарбу диманів, гончар пакував у соломі на возі розставлені попід парканом горшки та макітри, двоє молодих циган пов'язали повіддям шестеро коней, свиснули й зняли пилюку над майданом. Це були останні продавці коней, я до них підходив кілька разів, торгувався, додавав до своїх грошей потертий кунтуш, але навіть найгіршого, безклубого коника не виторгував.

Засвітився вогник у корчмі біля мосту, покликав до себе. Корчма — стара, у розсадистій хаті, біля неї — шопа та хлівець, і шаленство бузків, які квітли неначе не перед добром, а мабуть, таки справді закипіли цвітом не на добро; по той бік мосту — інша корчма, нова, на дві половини,

з повіткою для коней, зі стайнею та коморами, де можна перетримати товар, не треба великого розмислу, щоб скласти думку: обидві корчми ворогували, нова підтинала стару. В корчмі було гамірно — після ярмаркового дня, брудно — господиня — сама, без господаря — у жовтому очіпку, з-під якого вибилася сива коса, либонь, уже давно махнула на все рукою, стояла за шинквасом і посоловілими очима водила то в той, то в інший бік, куди бігала босонога наймичка в короткій спідниці, розносячи кухлі з пивом та страву в полив'яних мисках. У корчмі пахло несвіжою рибою, сивухою, важким чоловічим потом. Корчма — це чутки, брехні й побрехеньки, вісті з усього світу, од тих, що цар венеційський проголосив війну цареві турському, й до дрібних, місцевих: у сусідньому селі пропала вода в криниці, на хуторі в Лосія вкрадено волів, а за селом бачили коня білого, який ночами ганяє по полях, — на нещастя. Якби старенькі стіни корчми могли говорити, вони б розповіли безліч гісторій про всілякі народи, війни, морові повітря, кривди та побоїська, шлюби вельможних панів краю і старців зі старчихами, либонь, вийшла б велетенська книжка, більша за Біблію. Он і зараз зух у лисячій, на три ріжки, шапці за пиво та вергуни розповідає посоловілим дядькам:

— Те море дна не має, а за ним живуть песиголовці, вони воюють з острянами, а як повоюють їх, підуть на нас.

Дядьки жахаються, підливають зухові у збитій на потилицю шапці пива.

Стіни цієї корчми чули ще й не таке. Але вони, тисячу разів обхлюпані горілкою, вином та пивом, мовчали.

Я замовив тарані, хліба та кухоль пива — дешевшої вечері не буває на світі. Пиво було прокисле, зате коштувало дешево. Я подумав, що дешевий товар ніколи не слугує справі статкування, у нашому селі жив дідич, який мав дуже гарний сад, але ніколи не з'їв з того саду жодного хорошого яблука, хорошої груші та сливи, а тільки падалицю, червоточ, падалицю продавали й на базарі, з'їдали і спродували одну червоточ — падала інша, й так до останнього яблучка, й доводилося продавати за безцінь, а зняти яблука та груші цілі, налиті живим соком, шкодували.

Чимало людей живе отако, падалицею, жодного разу не скуштувавши свіжого плоду... свіжого слова, свіжої любові, запеклої ярості і злости.

Чаділи в кутку люльками чумаки, брагарники грали в чуприндула, смикали один одного за засмальцьовані чуп-

рини, силкувався заспівати на полиці, на куманцеві зелений півень і чи то давився димом, чи то оглух від гудіння голосів, навкіс від мене потягував з кухля пиво — ніякої страви біля нього не стояло — циган, десь моїх років, у червоній сорочці та синій жилетці, з коротенькою нагаєчкою за поясом, поглядав на мене, усміхався, неначе знайомому. Я усміхнувся до нього теж — усмішка нічого не коштує, а чоловікові, либонь, приємно.

— Не купив? — сьорбнув циган пива й підморгнув. — Купило притупило?

— Притупило, — погодився я, а сам подумав: звідки він знає? Мабуть, запримітив мене на ярмарку.

— Давай відгострю.

— Яким чином? — Либонь, циган жартував.

— А таким... Є в мене коник...

— Де?

— Тута. Не продав на ярмарку... Тягнувся, тягнувся й не витягнув, — засміявся циган. — Хочеш побачити коника?

— Та в мене грошей...

— Хочеш побачити?

Мабуть, правду кажуть — на дурнях світ стоїть. Їх більше.

Несподівана надія загорілася в моїх грудях. Циган був такий добрий, такий чепурний — підголений, умитий — зроду не бачив таких циган, що я повірив у фортуна.

— Ходімо, — підвівся циган, і я залишив на столі підвечірок та подався за ним. Уже посутеніло, сірі тіні від осокорів прослалися по подвір'ю, гемонськи пахли бузки, присипали цвітом останню недовіру. Циган шаснув у хлівець і вивів коника під попоною. Боже, що то був за коник!.. Тугий, як струна, щоправда, масті якоїсь невиразної, а може, то вечір перемішав усі фарби, неначе печений, копитця в бабках тонкі — такий може скакати хоч і цілий день. Циган хапав коника п'ятірнею за ніздрі, тріпав за гриву, гнув шию, задирав йому голову. Коник легенько відбрикувався, відступав, як те й роблять міцні, не норовисті коні.

— Правлю не дорого. Вісім телярів...

Я сапав, неначе після верстового пробігу. Справді, це неймовірно дешево, але й така ціна не по мені.

— Немає в мене стільки... Немає...

Я трохи не плакав. Убив би цигана, задушив за цього коника.

— Жаль... Коник добрий. Думав — купиш.

— Не пошкодував би... Але...

— Сподобався ти мені... Шкода...

Й потягнув коня в хлівець, а я, повісивши голову, потюпав до хати... Вже ступив на поріг, коли мене ще раз покликав циган.

— Ей, ти, вернися... — Він знову вивів коника... — Поглянь... Неначе огірочок. Оддам за сім.

— Не ятри, чоловіче, душу, — запросився я. — Немає в мене й семи. Шість з хвостиком... Ото все.

— Жаль... Ох, як жаль, — зітхнув циган. — Що ж, доведеться оддати комусь іншому. Такого коня...

Я махнув з досади рукою... Але циган завернув мене втретє... Він стояв у дверях хліва й тримав у повіді коня.

— Гарний ти чоловік. Полюбився мені... Жалітимеш коня, по тобі бачу. Не хочеться оддавати якомусь харцизові... Скільки в тебе є?

— П'ять і дві копи... Себто трохи більше шести...

Циган довго мовчав, світив очима до зір.

— Ех, де циганове не пропадало... Уподобав тебе... Катма... Пропав Хома. І дала б, і боюся, що мама скаже... Все не наше, тільки гріхи наші... Гроші, молода жінка та бистрі коні — то лихо. — Сипав і сипав приказками. — Одне лихо оддаю, друге беру. Давай гроші... З кунтушем. Отако-о. Я й не рахую. Давай полу.

Й передав, як то й ведеться в такій справі, повід з руки в руку через полу жупана.

— Літай, вітер доганяй... Згадуй цигана Гната. Впав я, як галушка в окріп... Дурень гадає, а розумний робить. В'яжи коня та підемо вип'ємо могорич.

Я збив назад коня, прив'язав до ясел, ще й помацав рукою за драбиною — там було сіно. Ще не вірив своїй удачі, стояв, обамбурений радістю, мені кортіло вивести коника й одразу ж, цієї хвилини, гайнути в ніч, будити копитами сонну дорогу, жахати поснуле птаство на вербах, летіти й летіти... Але треба запити могорич. Боже, яка удача мені трапилася, який славний чоловік цей Гнат!

Я так зрадів, що забув у дверях пригнутися й торахнув лобом об верхній одвірок, аж мені свічки засвітилися в очах. Потер лоба, прийшов до тями, подався до хати. Мені в подив — цигана в корчмі не було. Пройшов туди, заглянув сюди — немає. Вийшов надвір, погукав — тихо. Десь оддалік тупотіли копита. Вони й розбудили в мені тривогу, кинувся до хлівця, пірнув у темряву, наставивши поперед себе обидві руки, і вперся ними в кінське черево. А далі намацав попону. Хух, коник на місці. Відв'язав повід, потягнув за собою. Він ішов неохоче, ледве витягнув його в двір. Уже геть стемні-

ло, шпак виспівував на в'язові за синицю, се такий зух, що втне за будь-якого птаха. Навіть у п'ятні я побачив, а може, скорше зрозумів, що це не той кінь, якого мені показував циган, ще раз помацав руками й намацав під попоною гостру, неначе ніж, хребтину. А далі моя рука заграла по ребрах, по вгнутих клубах. Ще подумав, що, може, помилився, кинувся в хлів, в один бік, у другий... і повалив лісяну стіну. Тоді я зрозумів усе: задня стінка хлівця була тільки прихилена. Я аж заскрипів зубами... А по хвилі розсміявся не веселим, а все ж рятівним сміхом. Чортів циган! Бісів циган, сучий син! Отако одурив, та ще кого, мене! Білокобилку, січового характерника, бувальця, який сам кому хоч натре в ніс перцю, кого хочеш обведе довкруг пальця, погне там, де не сіяв. А він же, клятий циган, сказав: дурень гадає, а розумний робить. Се він мене мав за дурня. Мене! А що ж, таки правда: на дурнях світ стоїть. Отож, робити нічого, після програного бою кулаками не махають. Піду я та довечеряю, такого «громака», либонь, не вкраде ніхто.

Довечерював уже в присмугі.

...Гаразд роздивився на коня вранці. Це було коняче диво, потвора, котра мала більшу схожість з псом, аніж з конем. Величезна, наче коробка, голова з велетенськими вухами, які обвисали в обидва боки, гостра, неначе стулена з двох шалівок, хребтина, збитий лівий клуб, криві, з порозбиваними копитами ноги... А ще ж мала та тварина норів... Розтулити їй рота й вправити в нього вудила не було ніякого способу, одягнути гнuzдечку також, кінь тримав голову високо-високо (якщо ж ішов, то нюшив біля землі, неначе мисливський пес), путати не давався, йшов, коли хотілося йому, а коли не хотілося, зрушити його з місця не могла ніяка сила. Одначе на тому я також трохи знався. Але вже на перших кілометрах понабивав на сідниці вовчків, що їх ніколи не набивав і в дитинстві. Хоч і зробив собі з мішка сіделечко, натопокавши мішечка травою, підкладав його під себе. Боліли (не було стремен) ноги, мішечок часто зсовувався. А ще кінь виявився кувачем — у бігові діставав задніми копитами передні, виклацував, неначе на цимбалах.

І все-таки посувався я значно швидше, ніж раніше. Та виявилось, що з тим конем проклятий циган продав мені біду. Свого туговузда я напасав по пастівниках, вигінцях, при дорозі — трави йшли в ріст, молоді та рутв'янозелені, — напасений, коник тюпав і зовсім не кепсько, проте дрімав на ходу й дуже низько опускав голову, я боявся, щоб він її не загубив. Ну й вигляд мав я на своєму румакові! Під'їхав до

ставу, подивився на власне відображення у воді і вхопився за живіт. Одна потвора верхи на другій.

Проїздив Кобеляки, де саме галасувала якась сходка, зупинився, аби напоїти з шинкової кринички коня, й зненацька зі сходки випав якийсь дрібненький чоловічок з жовтими очима, вчепився в мене обома руками й загаласував:

— Держіть злодія!

Я намагався відкараскатися від жовтоокого (либонь, хворого на жовтянку) чоловічка, відірвав його руки від свого жупана, але він вчепився в повіддя й не переставав галасувати:

— Він у мене коня вкрав. Це мій Савур.

— Який там Савур...

Чоловічок знову повис на мені, довелося його турнути. Але нас уже обступили, перетяли мені шлях до втечі, чоловічок схопився на рівні і впився в мене, як кліщ, і тузував, і копав ногами, й намагався вкусити. Копнув і його... Гидка справа — бійка, я також налився гнівом, бо незнайомий мені хуторянин окрім того стверджував, що я никав біля його хутора й викрав його коня. Та коли б никав, то хіба б викрадав оцю поторочу?! Ми вовтузилися довгенько, мене порятувало тільки те, що дядько був не кобеляцький, його, як і мене, тут мало хто знав, інакше сходка втоптала б мене в порошок, хто не знає, як люто, швидко, без суду побивають конокрадів. Хатнього злодія можуть побити, того, хто вкрав снопи або сіно, заб'ють у колодки, можуть навіть заплести його голову в тин, а з конокрадом, а також бортним злодієм розправа коротка — перший помирає під киями, другий — у зашморзі на сосні. Але я божився й хрестився, що не крав коня, і божився та хрестився хуторянин; ми вимахували руками, неначе вітряки крильми, підскакували, то, мабуть, було смішне видовисько («Три дні шукаю Савура, прийшов на вашу сходку, може, хто з вас бачив»), й селяни не знали, кому доконечно йняти віри. Савка таки вкусив мене за вухо, і я деменув його під ребра, й нас аж тоді розборонили, відтягли Савку та вхопили мене за руки. Підійшов отаман і сказав, щоб нас обох закинули до секвестру, йому зараз ніколи займатися цією справою. І нас одвели до зборні й турнули до льоху, не поміркувавши в той бік, що ми можемо повбивати там одне одного. Одначе я не збирався вбивати Савку. Я швидко оговтався, при звичаївся до мороку — згори, неначе крізь молочну цідилку, пробивалося ріденьке, жовте, неначе сирівець, світло, дірку забрано

ґратами, цюпа — цегляна, тісна, колись вона була звичайним льохом, а тепер слугувала до тюремного в'язання, в ближньому від дверей кутку лежала купа соломи, якась шматина. Ми обоє стояли, — я майже діставав головою стелі, — я мить подумав, підняв шматину, яка виявилася вовчою шкурою, й кинув її в другий куток льоху, сам опустився на соломі. Савка ще довго чипів біля дверей, затятий, запеклий, озвірчений — сопів і щось бурмотів під ніс. Мене він боявся, вважав лиходієм, і то не малим. Потім, коли він сів, я підійшов до дверей, обмацав, вони вже підтрухли з одного краю од вогкості. Якби біля них посутужити, то може б, вдалося й висадити, але хтозна, чи є по той бік варта, та й Савка зарепетує.

Спробував заговорити до нього, розказав, де і як здобувся на коня, але Савка мовчав, тільки буркнув:

— Я тебе бачив біля хутора.

— Дідька лисого ти бачив біля свого хутора, — й пошкодував, бо ж лисим таки був насправжки я. За інших обставин я наплював би на цього коня-шельвага, нехай він везе його хоч на цвинтар, але визнати коня Савчиним — лишитися в цій цюпі надовго.

Сплигло на гадку, що отакий холерний чоловік може навіть спробувати придушити в сні, хоч що він з того матиме, oprіч лиха самому собі, але, зрештою, в світі є всілякі люди. Найдужче ж мене долягало, що трачу час на оце нікчемне сидіння, а десь там, на вкutanій порохом димом Хортиці, мене чекають з військом січові побратими, вони поклали на мене увесь свій відчай і всю надію. І ще невідомо, як скінчиться ця несподівана справа, в світі чимало справ починаються з нічого, а закінчуються лихом.

Сіра ганчірка над головою переткалася в чорну й після довгої ночі знову виткалася в сіру, а ми все сиділи, ніхто по нас не йшов, ніхто нас не окликав. Я кілька разів підходив до дверей, грюкав у них кулаками, той гуркіт одлунював у цюпі, й тільки раз з того боку обізвався голос:

— Догрюкаєшся до колодки. Немає отамана, поїхав...

Немає отамана... І немає нічого гидшого за наші сільські цюпи. В'язнів у них має втримувати громада, а вона скупа й байдужа, шкодує свічі, шкодує кришеника сала, Савці якийсь далекий кум таки приніс заживку, а мені осавулець тицьнув сухого окрайця. Ще й через те до нас така увага, що ми — ніби крамольники й ніби не крамольники, справжнім супостатам, зарізякам сердобольні бабусі та пісні мироносиці приносять обіди та вечері, рятують тих людовбивць від

голодної смерті й спасаються самі, а до нас нікому немає діла. Може, придушити Савку та хоч гарно поснідати? Сміх і гріх.

Їсти хотілося немилосердно, — правду кажуть: голодне черево і зі сну будить, я посунув ногою Савчину торбину:

— Поїж... хтозна, скільки нам тут сидіти... Й мені вділи...

Савка мовчав.

— Може, там щось таке, що може закиснути?

Савка відказав сердито:

— Вдавися...

Я витлумачив це на свою користь. У торбині був кришеник сала, огірки, цибулина та малесенький шматочок ковбаси. Гриз огірки, гриз цибулю, ковбаса пахла смачно, Савка засовався на соломі, я простягнув окраєць хліба з ковбасою, але він одвернувся.

— Дурний. Нас обох повісять, поїж перед смертю.

Жарт не вплинув на нього.

Та й мені самому було не до жартів. Звичайно за інших обставин не кепсько б і полежати в цюпі, нехай і на отакій патерусі, принаймні за шию не капає, і можна виспатися, але ниньки кожна прогаяна днина це мовби надгорілий фітіль до бочки з порохом, на якій сидиш. Я дедалі дужче втрачав спокій, і вчувалися мені ревиська гармат, і скрегіт шабель, і крики та стогони. Що про мене думають побратими! Та якщо я не приведу вчасно Недайводу з кіннотою, мені й жити на світі не можна.

Ми найдовалися — я на солом'яній патерусі, а Савка на вовчий шкурі, ще день і ніч, і аж наступного дня по нас прийшли райці.

Не знав я, сміятися мені чи плакати, надто поважний суд займався нашою дрібною справою. На лаві, покритій килимом, возсідав сам полковий суддя, котрий прибув з Полтави, поруч нього — кобеляцький отаман, на незасланій лаві — троє лавників, за невеликим столиком збоку — писар, ще й кілька райців за його спиною, всі при ділі, всі поважні, урочисті, щоправда, виявилось, що справа о клячі є не головною, нас привели зарані й заштовхали в куток, спершу розглядали справу о збавленні панянства: багатий, дуже багатий козак Сміян, що тримав на базарі пивну комору, де торгувала його малжонка, випивши в тій коморі два корячки пінної та кухоль пива, прийшов додому закусювати пирогами з квасолею та яйцями, подавала пироги молода наймичка Паська, й чи надто вже вихляла станом, чи вельми

шумувала панові Сміянові в голові пінна, злапав він Паську та повалив на ліжко, Паська кричала на гвалт, що вельми важливо, без такого крику справа до розгляду не береться, те чули дві сусідки, в чім і посвідчили, а дошпетні в цьому ділі, достойні шани та віри гідні дві куми Литовка та Вербилиха встановили «по знаку», що збавлення панянства сталося. Цього не заперечував і сам Сміян, чорновусий, гарний на виду, вже не молодий козак, він сидів, неначе на гарячій пательні, не знав, куди подіти очі, куди сховати руки, крутив у них незапалену люльку, хилив буйну голову, й хто зна, що його долягало дужче, власна нестатечність, сором чи кара по тому. Мабуть, сором, у нього вже й діти майже дорослі, і он скільки напхалося в хату далеких та близьких родичів, сусідів, ще й не всі втовпились, декотрі заглядають у вікна, тупцюють на подвір'ї — їм теж усе чути... А Паська — носата, мура ще й криворота, зовсім не тратилася, крутила головою на всі боки, і я не витримав та кинув: «Та мені, коли б ще платили за те панянство, то я б його не взяв», — чим викликав сміх у громади та невдоволення в суддів.

Суддя наказав писареві подивитися в Право, той довго гортав товсту затріпану книгу, відтак щось читав про себе, ворущачи губами, а далі проголосив: оскільки оний шкодник козак Павло Сміян, поставлений на праві й правом переконаний, висвідчений людьми віри гідними в позбавленні панянства наймички своєї Паськи вличений, і сам одказу не вчинив, за оний вчинок і запобігаючи в подальшому такій сваволі за сто дев'ятим артикулом «права» має бути слушно на горло вскараний.

На мить запала така тиша, що було чути, як в одного з лавників буркоче в животі, а далі почувся жіночий зойк — то скрикнула Сміяниха — й почулися плач та лемент численних Сміянових родичів і челядників. Мабуть, він таки був не кепським чоловіком. «Судіть за нашим християнським звичаєм, а не за чужинецьким!» — гукали з розчинених сіней. Совався на лаві, неначе вона пекла його, отаман — адже випив у Сміяна не одну квартиру на свята та в будні, шепотілися на покуті піп з протопопом, по тому піп звернувся до судді:

— Взиваю о милосердді!

А плач і стогони й далі гойдали хату, і ревисько стояло неймовірно. Всім було шкода хазяйновитого козака.

Суддя ще довго мовчав, я бачив, що він навмисне розтягує цю мить.

— А ти, Пасько, прощаєш вину панську?

Довгоноса, з муратинням довкола носа, Паська відказала, не підводячи очей:

— Як люди...

— Отже, — провадив суддя, — маючи респект на всі попередні літа, зважаючи на прохання шкодуючої сторони та поневаж просить нас вся чесна громада села Кобеляки, суд дарує Сміянові смертну карність, звільняє від кари горлом і наказує ту вину осумовати так: оную Паську, котра домагається skutечної справедливості, за вчинену їй шкоду нагородити з Сміянових добр (при цих словах писар підсунув папір і далі швидко записував): овечками двома, які сама вибере, подушками, плахтою, трьома сорочками, поясом штучковим і хлібом, скільки по Спасові нажне собі за день на Сміяновій ниві; оному Сміянові заплатити вину панську, а судді за його труди дати волів чотири, овечок шість, отаманові рушницю з рогом і жупан синій, писареві трупесків, себто речей дрібних, на шість кіп.

Сміян і його родичі радо погодилися з тим, дякували судді. А я собі подумав: правдивий суд і славетний суддя, миршавий з вигляду, з чубом, неначе перепріла солома, з вусиками-пацьорками, схожими на обшмульгані вервечки, і такий дошпетний у розмислі та присуді. Цей не пропадає. О люди, люди... Не лихо, коли трава забиває траву, а коли бур'ян жене понад нею вгору?.. Який присуд винесе він мені та Савці? Адже в нас на двох тільки поганенька шкапа.

Після такої важливої для всіх мешканців Кобеляк справи, як Пасьчина, наша дрібна не мала в їхніх очах гідного пошанівку, й частина їх вийшла. Проте, щойно почали її попірати, вона вкинула суддю та лавників у глибоку задуму й навіть непевність, як бути: одводяться і той, і той. Я вирішив триматися однієї стежки (і вже обмірковував, як по ній іти): це мій кінь і квит, усілякі посилення на циган викличуть у шановного суду недовіру до мене, отже, був готовий заприсягнути на Євангелії та хресті, що коня не вкрав. Савка також виявив готовність скласти присягу. Він поставив двох свідків, один був п'яничка Хабло, маленький, як кулачок, чоловічок з довгою, до пояса, бородою, другий — статечний господар Захар Голуб, поважний і сповнений власної гідності. Першим свідчив Хабло, він торохтів, як порожня коробка, те й знай божкався і казав, що знає цього коня з лошати, пам'ятає, як воно вибрикувало, і їздив на ньому часто, возом та верхи, й навіть останнім часом... Судді морщилися з того торохтіння, й, врешті, суддя зупинив Хабла. А я попросив

поважний суд дозволити мені запитати Хабла, й коли мені дозволили, сказав:

— Коли ж і куди ви їздили на цьому коневі верхи останній раз?

Хабло закліпав рудими повіками і бовкнув:

— На базар.

Я знизав плечима. Переглядалися й судді: чого б то Хабло їздив на базар верхи, та ще на такій хребтині. Та й Савка не дав би йому коня. А я перемовчав і правив далі:

— Якби ви їздили верхи на цьому коневі, то понабивали б на своїй гузниці вовчків, як я. Можу показати. Нехай покаже і пан Хабло.

Судді бридилися.

— Не треба.

— Ну, тоді нехай свідок скаже, який в цього коня гандж.

Савка робив Хаблові знаки, доторкався рукою до руки, але Хабло смикав сам себе за бороду, та так нічого сказати й не міг.

— Який гандж?.. Який гандж? Немає ніякого ганджу.

І тоді я сказав:

— Цей кінь — кувач. Він у бігові дістає задніми копитами передніх. І ще скажіть, панове судді, чи схожий я на такого, щоб крав отаку нікчемну клячу. Та вже б... — і прикусив язика.

Судді вчинили Хабла не гідним віри й одвели його свідчення. Тоді розгубився й Захар Голуб, почуваючись непевно, мимрив:

— Як подивлюся спереду, то неначе Савчин кінь, а подивлюся ззаду...

— А ти хвоста піднімав? — запитав я.

У зборні зареготіли. Суддя свою посмішку сховав у вуса. Одвів і Голубові свідчення, а кого поставити винним, не знав. У таких випадках суд має дати на пробу обох — позивача й позиваного, на пробу до трьох разів — розпеченою шиною або дибою. Мудрий суддя й виніс такий присуд. Але отаман і лавники не хотіли приставати на той рішенець, бо він надто жорстокий: шкапа — й тілесні рани, після яких людина може померти або лишитися на все життя калікою... Звичайно, було б найкраще, якби або я, або Савка не вчиняли одказу, визнали свої попередні твердження помилковими, тоді б судді наказали вибити винуватця киями або, принаймні, оддати на волю шкодуючої сторони, знявши з себе гріх за тяжку кару. Я не міг допомогти їм, хоч це було й легше за пробу

шиною, одначе й після кийв я довго не зможу йти. І не міг признатися, куди йду, чию волю сповняю. На мені жупан надвірного козака, пошарпаний і замицьканий, і ніякої подорожньої грамоти в мене немає.

Поки судді роздумували та радилися, я вирішив спрямувати суд на іншу стежку. Пам'ятав, що Савка цілу добу валявся на вовчій шкурі.

— Панове чесні судді, — мовив поштиво, але впевнено. — Адже не важко визначити, чия це скотина. Вона стара й мусить впізнати господаря. Накажіть привести коня, до кого він піде, той і його господар.

Судді визнали слухність моєї ради й наказали привести коня. Його прив'язали до плоту, а ми всі вийшли на ганок. Сонце вже височенько піднялося над розкішними кобеляцькими садами, на молодій черешні яріли ягоди, поміж листям поблискували тугі бубки зелепух, одначе на всьому — на хатах, садах, траві попід плотом лежала печать якогось туску, чи то від порохні, котра висіла в повітрі, чи від спеки, цей туск пробився мені в душу, стало сумно, дратували й погляди роззяв, котрі завжди збігаються на такі видовища — декому не дай їсти, а дай побачити чуже приниження, а коли ще візьмуть когось на пробу, то й зовсім свято — а сумно від мертвотності світу сього, в якому маю борсатися, спіткнувшись на рівному, хоч покликаний для іншого — потинати ворогів, веселитися та веселити інших.

Безневинний кінь стояв, прикро прив'язаний до тину, зронивши голову-коробку та відмахуючись хвостом від гедзів. Першим до коня рушив Савка. Він ішов до нього, широко розставивши руки, прицмокнув губами й кликав: «Кос-кось-кось. Савуре, кось-кось». Забачивши Савку, кінь потягнувся до нього, заіржав, та враз шарпнувся, неначе від нечистої сили, трохи не повалив тинок. Він і далі панічно задкував від Савки, бив копитами.

— Годі, — наказав суддя. — Йди ти.

Мені вдалося вкоськати гнідка, заспокоїти, але й до мене він не виявив великої прихильності, здригав поїденою оводами холкою, косував. Він сам вирішив нашу змагу. А вже мудрий суддя довершив:

— Високий суд зважив на прохання сторін, які обидві вважають себе повідними, і вволив їхню волю, та поневаж кінь не визнав у жодному позивачеві свого господаря, суд, дотримуючись скутечної справедливості, поступаючи подлуг права посполитого, постановив відмовити в позові обом, а шкапу взяти судді у відшкодування його трудів.

Сотник чомусь зітхнув і запитав:

— Навіщо тобі така шкапа?

— На чоботи, — відказав суддя, свідомий свого високого уряду та власної «скутечної справедливості».

* * *

Польний гетьман лежав хворий — поїв кав'яру та карасів смажених, й чи то кав'яр був несвіжий, чи карасі якісь не такі — з козацького озера, — він заслаб на живіт і за два дні вгуцав стежечку від намету у верболіз. Туди біг притьма, звідти його несли попід руки, охлялого, а тим часом двоє регіментарів — Малиновський та Пиво — не доходили згоди по налозі на козаків.

— Треба йти з гори, — наполягав Малиновський.

— Треба напирати від води, — стояв на своєму Пиво.

Човпіли на горбку, неначе півні, котрі ось-ось мають зчепитися в бійці. До того й хилилося. Високий, сивий, з шляхетним обличчям, у потьмянілому панцирі Малиновський запалювався дедалі дужче, вимахував трипалою правою рукою перед обличчям Пива:

— Маємо вести інкурсію по Александру Македонському...

— До дупи Македонського... Увесь згірок вицільений козацькими гарматами...

На Пиві — блискучий, окований сріблом панцир і кіраса з павиним пір'ям, яким бавився вітерець, і це вельми драгувало Малиновського.

— Що ти там тямиш...

— Уже ж більше за тебе...

— Я сенатор...

— Тобі бути козячим пастухом, а не сенатором.

— Що? Нікчемний холопе... Я уродзоний шляхтич...

— Ти такий уродзоний, як я турецький цісар. Виколав вітцеві кості, помив у калюжі, та освятив їх у костелі. От і уродзоний...

— Я хрещений у Кракові, в королівському костелі... Сам король дослухається до моїх порад.

— Твої поради такі мудрі, як оця дуля, — і тицьнув невелику, але добре загогулену дулю під довгий шляхетний ніс Малиновського.

Малиновський сіпнувся, але з трьох пальців, без великого та вказівного, дулі не скрутиш.

Отож наступали кожен окремо, спочатку жовніри Малиновського, далі — реєстровики Пива. Жовніри сипонули

з Дурної скелі, сподівалися сягнути козацьких шанців вмах, бігли з галасом, свистом, але їх зустріла козацька картеч, важкі чавунні ядра кресали по скелях, і в повітрі захурчали уламки заліза та каменю. Те хурчання, той вереск металу та каменю були страшніші за свист самих ядер, вони притлумили звияжні погуки, застрашували, гасили відвагу. Жовніри присідали за скельками, стріляли звідти по шанцях, але козакам великої шкоди ті постріли не завдавали. Жовнірська лава розсипалася, несла великі втрати.

А тим часом реєстровики та надвірники Пива пробігли по піщаній ріні, якийсь час їх ховав від пострілів високий берег острова, й виметнулися перед шанцями. Козаки вдарили дружнім випалом, встигли вистрілити ще двічі, реєстровики сягнули рову та низенького, заплетеного по валу тину й навіть повалили його. Там зав'язалася люта січа, козаки оборонялися ратищами, шаблями, друга та третя лінії й далі заряджали рушниці і смалили просто ворогові в обличчя. Й ворог не витримав, похитнувся, кинувся у втечу. Козаки стріляли навздогін.

...По тому Бурий спустився з старшиною в Чавунову балку, де лежав увесь припас, постукував ногами по повних та порожніх бочках.

— Бережете ви, пан-молодці, свої шаблі, бережете. І вважаєте, що куль можна наліпити з глини. Куль до гаківниць у нас залишилося шість бочок, до шмагівниць — ледве чи й три набереться, куль залізних — п'ять бочок, олов'яних — скільки там, Веремію? Трохи більше тисячі?.. Бочок пороху — шістнадцять, олова — три штуки, шроту залізного до гармат — дві бочки, і ядер... Ну, скільки тут? Штук триста, не більше.

* * *

Біло, жаско, дурманно цвіте бузина. Вона тут скрізь по згір'ї понад ставом, поміж дикими яблунями та грушами, буйна, висока, восени, коли сільські молодиці приходять рвати ягоди на кисіль, то беруть з собою ослінчики, щоб дістатися до важких чорних кетягів, а то й доводиться нагинати, ламаючи гілки, декотрі й не нагнеш — завтовшки в голоблю. Подекуди бузина поспліталася в такі хащі, що там і кіт не пролізе. В темні хмарні ночі в тих хащах щось нявкає або стогне болісно, в такі неспасенні ночі велике чорне колесо старого млина на два постави саме по собі зрушується з місця й починає крутитися та обертати жорновий

камінь і піднімати обидві ступи. То чорт товче й меле собі тютюн. Удень він спочиває в бузині, в холодочку, то його дерево, його царина.

Вдень вода працює на Махтея Ворона, вночі на нечисто-го, який до печайки в горлі не любить Махтея і вряди-годи завдає йому всіляких капостей. Не любить за те, що той повирубував бузину біля млина, за те, що пече в млиновій печі сало — кому не відомо: свинина чортові огидна не менше, ніж татаринові, за те, що Ворон щільно забив дошками одне з двох млинових віконець на верхній палубі, те, яке на став, раніше чорт сідав опівночі біля того віконечка й дивився, як купається у ставу Біла Панна, як стискає сама собі високі перса, і млів, і захлинався жагою, а тепер не видно ані лисого дідька, а ще не любить за неймовірну скнарість. Коробок у Ворона дві — одна для засипки зерна, друга — для мірчука, вона хитра, з подвійним дном, але виплетена так, що те друге дно не помітне; за горілку, яку продає помолцям, — а без того який ти мірошник, хто привезе тобі зерно — бере вдвічі дорожче, ніж монастирський шинкар, двоє котів, які живуть у млині, худі й світять од голоду очима, і навіть обміт — рудий, навпіл з пилюкою та остюччям, він не оддає свиням, а пече з нього коржі-загребі. Кілька разів чорт залишав у дучках собі закур на завтра, але Махтей щоразу його знаходив і забирав.

Одначе чорт терпів Махтея Ворона, жодного разу навіть не налякав його по-справжньому, боявся, що Махтей покине свого млина — розбере на дрова (ще гірше — на свинарник) або спалить, а зручнішого для себе місця чорт не бачить на сто миль навкруги. Вони зустрілися один тільки раз: мельник загаявся, молов пшеницю для пана Тихорецького, — гроші взяв наперед, пообіцяв змолоти до неділі й не впорався — завтра неділя, а чорт уже прийшов з своїм клуночком, і вони спіткалися на млиновій палубі, мірошник посоромив пізнього помолця («Хто в таку пору ходить») і сказав, що молоти не буде, але чорт і не наполягав, навпаки, вийняв з кишені пляшку, сіном заткнуту, й почастував мельника, а потім запропонував помінятися на люльки. У Махтея люлька звичайна, у чорта — срібна, вона так і вигравала проти місяця, й Махтей погодився і випив ще дві чарки, а тоді до самого ранку боровся з сухою вербою на греблі, а вранці захотів закурити люльку, поліз до кишені... й вийняв звідти велетенську костомашу. Й на той свій жарт чорт шкодував, бо Махтей кілька днів не приходив до млина.

...По той бік ставу в місячному сяйві мріло сонне село, хати присліпуватو мружилися супроти місяця, далеко на заході горіла над землею червона мітла, горіла вже цілий тиждень, сходила з місяцем і заходила, люди казали — на біду, верби на греблі гойдалися, наче п'яні, — одна туди, друга сюди, а греблею важко плуганилася постать у плескатій, опушеній колись добрим тхорячим хутром, та вже облізлій шапці. Жовнірську горлатну шапку Семен віддав у шинкові за вечерю та сніданок, натомість отримав ось таку. Вчора йому пощастило — трапилися хуршики, які взяли його з собою, і він усю дорогу платив їм баляндрами та співом — мав добрий голос і любив поспівати; а сьогодні цілісінський день збивав чобітьми пилюку й притомився, приморився, охляв. Його увагу привернув плескіт млинового колеса, він повернувся до млина й вийшов на палубу. В млині не світилося, це присмутило Білокобилку, він знав, що іноді млин меле й сам, мельник завдасть у кіш кілька коробок жита або пшениці, сам іде спати, однак таке трапляється рідко, хороший господар млина не покине, він підійшов до дверей і тричі грюкнув кулаком у пересохлі дошки. За дверима зашелестіло, далі почувся якийсь цокіт, вони прочинилися до половини, і в них з'явилася темна пика.

— Ти й сюди прийшов!

— Позапозаминулу ніч — ти приходив до мене, а тепер я — у віддяку.

— Не хочу мати з тобою справи. Мене немає. Згинь.

Двері грюкнули біля самого Семенова носа. Й одразу зупинився млин.

Робити було нічого, село спить, в хату такої пори ніхто не впустить, доводилося вкладатися на голих дошках. Добре, що теплі, ще не вичахли після спекотного дня. Втомлений, Білокобилка спав неначе вбитий. І вже не чув, як тихо скрипнули двері й тихенько, ледь-ледь поцокуючи копитами на сходинок, з палуби спустилася темна постать і шаснула в бузинові хащі, як звідкілясь узялися на греблі дві відьми, вони оддавна не могли поділити одного рогатого каваліра, сукали одна одній дулі і обсцикали одна одну, як прилетів на млин і сів велетенський пугач та затужив-заголосив на все поле.

Прокинувся Білокобилка рано, його розбудило поскрипування та помукування — приїхали перші помолці. Вони виїждять з дому серед ночі, приїжджають удосвіта. За першою паровицею приїхала друга, приторохтів драбинчатим возом парою крижастих салотрясів хуторянин, скрипіли

ярма, дзвеніли занози, погукували господарі. Пускали в долинку на сиву від роси пашу волів, і вони смачно, зі скрипом голили її пружними губами, хуторянин путав коні, сердився: «Ногу, приймись, ногу, кажу, не напасешся», над лугом сивою шалінкою повис туман, і десь у його глибині ховавках перепел. Хуторянин сердився ще й через те, що не було мельника, справний мельник у цю пору вже в млині. Помолці розвели багаття, смажили на шпичаках сало, звідкілясь узявся рудий пес, сидів неподалік, облизувався. Помолці поснідали — підживився біля них кришеником сала та холодними гречаними млинцями й Семен, приїхала ще одна кінна підвода — чоловік та жінка, — а Махтея Ворона все не було. Помолці нервувалися, врешті вмовили чоловіка та жінку, які приїхали останніми й ще не випрягли, проскочити до мельника додому, в село Пічкурі, яке мріло в росах по той бік ставу. Ті поїхали, їх довго не було, а з бузинових хащів уже видряпувалося сонце, спивало туман на лузі, золотило хрест на церковній бані посеред села, врешті по греблі проторохтів віз, і з нього скочив Махтей Ворон. Це був невисокого зросту, тугенький тілом чоловік з чорним, як смоль, прилизаним чубом, круглим обличчям, зачаєною в кутиках рота посмішкою, яка мала означати, що Махтей знає більше, ніж будь-хто, неговіркий, недовірливий, неквапливий. Такі люди зрідка люблять покптити з інших, хоч здебільшого роблять це кепсько, вдають із себе розумак, святенників, нишком випивають. А, може, Махтей Ворон і справді знав більше за інших, може, знав і про те, хто мешкає в комірному у його млині, й це вивищувало його у власних очах та ставило над людьми.

Але сьогодні Махтей не був схожий на себе, він метушився, махав руками, когось лаяв і сказав, що ниньки він не молотиме, що в нього лучилася біда. Помолці просили, кланялися, нишком спльовували, погрожували «заказати всім» не молоти в Махтея, а Ворон і далі метушився, а то раптом завмирав і втуплювався поглядом собі під ноги. Врешті до нього приступилися всі гуртом, і Махтей уп'яте через десяте переповів, що в його жінки пропали дорогі коралі. «Встала — були, сіли снідати — нема. Скільки казав: не носи їх у будень, а вона не слухалася, мовляв, коли вони не на мені, в мене болить голова... Ті коралі коштують як дві пари волів».

— У вас хтось був? — запитав Білокобилка.

— Не було нікого, — відказав Махтей, маючи й Білокобилку за помолця.

— А діти?

— Діти ще спали. Вишукали ми скрізь... Та там і шукати ніде. Вона тільки й прошла до хліва, завдала свиням їсти, та й назад у хату.

Білокобилка задумався.

— Ось що, хазяїне, — сказав. — Засипай у кіш, пускай млина та підемо до тебе пошукаємо...

— В голого за пазухою...

— Трапляється, що і в голого можна знайти.

Ворон потупцював на місці, а таки пішов пускати млина.

По тому вони знесли на палубу мішки з воза, яким уже їздили до Махтея додому. Махтей, Білокобилка і хазяїн посідали на драбиняка і вйокнули на коні.

...Ворониха повзала на колінах по стежці, протоптаній від хати до сажу. Семен також пройшов по тій стежці, обдивився в сінях, у сажі, заглянув до порожнього корита, а далі присів біля жінки й почав розпитувати, як сталася пропажа.

Молодиця була негарна, ротата, й він зітхнув. «Було б добре, — подумав, — знайшовши коралі, почепити їх на красиву, гнучку шию. Не пощастило».

... — Я ж тільки туди й назад... Запарила висівок, підмішала дерті...

— Дерть де стояла?

— Там же, в коморі у кадовбі.

Семен обдивився кадівбець.

— А як висипали свиням?

— Як завсігди... Перехилилася й висипала. Свиня почала їсти одразу, а підсвинки довго не підходили.

Білокобилка ще раз пройшов до сажу, далі довго розглядав свиней. Чухав свиню за вухом, під животом, свиня рохкала й лягла, вивернувши живіт.

— Ось що, хазяїне, — сказав Білокобилка Ворону. — Хочеться мені ковбас... Клич колія та ріж свиню. Вона не поросна?

— Не поросна... Та ти здурів?

— Коралі — в ній. З'їла їх льоха. Проковтнула.

В куточках Махтейових губів забриніла посмішечка.

— Таке мелеш...

— Мелеш ти... А я розкажую, де коралі.

— Через три дні Петрів піст...

— Що тобі дорожче, свиня чи коралі?

— Коралі... Тільки ж... А якщо їх немає в ній?

— Тоді я полізу в саж і рохкати му.

— Не баламуть. Хто ти такий? — запитав аж тепер.

— Той, хто тебе хоче виручити, — спокійно відказав Білокобилка.

Ворон стояв похнюпившись, смоктав лівого вуса.

Врешті послав за колієм. А далі не міг усидіти на місці — куди поділися його статечність та поважність — бігав, і булькотів, і заважав колієві. Він то кидався до Білокобилки й трусив його за петельки та погрожував, то обіцяв щедро винагородити («озолочу, десять кіп дам... Ні, п'ятнадцять»), то біг до хати, по хвилі вертався назад, сідав на посічену сокирою дровітню й переступав ногами. Цяпкали курчата, він кишкав на них, мекали вівці — не випускав на водопій. Колій же, навпаки, був неквапливий, як майже всі колії, сповнений поваги до свого кривавого ремесла.

Після того, як свиню закололи і витягли на драбині з сажу, він довго витирав руки, спочатку об моріжок, далі — соломою, по тому помив у цеберці колійського ножа, загорнув його у білу полотняну шматинку, другою шматинкою витер руки, розперезав житнього куля, підклав свині під боки поліна, щоб не перекинулася, й почав смажити. Робив це повільно, широким тупим ножем обчищав згарини. Тріщала солома, осяваючи поважне, зосереджене, вгодоване (на сальці та ковбасах) обличчя колія, шкварчала свиняча шерсть, він смалив та шкріб свинячі вуха й мив їх з корячка, по тому так само довго шкріб і обмивав ошмалену льоху й обтирав великою ганчіркою. Вже аж тоді вирізав грудину, глиняним питунчиком вибирав у велику полив'яну макітру кров і сам напився свіжої крові. За роботою спостерігав Махтей Ворон, підганяв колія (а той, спокійний і розважливий, навіть не дивився в його бік), спостерігав Білокобилка, посмоктуючи люльку, спостерігали сороки, які злетілися трохи не зі всієї волості й обліпили велетенського в'яза, що ріс під хатою, ворони трималися оддалік, на яблунях у саду, а під яблунями на межі тупцювали собаки, які позбігалися з кутка, вони, як і Махтей, не могли всидіти на місці. Їх ятрив, дратував запах крові та смалятини, навіть Білокобилці крутило в носі, гречаники та кришеник сала, з'їдені біля млина, не вгамували голоду, врешті він простягнув руку до ошмаленого, обмитого свинячого вуха й сказав:

— Одріж.

Колій згідливо брейонув ножем, тепер Білокобилка мав погамівок.

Врешті колій зняв підчеревину, її однесла в хату Ворониха, приставив ночви, наказав тримати їх Білокобилці й вивалив у них паруючі нутрощі. Ворон підбіг-підлетів до ночов, став на коліна:

— Де вони? Я їх не бачу.

— Там, усередині, в кендюсі, — сказав Білокобилка.

Колій виокремив кендюх, Ворон схопив його й кинув на моріг:

— Ріж!

Колій надрізав кендюх з одного краю й підняв його, з кендюха бризнули жовті переїдини й одразу ж блиснули червоні коралі. Махтей схопив їх — закаляні, брудні, підніс до очей, понюхав:

— Вони!

Помив у цебрі, в якому колій мив ножі та руки, й притьма подався до хати:

— Дідька лисого вона їх більше побачить.

Семенові сказав, щоб чекав його біля млина. Невдовзі приїхав запряженим у куцого возика чалим конем. Попорядкував у млині, вийшов на палубу. В руках тримав брудного вузлика. Знову став поважним, чаїв у кутиках губів посмішку.

— Хазяїне, — сказав Білокобилка, — ти обіцяв озолотити...

— То так... ніби примовка. — В очах — холодність.

— Не примовка. Коралі дорогі. Свиня затоптала б їх у гній, почавила. Дорогі коралі. Я прошу коня. Позич мені днів на десять коня...

— Позичити? Коня? — У Ворона очі-вирла — булькаті, великі, крапчаті. Над ними — чуб чорний, прилизаний, блискучий. — Де таке видано?

— Коралі коштують дві паровиці. А я коня верну. Днів через десять.

— А як помреш?

— Ти також можеш померти... А я — невмирущий.

— Не дам я тобі коня... За що коня? Ось... візьми, — й розгорнув шматину, у якій лежала граночка сала і шматочок порібрини.

— Ти не хазяїн своєму слову. Мені позаріз треба коня...

— Не дам... Іди.... — Й раптом: — Грабують!

— Це твоє останнє слово? — пропик Махтея поглядом Білокобилка. Незвичайний то був погляд, але Ворон не помітив того.

— Перше... і останнє... Візьми ось...

Білокобилка не зводив з Махтея очей.

— Ну так знай... Пошкодуєш. — Перевів погляд на млин, який весело хлюпотів колесом, аж райдуга вставала над ним. — Пошкодуєш. — І махнув рукою.

Він відійшов уже на чверть милі від греблі, наближався до соснового бору, над яким ширяв боривітер, коли ззаду почувся кінський тупіт. Білокобилка не оглядався. Він знав, хто жене за ним. Ворон вимчав наперед нього, зупинив коня. Був захеканий, неначе біг пішки, обличчя лисніло від поту. Стратив свій поважний вигляд, зиркав на Білокобилку злякано.

— Став млин. Стоїть... Що не робили... Наче могила.

Білокобилка мовчав, дивився, як боривітер стрімко летить угору на розпостертих крилах.

— Візьми коня... — попросив Махтей.

— Гаразд. Так тому й бути, — мовив Семен, узяв з Воронових рук повіддя, забрав і скручені віжки, якими той поганяв коня, поплескав буланого по шиї.

— Млин?! — У Махтея в очах — сльози.

— Він уже меле... — скочив на коня. — Роздошкуй віконце на плесо.

— Навіщо?

— Так треба. Тобі на користь. Й ще декому.

Зрушив коня з місця. Ворон ступив навздогін.

— Ти вернеш буланого?

— Верну. — Й пустив коня чвалом.

* * *

Поляки переправили на острів кілька десятків коней, роз'їжджали перед своїми шанцями, пускали галаси, кидали погрози, викликали козаків на герці, але козацькі шанці німували. Коней для кінних герців у козаків не було, але й на піші гетьман заборонив виходити: «Не до грищ нам», а коли Хрін все-таки одного разу поліз на вал, щоб бодай пополахати надто хвалькуватого полячка у шоломі з півнячим хвостом, Бурий гримнув:

— Цур дурня! Якщо в твоїй голові цвірінькають горобці, кинь їм проса.

Поляки ж юртували, насміхалися, розпивали на валах горілку, веселою музикою намагалися вкинути козаків у ще більшу пасію.

Одного ранку козаки прокинулися й побачили біля самісінького свого валу ввіткнуту в землю берестову тичину, а на ній напис великими чорно-коричневими літерами: «Хлопи, пора йти до бидла». Польські жовніри стояли на

своєму валу й реготілися, козаки понуро мовчали. Тоді до тичини підійшов Пукавка, неквапливо зняв білого аркуша й так само неквапливо почвалав до ямки біля великого сірого каменя, на ходу знімаючи пояс, а далі розв'язав очкура та скинув штани. Жовніри метнулися до гармат, навели на камінь чорні похмурі жерла, кинули з півсотні важких ядер, але Пукавку так і не виполохали, хоч він кілька разів виставляв з ямки свою «гармату».

Одначе, перебігши до своїх, чомусь понурився, засумував. Поміж козаків зайшла мова про Білокобилку, й Тишко Миленський сказав:

— Де то наш Семен... Коли б не скоїлося з ним чого. Щось мені віщує серце... Погинув він...

— Він такий, що його в ступі не влучиш, — сказав Пукавка. — Але твоя, Тишку, правда. Не приїде він, не приведе козаків, приклеївся до якоїсь запаски й вергуни лигає. Він такий, що приклеїтись уміє.

За ці кільканадцять днів поляки двічі намагалися наблизити свої шанці та свої гарматні копці до козацьких, але ті огнистою стрільбою збивали їх назад, на що довелося потратити чимало набоїв. У суботу, перед святом Купайла, поляки вирішили вчинити на козацький табір налогу з двох боків, з Нижньої Хортиці й на човнах від Стовпів. Човни перегнали вночі угору по течії. Але хоч як скрадалися темної ночі попід лівим берегом, козацькі дозорці почули небезпеку й попередили кошового. З західної сторони до острова підійти неможливо, там високі гранітні скелі обриваються прямовисно до води, й отвір Змієвої печери чорніє на два сажні вище води, отож вони спрямували налогу з татарської сторони — на скелясту Вищу Голову.

...Курів над водою ранковий туман, і з того туману, неначе з чадного пекла, посунули човни, самих човнів не було видно, а тільки жовнірів — по плечі в тумані, здавалося, то котяться поверх туману людські вусаті голови, в шоломах, червоних, синіх, зелених шапках з перами та білими шпичаками, над якими зводилися орлині крила, шаблі та списи. На передньому човні, на прові — молоде ошчирене обличчя з хвацькими вусиками, обрамлене темним шоломом з мідною шишкою зверху.

Та голова й повалилася першою. Вдарили затинні пищалі, й гаківниці, і гармати, почулися тріск, зойки, туман пропалили постріли, але поляки стріляли наосліп. Десь вище по Дніпру, біля останнього порогу клекотіло страшне пекло, друге пекло вчинилося тут, біля Хортиці. Й неначе

по чарівному велінню — архангел затрубив за морем у срібну трубу — подув тягкий низовий вітер, і зв'язав туман, і зжмакав чисту гладінь води, погнав по ній гострі брижі, а далі круті хвилі. Таке на Дніпрі в цих місцях буває часто, вітер спить у плавнях і враз, пробуджений, зривається та мчить навстріч порогам, аби помірятися з ними силою. Над скелями постало дивне золотисте саяво — чи то сонце освітило їхні верхівки, чи засвітилися вони самі і ввесь Дніпро. Гармати трошили човни ядрами, засипали олив'яними та мідними кулями, а також дрібним, як горох, шротом. Один човен розколовся, другий закрутився на місці — ядро вибило з кочетків усі весла по лівому борту, з розбитого човна посипалися через облавки у воду жовніри, пінили руками круті хвилі, ті, що в панцирях, одразу пішли на дно, інші видряпувалися на берег, наражаючись на довгі козацькі списи.

В цей час поляки розпочали налогу з острова, ригонули вогнем важкі гармати, гавкнули менші — пулкортани, рушниці зробили дружний випал. Жовніри йшли лавою, козаки підпускали їх близько й валили шротом. То була пекельна робота. Тільки потужний гарматний вогонь міг зупинити ворожу лаву. Чорні, в кіптяві, сажі, голі до пояса козацькі гармаші забивали товкачами в пельки гармат порохові заряди та ядра, а ті, роз'ятрені, розжохані, з ярістю випльовували залізо та олово, свинець і крем'яні кулі просто в обличчя жовнірам, вони понагрівалися так, що шипіли й випаровувалися краплини поту, які падали з спітнілих козацьких тіл на жерла. Найкращими в козаків були три мідні гармати, дві з них стріляли в поле, одна — по човнах. Польські гармати з копців давали стрільби більше, але козаків захищали шанці, до того ж чимало ядер не розривалися, — козаки помітили це ще раніше — гармаші українських реєстровиків позабивали дерев'яними кілочками дірочки в деяких ядрах. Одне ядро впало біля козацької кашоварні — кашовари не встигли зварити сніданок, вони похапали рушниці й побігли до шанців, лишивши доварювати кашу одного кашовара — Заливаху, й тепер він, побачивши поруч себе ядро, яке шипіло та бризкало вогнем, навернув його казаном з кашею, за що потім був битий товариством.

По гребені валу походжав кошовий, походжав неквапливо, розміреним кроком, здавалося, він не бачить ядер, а може, не бачив і справді, й тільки зрідка оглядався на своїх гармашів. Вітер ворухив його, неначе вмочені в сметану, вуса, — так густо посіли їх за ці дні сивини, й осіла вона на скронях білою сіллю.

Над Верхньою Хортицею вставав густий дим, вітер відносив його на Стовпи та Стоги, й незабаром їх не стало видно. Високо вгорі тягнув понад степом шуліка, він один спостерігав з високості за боєм, усе інше птаство, лякане стрільбою, давно покинуло свої гніздовиська на Хортиці та на скелях понад Дніпром. В Чавуновій балці метушилися обозники, казанками, шапками носили шріт та порох, а гармаші люто, позціплювавши зуби, й далі забивали в жерла гармат заряди та прикладали палаючі фітілі. Човни, які не доскочили до острова, загрибали ліворуч, за течією, намагалися вирватися з-під прицілів гармат, на вузькій піщаній косі корчилися поранені жовніри, живі зводили у воді руки й просили полону. А над Стовпами, над Стогами й далі вставало рожеве саяво, воно переливалося й тремтіло, й біло відсвічувало у воді.

...Передобідньої пори кошовий бив грушевою палицею по спині обозного осавула й промовляв:

— Як же ти, курчий сину, перекинув у воду бочку з порохом!.. — У кошового голос густий і стомлений.

Рудий дзьобастий осавул, без шапки, з розтріпаним оселедцем, просився:

— Жовніри увірвалися, батьку... Ми відбивалися, Харько зачепив бочку й вона покотилася у воду.

— І його зачеплю, щоб був обачним. Пороху у нас тепер лишилося вісім бочок. І носили ви його казанками, а також шріт і кулі, неначе дурний воду за пліт. Подивіться, чи вам не повилазить, і порахуйте... Куль до гаківниць — три бочки, до шмагівниць — одна, куль залізних — дві, олов'яних — і рахувати шкода. Олова — одна штука, шроту залізного чи й півбочки набересться. А ядер, скільки ядер, Веремію? Сто двадцять три? Бодай би ти розум втратив на тій лічбі.

* * *

В голубому вечірньому небі янголи засвічували лампади. Спочатку засвітилося три, в самій середині неба, тремкі, мерехкі, далі спалахнула над лісом на сході одна, велика, червона, вона аж бризкала промінням, біля неї з'явилося ще дві маленькі, несміливі (либонь, їх запалили янголята), по тому почали зринати то там, то там — яскраві, синьо-червоні, далі засяяло все небо, визирнули криві Чепіги, посунув по небесній дорозі Великий Віз, прослався в синю печальну невідомість Чумацький Шлях, спілим кетягом дозрілих вишень повис Волосожар. Одна зірка ковзнула, покотилася по небу — то янгол полетів за грішною душею.

Янголи розвісили лампади й поснули, ото в них усього й роботи, а мені сон не йшов до віч, я лежав на леваді в траві, пас на припоні, на віжках, прив'язавши один кінець до гнуздечки, а другий до руки, коня, слухав, як ховавкає в травах перепел, як скрипить у селі пізній колодязний журавель, як десь ліниво брешуть собаки. В полі горить вогник, то пригасає, то спалахує знову — пастухи підкидають хмизу — він далеко від мене і все ж теплює душу — не сам я посеред цієї глухої ночі.

Кінь зітхає нутром, форкає й спасує присмачену вечірньою росою траву. Весь день він ішов то доброю рисою, то трухцем, й притомився, охляв, і тепер пасеться жадібно. Кінь — не кепський, високий, з довгими тонкими ногами, сухими грудьми, мабуть, народжений під сідло, для бігу, для вітру, але попав у роботу, у віз, став робочою скотиною, зтяганою, впертою, понурою. О, то велика різниця — кінь верховий — повезун і кінь возовий, селянський, верховий знає, що вся його потуга в бігові, красивій ході, грайливості, те особливо поціновує хазяїн, він мовби й укоськує («ну, граєш!»), і милується його норомом, а кінь перебирає ногами, вдає, що хоче гризнути вершника за коліно, він — вигулянець, хазяїнів улюбленець, він бридиться поганим стійлом та поганою збруєю, ніколи не впаде на землю, задравши копита, та не почне перекидатися з боку на бік — в пилюці та кізяках, — він чекає на опалку з добірним вівсом, на шматочок хліба з руки господаря й платить йому красивою гордою ходою та летом по чистому полю. Возовий кінь не знає радості, свят, бреде по дорозі день до вечора, а випряжений піде попаски й забреде в такі бур'янища, що грива і хвіст позлипаються в кім'яхи, або ж залізе по саме черево в твань і вилізе звідти в рясці та глеї. Верховий кінь не піде далеко від хазяїна, кінь возовий норовить податися кудись, де його не можна знайти. Я люблю хороших коней, люблю мчати на них наперегони з вітром, і як заграє кінь, в мене сміється серце.

Я пасу коня на волосяних віжках, засинаю — він смикне, і я прокидаюся.

Й снилася мені церква в нашому селі, така маленька й така стара, що здалеку скидалася на ожеред соломи, і хтось стоїть у білому на дерев'яній паперті, подзвонює ключами та манить мене пальцем. Я — малий-малий, у солом'яному брилі, підходжу ближче й бачу, що то батько. Він не тільки в білому, а й сам білий як лунь, і скроні поввалювалися, більше схожий на шкелета, ніж на людину. Я сахаюся й біжу,

біжу і вбігаю на власне подвір'я та кричу: «Мамо!» — «Чого ти, синку?» — озивається з городу мати.

Я прокидаюся... Кінь потягнув віжки, й моя рука затерпла, шорстка волосінь повпивалася в руку. Потягнув за віжку й перев'язав на другу руку. Думаю про батька, він чомусь часто почав приходити до мене вві сні. Майже кожного разу я розумію, що він — мертвий, і ті сни для мене дуже важкі, я не боюся мертвого батька, він помер давно, й від нього досі лишився тільки кістяк, подібний до тих, які вимиває весняна вода на запорозькому кладовищі. Всі ми станемо кістяками, ми і є кістяки, живі й мертві, однаке ті прожили своє життя, ми маємо прожити своє. Мій батько — п'яничка й трохи лиходій, водночас був дуже набожний (як те в ньому уживалося?), щосуботи й щонеділі водив мене до церкви, а у Великий піст брав туди кожного дня, і я подовгу вистоював у тісному, ветхому, вологому, схожому на сінці притворі, коли ж ноги затерпали зовсім, ставав на коліна буцім молитися й так відпочивав, з сутіні на мене суворо дивилися боги, й ревів псаломщик, його голос злітав під ветху баню таким громом, що здавалося, ось-ось розвалить її, і всю церкву, і трохи заспокоював голос батюшки з алтаря — м'який і лагідний. І сам батюшка був добрий, тільки дуже бідний, у потертих ризах та чоботях з старими пришвами. Захланний, ворохобний мій батько часто чомусь чіплявся й до нього, а батюшка лишень посміхався та намагався заспокоїти його. Але заспокоїти мого батька могла тільки мати, тиха та добра, й милосердна, а водночас безбоязна й аж величава. Мати чомусь також почала часто снитися мені. Батькові потрібно поставити в церкві свічку. А мати?.. Спогадую її, й серце мені щемить. Моя мати... Я не знаю, хто вона... Чайка чи ластівка, чи хохітва, чи й трохи каня. А може, все разом. Я її син, але, й відсторонюючись, знаю, що такої матері більше немає в світі. Вона й добра, вона й горда, вона розумна і неймовірно роботяща. Їй би бути панею, або хоч дідичкою, порядкувати великим господарством. Робота горить у її руках, вона і сіяла, і молотила сама (батько або бурлакував, або бігав у попихачах при панах), ще й залагоджувала всі батькові негаразди. А як вона співала, як молилася, у якій чистоті тримала нашу хату! По суботах мила у вербовому зрізі нас с сестрою, далі милася сама й сідала розчісувати свої коси. Вони в неї чорнющі, як ніч, і до самої землі, вона розчісувала їх великим гребенем для прядива, а ми сиділи й заворожено

дивилися, й так само заворожено дивився батько, тоді він ставав маленький і смирний, він знав, що таких кіс немає більше ні в кого у селі, й такого голосу також, і почував свою вину перед нею за нашу нужду. Як же я давно бачив свою матір! Один-єдиний раз після татарського полону. Нас лишилося двоє в цілому світі, я і моя матінка, й живе вона самотиною, а я віюся по світах. Та що маю діяти?.. За ранньої молодості ми живемо для самих себе, поспішаємо до своїх коханих, летимо в світі, покидаючи матерів. Це ж я й нині промчу мимо неї... Несамохіть, поза моєю волею, затріпотіла в грудях пісня, і я випустив її на волю:

Ой у полі річка,
Через річку — кладка,
Не покидай, козаченьку,
Рідненького батька.
Бо батька покинеш,
І сам марно згинеш,
Річенькою бистренькою
За Дунай полинеш.

Співав про батька, а думав про неньку, переливав свою тугу в голосні слова, які линули над степом.

Й майнуло, проклюнулося зовсім неймовірне — залетіти до неї хоч на день, хоч на півдня, тепер я на коні, тепер вс-тигну. Бог бачить мою правду, він не покарає за те. А я тільки стану на порозі, вклонюся моїй неньці, вона вміє мою голову солоними слізьми. Мою голову не беруть кулі, вони минають її, і то правда, більша ніж звичайна правда, але ж...

...По той бік левади під лісом озвалася пісня. Чистий, безпечний, трохи втомлений, але піднесений парубочий голос зносив її в синє небо, й вона стелилася понад левадою, понад лісом і сонним селом:

Марія сміється — Дунай сколихнеться,
Дунай сколихнеться — вода розіллється...

Гарно співав парубок. Вертався від дівки, вів свою пісню, й мені знову згадалося наше село, й темна-пре-темна ніцька ніч, і я біля плоту, вже підпарубчак, але ще не парубок, стою, завмираю, слухаю з хутора, як у селі співають дівчата, й так мені любо, тривожно, й так мене бентежить та пісня, так манить, стільки обіцяє всього по-переду — щастя, кохання, воно ще незвідане моїм серцем й через те ще вабливіше, воно — увесь світ, щось таке, що

не вміщається ні в хаті, ні в церкві, ні навіть під зорями, воно вже в мені, терпке й таємниче, від самих думок про нього стає жаско та гаряче, й гарно так, що можна вмерти. Боже, яка це благодать — життя, яка дивина — світ. Він і зараз здається мені чарівною дивиною, й хочеться піти кудись і не вернутися, розчинитися тінню в лісах, впасти на листок і все бачити, все чути, й самому стати листком, тільки так можна збагнути світ, тільки так осягнути вповні щастя. Майже всі мають його за приручену домашню птицю: добрі коні, високі хороми, грецькі горіхи в саду, вози на ошинованих колесах, криті атласом кожухи, й завжди того мало, скільки б його не було, табуни коней, скрині кожухів, а хочеться більше, бо тільки тоді буде щастя. Його немає, нехай тих кожухів накладуть під самі хмари. Сьогодні я знаю, що в світі немає нічого солодшого за весняний мед і за молоді гарячі губи, але спиваються всі меди і всі губи, скільки б їх не було, далі вони стають пісніші й пісніші, а найсолодші — ті, перші, ще неціловані. Але вони десь там, за синьою межею. Дівчина, яка мене перестрівала й насміхалася з мене — дурний-дурний, я тоді не знав, що то вона залицяється до мене, — давно вийшла заміж, має діти, либонь, і забула про мене, а я все валасаяся по світу... Для чого валасаяся? Для чого я на цій землі, під цим небом? Іноді це запитання пекучою глищею прохромлює мені серце, і я шукаю відповіді, шукаю й не знаходжу. Ну, щоб мати свої діти, а вони також матимуть діти... Щоб славити Бога? Для цього є попи й дяки, і святі схимники, їхні молитви доходять швидше. Щоб оборонити вітчизну? Так. А ще я знаю, що без мене стане порожнім оцей степ і увесь світ. То самообман — що все вже позаду. Власне ж, ще нічого не було. Воно — попереду. Закінчу оцю важку мандрівку, й тоді... Житиму в спокої, без страху та злоби в серці, житиму для себе. Це і є щастя. Десь осяду... Не знаю, не знаю. Я часто бачив у степу марево. Може, тільки воно і є щастя? Нас вабить усе, чого не маємо. Напитися води, коли її немає, зігрітися, коли холодно... Ні, це не те. Найперше воно в любові. До матері, до сусідів, до рідної землі. Я часом гірко ненавиджу, але ще дужче люблю. Це і є життя.

Пробудився від холодної роси. Десь у вербах кувала зозуля, то кувала дівчина, яку прокляв батько, й вона стала зозулею. Моя дівчина. Яку ще не здибав. Дві дрімлюги ганялися в небі одна за одною, зносилися високо вгору, а тоді починали падати вниз з коротким і тугим дудонінням. У селі скрипіли колодязні журавлі, помукувала худоба.

Мій кінь стояв, похиливши голову. Взяв його в повід і повів до села. Біля криниці під яворами стояли з коромислами та відрами дівчата, вода вже й не гойдалася у відрах — стояли давно, переповідали дівочі таємниці, повз них пройшов сивовусий бадьорий дід, зачепив жартом одну й другу, дівчата спалахнули ружами, я підійшов і попросив відра напоїти коня, одна дівчина ковзнула по мені байдужим поглядом, перечікуючи, коли я напою коня й піду, але друга, кругловида, серпоброва, затримала на мені погляд, і в її очах змигнули синенькі вогники. Отже, я ще можу запалити їх, і від того стало приємно.

Подякував за відро, сухою піскуватою дорогою спустився до греблі посеред зарослого куширом ставу, по той бік греблі, на вигоні — нова церква, навпроти неї хата з розбитою пляшкою на тичині — корчма, а біля корчми — довга низка возів на високих колесах — чумацьких маж. У передню мажу запряжені великі круторогі перисті воли з білими спинами та чорними боками, а далі побрязкують ярмами солов'ї, муругі, сірі, й нікого біля них немає, тільки біля останньої вовтузиться маленький худорлявий чоловічок з заткнути-ми за пояс лапами сірої свити й роздратовано промовляє: «Ший-ший-ший», — а воли відвертають від нього голови, не хочуть вкладати їх у ярмо. Мабуть, через те, що такий нікчемний хазяїн. Я допоміг йому запрягти волів. І збагнув, чому так тихо в селі, чому не вигнано на пашу худобу — з села від'їжджають чумаки. Й справді, бевкнув дзвін, і повалили вони з церкви — у чистих сорочках, в густо намащених добрим дьогтем чоботях, з батогами під ліктями, а на батоггах — червоні стрічки, а за чумаками жінки, діти, родичі, чумаки підійшли до возів, стали в кружок, попадали на коліна, й молоденький попик у коротеньких ризах відправив останній, напутній, молебень та покропив похилені голови святою водою. Чумаки попідводилися з колін, кремезний, з вусами-гадюччями отаман підійшов до тину, дістав з кишені білу полотняну шматину, нагрів у неї жменю землі та зав'язав міцно. Земля на те, якщо помре в дорозі, то покладуть у могилу, й ще троє старших чумаків понабирали землі, молоді ж зневажили.

— Прощайте, панове громада! — вклонився на всі боки чумацький ватаг, і до чумаків кинулися жінки, матері, діти, обціловували, біла челядь плакала, декотрі жінки приголошували, молоденький русявий чумачок, либонь нещодавно жонатий, соромився цілувати на людях свою малжонку,

й вона соромилася, але дивилися одне на одного такими очима, що на серці скипалася мжа. Оце і є відповідь на те, про що я думав.

— Годі, рушаймо! — гукнув отаман і відтрутив від себе повновиду високочолу дружину в дорогому парчевому очіпку. — Гей, круторогі!

Зарипіли мажі, заголосив дзвін, і валка посунула до греблі. Проводжали за греблю, а далі ватаг подав знак, і всі, хто проводжав, зупинилися, а чумаки востаннє хрестилися на церкву і вже не оглядалися. Такий звичай. Уже з поля, з-за цвинтаря долинула ні весела ні сумна чумацька пісня:

Ой високо сонце сходить, та низько заходить,
Ой там наш батько, та наш пан-отаман
Гей, та по табору ходить.

Печаллю й заздрістю повіяло мені від тої пісні, я знаю, яке важке чумацьке життя, — чумаки можуть тяжко захворіти, й поховують його в чистому полі, в чужій землі, можуть прибиші напасти, або й татари, — дарма що в отамана в гамані на грудях ярлик на прохід татарських земель, татари є розбійні, які не зважають на ярлики; можуть пропасти воли, і все ж чумацьке життя вільне та безжурне, й жайвір чумакові заспіває, і отаман заграє на кобзі, й стануть при долині під яворами, зварять смачний куліш з салом, і вдома жде не діждеться чумака чорнобрива дружина або дівчина. Тільки мене ніхто не жде, не виглядає... Е ні, щодня, щогодини чекає мене моя ненька. Либонь, уже й очі виплакала. Мені б тільки уклонитися їй, утішити... А товариство? А Лука Хрін, а Тишко Миленький, а Терешко Пукавка? Вони козаки добрі, ще один день протримаються. Скільки зарубок на моїй ложці? Ого, шістнадцять. Отаман сказав, що три тижні вони протримаються певно.

...На зеленому окопищі біля цвинтаря сидить сліпий лірник і ледве-ледве крутить ручку ліри. Й не розібрати, чи то муха дзижчить, чи тихо плаче струна, а сам він співає ще тихіше. Ледве ворушить губами. У лірника голова, неначе кульбаба, сиве цупке волосся стирчить на всі боки, а з кульбаби світять більма й стримить величезна кушка носа, біля лірника лежать дві палиці — велика та маленька, й двоє чималих полотняних саквів. За дідовою спиною — канава, й там шелестить бур'янець, а з бур'янця щось визирає.

Я привітався з лірником, зліз з коня.

— Чого це ви самі, діду?

— Та капосне хлоп'я, — про поводиря. — Тільки розсердиться, так і зезає. Іноді отако сиджу цілий день. А воно мовчить, не озивається.

— А чого ви сіли на окопищі? У цій канаві повно гадюк. Чуєте, як шелестять.

У канаві справді зашелестіло, й на дорогу кулею вилетів рудий, з рясно всіяним муратинням обличчям хлопчина літ дванадцяти, у сорочці, підв'язаній мотузочком, острижений як вівця.

— Де гадюки?

Дід зрозумів усе і розреготався. Усміхнувся і я, поколош-кав руду щітку на голові.

— Як тебе звати?

— Сидором.

— Два Сидори...

— Як два?

— Один — ти, а то другий — і показав на меншу торбу. А ще є третій, маленький... У кишені, в кисетику. Себто був, а тепер немає. Там півтори копи міддю... Були.

Хлопчина зблід.

— Як то були? Ось вони, в кишені, — й шаснув брудною рукою до кишені полотняних штанів. Шаснув раз, вдруге, вивернув кишеню й закрутився, неначе вжалений гедзем.

— Де ж це вони?.. Я цілий місяць збирав...

І хлопчина заплакав.

— Збирав — значить, твої... Перехрестися, що більше не кидатимеш діда, й гроші знайдуться...

— Не знайдуться. Ви бре... кепкуєте.

— Як то можна завдавати старшим брехню? То перехрестися?

Хлопчина перехрестився.

— Вони в тебе за пазухою.

Сидір помацав рукою через сорочку й, усе ще не вірячи, дістав брудного вузлика.

— Слухатимешся діда, й гроші твої множитимуться. А то полишать тебе й не прийдуть ніколи.

Хлопець з подивом та страхом дивився на мене. Я ще хотів сказати, щоб надалі був пильніший і не губив по окіп'ю грошей, — не сказав.

— Ти, козаче, либонь чи не козак-планетник? — усміхнувся в білу бороду лірник.

— Звідки видно, що я козак? — запитав.

— З балачки. З хисту. Сам колись був січовиком і вашого брата наскрізь бачу.

- Ви ж незрячий...
- То не важить. Ось іду я...
- І куди ви йдете?

Й сам зрозумів, що зморозив дурницю. Куди може йти лірник? «Назустріч долі». Останні слова мовив уголос і втямив, що знову сказав щось не вельми розумне. Йде він... куди ноги несуть. Без мети, без думки. А чи не так? Тоді яку істину шукає? Шмат хліба на вечерю?.. Отож, істина — хліб, воли та обори?.. Якби було так, то найбільші багатії володіли б найбільшими істинами. Бог розподілив розуму й дурості порівну, їх майже однаково в усякого люду — панів і посполитих, гетьманів і простих козаків, попів і купців. Порівну — дурних і розумних. Лірник не володіє нічим, окрім ліри та своїх саквів. А що, коли саме він ближче до істини, ніж будь-хто інший? Він — сам по собі й сам у собі. І псалму співає сам собі. А для людей — «Сирітку», «Тещу», «Страшний суд».

Билина серед билин? Також ні. Билини — вони однакові... Билини — вони глушать одна одну. Він же живе в злагоді з усіма людьми, і з небом, і з хмарами, й з деревами... А що, коли отако прямо запитати його?

І я запитав. Лірник засміявся.

— Істина?.. Вона проста... Яка нині твоя істина? Що ти хочеш їсти?

Мусив погодитися. А сам подумав, що дід не вельми далекий розмислом.

— Сідай, переснідаємо разом. Учора в селі давали чумакам обід прощальний, накидали мені в торби й пиріжків, і пампушок. І навіть тиковку з тією самою вкинули...

Мовби й не випадало об'їдати старця, але другий день у мене в роті не було й ріски, і я сів. Ми смачно поснідали, ще й випили по маленькій дерев'яній довбаночці горілки, й погомоніли ладком.

Сидірко, котрий трохи провів мене, оповів коротко, що дід Голуб — так його прозивають — одружений, і є в нього жінка-п'яниця, яка не тримається домівки і все пропиває, а дід побивається за нею, уночі він сидить на призьбі ветхोї хатини й грає сам собі на лірі.

...Глухо цокали по сухоземлі копита, припікало сонце, гойдалося над полем марево, і я гойдався з ним, і бачилося мені, що пливу на киреї по річці, а обабіч берега квітує калина, квітують яблуні, а над усім тим білим димом заквітла груша, наша груша, й мати стоїть під нею, склавши на грудях руки, й так гарно, так щасно всміхається до мене.

В цю мить щось заплакало наді мною, я кліпнув повіками й побачив низько над собою степову чаєчку-чубарочку, яка тужила й квила, й те квиління входило в мене довгою гострою голкою. Скільки разів слухав я цю чаєчку на наших луках, скільки разів шукав її гніздечко, й жодного разу не знайшов. Й постали переді мною, в мені наша Тернова Долина з Прісною могилою посередині та озеро Довге, і влетіли в мене наші журавлі, й терпко запахло рогозою та материнкою. Я не згадував нічого, воно само влетіло в мене, і не в пам'ять, а в серце, влетіло бозна-як — квилінням чайки, — і я знову побачив наше село з уже відквітливими садами, огорненими вечоровою сутінню, і почув мукання корів, мекання овечок, відчув якусь пронизливу вільгість довкола, й почув у серці гризоту. Серце стрепенулося в передчутті чогось великого, надзвичайного, незвіданої глибини Божого світу, який — для мене, і цвіт садів для мене, й спів дівчат також, я цього не думав, думало щось за мене, воно жило само по собі, чимось одним — і вечір, і небо з зорями та місяцем, і сподівання чогось, і тривога, й радість та сум, і навіть трішки страху, заради всього цього я прийшов у світ, попереду — парубоцтво, одруження, господарювання — щастя жити... Просто на мить, на одну мить я перелетів туди, в мою юність, навіть на те саме місце біля воріт, де стояв тоді, коли мені солодко зашिमіло серце, я влітав у ту мить, але ненадовго, я ніколи не міг затриматись там, і далі намагався доточити все думкою, розумом, спогадом. Який був вечір, де стояла мати, на якому кутку заспівали дівчата, звідки пахли яблука. Все я бачив і пам'ятав, але це було не те, наче з чужої розповіді, а та мить з запахом вишневого клею і смородинового листя, з пронизливим щемом минулості та вічності, саме та, з юності, вирвана, подарована вищими силами, з якими я не завжди в злагоді, пролітала крізь серце, неначе стріла. Я багато валасався світом, багато чого знаю та вмю, навіть такого, чого не вміє ніхто, я можу стиснути думку, й не тільки свою, можу брати людей у свою волю, сього навчився в одного січового діда й трохи в турків та татар, але тих митей народжувати не вмю. Вони приходять самі й беруть мене в полон, сьогодні те сталося вже двічі, двічі я по хвилі пережив удруге своє колишнє життя, й це щось важить, щось віщує мені, й летить, не відстає від мене чаєчка-чубарочка, нагадує мені чаєчку в Терновій Долині, й нагадує рідну неньку, яка чекає мене під білою грушею. І я різко потягнув повід, повернув на дорогу, яка одчухувалася од шляху в ліву руку, — дорогу додому.

Я навіть не знав, як те сталося — їхав через власне прокляття, наперекір глуздові, наперекір усьому. Таке зі мною буває. Стане моє серце на краю прірви, й тоді хоч смерть, а піду за ним, а не за розумом. Розум підказує всілякі страхи — московські перейми, Дніпрову бистрінь, а серце видзвонює — тут поруч, тут поруч, рукою подати. Тільки перехопитися через Дніпро — і вже дома. Поцілую неньку, втішу її, нап'юся живої води з власної криниці — і знову в сідло. Бо ж, може, вже й не побачу її ніколи. Попереду велика січа, й, може, не одна... А я пролечу коршаком, змигну блискавицею — загаюся не довше, ніж на півдня. Тут мені знайомий кожен горбочок, кожен кущик.

...Дніпро переплив у сутінках, поки не зійшов місяць. Небо було туге, синє, а в ньому зорі — глухі й порожні, неначе попрокручені свердлом дірки. Тримався за гриву коня, вода мила моє біле тіло, кінь плив без форкоту, розгрібаючи грудьми зорі. Не вперше мені долати Дніпрову течію, перепливати з одного мого — не мого — берега на другий. В мене немає берега. На лівому березі я кажу, що я — з правого берега, на правому — що з лівого. І там і тут я їду по чужій землі й пливу через чужий Дніпро. І там полюють за мною, і тут. Де ще є таке в світі, скажіть, щоб одна річка ділила одну землю на дві чужини? Українці, щоб поїхати в гості до українців, мусять платити мито. Один горобець цвірінькає на дві держави, два хижаки тримають білого лебедя кожен за крило і тузують, не пускають на волю.

Я щасливо переплив Дніпро, в глибокій ярузі, повній давкого туману, напас коня і прохолодним світанком рушив у дорогу далі. Тут уже пішли знайомі місця, дорога то збігала нагору, то спадала в долину, либонь, коли Господь творив сю земну твердь, щось сполохало його, у нього здригнули руки й земля лягла хвилями. В одному місці на краю крутої балки стояв стемнілий, але ще не старий хрест, когось тут було забито, й глуха печаль ворухнулася в моєму серці.

Дорога огинала горб, аби далі вибігти на греблю, а потім знову завертала в ліву руку, звідси, з пагорба, її було добре видно, її обнизали молоденькі кучеряві вербочки, друга, ледь помітна в траві дорога лягла їй напереріз через бід, і я поїхав по ній. З одного боку дороги вставали жита, вони вже починали половіти, вітерець здіймав над ними хмари жовтого пилку, з другого боку лежав скошений луг, а по ньому — високі, добре повкладувані, ув'язані перевеслами з сіна стоги. На стогах сиділи охлялі від спеки коршаки. Я переїхав річечку на піщаному броді й поїхав понад сосновим бором. Іноді

дорога забігала в бір, і мовби злякавшись чогось, верталася на узлісся, а далі знову стрибала по товстому вузлуватому корінні. Пахло живицею, жимолостю, дерев'єм та м'ятою, пахло медом, повітря було густе, наче вино. Десь далеко туркотіла горлиця. Нічого я так не люблю, як те туркотіння, воно задумливе й таємниче, і таке мирне, що, здається, ніщо його не може порушити.

Одначе насправді було не так. Спершу захріп кінь, пішов бокаса, а далі й мене огорнув безпричинний неспокій. Кінь збився з кроку, я розглядався й нічого не бачив. Ліс як ліс, прим'ята трава, папороть, в глибині видно кілька бортних сосон. Вони примітні, на деяких висять дуплянки. Отже, тут пасіка. В ту мить щось мовби штрикнуло мене в потилицю, і я підвів голову. На карякуватій, з кількома сухими гілками сосні висів чоловік. Він висів якимось дивно, розкинувши руки, мовби збирався летіти, та не полетів, а завис. Він таки справді завис, бо хто б повісив його так високо й чого б він сам шукав там смерті. На його шиї чорніло металеве пудо, до якого було приковано два ланцюги, один звисав, а другий замотався за гілку. Аж тепер відчув нудотний, солодкуватий дух мертвечини, отже, чоловік завісився не сьогодні. Невже ніхто не помітив його? Адже це сталося на пасіці. В цю мить з кущів ліщини вийшов високий худий чоловік в облізлій овечій шапці, в руці тримав сохира — важкі дерев'яні вила, похмуро дивився на мене.

— Їдь, чоловіче, своєю дорогою, — прошварготів.

— Поїду. А чого він висить?

— Треба, то й висить.

— А чого в нього пудо залізне на шиї?

— Треба, то й начепили.

— За віщо? Хто наказав?

— Пан Юс наказав. Роя Харитон упустив. Їдь звідси. Не велено нікому зупинятися. Бо... не то!..

Я не уразливий, але не люблю, щоб мені плювали на бороду.

— А то що? — і рушив на нього конем. Чоловік скис.

Я ще раз подивився на повішельника, торкнув коня підборами чобіт. Їхав і думав про пасічника, який завісився на сосні, йому начепили на шию залізне пудо, з ним він їв, спав, ходив у гості (мабуть, не ходив) — жив. Усі ми в путах. Нам нав'язують чужі звичаї, чужі закони. А ми маємо не гірші свої звичаї, котрі не вчать зазіхати на чуже, а вдовольнятися нажатим з власної ниви, дітками, дружиною, яка в нас не наймичка, не рабиня, наші закони

не вчать зажерливості, захланності, й пісня наша легка та вільна.

Повітря й далі пахло медом, але той пах був нудавим і давким.

До рідного села, до неньки було зовсім недалеко, й мене почало обіймати хвилювання. Просто з бору в'їхав у село — вулиця починалася в лісі, хати стояли спочатку однією стороною, а потім двома. І всі якісь обтіпані, чорні, деякі зовсім немазані, здебільшого без огорожі, хоч довкола шумів ліс, подвір'я порожні, в бур'янищах, з-за тинка виглянули дві дитячі голівки, продибала до хлівця баба в сорочці без запаски, замекала під бузиною коза, й знову мертвотна тиша. А попереду лунали якісь згуки, неначе молотили в два ціпи, я погнав коня швидше. Виїхав на вигонець, від якого розбігалися в боки дві вулиці, на розі стояла висока клуня, під нею — купа колоддя, біля колод — гурт жінок та два чи три діди, а навпроти, під новим високим тином, проводилася екекуція. Двоє чоловіків тримали за руки та ноги жінку — вона лежала долілиць, третій шмагав її по заголеному тілу нагайкою, ще один сидів на моріжку, мовчки смалив коротеньку глиняну люльку. Жінка вже скричалася й лише зойкала та скидалася всім тілом, екекуція щойно скінчилася, рябий, у високій сірій шапці дядько з рудою бородою скручував на держак карбача — зміюку-нагайку, двоє інших відпустили жінку, підіставали люльки. Виконали роботу, можна й закурити. Жінка повільно підводилася, спочатку вперлася в землю руками та стала на коліна, далі, погойдуючись, звелася на ноги. Я побачив її червоне, в плямах, обличчя і її великий живіт — жінка була в тяжі, побачив ямку на тому місці, де вона лежала. Ямку вирили й поклали її туди животом «сердобольні» екекутори: «Нехай бидло плодиться», — наказує пан. Так само погойдуючись, жінка пошкандибала до перелазу. Отже, екекуцію було вчинено біля її подвір'я. Не знаю, за що вона прийняла кару, мабуть, не вийшла на якусь роботу, те звірство облило моє серце кип'ячкою. Але в моїх руках — тільки хворостина, й екекуція вже скінчилася, й не можна мені ні в що ув'язуватися, бо ж маю добутися до козаків над Трубежем. Серце мені калатало під горлом. Гнав коня чвалом, проминув село і хутірець, і кінь піді мною змокрів та водив боками. Пустив його ходою, а далі зупинив зовсім — мусив дати йому перепочити. Попасав по схилу балки поміж тернових кущів, по той бік балки

стіною зводився ліс — чорний, непривітний, грабовий, в небі видзвонювали жайвори, а над лісом колами ходили кібчики. Така сама балка і в нашому селі, тільки розлогіша, по ній тече невеличка річечка, заросла ситнягом та очеретом, подекуди вона розливається невеликими плесами, село лежить хрестом, двома вулицями вповдовж та впоперек балки, наша хата — на хуторі, за півверстви від села, також у тернових кущах, заростях глоду та здичавілого вишняку, далі по згірку ростуть дикі груші, за ними — ліс, на краю — берези, одна — велика-велика, на ній хлопці та дівчата весною вішали вербову гойдалку. Парубки літали на гойдалці високо-високо, декотрі закручували повне коло, якось і я, хлопчаком, коли не було нікого, вивершив те коло, — земля стала піді мною всторч, а по тому полетіла вгору, й дерева кинулися врозтіч, я ледве втримався на гойдалці, і все-таки втримався, й тоді мовби переступив якийсь пруг у власній душі.

Незабаром в'їхав у село Королі, воно сусіднє з нашим. Я знав це козацьке село — за півмилі від Дніпра, люди тут колись справді жили, як королі — багато та весело, та згодом вольних козаків перевернули в панщинників. Село оборонялося судами та зброєю, але всі суди стояли на панській стороні, а зброї в пана було набагато більше, ніж у козаків, і вистинали найнепокірніших, а решту зламали, зігнули, скрутили. Як же то впадає в око одміна між селом вольним та панщинним! Панщинні села похмурі, хати темні, під чорними покрівлями, плоти розгороджені, садки хирляві. А які храми справляли колись у Королях, які весілля літали по вулицях! Було де політати: село розкинулося поміж широких левад та вигонів (таких великих вигонів я не бачив більше ніде), на левадах росли явори та липи, й літньої пори село дзвеніло, неначе велетенський вулик.

Але що то за гомін на вигоні за зборнею? З одного боку вигону рядок тополь, з другого — розкоп глинища (колись такого не дозволялося, глину брали за селом), на жовтому чопику глинища кілька миршавих сосонок, далі, під гору, пастівник, за ним — дві купи хаток у вишняках. І що це під тополями, чого товпляться під горою чоловіки та жінки? Що вони роблять? Чому так тісно збилися докупи? Куди всі дивляться?

Я зупинив коня й розглядався. Мене охопили подивування й тривога. На вигоні чинилося щось несосвітнене. Під тополями стояв обкладений кулями очерету й хмизом віз, на возі сиділа жінка в чорній, насунутій на очі хустці, далі

на дорозі зупинилася валка з горшками, горщечники стояли біля возів з батогами в руках, спостерігали, жінка на возі сиділа мовчки, вона була прив'язана. Біля воза походжав чоловік без шапки (шапка лежала на траві), в літнику без рукавів, у білій сорочці, білих полотняних штанах, заправлених у жовті чоботи, він підправляв хмиз і перемовлявся ще з одним чоловіком, який стояв осторонь, обіпершись на довгу білу палицю, — старостою або осавулом. З гори від хат бігла з витягнутими вперед руками, у яких поблискував черепочок, прудка, метка баба (такі є в кожному селі) й щось кричала, за нею стелилася смуга синього диму. Баба несла в черепочку жар. І ось уже чоловік у літнику вхопив у неї черепочок, підсунув під очерет з тильної сторони воза, став на коліна, замахав кучими полами літника.

Й тоді я стриножив коня та пустив на вигінець, пішов до воза. Йшов повільно, думки товклися в моїй голові, думка побивала думку, але я вже вирішив, що робитиму, ніхто не міг зупинити мене. Жаль на цих людей, жаль до цих людей прошив мене наскрізь, але не меншою була злість на них.

— За віщо це її? — запитав чоловіка, очі якого здалися мені присмученими й лагідними, але він відвернувся, натомість відповіла молодиця — пашекувата, з тих, які все знають, вважають, що тільки вони живуть правдою, а всі інші знемагають в гріхах.

— Відьма. Скрізь ідуть дощі, а в нас хоч би крапнуло... Сама бачила, як тримала у церкві свічку вогнем униз... І звізди з неба знімає, під коробку мучну кладе.

Сонце вже хилилося на захід, але пряжило немилосердно. Воно світило людям просто в очі, прокляте сонце, й розпалювало їхній гнів. Я бачив у очах жадобу цікавості, жадобу хворобливу, лиху. Що рухає всіма ними? Що рухає нами? Одна жінка в синьому очіпку стала на коліна й молилася. За кого? За цю нещасну, чи за те, щоб її дужче покарали? О світе, стулений з чорних та білих пелюсток! Й ніхто не просив відпустити нещасну. Лише одні очі... Чорні й тверді. Я прочитав у них бажання, аби приречена на смерть вистояла, не просилася, вистояла в докір та покуту всім.

Я поглянув на чорну постать на возі, губився в здогадах: приречена на смерть читає молитву чи проклинає всіх? Вірять, що вона відьма? Тоді — нещасна тричі. Очі жінки були звернені вгору, на небо, яке горіло, неначе жар.

— А як дознали, що дощі через неї не йдуть?

— Певно дізнали... Увечері розіклали вогонь на горі, на перехресті доріг, і вона перша на нього вийшла. А хто пер-

шим на той вогонь вийде... В косах ходить, хоч і вінчана, і все співає, співає. Всі плачуть, а вона співає.

Затріщав очеретяний куль, і я рушив до воза. Звідкілясь узялася й кинулася під ноги чорна коза, я потурич її, вона рвонула на натовп, і той розчахнувся, подався назад.

Вогонь уже виїв дупло в кулеві, брав у зуби по очеретині, жував неохоче, потріскував. Жінка на возі сиділа непорушно, вона не кричала, не просилася, я не бачив її обличчя, його закривала чорна хустка. Вогонь уже перекинувся на другий куль, я поглянув, звідки віє вітер, став з того боку, розчепірич руки. Мене струснув дріж... Так тремтить линва в напрузі. Відчув легкість у тілі й силу в серці. Таке зі мною стається в круті хвилини, мій зір тоді на мить затуманюється, а далі вигострюється, я бачу пронизливо й далеко-далеко, тіло стає пружним, підвладним не моєму розуму, навіть не моїч волі, а мовби сповняє чиєсь веління. Я підвів руки вгору. Очеретяний куль затріщав, полум'я тріпнулося й згасло. Підпалювач здивовано озирнувся, знову вкляк на коліна, задмухав, замахав долонею, і з рудого попілу вихопився вогняний язичок, спритно побіг по очеретині, перестрибнув на куль околоту, й той спалахнув. Тепер дим зносило ліворуч, я зайшов звідти. Й знову простер руки, куль догорів, а очеретяні кулі полум'ям не бралися. Підпалювач зяпав ротом, велика синя бородавка на його нижній губі стрибала, здавалося, вона ось-ось одірветься і впаде на землю, в його очах димів туман страху. І все ж він знову хотів стати на коліна, але я схопив його за комір літника:

— Одійди, бо згориш сам.

Мабуть, я надто сильно скрутив його за шиворотки, бо він двічі кавкнув і позадкував від мене.

— Чаклун... Чаклун, — скинулося над натовпом. — І його у вогонь, — почувся тонкий жіночий скрич. То верещала баба, яка принесла черепочок з жаром. Я повернувся до натовпу. Він був неначе грозова туча — набухлий страхом і гнівом, і враз та туча посунула на мене. Йшли тільки жінки, вони позціплювали зуби, сукали кулаками, йшли виступцем, немов збиралися кинутися в танок...

* * *

Білокобилка збив на потилицю шапку, глузливо вперся руками в боки.

— Куми, подивіться, перед вами вода.

Баби та молодичі якусь мить затрималися, далі посунули вперед знову.

— Вам по кісточки! Гляньте, — і вказував рукою.

Жінки піднімали запаски та спідниці.

— Вже до колін!

Спідниці та запаски підскачили ще вище, оголюючи молоді дебелі стегна, жовтаві, в'ялі, поморщені — старечі...

— Вже по пояс.

Почулися зойки, в однієї молодиці запаска впала вниз, і вона підхопила її, стріпуючи від води, всі інші позаголювалися майже до пупа, але хоч і повільно, посувалися вперед. Позаду почулося кахикання, хтось з чоловіків нервово засміявся:

— Куми, потопитеся.

На обличчі Білокобилки проступило щось хиже, очі горіли жаско, простерта вперед лівиця тремтіла:

— Підете з головою!..

Жінки зупинилися.

— Вода приступає, піднімається! — гукнув Білокобилка.

Біла челядь посунула назад.

Й тоді біля одного з возів з горшками застрибав, затупотів ногами схожий на цигана чоловік у жовтій жилетці.

— Це дурисвіт, не бійтеся. Ніякої води немає. — Сіра злоба кипіла в його очах.

Білокобилка повільно повернувся до нього:

— Ти своїєї справи доглядай. Он бачиш, скільки нашевалося на твій віз псів. Чорних і білих... Повен віз.

Горщечник оглянувся. Охнув, круто вилаявся, миттю зняв люшню й заходився гамселити по возові:

— Цюцю, прокляті, пішли геть... Ось я вас...

Інші горщечники вхопили його під руки. Трусили, неначе пихтір з соломою:

— Матвію, отямся, нащо ти б'єш власні горшки.

Матвій крутив великою, в круглій кошлатій шапці-«мазниці» головою. Половину горшків та макітер він уже побив.

Білокобилка розкидав з одного боку хмиз та кулі, виліз на воза, дістав з-за пояса ножа, поперерізав мотузки, якими жінка була прив'язана до полудрабків. Підбив на потилицю шапку.

— Ходімо!

Жінка не ворушилася.

— Ходімо!!!

Жінка підвелася, неначе сновида. Білокобилка зсадив її з воза, взяв за руку, підвів до коня, розтриножив його й повів нагору. Натовп дивився на нього з лютою ворожістю, однаке ніхто не одважився зупинити.

— Тобі куди? Твоя хата там?

По юрбі пройшов дроз. Хтось стогнав, хтось ойкав, ще хтось тихо слав прокльони. Цей чоловік налякав їх. Маленький сухенький дідок з довгою, до пояса, бородою, плескатим носом щось бурмотів, виступив на два кроки й заляк, засукав старечими нестрашними кулачками:

— Ми все одно її спалимо. Вона дощ заказала.

Білокобилка бликнув з-під гострих брів. Його обличчя було неначе викуване з бронзи, ніс закібчився, очі горіли синім вогнем:

— Сьогодні вночі піде дощ.

Натовп охнув.

* * *

Я вів у поводі коня, вів за руку не знайому мені жінку (її рука була вузька й холодна). Жінка йшла мовчки, швидко переставляла ноги в маленьких новеньких постеликах.

— Нам сюди? — запитав.

Жінка хитнула головою, хустка ще дужче насунулася їй на очі.

Від ставочка ми повернули нагору у вузьку — чи й проїде віз — зарослу споришем вуличку, навіть не вуличку, а широку межу між городами, так-сяк загороджену з обох боків грушевим гіллям та терном.

— Як тебе звати?

Жінка не відповіла. Попереду з вишняка виглядала хатка, не хатка, а хатиночка, обмазана жовтою глиною, вікна обведені синім.

— А як не буде? — раптом мовила жінка. Я вперше почув її голос, він був м'який і трохи хрипкий. Я зрозумів, про що вона запитує.

— Буде.

— Звідки знаєш?

— Сьогодні вранці снідав... у старця. Сіль у ганчірочці відвільгла. Й ластівки низько літають, і горобці купуються в поросі... Дощ піде вночі.

— А все-таки, якщо не піде?

— Тоді ми втечемо. Під ранок.

— Куди? — Жінка зупинилася й посунула хустку на потилицю. Я теж зупинився вражений. Така вона була гарна та молода. Обличчя довгасте, чисте, тихе, в ньому вгадувалася чулість, з-під хустки ледь кучерявилось волосся, спадало кілечками на високе чоло, до половини закрило вухо, маленьке, ніби аж різьблене. Я стояв і дивився, якась чарівна

сила прикувала до неї мій погляд. Надто вразили мене її очі, глибокі й темні, з зіницями в золотих обідочках.

— Як все-таки тебе звати? — запитав чомусь несміливо.

— Мальвою, — неначе шелест вітру.

Я скося ще раз поглянув на жінку — вона була вродлива чарівничою, відьомською вродою.

Ми увійшли на подвір'я, маленьке, огорожене плотом, приплетеним до малесенького хлівця. В дворі поціпували щирець три курки. Й знову я зупинився вражений: під самим вікном хатини, яке виходило в двір, росла мальва! Вона тільки-но розквітала. З високого стрункого стебла з зеленим, лапатим, у рожевих розводах листям дивилися на світ великі здивовані очі-квітки, мальва розквітла тільки вниз, розбрунькувалося вісім чи десять квіток, вище ж — тугі, зелено-рожеві бубочки. Дивовижними пахощами віяло од мальви, такими запаморочливими, ніжними, аж мені перехопило подих. На кількох квітках перебирали лапками золотисті бджоли. Я подивився на Мальву, вона мені видалася схожою на мальву-квітку: ніжна рожевість щік, великі, з тремтливим блиском очі, а може, то мальва була схожа на Мальву? Я не міг відвести погляду від квітки.

— Ходімо, — потягнула мене за рукав Мальва.

Ми зайшли до хатини, маленької, чепурненької, завішаної рушниками в солов'ях та зозулях, з мальованою піччю, з пучками зілля за трямком та біля комина. В хаті пахло материнкою, зозулиним цвітом, а мені все ще вчувався запах мальви.

Ми посідали на лаву й довго сиділи мовчки. Я стратив всю свою впевненість, мабуть, і Мальва не знала, що їй робити. Я й далі чудувався її красою, а також тим, що ні там, на возі, ні тепер вона не плакала й не скаржилася ні на кого. Азиж ні, таки поскаржилася, скинула хустку, й важка чорна коса впала їй на плечі:

— Голова болить...

Я поволі приходив до тями.

— У відьми болить голова?..

— Болить... У відьми, — губи здригнули усміхом.

— Зараз не буде боліти.

Підвівся і вже впевнено, ніжно провів кілька разів долонями по її м'якому волоссі та по щоках.

— Вже?

Мальва здивовано звела на мене великі очі-квітки.

— Вже. Та ти таки й справді планетник.

— А ти — відьма.

— Вони вигадали. Вони оддавна не любили мене...

— За віщо?

Мальва задумалася. Її чоло присмугніло, густі, ледь зігнуті брівки стріпнули. В очах — глибока печаль і ледь-ледь лукавинка.

— За те, що гарна, — без похвальби, без погорди. — Боялися, що поодбиваю їхніх парубків та чоловіків. Що вінчана — в косах, з непокритою головою, що не плачу, а сміюся та співаю, що ходжу сама по лісу. От і доходилася, — зовсім іншим голосом. — Верталася й набрела на їхнє дурне купайло... А я ж лікувала їх...

— То вони — у віддяку за те?

— Аякже. Люди завжди такі... Добро віддячують злом... Хоч вони не злі, а нещасні. Пан злий і посіпаки його. А ми всі нещасні.

— Чим же ти їх лікувала?

— Зіллям.

— Яким?

— Усяким. На кожную хворобу є своє зілля.

— Ну... Од якої хвороби яке зілля? — Я наполягав. Мені було не просто цікаво... Адже сам знаюся на зіллях.

Мальва подивилася на пучечки за трямком.

— Полин — од живота, блекота — од зубів, трилисник — щоб у грудях не боліло, материнка од кольки та кашелю, чистець кладуть до ран, серпоріз також...

— Все так. Ти молодець, дівко...

— Молодець за возом бігає, — сказала раптом суворо і якось так, що я зрозумів, що Мальва не зовсім беззахисна, й те, про що оповіла — співала й дратувала односельців, — правда. — Та чого ж я сиджу? Треба вечерю зготувати.

Вона внесла в'язку хмизу та куль соломи на підпал, змила пшоно, затопила піч. Ходила по хаті, поралася, мовби не поспішала, але робила все швидко. Огонь освітив її обличчя, воно зайнялося такою красою, що мені аж замлоїло в грудях.

— Якщо ти вінчана, то де ж твій чоловік?

Мальва притулилася лобом до комина.

— То довга оповідь.

— А нам поспішати нікуди.

Мовив оте «нам» і відчув, що мовив не мимоволі, не випадково, що й вона це зрозуміла, бо повела очима, і її повні губи вигнула ледь помітна усмішка. Відтак очі стали печальні.

— Мене оддали в шістнадцять... За Карпа Пугача. Він аж на двадцять років старший за мене. Оддали мати з бідю — батько помер у чумаках. Боялася я Карпа й не любила. Похмурий був, нелюда, все гроші рахував і десь їх ховав. А ще висіли в нього на поясі палички дерев'яні з зарубками та хрестиками: грамоти не знав, а на паличках все закарбовано: хто скільки не доплатив панові, хто не вийшов на роботу... Він був чи то токовим, чи підекономом. З людьми суворий, а перед паном, як лист шовковий. Догоджав у всьому. І в молодицях також. Пан був ласий до них, і нині також... Дарма, що чорт бороду наполовину побілив, смугою такою сивою позначив. Отож і загадував мій Карпо жінкам до пана то килими трусити, то пір'я драть, то груби топити. Одного разу загадав топити груби Марті Котисі... — Мальва на мить примовкла, чи то згадуючи, чи переживаючи все наново. — Марта Котиха — моя двоюрідна... А в неї саме корова телилася... А, може, вона й схитрувала. Забігла до мене й каже: сходи за мене до пана груби витопи. Потім відроблю. Молода я була, дурна... Пішла... Пан і схопив мене... Спочатку вином пригощав, та я не пила. А тоді схопив. Я відбивалася, кричала, вікно кольорове висадила. На мій крик поприбігали люди від корівника, з току... А мій Карпо стоїть на дверях з дрюком і нікого не впускає. Він-бо ж думав, що там Марта... Ну от...

Мальва мовчала, мовчав і я. Мої груди ходили ходуном.

— Відтоді не стало в селі Карпові життя. Люди взяли його на такі глузи, що не було йому проходу... Він запив, а далі покинув село й зник.. Повіявся в бурлаки. Й немає його вже вісім літ. Мабуть, немає й на світі. А я вернулася до матері. Через рік мати померла. Оце і вся моя сумна казка, — мовила й знову осміхнулася печально.

Одначе по хвилі струснула головою, її товста, по-дівочому з квітками, коса гойднулася на грудах.

— Зараз будемо їсти.

В ковганочці натовкла конопляного сім'я, кинула туди півкулачка якогось зілля, розлила куліш по полив'яних мисках, заправила.

— Я заправляю в мисках... Щоб свіжіший був.

Ми посідали за стіл. Я дістав свою ложку з зарубками. Але намагався не дивитися на них. Куліш був гарячий. Я тримав перед собою ложку запашної страви, але не їв, а дивився на Мальву. Дивився й дивився, й не міг відвести від неї очей. Мальва й собі кілька разів поглянула на мене,

а тоді опустила очі. І я подумав, що хоч трохи вкинув її в хвилювання, що таки не зовсім старий та бридкий і ще можу хвилювати жінок. Це знав і раніше. Обличчя в мене, може, й сокирою тесане, грубе, й дуже засмагле, зациганіле, але ж очі добрі, ніс трохи закоцюрблений, вуса пухнасті, — молодиці кажуть, що я чоловік не злий, мужньої вроди. Не красень, звичайно, але гожий. Ото тільки лисина... Так то — розум.

Мальва мовби відгадала мої думки.

— Голова в тебе — наче полив'яний горщик...

— Еге ж... Тільки підкована блоха пробіжить. А без підків ковзає.

Мальва засміялася. Сміялася вона дуже гарно, трохи закидала голову, на лівій щоці в неї прогиналася ямочка.

— Ти влюбливий, — раптом сказала.

— З чого взяла?

Я знав, що подобаюся не всім жінкам — надто через свій трохи розбійний, а трохи гультьяйський вигляд, і це мене не хвилювало, але цього разу мені захотілося подобатися.

— По зубах видно.

— По зубах тільки коней купують. А ти?

— Я? Не знаю. Ще нікого не любила... Хіба що так, здалеку.

— Як це?

— Був один... Білявець... На війні погинув. Він не знав, що я його очима милую. Була я тоді ще дівочкою. Дівчам. Він і не помічав мене.

— А потім?

— А потім ніхто не підійшов під мої мислі. Та й не вельми поспішали. Хто я? «Ні дівчина, ні вдова...» І матері парубків остерігали. Пускали неславу... А я їм наперекір співала та квітки в коси вплітала. Ось так! — сказала з викликом.

І подивилася мені в очі глибоким поглядом.

Тримала в руці, у пальчиках, ложку, рукав сорочки закопився, й смаглява зваба невеликої руки впала мені на серце. Вона видивлялася ложку, неначе збиралася побачити в ній свою долю.

— Ти боялася смерті? — запитав зненацька.

— Зі мною був Господь, — відповіла просто та щиро, і я вельми зрадів цій відповіді. Подивував такий великій і простій вірі й подумав, що не зібраний на неї сам. І подивився на Мальву просвітлено.

— Літа пливуть за водою... А що я знала?.. Опріч злиднів. Кого знала? Три курки зузулясті... Та ще ось його,

Клубка, — вказала на чорно-білого веселого котика, який дзигною крутився на чисто вимазаній долівці, ганяючись за власним хвостом.

Це була скарга й не скарга, я відчув, що Мальвина оповідь правдива й чиста, і ще відчув, що біля неї, поруч неї і сам стаю чистішим та кращим, що, виявляється, в мені ще багато доброго, спочутливого, нерозтраченого, нерозвіяного по Дикому полю, по Чорному морю, по горах Кримських та на порогах Дніпрових. Ще я подумав, що людський рід жорстокий і несправедливий, що в світі важко прожити людині правдивій та беззахисній.

...Куліш давно з'їдений. А ми сиділи й сиділи, і говорили, й мовчали, я трохи оповів їй про себе — і вдихав п'яний запах запаморочення запах мальви: Мальва відтулила одну дощечку, яка була замість шиби, і квітка заглянула до хати. Я й сьогодні думаю, що все, що було далі, сотворив мальвин чар.

Почало вечоріти. Я прип'яв у бережку коня, Мальва помила миски, й ми ще трохи посиділи на призьбі під зорями. Вони тремтіли (я знову відмітив — на дощ), і місяць стояв у короні, й підпадьомкав перепел біля ставу, й дикі качки тягнули кудись понад хатою — було чути посвист їхніх крил.

Ми сиділи близенько одне біля одного, я діткався плечем її плеча й, відчувши, що вона тремтить, скинув уже добряче замицьканого, а подекуди й пошарпаного, синього жупана, та накинув на Мальву, й не пам'ятаю, як її тонка рука опинилася в моїй широкій долоні, але вона забрала її й сказала:

— Давай погадаю.

Не знаю чому, але я злякався.

— Не хочу... Моя путь позаду важка, боюся, що й попереду не легша. Ліпше не відати про те, що з тобою станеться. Погадай тільки на нас удвох.

Вона стрепенулася.

— На нас?.. А що на нас гадати... Ти мене врятував. Завтра поїдеш...

— Мушу їхати.

— Ось бачиш.

— Але я вернуся.

— Для чого?

— Щоб бути біля тебе.

— Для чого біля мене?.. Моя путь рокована...

— Моя також...

— Я тебе не знаю.

— Узнаєш. Я не лихий.

Мальва повернула до мене голову. В її очах зблиснуло зоряне світло. На шиї беззахисно чорніла родима цяточка.

— Я це знаю...

— З чого?

— З твоєї руки.... З твого голосу. З того, що ти вчинив сьогодні. Адже тебе могли і вбити.

— Мене вбити не можна.

— Овва!

— Ось тобі й овва. Я дужий... Вельми дужий. — І обійняв її за стан. Вона випручалася.

— Пора спати.

Я хотів розіслати на долівці куль, але Мальва розібрала для мене постіль, на якій було безліч подушок: більших, менших і зовсім маленьких.

— Ти давно не спав на подушках?

— Не знаю й коли.

— Поспи, відпочинь. Тобі завтра в дорогу...

— Звідки знаєш?

— Сам казав.

Я чомусь губився перед Мальвою, іноді відповідав не до ладу.

...Погашено маленький сліпачик. Потушена лампада перед образами Христа та Марії. Запах сухих трав лоскоче горло. Бентежно. Тривожно. Я не сплю. Чую, що й Мальва не спить на лежанці. Чую навіть її дихання. І думаю про те, аби взяти її на руки й перенести на ліжко. Й не одважуюся. Бунтую проти себе. Й боюся образити Мальву. Адже вона може подумати, що вимагаю відплати. Цвіркоче на покуті цвіркун. Кажуть, на покуті — не на добро. «Заступи й сохрани її, Боже...»

І допоможи мені... Пережити оцю ніч. І поїхати, й вернутися в оцю хату. Вона так мені й не відповіла, чи жаданий я тут...

...Пробудився від грюкоту. І від шепоту Мальви:

— Прийшли, вони прийшли!

— Хто вони?

— Прийшли по мене. Господи...

— Йди сюди...

— Куди?

— До мене... Йди...

І відчув біля себе туге тіло. Мальва тремтіла, неначе кленовий листочок на вітрі. Вчора вона не боялася нічого, спокійно чекала смерті, а сьогодні страх трусив її. Так буває

часто, врятувавшись один раз, людина починає боятися того самого лиха.

— То грім, — тихо мовив я і пригорнув Мальву до себе. — Починається дощ.

Тугі перса вперлися мені в груди. Я притискав її до себе дужче й дужче, і вже наші тіла були як одне.

Мигнула блискавиця, вкинула у малесеньке віконечко жменю світла й оглушливо вдарив грім. Він уже не вмовкав, розколював небо, гахкав, здавалося, десь там, угорі, перекочується велетенське каміння та колоддя, мигавиці в'язали свої вогняні петлі, але ми вже нічого не чули й не бачили...

Я прокинувся від сонячної радості в грудях. Не одразу збагнув, де я, а збагнувши й розглянувшись, тихо засміявся. Сонячна радість плинула з самого себе, бо сонця не було, за вікном повис сірий дощовий ранок. Раз чи двічі прогуркотів грім і пошкандибав кудись за околицю села, а дощ йшов і далі, густий та рівний. Я був у хаті сам. На лаві стояла циберка з водою, з усього видно, внесена недавно, біля печі лежала скручена перевеслом в'язка хмизу. Мальва готувалася топити піч, але її десь не було. Від одної згадки про неї, про те полум'я, яке вночі запліскувало мене, стало так хороше, що я вдруге засміявся. Я знав, відчував, що те полум'я нікуди не поділося, що воно в мені, його багато-багато, відчув себе молодим, донедавна мав себе трохи не за діда (я на рік пережив Христа), а тепер відчув, що за одну ніч вернувся в молодість. Лежав дужий, скорений ласкою, не схожий на себе.

Скрипнули двері, до хати увійшла Мальва, в нап'ятому на голову мішечку кобкою. Скинула сірого кропив'яного мішечка, скинула свитку й постала переді мною струнка та легка, неначе молода сосонка. Мальва ховала очі, соромилася дивитися на мене.

— Я переп'яла твого коня, — мовила й почала лагодитись, аби затопити піч. А я дивився на неї і постеріг, що в неї дуже легка і граційна хода, хода — це півжінки, а може, й більше, я міг би одружитися на самій ході.

— Чого ти так дурникувато усміхаєшся? — нараз запитала Мальва й везькнула мене по щоці качиним крилом, яким підмітала комин.

— Не знаю...

Але я знав. Причина відкрилася мені враз, наче сині небеса від повіву вітру. Я об'їхав півсвіту... Він такий великий... И виходило, що об'їхав його, аби зустріти її, Мальву. Я довідався, що на світі є небеса й що для них треба жити.

Я довго жив чеканням, яке іноді переходило в безпричинну тугу, і зараз побачив, що туги немає, що вона пропала навіки, й далі нарікати на долю не маю права.

Донедавна я ні за чим не шкодував, мене не гнітила самотність, я вмію бути самотнім і серед товариства, хоч, що там казати, люблю людський тлум, людське кипіння, добру бесіду, добру чарку, і аж тепер пошкодував, що не зустрів раніше Мальви, що стільки змарнував часу. І вже думав, що й жити мені немає для чого. Валасався по світу, чогось шукав і не знаходив. А воно так просто — жінка, в якій зіниці з золотими обідками, й сміх — наче цвіт мальви. «Кохана» — несподівано обізвалося десь у самій глибині серця досі незнайоме мені слово. Либонь, мої мандри по світу доходять кінця. Привезу Непийводі наказ Бурого, приїду сюди, заберу Мальву, й подамося до Самарської паланки. Все, митарю, кінчатся твої митарства.

...Не знаю, де Мальва роздобула сиру та сметани (либонь, після того, як пішов дощ, їй би дав будь-хто в селі, людське серце такою ж мірою добре, як і люте), але таких вареників я не їв ніколи. Мальва заслала стіл поверх убрусу вишиваним рушником, і макітерка з варениками стояла на ньому, неначе квітка. То не був просто сніданок, то було пригощання, причащення, прилучення до великої таїни. Хоч говорили ми казна про що, й навіть бавилися, й перчили розмову шкилюванням.

— То вони правду казали про тебе?

— Хто вони?

— Люди. Що ти парубків і чоловіків зманюєш?

— Цього не казали, а думали.

— А що ж вони тобі ставили в стид?

— Що в зимі з парубками на крутьолі каталася.

— А таки крутилася?

— Крутилася.

— І що на Купайла через вогонь стрибала?

— А стрибала.

...Після сніданку ми знову лежали в подушках. І лушили лісові горішки, ще торішні, ворочок яких Мальва дістала з ковбишки біля комина. І знову толочили подушки. Й так до вечора. А дощ ішов, біля призьби вже плюскотіло, й мальва за вікном плакала великими рожевими сльозами. Чого вона плакала?

Дощовий день непомітно переступив у вечірню імлу, Мальва засвітила лампадку, і враз щось засвітилося в моїй голові, і я з жахом подумав, що за всю ніч і день жодного

разу не згадав, куди й за чим їду, і що не маю права гаятися жодної хвилини. Адже я злочинець, чорний злочинець, який запродує товариство і його святі заповіді, запропашає великий закон січового братства, освячений Покровою. Їхати, їхати негайно, проти ночі, наздоганяти згаяне.

Але я так і не поїхав. Ні увечері, ні вночі, ні вранці.

* * *

Цього разу польний гетьман нарешті пристав на пропозицію полковника Пива скурати козаків фортелем — хитрістю, військовою фантазією. В досвітковій темряві два полки жовнірів почали інкурсію на козацькі шанці, решта вчинили залогу в Наумовій балці. Напад був раптовий, швидкий, навальний, а втеча панічна (вдавана), з рейвахом, волянням до Бога, й козаки втягнулися в погоню. Даремно Бурий гукав з валу, даремно хапав козаків за поли осавул, деякі вже поминули Куцу балку, деякі добігали до Наумової, та врешті їх зупинив шкуринський курінний Баюра, розхреставшись на горбі перед козаками з пістолем і шаблею в руці.

— Безумці, отямтесь!

Його зрізала мушкетна куля, й козаки отямилися. Лука Хрін тільки трохи не добіг до Куцої балки, а молодий, прудконогий Тишко Миленський сягнув Наумового горба, зате й втівав, як нажаханий заєць. Одна куля наздогнала його, черкнула в плече. Тільки обережний Пукавка пробіг трохи й зупинився, й першим видряпався на свої вали. А за його спиною розпочалися утарчки, частину козаків було оточено, вони скуплювалися й відбивалися до останнього подиху. Тим, хто лишився на валах, випала важка борона, знову виручили гармати, гаківниці, шмагівниці, вони смалили, неначе з пекла, й острів гойдався од випалів. Козаки пам'ятали про виставлені по містах на позорище голови своїх побратимів і боронилися до загину. Під тим щільним вогнем звонпили польські полки, почали безладно відступати, й тоді по козачих шанцях озвіріло, люто вдарили польські гармати, й били та били до самого вечора, козацькі гармати огризалися ліниво, і навіть за те гетьман банітував пушкарів.

Він ходив від бочки до бочки й тільки хитав великою сивою головою. В лад тому погойдувалися, неначе два бичі, вуса. Куль до гаківниць лишилася одна бочка, залізних — півбочки, ядер — п'ятнадцять, куль олов'яних, куль до шмагівниць, шроту залізного не лишилося зовсім.

...Нижче того уступу, на якому зберігалися залишки запорозьких припасів, сиділи Хрін, Миленський та Пукавка,

Пукавка підмостив під себе польське ядро, яке не розірвалося.

— Де то наш Білокобилка? — мовив Хрін.

— Десь у корчмі варенуху п'є, — Пукавка прочищав бур'яниною цибух люльки. — А може, лучилася пригодонька... І його шкіру натягують на барабан.

— Е ні, — гаряче заперечив Миленький. — Не такий він, щоб у корчмі... — і пригодонька... Він — характерник... Дійде. Досі вже дійшов, веде козаків.

* * *

...І я знаходив собі всілякі виправдання: не відпочив кінь, не висохла одіж, натер ногу — бо ж так мені було добре, бо ж так щасно, — відтак дощ вшух, і я, відриваючи від серця щось пекуче, щимке, сказав:

— Мушу їхати...

— Чому... — мушу?

— Бо... погине багато людей.

— Козаків?

— Ти догадлива. Козаків.

— Не догадлива, розумна.

— Тобі не бракує скромності...

— Ти на що натякаєш? — її очі сміялися і вже сумували.

— Ні на що...

Кінь не хотів брати вудила, не хотів іти з двору. Зеленіли проти сонця макові головки, дощова роса на них поблискувала наче сльози, і такі ж, тільки більші, краплі на мальві — на листі та квітах. Я попрощався з мальвою (вона мені видавалася живою, дивилася великими очима квітів), хвацько, по-парубоцьки вискочив на коня. На серці в мене лежала така туга, якої не знав ніколи раніше. Якось неймовірна сила тягнула мене назад, веліла повернути коня, і я ледве подолав ту спокусу. Було порожньо та вітряно на душі, здавалося, звідти вивіяло все тепло. Й зненацька подумалося, що, либонь, все оте, про що я думав раніше, — марниця, що ніякої такої великої істини в світі немає, або, принаймні, її не потрібно шукати, що вона ось тут, у звичайній хаті: свіжоспечений хліб, чиста сорочка, а найперше — любов. Яка зігріває серце й робить увесь світ іншим, наливає нас щастям та радістю, а для цього й живе людина.

— Чекай, скоро приїду.

Знизу, з кінця вулиці, ще раз махнув рукою: вони стояли біля плоту обоє, Мальва і мальва. «Дві мальви», — подумав і пустив коня чвалом. Гелготали на ставу гуси, хлопчик

у довгій сорочці, підперезаній пutoм, гнав на пастівник вівці, хльоскав довгим батоґом по калюжах, десь у городі сварилися молодиці, у чорній, вже добряче сколоченій калюжі юшили носами качки, квочка вела по межі з городу мокрих курчат, цвірінькали горобці — все таке домашнє, мирне, аж страшно було думати про мою роковану путь.

А я їхав і то посміхався дурникувато, то банітував себе, ганив і проклинав найпослідушими словами — це ж і доеньки вже не встигну заїхати, бо немає й крихти часу, і перед товариством завинив безмірно. І не міг відчахнутися від думки — що моя вина і мука солодкі.

Поминув Королі, виїхав на горб, там панський дім з дерев'яними колонами і схожою на шпаківню химерною будкою на даху, хліви, льодовні і комори, біля крайньої, з великим ганком, селяни на розстелених ряднах перевівали зерно, либонь, ще торішнє. Зненацька верховіттям яворів над моєю головою прошелестів вітер, за лісом загриміло, й сонце заскалилося, посунуло за сиву хмару. З поля, дорогою, з одного боку обкопаною канавою, порослою глodom та терням, вороні коні несли карету, в ній сидів пан у шапці з пером, за каретою гицали в сідлах два гайдуки.

Я з'їхав з дороги. Карета порівнялася зі мною й стала. З неї вистрибнув уже немолодий пан, з довгою, пробитою пасмом сивини козячою бородою та вусами, які стриміли в обидва боки, неначе ножі, і заволав:

— Як смієш, хлопе, вітати пана в шапці, сидячи на коневі! Геть додолу!

З розповіді Мальви я здогадався, що це Юс.

Мусив тамувати образу та гнів, бо ж не належав собі, а товариству, й покірно сповз у мокру траву.

— Хто такий? Куди їдеш моєю дорогою? Ет, — махнув рукою, бо знову загриміло за лісом. — Бігом до комори заносити зерно.

— Маю, пане, пильну справу, мушу їхати, — відказав тихо. — Дуже пильну, — й щосили гасив жарінь у очах.

— О небо, лотр має справу, пильнішу за панську! О Езус Маріє, сто копанок тобі, хлопе, в горлянку. Та я тебе... — Очі йому золот'яніли, шкіра на вилицях нап'ялася.

— Пане! — і доторкнувся до сережки. Вона обпекла, неначе вогонь. Злість брейонула по серцю гострою шаблею.

Але він уже вихопив у кучера батога, хвицьнуv у повітрі. Я відхилився, батіг проклав басамана по мокрій траві. Вдруге батіг оперезав мої плече та шию, далі я знову ухилився й на-

ступив чоботом на ремінний цв'йох. У лютості й безсиллі пан смикав батіг і випустив батожилю, й заверещав:

— Гайдуки, хапайте його!

Гайдуки вдарили на мене кіньми, я відскочив, пірнув гнідому під черево й смикнув одного вершника за ногу. Він гепнувся на дорогу, а тим часом другий крутнувся конем, потягнув шаблю. Вона не йшла з надіlkів, чи були тугі, чи заіржавіли. В мене в руках були віжки, скручені, як аркан, кинув їх, один кінець обвився довкола гайдука, я і його стягнув на землю. Помітив, що перший гайдук підводиться, деменував його носакom у груди, приплескав до мокрого глиноземля і в два скоки наздогнав пана Юса, який стрибнув у карету, длубався в ній і видлубав довгасту дерев'яну шкатулу, а з неї — довгого чорного пістоля. Клацнув курок, але я встиг пірнути вниз і підбити вгору панову руку, а далі обома кулаками деменував пана в щелепу. Він вилетів з карети й гепнувся на дорогу. Я на бігу рвонув з гайдука, який стогнав на землі, шабельтас, обірвав шаблю разом з наділками й скочив на коня. Ще встиг помітити, як мовчазною грачиною зграєю чіпіли біля комори люди, як кучер сповз з козлів і затулив руками обличчя, мабуть, він подумав, що я зараз рубатиму всіх шаблею. На коня злетів, не торкнувшись ногою стремена. І вже мчав до греблі, пролетів місток і звернув під ліс. Аж тепер пошкодував, що не взяв гайдуцького коня-вигулянца, а поїхав на своєму виморенцеві з розбитими копитами. Та вертатися було пізно.

Я мчав м'якою луговою дорогою, з лівого боку слалися болота з річечкою, означеною стрічкою кучерявих верболозів, болота без кінця-краю, там перегукувалося наполохане птаство, з правого вставав ліс — підліском з верболозів та крушин, ліщини, а далі зводилася зелена стіна з дубів та кленів, за лісом погахкувало, майже чіпляючись за вершечки дубів нерозчісаними пасмами, сунули хмари, там уже йшов дощ. Я біг навперейми йому, спиною, животом вчував погоню — немає нічого в світі страшнішого за погоню й гіршого за втечу. Мені, моєму родові, моєму народові навічно судилася втеча, а моїм ворогам погоня. Її ще не було чути, але вона вже йшла, я знав, що пан розіб'ється в коров'ячий кізяк, а напустить на мене все, що має в руках, пошле до інших панів, вони обкладуть і ліс, і болота, і луки. Отож, треба мерщій кудись подаватися, кудись сховатися, бо розпочався дощ, а під дощ я не почую погоні. Вона нишпоритиме скрізь, промчить і вернеться, нюшитиме, злизуватиме пилюку

з придорожної трави й нападе на слід. Але поки нападе... Втеча також не спить. Та ще втеча досвідчена. Кінь був у милі, їдкий запах кінського поту бив мені в ніздрі.

Я звернув до лісу. Зліз з коня й повів його в поводі. Через кущі, попід віття, попід хвилю дощу. Щоправда, дощ хлюпнув, прошумів і стих. Й знову вилупилося сонце, воно зависло, неначе ремезове гніздо, ліс парував, кльокали по папороті важкі краплі, перлами зблискували на листі, теплий курів туман, галасувало лісове птаство. Ліс втечі й погоні жив своїм життям, ворон на вершечку сухого дуба оправляв дзьобом мокре пір'я, гадюки сплелися в клубок біля дубового пнища, куниця пробігла галявиною, а за нею низочка малих куниченят. Світлі галявини і сутінні долини, я — мокрий по пояс, кінь — по черево, ми брели навмання, тримався напрямку по сонцю й оглядався стривожено — за мною тягнувся мокрий слід. Упала під ноги стежка-протопт, а потім одразу кілька — то розбігалися, то спліталися, неначе жили на натруженій руці — пробиті коровами, яких ганяють на лісове пасовисько, отже, десь недалеко село, туди зась, там вже може бути погоня, знову пірнув у мокрі ліщинові хаші. Вийшов на сінокіс, сів на коня й пустив його через молоді отави, ще видно сліди покосів та колії від жердин, якими стягують копиці до стожарень, і старі, перетрухлі стожарні, де трава вже перетліла й перетрухла і слугує тільки гніздів'ям для зміїв, а за рік-два й зовсім щезне, стане землею, по таких місцях, стожарищах, росте трава буйна, рутв'яна, впивається соками своїх близьких і далеких родичів — гірка сутність життя. Лугові чайки зняли крик, видавали мене. З верболозового острова посеред лугу спостерігав, як попід лісом, низько згинаючись у сідлах, промчало з десятків вершників — погоня, перечекав, доки вона сховалася в лісі, й рушив далі. І ще раз з узлісся спостерігав вершника на могилі серед пастівника, він крутився на коні, розглядався на всі боки. Кінь під ним танцював і зривався на дибки. Я в'язав до пояса шаблю — чужа шабля, вона, здавалося, не хотіла прилягати до мого боку, — рукавом утирав піт з обличчя.

Заночував під стогом, багаття не розкладав, під ранок мене навідав рудий пес, зупинився за кілька кроків, понюхав повітря, нічого не винюхав, побіг, кінь добре напасся, зітхав утробою, я витер віхтем сіна вологу від роси хребтину й поїхав. За добу втечі відвихнувся добряче вбік і тепер правував на схід, аби виїхати до Дніпра. Дніпро переплив на світанні,

з польського берега мене помітили, але запізно, стрілили тричі, — не влучили. Пощастило, що варті на цьому боці не було. Тепер їхав напрямці до Трубежу.

Опівдні під'їхав до невеличкої чи то річечки чи то канави, яка текла посеред луку, спробував перескочити, але кінь не пішов. Спрямував його у воду, кінь обережно вступив передніми ногами, далі — задніми й несподівано шурхнув униз, вода сягнула мені трохи не до пояса, кінь рвонувся, рвонувся ще раз і злякано захріп, осів ще глибше. Я сковзнув з нього просто в воду, й вона аж опекла мене, така була холодна, виметнувся на берег і потягнув за гнuzдечку, кінь напружився, витягнув шию, і — ні руш. Я ще довго тягнув його за гнuzдечку, але він глибоко застряв у глеї, ще й перегородив собою річечку, яка плинула в одрубистих берегах. Доводилось рятувати коня, я рубав шаблею лозу й підсовував коневі під черево, збирав на стоговищах старе сіно й також стоптував його під коня, але коли він починав борсатися, все те кудись дівалося, і я знову рубав лозу й голяка бабрався у воді, а вона обпікала, судомила — десь поблизу били студені джерела. Увесь у глеюці, болоті, я вже геть обезнадіявся, одначе коли знову потягнув за гнuzдечку, кінь басонув передніми ногами, подався вперед, а ще кількома скоками, розбризкуючи каламутну воду, вирвався на берег. Він водив боками, тремтів і стояв склячений, опустивши голову. Я витирав пучками трави його прогнуту спину (не молодий) і пожалів конячину, йому б розвозити клунки з борошном, пастися на вигоні, я ж загнав його трохи не до запалу, копита в нього порозбивані (їх би обрізати, залити розтопленим салом), спина стерта, грива в ковтюхах.

Укрив коня своїм лапсардаком, а сам повалився в траву.

Я безмірно втомився. І думав про те, як би було добре отакої днини, замість борсатися в глеюці, вицокувати зубами дрижаки, встати рано, коли сонце тільки золотить листочки на мальві, умитися з дерев'яної циберки в присінку, взяти косу та викосити лужок у кінці городу, й щоб тебе покликав до сніданку од перелазу м'який текучий голос. Що більше треба! Мені потрібні оті плавні з комарами та комашнею, яка виїдає очі, оті скажені, в піні, пороги, які перепливав туди й назад на спір за одну єдину квартиру оковитої, отой випалений сонцем степ, у якому з-за будь-якого кущика бур'янцю може виметнутись на горло колючий татарський аркан, оця погоня!.. Моя втомлена душа хотіла втекти від того й хилилася на м'які вишиті подушки, але їй не давало

схилитися щось гостре в серці, я не знав доконечно, що то таке, тільки почував його непереможну силу.

Те слово — зовсім близько, одначе його не заведено вимовляти, навіть подумки, його може вимовити тільки кошовий, гетьман, та й то з оголеною шаблею в руці, перед останньою, смертельною битвою, під посвист куль, тоді він вискакує на поруйнований гарматними ядрами оборонний вал (або ставить коня цапки) й гукає: «За отчий край! За неньку-вітчизну!» Може, цього разу воно й зринуло в моїй пам'яті, одначе я вдавав, що не помітив того.

* * *

Сонце повільно опускалося за обрій, над ним білими баштами стояли хмари, здавалося, вони палають, і здавалося, що палає степ, підпалений сонцем. А далі на овиді лише рожева смуга, яка перетліла в синю й нарешті в чорну. Й коли чорнота оповила землю, оповила острів, поляки пішли в наступ. Спочатку майже наосліп вдарили гармати — всі разом, загули, захохали, заголосили скелі, й ревисько встало над Хортицею, луна відбилася від небесної бані й кулями-бомбами впала на землю. Далі поляки кинули паперові ракети, які стрибали, бризкали вогнем, сліпили людей, по тому пішли на приступ самі. Налога провадилася при безперестанній стрілянині, гармаші кидали ядра через вал, в козацький табір, і стояв тріск рушничних та пістольних пострілів, й стогони, і лементи, і крики, й волення пощади та вихаркнута з кров'ю лайка, й зляканий птах — ворон косо падав на заріччя у вогні гарматних випалів, і били польські військові бубни та сурмили до перемоги сурми, а козацькі мовчали, бо бубоністи та сурмачі покинули свій музичний струмент і взялися за шаблі, козаки відбивалися списами, келепами, косами, дубинами, вони поскидали жупани, кунтуші, лишилися в білих сорочках або голі до пояса — дуже зручні для вибору цілі, — але й страшні ворогам, і молотив навсібіч веслом своїх і чужих козак з випаленими ракетою очима, й реготівся та пританцьовував у рові збожеволілий польський вояк, і гнав штурханами в потилицю реєстровиків осатанілий Пиво, а вони не хотіли йти на своїх, втікали, кидалися у воду й або тонули, або перепливали на той бік, а вода кипіла в гарматних сполохах, а чорний, важкий, також у білій сорочці, але і в киреї, притороченій шнуром, яка злітала неначе велетенське крило, з величезною кривою шаблею стояв на валу козацький отаман Бурий, шаткував на капусту ворогів і збадьорював козаків, він стояв по самому

центрі, й здавалося, то живий козацький ланцюг приторочився до нього з двох боків і не подається назад, окремі кільця випадають, інші змикаються — падають, падають козаки, а ті, що б'ються, живцем вростають у землю, з якої їх не вибити, не вирвати.

Сурми й далі сурмили приступ, а польське військо відступало назад і люто відгризалось рушничними пострілами. Місяць то впливав на небесну оболонь, то знову кутався в хмари, здавалося, він ховає свій вид, боїться страшного видовища.

Після бою гетьман не буркотів, не сварився, не заглядав до бочок з військовим припасом — порохом, кулями та ядрами — всі бочки були порожні. Він тільки покотив носком захололе ядро і похмуро мовив:

— Я знав, що той крутій Білокобилка не вернеться, даремно ви всі запевняли мене...

* * *

Є у нашій краї кілька місць, куди од давніх-давен на початку походу збираються козаки, туди ж вони й відступають, знекровлені та пошарпані, щоб перебути, перетривати якийсь час; це й Уманський ліс, і Чорний ліс, і Солониця, і Трахтемирів, і Потрубіжжя. В Потрубіжжі — невідь-ким і невідь-коли насипані високі вали, порослі дрімучими лісами, й непрохідне у свічках купав болото понад Трубежем, на лісових просіках з півдня козаки ставлять засіки та закидають їх терням.

...Під лісом стоїть корчма, либонь, найнужденніша і найобшарпаніша на всю Україну, не корчма, а куча: наполовину запала в землю, з чорним зрубом, з перекошеними дверима, з закиданою піском покрівлею — на тому піску жовто цвітуть полини, а в полинах шкварчать здичавілі коти, — корчма блимає більмами — бичачими пузирями — в поле, ще й обіперлася на всохлого осокора. Корчмар Юдко бідкається всім, що не має з корчми ніякого хосену, а проте не кидає її. Справді, часом у корчму ніхто не загляне по тижню й більше, але трапляється, як оце нині, корчма гомонить на весь ліс, й тоді мідні шаги та срібні таляри щедро сиплються до Юдчиної шкатули.

Козацький полковник Недайвода сидів не в корчмі, а під дубом за столом, вирізаним у землі з дернини. До того земляного столу дозорці й підвели Білокобилку. Очі йому туманилися темними кругами, вуста з'їдала смага, плечі струшував дріж. Він довго не міг вимовити жодного слова

й заговорив тільки по тому, як йому піднесли липівничок горілки. Випив її, утерся рукавом і сказав:

— Я обіцяв гетьману привести вас через три тижні, сьогодні минає двадцять перший день, а ще ж треба добігти до Хортиці. Біда, полковнику, справжня біда.

Й оповів усе Недайводі, а той слухав мовчки, й дим з люльки в'їдався йому в праве око, плутався в гострій кошлатій брові. Брови в Недайводи чорні й чорнющий, як воронове крило, вус, а підстрижений у кружок чуб біліший за грудневий сніг.

Вислухавши Білокобилку, Недайвода наказав бити склик, а за годину вже кинув у поле три під'їзди, які розсипалися в'ялом, аби убезпечити військові охорону з трьох боків. Козаки збиралися на кгвалт.

* * *

І я лечу, осідлавши Вітер. У нього копита з кременю, груди вузькі та дужі, голова суха й маленька на міцній довгій шії, і весь він витягнений, неначе шука. Арабаш здобутий у турків, мені його дав Недайвода. Не знаю, чи я вкипів у сідло, чи сідло в мене, але я ще не встигаю повести поводом, ще тільки подумаю, а Вітер уже забирає в той бік, куди мені треба, прищуливши маленькі гострі вуха, перелітає через рівчаки й летить по дорозі, ледве доторкаючись до неї копитами. Золотий кінь, не гірший за Пивиного, якого вбили піді мною. Поперед мене в траві врозсип — бешбаш, — видніються полишені дозором сліди, — трави ще не замели їх, це правий дозір з десяти козаків, вони десь недалеко, я хочу їх наздогнати.

Ми їхали за чверть милі від Дніпра, і я бачив високий протилежний берег, кручі й села понад ними. Раптом мою увагу привернули густі клубки диму. Горіло село... Серце закалатало, неначе дзвін на сполох. Горіли Королі. Хоч вітер зносив дим униз по Дніпру, мені враз запахло горілим, і запахло тривогою, перед моїм зором постала хатка з віконечком, у яке заглядає мальва... Там щось сталося! Сталося з Мальвою. Може, вже замість хатки купа гарячого попелу? А сама вона стоїть розіп'ята на воротах. Одним краєм серця розумів, що це — безумство, інший край нічого розуміти не хотів... Вирішив доскочити до Дніпра, подивитися зблизька... Прорвався через шелюги, вимчав на річкову рінь. Тепер дим над Королями стояв стовпом, він зносився під самі хмари. Я розглянувся — сторожі ніде не видно, о цій порі вона взагалі тільки зрідка проїжджає понад річкою, а зараз або

подалася на пожежу, або втекла. Кинувся з конем у річку, вже не думаючи про те, чи наздожену козаків (я своє зробив, однією шаблею козацьке військо не запоможеться), поплив до високих круч. Передихнувши мить, видряпався проритим весняною водою бурчаком на кручу, де глід ще несміливо запалював червоні свічки, пустив коня по стежці вниз у лісову гущавінь. Так мені здається, бачиться, а чи мариться — що я перепливав Дніпро, а може, й не перепливав — жар палив мене, і я погано пам'ятаю все, що діялося зі мною тоді, бо іншого разу мені здається, що я просто перелетів через нього на коні й опустився на кручі.

...Гілки намагалися збити з мене шапку, кінь двічі перечіплявся на вузлах корчів, брьохався в баюрах, хропів і косував, піна летіла з морди в траву, народжений для простору, степу, не любив лісу, мене ж і далі кидало то в жар, то в холод, якась липка хвиля раз по раз накочувалася на груди, а губи шерхли й палали, і в очах змигували блискавиці. Кінь вимчав мене з лісу, зорові відкрилися долина та село в яворах, над яким вихрив дим. Його мовби викидало з велетенської печі, зносило на церкву («як же давно я був у церкві, церковні бані служать мені тільки мітками, по них вибираю дорогу»), десь неподалік чувся цокіт металу об метал, луговою дорогою від села летіло два вершники, лісова дорога перехрещувалася з тією, вершники пролетіли за півсотні кроків від мене, обоє на ходу повернули до мене обличчя, і враз я впізнав у передньому пана Юса — клинцювата борідка пікою супроти мене. Пан Юс утікав, я не думав над тим, від чого і від кого він утікає, від чого ж ще — увірвався терпець посполитим, і вони взялися за шаблі та коси. Може, прочули про близьке козацьке військо, може, якась козацька чата, як оце і я, переправилася через Дніпро... Я рвонув правий повід.

Лугова дорога не відлунювала копит, тільки подеколи чавкотіло, праворуч вставав стіною ліс, ліворуч зводилися списи очеретів — це була та сама дорога, якою я позавчора втікав від погоні, а тепер сам ішов погонею, й вершники попереду щосили шмагали коней, оглядалися, і я на відстані відчував їхній страх та їхній неспокій. Знову червоним колесом крутнулася переді мною земля, помінялася місцем з небом, упала під ноги, а небо хитнулося, пекельний жар палив мене, а в тому жару, в сивому мороці стриміло одне слово: догнати, догнати. Догнати — навіщо? Помститися за кривду свою і людську, убезпечити себе надалі — не знаю, але в цю погоню

я вклав усе своє життя (я в усе вкладаю все життя) і мчав, і поволі наздоганяв. Ураз вершники попереду розділилися — перший і далі утікав, другий (гайдук, відданий панові до дна душі) крутнув коня, зустрічав мене, спочатку він зустрів мене кулею (я побачив, як зірвав з плеча рушницю, кинув її до плеча, але й на цяту не сумнівався, що не влучить, і куля справді прогула джмелем вище голови), а далі шаблею. Білою зміюкою шабля звинулася над його головою, моя шабля вже спивала жалом вітер, вона була жаскіша, навальніша, рішучіша, веселіша — вона нападала, а та, друга, оборонялася. Я підлітав до гайдука, як і кожен вершник у бою, з правого боку, але за три скоки рвонув коня ліворуч, високо звівся в стременах і впав рукою, тілом, шаблею на ворога, я не побачив його мертвого, бо вже летів далі, але відчув з удару — дужого, з потягом, що він мертвий, я вже цілився очима в іншу, зігнуту дугою, напружену спину. Червоний вітер клекотів у моїх грудях, червона земля бігла під кінські копита, червоні очерети кидалися пріч, червоний обрій гойдався попереду — а я не наближався до втікача. Мило виступило на реміняччі мого коня, шия йому стемніла, з ніздрів біла піна, але я не давав йому передиху, гнав і гнав навздогін за сірим у яблуках жеребцем, який високо кидав копитами, здавалося, жеребець хоче злетіти й не може. Змигнула в моїй голові думка, що це ж ми женемо до моєї Тернової Долини, до мого села, хитнулася пляма завернутого назад обличчя, щось сухо тріснуло — Юс вистрілив з пістоля, — але я не почув навіть посвисту кулі й злорадо подумав, що він міг приберегти кулю для пострілу з ближчої відстані. В двох моїх сидельних кобурах також стриміло по пістолеві, але я не видобував їх, гаразд знаючи, як то важко, майже неможливо влучити на скаку, та й хотів потягти пана шаблею. Одначе й далі не міг його сягнути, наші коні йшли на тій самій відстані один від одного, вони вже достоту вхоркалися, й могло статися, що ось-ось один з них упаде. Вітер остуджував моє обличчя, але воно палало, і якась важка сила хилила мене з сідла, аж несамохіть вхопився лівою рукою за мідну луку. Коли б тільки догнати, не впасти до часу! Я вже збагнув, що мене термосує хвороба, але сподівався перемогти її, як перемагав у всі інші часи і переміг навіть чуму. Зненацька вершник переді мною круто повернув коня ліворуч, либонь, то відчай погнав його в болото, бо кінь басував, уже не біг, а гріб копитами воду, розбивав купиння, стрибав, неначе заєць, я також

спрямував свого буланого в ситняги. Кінь грузнув по коліна, брів, похитуючись з боку на бік, так само гойдався вершник переді мною, відтак він чи то впав, чи то самохіть повалився з коня й побіг. Я також випустив з ніг стремена. Тепер ми бігли в глибінь болота, на гривку верболозу, яким означена річечка, за нею на овиді синя смужка соснового бору, і вже десь там моя Тернова Долина.

Перечіплювався через купини, на яких уже покинуті гнізда куличків та очеретянок, розполохував качву, очерет хльоскав зеленими мітелками по обличчю. «Що ж ти, пане, втікаєш, ти такий хоробрий перед беззбройними селянами», — проказав я собі. Втікач переді мною якось дивно кидав ногами, либонь, вперше міряв болото. Я перебрів у постолах по такому болоту не одне літо, коли косив осоку та нежар, але й мені кожен крок давався надсилу. В очах то розвиднювалося, то знову темніло, здавалося, хтось повісив переді мною шалінку, яка міняла кольори. І далі з крякотом зривалися качки, кружляли, кричали, квилили болотяні чайки, то відлітали, то стрімко падали вниз, здавалося, вони хочуть подзьобати нас, та в останню мить знову різко кидалися вгору, я з жахом відчував, що мене ось-ось полишать сили, я впаду в оці твані і вже не підведуся.

Якби пан Юс зупинився та дістав свою сигізмундівку, він би, либонь, легко повалив мене навічно в осоки, але то вже один з дивних законів погоні та втечі: втікачеві завжди здається, що погоня дужча. Юсова душа вступила в п'яти, він біг, гнаний жахом, котрий обезволив його. Моя ж погоня стончилася до волосинки, то вже біг не я, а бігла вічна селянська кривда. Але сили полишали мене. Майнула думка — зупинитися, вернутися до коня, та в цю мить постать попереду якось дивно вимахнула руками, й на старе стожарище праворуч упала велика червона (червона — може, мені привиділося) торбинка. Я зрозумів одразу: пан викупляв своє життя, я або побіжу за ним, або вхоплю торбинку й тим вдовольнюся, відстану. Мені давали вибір, одначе в самому мені виборі вже не було, мене спалював жар, моя голова була важка, неначе налита оловом, а в очах стояла червона заграва. Я ступив убік і важко повалився на стожарище. Й ще встиг побачити, що з другого кінця стожарища метнувся якийсь клубок — заєць чи лисиця, й зник у осоці. Велика сива хмара наді мною опадала на землю червоними клаптями.

Очерет також був червоний і розбігався в увсібіч червоними стрілами. По хвилі ті стріли стали рожеві, далі — сині,

відтак — зелені, але щойно я звівся на ноги, почали знову міняти кольори на червоні. В очах мерехтіли якісь клапті, неначе йшов рожевий сніг. Ступив крок, другий, і... провалився лівою ногою у прогноїну, впав.

— От чорт!..

І враз почулося десь поруч:

— Я тут...

— Хто ти?

— Той, кого ти покликав.

— Я нікого не кликав. — Лежав на купині, крутив головою і нікого не бачив.

— Ні, кликав.

— Нащо б я кликав...

— А нащо всі кличуть? Прийшов час...

— Брешеш, не прийшов.

— Ти мене не зрозумів. Прийшов час просити помічі...

Принаймні поради. А хто тобі тут її подасть?

— Твоя порада...

— Чому ж... Ми — мудрість. Ми часом жартуємо над вами, бо ми — сильні, а ви — слабкі. Але ведемо чесну гру. Якщо вже радимо...

В цю мить я почув шорсткий, іржавий смішок. О, сміх диявола, він страшний, від нього замерзає в жилах кров. Одначе мене й далі спалював жар. Я не злякався нечистого навіть зараз.

— Ви не вмієте робити добро, всі ваші діяння на розруху, погибіль, ви йдете в ніщо й хочете вести туди й нас.

— Нехай і так. Але сили зла завжди перемагають сили добра. Хіба ти ще не впевнився в цьому? Все, що ви називаєте мудрістю, — оманне. Що більше зусиль — більше безладу.

— Лад творить Бог, а ми його творіння.

— Хи-хи-хи... І ми його творіння. Але годі базікати. Без мене ти звідси не виберешся.

В цю мить я побачив його. Сидів на купині навпроти мене, шкріб волохатою лапою щоку. Дрібний, у ковтюхах, хвіст, наче в теляти, яке обкалялося, зуби чорні, гострі. Справжній болотяний чорт. У нього з рота смерділо, аж мені сперло подих. І стало страшно. Не чорта, а того, що справді не виберуся з цього болота, воно засмокче, заковтне мене, я згину в його череві. Лежав у гнилій холодній воді, яка потроху остуджувала мене.

— Геть! Виберуся сам!

Тричі прочитав у думці закляття, зібрався на силі й зіп'явся на ноги. Довкола зеленіли осоки, чорніли прогної води, десь

високо вгорі клекотів бусол. Той клекіт вплив у мене сили. Розглянувся — не було нікого.

Повільно, похитуючись, я побрів стежкою, яку проклав у осоці та очереті, забившись сюди.

«Во ім'я Отця, і Сина, Святого Духа... Отче Святих, врачу душ і тілес... Господь і Бог наш Ісус Христос, благодаттю і щедротами свого людинолюбства нехай простить тобі всі согрішення твої».

Я зрозумів, що єсмь вже на тому світі і янголи обвівають крильми мою душу, через те по мені ходить благий вітрець. Надсилу розплющив важенне-преваженне повіко, але воно знову заплющилося, тисячі голочок кололи мене, а тіло моє було прозоре — бачив руки й ноги свої, гарячі повіки також були прозорі, і ще я бачив крізь них кучеряві верби над річкою, і коня, й себе самого, вів того коня за гнuzдечку, тримався за неї, аби не впасти, й не міг утямити, чому це я в райських кущах з конем, тонконогим арабашем, і хто це стоїть наді мною з клинцюватою борідкою, таких борід у святих немає, а може, я не в раю, а в пеклі, й це сатана насміхається наді мною...

«Господи Ісусе Христе, преподобних і богоносних отець наших і всіх святих...»

У пеклі не співають молитов... Знову напружуюсь і зсуваю повіко, одначе несила втримати його, око знову заплющується, а перед моїм зором стримить клинцювата борідка й стелються кудись у далечінь глибокі борозни... А я іду та йду, веду коня, а може, це кінь волочить мене, і я не знаю куди, відтак кінь зупиняється біля росохатої дуплистої верби, і я жбурляю в дупло над головою важкого шкіряного капшука. Це верби біля греблі через нашу Тернову Долину... Оглядаюся й знову бачу чоловіка з клинцюватою борідкою, янгола чи диявола... І враз мені тріскає щось у голові, і я впізнаю в тому чоловікові нашого сільського попа, отця Павла. Це ж він сповідає мене, й мені страшно... Страшно темряви під єпітрахілем, страшно твердої попової руки — піп сам оре, й боронує, і молотить, — страшно тихого голосу отця Павла. Ні, то він сповідає не мене, а Гараська, ми всі гороб'ячим табунцем тиснемося в притворі, а Гарасько стоїть на колінах та виповідає свої гріхи... Гарасько шепочеться з отцем Павлом, та враз голос отця Павла злітає аж під саму баню церкви: «І ти, негіднику, вкрав? А хто ще був з тобою?» Я тремчу, мені жарко — зараз Гарасько скаже, що з ним були я та Миколка. Але Гарасько не сказав. А батюшка

вже шепчеться з дядьком Оникієм, прикладає руку до вуха й нагинається над грішником, і враз знову гукає: «Ти насипав три коробки жита, а сказав, що дві? Горе, горе тобі, грішнику. Накладаю на тебе єпитимію: прийдеш завтра до мене городити тинок». Отець Павло добрий і нелукавий, і бідний — ходить у посоюжених чоботях, після служби йде з дяком снідати до когось з дядьків, сусідів, або вони йдуть до нього, обідають (а ми заглядаємо у вікна) й співають «На ріках Вавилонських», «Слався, Вітцю Небесний», за першою, другою, третьою чаркою отець Павло примовляє «Во ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа, во славу Господу», а вже за четвертою та п'ятою тільки «Будьмо», після шостої раптом затягує тонким голосом «Ой, у полі вогонь горить», і коли доходить до «порубаний-постріляний», починає плакати, за ним плачуть й інші дядьки, одначе по словах «козацькая слава» всі збадьорюються, по тому «Ой у полі вогонь горить» переходить у веселу, з притупуванням «Ой, дівчино, шумить гай».

Одначе отець Павло буває й строгий, і нещадимий... Оно переминається з ноги на ногу шорник, п'яничка Кирик, переступає, неначе стоїть на жару, а його й справді обсипає жаром отець Павло: «Прийшов, басурмане? Од Бога не втечеш, не сховаєшся. Беріть його та прив'яжіть до груші... Нехай постоїть... І плюньте на нього хоч по одному разу... Нехай знає, як рідних вітця та матір бити...»

...Я вслухався й гаразд розумію, що чую голос отця Павла, тільки якийсь хрипкий, неначе надтріснутий. І мені стає хороше-хороше, як і завжди після сповіді. Отець Павло вже не хмурить сиві брови, а усміхається нам, дітлахам, і ми всі усміхаємося до нього, і мене бере за плече матінка та веде кудись... А куди, я не знаю, бо знову провалююсь у пільму, де мене наздоганяє громовий — зноситься аж під баню — голос псаломщика та ласкавий добрий голос отця Павла. Я, мабуть, провалився б у безодню, та мене підхопили на крила ангели й понесли, понесли понад великою синьою рікою й опустили на всіяний жовтими квітами зелений луг. Мене обступають якісь люди — чорні, вузькоокі — турки чи татари, й белькочуть, белькочуть і кудись показують пальцями, бачу поміж них мерзенну, з маленькими вухами пику Пива, хочу одіпхнути його од себе й не можу. А потім звідкілясь появляється біла коза й починає пастися на лузі, вона спасує тільки квіти, а траву не чіпає.

...Я загібаю з усіх сил, вириваюся з сірої, в'язкої глибини, — вгору, до світла, мені не стає дихання, мозок каламу-

тяться, зриваю якісь слизькі пута, гребу й гребу, і біла пляма наді мною світлішає та світлішає, й врешті виринаюся нагору. Лежу, важко дихаю, піт заливає очі, вдивляюся в білу шалінку над головою, яка виявляється не шалінкою, а білою стелею з химерним чорним гачком у трямку. Гачок закручений аж двічі... І враз надзвичайно простий здогад осяває мене — той гачок для кільця колиски. Напружуючись, повертаю голову в один бік, в другий — бачу піч та двоє вікон, покутне й причілкове, причілкове низенько-низенько, покутне — вище й більше, пригадую, що і в нашій хаті двоє вікон, і обоє не рівні. По знаку мені й мисник з дерев'яним півнем... Бачу маленьку сіру постать за скринею, котра править за стіл, згорблену, зіперту на кулачок. Постать чипіє непорушно. Дивлюся і дивлюся...

— Мамо!

Постать смикнулася, скинулася підбитою чайкою.

— Синку!!!

Й обціловувала мені руки, які я намагався відняти, зрошувала сльозами моє обличчя.

— Очнувся. Слава Богу, очнувся, — і хрестилася до темних ікон у кутку на покуті.

— Води, мамо...

— Води? Я зараз тобі молочка зігрію... У Вуцьки дістала. — Й, по хвилі... — Ой, божечки, воно скисло за три дні.

— Я так довго лежу?

— Довго, синочку. З понеділка. А сьогодні субота. Я зараз... — Вона вже кидає солом'яні крутні у піч. По недовгим часі напуває мене укропом з медом та материнкою. По тому мені захотілося їсти, вона годувала мене пшоняною кашею та печеною цибулею. Я з'їв дві ложки каші та цибулину.

— Цибуля виганяє хворобу, — жебонить мати й чавить ложкою велику синю цибулину. Мати знається на травах, лікує від застуди, від печайки, з дудочки гусячого пера заливає медом більма, від неї і я навчився багато чого і лікував козаків.

— Мамо, мене привезли? — запитую.

— Ні, ти сам...

— Приїхав на коні?

— Прийшов. Коня не було.

Я вмовкаю, намагаюся процідити крізь цідилку свідомості марево та яв, котрі бачив недавно. Дорогу, коня, вербу, у дупло якої засовую важкого шкіряного капшука. Так, дорога була і капшук теж. Я вкинув його в дупло верби біля греблі...

То була дивовижна верба, зламлена бурею в попереці, впала в болото, але буря зламила її не зовсім, половина вербових м'язів скрутилося, й та зламана половина хоч і трудно, але жила, одні гілки всихали, інші проростали цілими кущами, отож, в болоті лежав велетенський кущ з сухого й молодого зеленого віття, а зламаний стовбур чомусь обріс повстю темно-зеленого, а подекуди й темно-синього моху, котрий де-інде висів бородами, а в деяких місцях виглядала гола суха деревина, у якій чорніло кілька дупел. В одно з них, на рівні мого обличчя, я і впустив шкіряну торбинку. Те пам'ятав добре. Одначе куди подівся мій кінь і як я добрався додому — зслизло з пам'яті.

Все ще не довіряю собі...

— А батюшка?... Павло?..

Мати скрушно хитає головою.

— Маслособорував він тебе. Думали, вже не прокинешся. Марив ти й горів у вогні. — Маленька сухенька долоня торкається мого чола.

— Слава Богу, спала жарінь.

— Тепер поправлюся... — підбадьорюю матір. — Так кажете, отець Павло був...

— Аякже... Був учора... Маслособорував, — мовила тихо, похиливши голову.

Отже, мене проводжали на той світ. Це вже втретє на своєму віку я помирав і не помер. Є в світі якась сила, котра тримає мене... Іноді я її почуваю сам. Вона в мені, неначе холодний вогонь. Не цураюся ні світлих, ні темних сил, якщо вони є, то вони й для мене, в мені, іноді ті сили, які називають темними, правдивіші за всі інші, ними не можна нехтувати, від них не можна втекти. Зараз у мені немає жодної сили, я стратив її на боротьбу з хворобою, мої пальці холодні й важкі, серце поникле й байдуже, але я знаю, почуваю, що віднині воно почне наливатися живим вогнем. І той вогонь перейде в мої руки, в мої пальці, зажевріє на їхніх кінчиках, якщо я напружу всю свою волю й скерую на когось... болящого. Рано мене відмаслособорував отець Павло. В мене під горлом булькоче сміх: пригадав притичину з отцем Павлом. Наш пан тримав горілчаний відкуп на кілька волостей, доводилося купувати горілку тільки в нього, по всіх дорогах стояли застави, котрі перевіряли, чи не везе хто бодай бутельку оковитої або пінної. Трусили всі вози, не чіпали тільки попових. І отець Павло щоразу привозив з Києва барильце дешевої горілки. Врешті, хтось дознав про це й доповів панові. Й той наказав трусити попового

воза. Одначе, в свою чергу, хтось інший повідомив про це отця Павла, й той, вирушаючи з Києва, гарно помив барило, налив туди води й поклав собі в ноги, ще й притрусив соломкою. На заставі його схопили гайдуки, викотили з воза барило та відчопували його. Й тоді отець Павло возніс до неба руки, звонпив:

— Господи наш, Ісусе, в Кані Галілейській ти сотворив чудо, перетворивши воду на вино. Так сотвори його ще раз, перетвори цю горілку на воду.

Митники з гайдуками набулькали з бочки в корячки горілки. Піднесли до вуст і в подиві оповістили, що в корячках — вода. На заставі юрмилося чимало люду, всі попадали навколішки — гайдуки та митники також, — і молилися на чудо. Аж через рік попів візник Охрім розповів, яке то було чудо. Дотепний чоловік отець Павло. Пожартував він і вчора, відмаслособорювавши мене. Про тих, хто очунав після маслособорювання, кажуть, що довго житимуть. В цьому варто пересвідчитись.

...Поволі оклигував. Чудувався, неначе заново впізнавав світ. Усі кутки в хаті знакомі, і всі гвіздки в трямку, мати рипне дверима — і той скрип відіб'ється пам'яттю в серці. Наступного дня вийшов з хати, посидів на ганку, крізь дошки якого проросла трава, перед ганком сам колись закопав залізо, щоб було залізне здоров'я, може, воно й порятувало мене, обійшов подвір'я, город, гарбузове листя побив град, мак вже відквітав, постояв під грушею, зіпершись на її могутній стовбур. Почував, як просто в жили вливаються з неї сили, як тужавіє кулак і вигострюється зір. Сили набирався з землі, по якій ступав босими ногами, з криниці в пониззі городу, з густого вишняку, з якого на мене повівало запахом вільгості та клею. З сумом помічав запустіння: хата немовби присіла, солом'яний хрест на гребені розсунувся, стріха пообвисала, тинок від вулиці майже струх. А було ж колись нехай і не багате, але ошатне обійстя. Й трималося все те на матері. Прудка, як вивірка, палахка, як порох, робота горіла в неї в руках, усе вона вміла, всьому давала лад. Статечні хазяїни просили її на лузі класти стоги, запитували, коли сіяти гречку, господині приходили дивитися, як вона пряде, на всіх весіллях і поминках варила страви, і висадки жінки садили в той день, коли садила вона. І як же вона постаріла, зробилася маленькою та сухенькою, сидить край скрині, підперши кулачком голову, й або дивиться на мене, або думає щось.

Мені боляче стислося серце. І я подумав, що ми, сини, ніколи не виповідаємо матерям своєї любові (нам треба тільки коня та волю), соромимося свого почуття, і матері старіють, не зазнавши ласки від дітей. Втівав малим, аби не погладила по голові (соромився), а далі покинув на довгі роки. Материнне ж життя страждення, любов — безмірна. Наші літа летять шалено, шелестять опалим листям, забирають ясу життя. Не можна затримати ні на мить своєї любові, своєї печалі, свого щастя. В світі є багато коштовних, схожих між собою речей, однак немає двох схожих любовей, двох схожих печалей. Що мала від мене мати? Що я приніс їй? Оглянувся назад і не побачив нічого, життя стануло, неначе весною крига на ставу, позаду голод, полон, вітри, які пронизували до кісток, погоні та втечі, короткі страшні битви, пекельна втома, жага та ненависть, а де ж любов? Де вона, якщо й крихти її не віддав найближчій людині? Щось шепоче: ще не пізно. Але — як? Тут мені жити не дадуть. Забрати матір, забрати Мальву й податися в козацьку паланку... А чи захочуть вони, насамперед мати? Тут її обійся, тут її мислі, тут її сусіди, лихі та добрі... Однак я вже не полишу її. Я не перед ким ні в чому не винуватий — козаки-комонники вже досі на Хортиці, я їм більше не в поміч... Стану в поміч самому собі. Почну все спочатку. Двір і стодола, Мальва біля печі, мати на призьбі проти сонечка... Тихо жити і тихо вмерти... Кожен з нас, чоловіків, і воїн, і трохи бандит, і нахаба, й гультай, а під всім тим, на самому дні — ратай і домонтар.

Захотілося тихої розмови, захотілося вечірньої пори з дружиною подивитися на зорі — донині вони тільки показували мені шлях у степу, — стожари загорялися й гасли за один кінський перебіг, помолитися в церкві, погойдати колиску, пригорнути неньку. І я пригорнув її, може, вперше за своє життя, пригорнув невміло, від мене все ще тхнуло кінським потом, полином, пороховим димом, а вона зіщулилася й цілувала мені руки.

— ...Що ви, мамо, це я вам повинен цілувати руки. За віщо ви цілуєте мої?

— За те, що ти живий. Я так боялася, що ти раніше від мене ступиш туди...

Виходило, моє життя ще мало для когось ціну. Я був слабкий, ще подовгу лежав і, може, вперше думав про власне життя, про власну душу, про Бога, думав страшно та ясно, оглядався назад і бачив випалений до кореня степ, і покладав усі надії на прийдешнє. Найтісніше воно пов'язувалося з Мальвою. Знову ж таки не з ненькою, а з коханою. Я ще

нічого не вирішив, вирішувати мав з Мальвою, поїхавши до неї. Лежав у старих санях на погрібнику (перебирався туди на ніч) і думав. Ночі стояли місячні, пахло нехворощю, медом — через дорогу доцвітала гречка, попугукував у лісі сич. Наша хата — на хуторі, на схилі балки під самим лісом, — обтіпана дощами, обшмугана вітрами — старий вишняк переплівся з ліщиною, вони змагають одне одного, а далі дуби та берези, й сосновий бір. Біля нашої — ще три хати, рядком понад балкою, село — за півверстви, довгою вулицею, городи збігають у береги, до самих осок, весною їх притоплює водою, влітку поміж осоками жебонить струмок, який подекуди вимив ковбані, у яких хлопчаком я ловив рибу. По той бік балки, на горбі — панське поле і панський маєток. Колись, у давні часи, панськими вважалися ті посполиті, які сиділи на панській землі або сіяли на ній, вони ходили на панщину, всі інші платили десятину, хто чим міг — садибиною, городиною, рибою, худобою, яку випасали в лісі, бортним медом — тримати свої борті не заборонялося нікому. Але потім настали важкі одміни, борті одібрали, пасовиська та ліс пан проголосив своїми, навіть вольним козакам стало ніде ступити, мусили йти на панське, колись — своє, козацьке поле й відробляти за нього. Мій батько поля в пана не взяв — не хотів робити на землі — тинявся на панському дворі — гучком, загонщиком на полюваннях, веслярком на ставках, навіть водив на ретезях зграю панських гончаків, називав себе козаком, але за козаків нас уже ніхто не мав, і мені довелося починати з пастушків на панському подвір'ї, а потім волею випадку опинився в надвірній варті. Лишати-ся в Терновій Долині мені не можна, Пиво не подарує, що я нахвалявся помститися за смертельну кривду, а може, він знає й про те, що отамо, на Хортиці, я стояв проти нього й навіть утікав на його коневі. Я вже й зараз непокоївся, й запитував матір, чи вона не розказала кому-небудь про мене, вона ж мене заспокоювала: розказала тільки сусідам, хутірським, вони ж бо таємниці не викажуть — ми всі далекі родичі, живемо, неначе одне сімейство. Отець Павло також не скаже нікому, мати його об тім просила — вона в мене вельми розумна.

Ми сидимо на призьбі, й вона спогадує рід свій, родичів, сусідів і всіх сільчан, розповідає, хто коли й на кому женився, хто були свати, коли народилися діти — все-все, про кого не запитай. Коли будували церкву, коли ремонтували, пам'ятає всілякі придибенції, злі та добрі випадки, і всі мої кабеші, всі хвороби, — і я бачу й розумію, що вона

живе тільки мною, й мені знову стає до сліз шкода її. Жалію неньку, а думаю... думаю про Мальву, бачу її усміхнене лице, її тонкі, білі руки, й бачу маленькі, сухі, поморщені руки, складені в пелені. Ми дивимось на дорогу, сонце хилиться на захід, плутається у вишневому гіллі, бризкають червоними іскрами черешні в саду, туркоче в лісі горлиця, з паші йде череда, й курява стелється на гречки, згори їде гарба з хмизом, погонич хреститься, щоб не перекинутись, корови та вівці, які йдуть з паші, зникають у наш город, і мати йде їх проганяти, а потім скаржиться на сусідку, вреднючу Горпину, котра не одвертає корови од городу, а вночі никає по ньому, никає по нашому подвір'ю, позбирає всі яйця, які знесли кури, позриває перші черешні та яблука... Я обіцяю впіймати захланну Горпину й підкувати, й ми сміємось. Бо ж колись давно толочила наш лужок біла кобила, і я упіймав її, привів на своє подвір'я, господар не знаходився, і я підкував кобилу, а пройшла чутка, що на сусідньому хуторі, Дяківцях, у чоловіка заслабла жінка, не злазить з печі, прийшли до неї родичі, аж вона кована на всі чотири — підкови на руках і на ногах. Кобилу я розкував — підкови мої, власні, й відвів на хутір, віддав господарю, й поралася в дворі господиня... без підків.

Ми з матір'ю знову сміємось.

Пізно увечері по вулиці їде панський осавул, посіпака, стукає нагайкою у вікна, горлопанить так, що чути за версту: «Гей, виходьте завтра на роботу, та рано виходьте, бо будете биті...» Мати розповідає, що він нещодавно напився до дідькових ріжок, забрів уночі на кладовище й гукав: «Гей, ви, вставайте, ідіть на роботу...» Оповіли панові, той сміявся: «Молодець, цей і мертвих підніме».

Хоч до нас осавул і не заїжджає — мати вже стара для панської роботи, — одначе я про всяк випадок ховаюся у вишняку.

...Вночі зорі падають мені в зіниці. Лежу в санях на погрібнику, бачу крізь нехворощану шалину, як висуває з-за хмари ріжки місяць і щось мріє в саду під лісом, а на білі гречки лягає срібний серпанок, й пропливає над садом кругла, з довгим, недоладно причепленим хвостом птаха — неясить — таємнича й віща, а потім плаче в лісі. Віщий птах, віщі його плачі. Я думаю про те, що було б добре звікувати в оцьому куточку під лісом, але те мені заказано, мушу шукати іншого місця, іншого поля й іншого лісу. На Запорозжя я більше не поїду, мені б тільки дізнатися, чи вирвалися з лаських лещат козаки, з свого боку я для того зробив усе, що міг.

Нехай простить мені товариство, що полишаю його, серце має свою волю, а козак свою долю. Вона усміхнулася мені, і маю бути їй вдячний за те. Світ широкий, десь та знайду куток. Заберу Мальву, заберу матір... Мальва на новому місці посадить мальви. Або забере ту, яка росте в неї під вікном. І насіє чорнобривців, королевого цвіту, цар-бороди. А я викопаю криницю. Цю криницю, що в нас у пониззі городу, копав мій дід. Одного разу батько такої, як ось ця, ночі вертався з шинку й побачив біля криниці панича в червоному жупані. Батько зняв шапку, вклонився паничеві, а той ні сіло ні впало як зарегоче й шубовсть у криницю. Тільки підківки, а чи, може, копитця, зблиснули. Кілька днів наші ходили по воду до сусідів, а тоді батько й каже: «Вода наша, то й чорт наш», і почали брати воду з своєї криниці.

...Мені чомусь стало трохи сумно й трохи шкода полишати наше таке гарне обійстя, нашу криницю з нашим чортом, наш сад з нашою нічницею, але подумав про наші ось тут кривди й нашу недолю й одгорнув ті думки. Про Мальву ж думав повсякчас. Я ще ніколи не припадав так думкою до жодної жінки. Жіноцтво я люблю. Та й хто його не любить. Але ще жодного разу не був по-справжньому закоханий. Вже думав, що й не покохаю нікого... І аж печалився з того. І ось...

Кілька разів навідував мене дід Хиндя, сусід, сідав на перекинуті догори дном, тріснуті посередині ночви, розкурював люльку, запитував:

— Добре тобі в козаках?

— Як вам сказати... Добре там, де нас немає.

Дід Хиндя досугий, маленький і вже не сивий, а жовтий, але той рудаво-жовтий пушок тримається на голові міцно, дідок жвавий та моторний. Колись він побував за порогами й тепер розпитує, що там та як. Я напередодні видер кілька гнізд диких бджіл, пригостив діда медом. Він їв хліб з медом, зубів у нього не було, самі пеньки, він загібав скибкою мед і жував, не міг прожувати, й мед стікав йому по бороді.

— А в нас зовсім життя не стало, — журиться дід. — За пана Ходоровича ще можна було кудись сховатися і якось перетривати. Десятину брав або два дні панщини, косили сіно, в лісі дозволяв і деревину спилати. А теперечки ні в ліс, ні на луку, ні на став. А лютості в ньому!.. «Утоплю. Замордую. Повішу». І топить, і вішає. І ні сховатися од нього, ні обдурити. Все знає, все бачить... З нашого ж, бач, кореня. У католики вихрестився... І батька та матір повихрещував у католики... В могилах... Тепер — уродзоний. Невже не знайдеться на нього гострої шаблі?

— Знайдеться, — кажу впевнено.

До мене лащиться песик Пундик, лягає на спину, підгинає лапки, просить, щоб почухав під горлом. З першого дня признав у мені хазяїна, не відстає ні на крок, спить на погребі під саньми. Він і справді схожий на підрум'яненого пундика — круглий, жовтий, шерсть густа, в рудуватих підпалинах, на грудях біла пляма, швидкий, хитрий і розумний. На кожну небезпеку, на кожну тривогу у нього інший гавкіт — на людей, на осавула, на вовка, на kota. Пундик — єдиний пес на цілий хутір, усіх інших порозривали вовки. Влітку Пундик навідується то до млина, де може поживитися чимось від помолців (одного разу поцупив кільце ковбаси) або хоч обметиці вхопить та водиці з ставу поп'є, то до кузні, зникне і в ліс, узимку ж не відвихується з двору ані на крок і ночує тільки в сінях. Не бігає навіть у село в тічку.

— Вже такі собачі красуні прибігали сюди до нього, такі красуні, — розказує дід Хиндя, — то він пограється, справить своє діло, проведе невісту до плоту й назад. Вовчиця його зманювала... Я якось уранці по слідах роздивлявся... Зграя ховалася за дерезою в засаді — витовкли сніг до землі, — а вовчиця до плоту бігала... Підманювала. Пострибає, помагає хвостом, і до дерези... А Пундик — у сіни.

Пундик махає хвостом, його очі-намистини блищать, розуміє, що мова про нього. Дошпетний пес, я його неодмінно заберу з собою.

...Мальва сниться мені ночами, сниться жаско, соромітсько, в жарких любощах зі мною, я дедалі більше втрачаю спокій, я вже достатньо очунав, достоту дужий, щоб податися назустріч своєму щастю, своїй долі. Мати відчуває, що зі мною щось коїться, кружляє довкруг мене, неначе чайка над викинутим з гнізда пташеням.

— Ось приїде пан, — говорить несміливо. — Піди до нього, впади в ноги... — І важко дихає. Вона розуміє, що каже щось не те, адже сама ніколи не простить йому смерті Василя. Але вона боїться за мене.

— З паном у мене одна розмова...

— Ой, — сахається мати.

— Колись станеться. А тебе я незабаром заберу. На Січ я вже не поїду... Знайду гарне місце...

— Де є таке місце... Скрізь пани.

— Не скрізь.

— А як ми житимемо?..

— То мій клопіт. У мене є... Приробив... — і брідюся від власної брехні. Думаю про торбину чи капшук, якого

закинув у дупло, він мене вабить і чомусь страшить. — Вийду в суботу проти неділі.

Мати хилить голову.

...Мені назустріч плывуть хата і хлів, і криниця плыве кудись, скрипить за спиною журавель, під ногами мелькає розкошлана царська борода, кущі порічок бризкають червоними іскрами, яблуня збиває віттям з моєї голови старого, ще дідового бриля... Снується, снується вервечка спогадів. Он там, у заростях малини, я ховався нашкодивши. Ось тут ми з батьком набивали нові обручі на бочку, а вони не налазили, й батько оскаженів та потрошив бочку, он там за погрібником я знайшов старого іржавого самопала, лякав ним хлопців... І я то усміхаюся, то хмурнію, то мені стає соромно... Нараз помічаю, що усміхаюся дурникувато й що сную зовсім іншу вервечку, помережану червоним та синім. Другий кінець її тримає в своїх руках Мальва, я наближаюся до неї, а вона втікає. Несамохіть проводжу рукою по щоці, пальці натикаються на густі хаші щетини. Мальва злякається, побачивши мене, отже, потрібно поголитися. Злякається, поколеться... І відчув на своїх повіках її теплу, яка пахне тістом, долоньку. Так вона затуляла мені очі в ліжку. По щоці, від її подиху — м'який вітерець. «В дитинстві я плакав у мамі на колінах». — «Ти плакав?» — «Я. А що, чудно?» — «Мені здалося, що швидше заплакав би камінь». — «Це вже потім ми перетворюємось на камінь». — «То поплач». — «Забув, як це робиться. Нині я плачу тільки від злості». — «Ти такий злий?» — «Не знаю...»

Моє серце мовби розчахується навпіл. Там — Мальва, тут — мати. Стара, згорьована. Як же швидко вона постаріла. І як їй, либонь, сумно та важко самій. Але там — Мальва. І думка моя те й знай перевисає до неї. Спочатку поїду до неї... Думаю про Мальву, й тепла радість заливає мені груди. В мислях бесідную з нею, мені хочеться почути її тиху мову, її сміх, хочеться подобатися їй. То ж найперше треба поголитися.

Колись наш хутір і ближчий до хутора куток села голилися у кушніра Веремія Сливи. В нього хата на дві половини через сіни, отож у другій, правій половині в суботу ввечері, по роботі, збиралися дядьки — поголитися, покурити, погомоніти та покепкувати один над одним, гоління спонукало до того найперше. Веремій діставав два ослінчики — вищий та нижчий, дві бритви — два скіски, вправлені в дерево, нагострені та направлені, чорного, ніздрюватого змилочка, наливав у велику глиняну миску води, миску ставив на ви-

щого ослінчика, на нижчого сідав хтось із дядьків. Першим сідати не хотів ніхто, дядьки совалися на довгій липовій лаві, підштовхували один одного ліктями: «Йди ти, Охріме», «Ні, Одокиме, ти». Веремій удавано чи не вдавано сердився: «Довго ждатиму... Піду». Врешті знаходився сміливець, котрий сідав на ослінця. Веремій мочив у макітерці з гарячою водою змилка, возив по щоках, далі брався за бритву. Неборака, який потрапив під лезо, стогнав, кривився, на очі йому викочувалися сльози, він ледве чи й бачив у мисці з водою своє відображення, Веремій покрікував, бритва рипіла, диркотіла, шкварчала — щетина на щоках та бородах у дядьків гартована на вітрах, ошмалена сонцем, тверда, наче осінній очерет... Дехто не витримував, починав проситися. Дядьки на лаві потішалися над невдахою, голили його язиками до кісточок, хоч кожен знав, що невдовзі й сам буде голений у такий самий спосіб. По голінні горопака довго розглядав своє обличчя в скалочку дзеркала, такому маленькому, що міг видіти по черзі тільки носа, верхню чи нижню губу, клаптик щоки — червоний, неначе в півоніях, а подекуди і в порізах.

Дехто не довіряв Веремієві, волів голитися сам, тоді сміху було ще більше. Для нас, хлопчаків, ті екзекуції наших батьків були великою потіхою, ми ліпилися до вікна, заглядали в двері, хоч нас щоразу витурювали з сіней.

Цікаво, чи Веремій і зараз голить сусідів, одначе нині мені дорога до нього заказана, мушу голитися сам. Дістав у хліві з-за стропу стару, до половини з'їдену косу й почав її гострити, налив у миску води та поставив у садку на ослінець навпроти вечірнього сонця, одначе поголитися не встиг — завадили гості.

* * *

Впали, неначе з неба: Терешко Пукавка, Тишко Миленький і Лука Хрін. Подвір'я сповнилося форканням коней, брязкотом зброї, реготом, запахами кінського поту, підіпрілого ремінччя, порошу. Зляканий Пундик забився в буду, гарчав і намагався вигризти застряглу між пальців лапи колючку, кури порозліталися по саду; склавши на животі руки, усміхалася ненька, Білокобилка осміхався стримано, порядкував: допоміг порозсідлувати коні, позаводив їх у хлів, сідла повкидав у погрібник, гостей повів до хати.

— А ми вже думаємо, куди ти запропав? — гомонів Пукавка, всідаючись на лаві. — Може, оженився та забабів. То ми не дамо вилежуватися на пуховиках.

Семен на те нічого не відказав, навіть не віджартувався, запитав про братчиків, яких залишив на Хортиці.

— Бачу, підмога прийшла вчасно, побили ви ляха.

— Насипали їм у штани жару, — засміявся Миленський.

— Не вельми, — мовив Хрін. — Виручив нас Недайвода, вже дотирали нас ляхи. Змели їх козаки з того боку, от Дурної скелі, трохи потопилося, трохи перепливло на острів... А вночі вони полишили й Хортицю. Та так, що ніхто з нас того навіть не помітив. Пішли в степ, додому себто. Кажуть, вийшов у короля розмир з волохами муляньськими, й він покликав військо. Пощастило нам...

— Та ми б... — рвонувся Миленський.

— Вже на очкурі висіли.

— ...Злітаю додому, провідаю своїх — і гуртом на Січ, — сказав Хрін. — Його село за три милі звідси.

— А де зараз наші? — запитав Білокобилка, об його ногу, високо задираючи хвоста, терся сірий кіт.

— ...На Низ подалися... Ляська залога все ще стоїть на Січі. Охмолостаємося трохи, виб'ємо ляхів звідти.

Білокобилка подумав, що це треба зробити найперше, але подумав якось так, звіддалека.

Тим часом зварилися галушки, козаки повирізували вишневі шпичаки, хотіли там же, у вишняку, й сісти до казанка, але Білокобилка вніс казанок у хату:

— Не треба, щоб нас бачили... Щоб знали у фільварку.

— Пхе, фільварок, — скривив червоні, сливе дівочі губи Миленський.

— Державець фільварку — Пиво... Регіментар... Він там, на Хортиці, стояв супроти нас. Не знаю, чи вернувся. Потурнак, ще й мій лютий ворог, — сказав Білокобилка. Він уніс квартиру сивухи, гості дістали з тороків дві баклажки доброї горілки. Гомоніли про ляське посідання на Вкраїні, про круту оборону на Хортиці, про майбутню налогу на Січ та про визвілок її, а після третьої чарки — про всілякі чудернацькі пригоди, про Сінь-озеро біля Січі, з дна якого глухої нічної пори долітає тихий дзвін — на тому місці колись стояла козацька церква й пішла під воду з усіма, хто був у ній, про червоного коня, який чомусь відтоді кружляє біля того озера та ірже несамовито...

— То гетьманів кінь, — упевнено мовив Пукавка. — Вірний своєму хазяїну, дожидається його. В мене самого була колись сіра кобила, бігала за мною, неначе пес... — він гомонів і курив біля печі люльку, дим пускав у комин.

— Це та, що двадцять літ тому здохла? — нецеремонно перебив Хрін, і Пукавка образився...

Після вечері Хрін окульбачив коня й поїхав у сусіднє село Тополі до своїх, Пукавка і Миленький хотіли пустити свої коні в леваду, але Білокобилка сказав, що того не можна, взяв косу й пішов у берег та вкосив трави. Накосив її й кинув оберемок прип'ятому на паколі бичкові, котрий за день вибив під ногами траву до чорного, й ніхто його не перепинав, бичок тягнув морду до села й жалібно мукав, на той час по бичка прийшов з села незнайомий Білокобилці чоловік й запитав Семена, нащо той косить траву, адже у них немає ніякої худоби. Білокобилка відказав, що сушить траву на сіно, хочуть купити телицю, йому не сподобався погляд незнайомого чоловіка з-під білих брів, не сподобався й чоловік, балакучий і нав'язливий, який знав Білокобилку, а Білокобилка його не знав. Запитав у матері, й та відказала, що то, мабуть, Грицишин приймак Тхорик, псар із фільварку. «пси за ним ходять, неначе по шнурочку, водить він їх вигулювати, вони вимиті й вичесані і на псарні в Тхорика чистіше, ніж в іншій господині в хаті, спритні ті пси та слухняні, кидаються по одному покиву його пальця і на звіра, й на людину, за що пан дуже потурає псареві. Пан Тхорика любить, а люди обходять його десятою дорогою, хоч він нібито ніякої кривди нікому не заподіяв».

Козаки вклалися спати в хліві на соломі, Пукавка і Миленький одразу поснули — після дороги та доброї вечері з чаркою, — Білокобилці не спалося, лежав і слухав, як ухкає в лісі пугач, як форкають коні, як куйовдяться в стрісі горобці, й думав про те, що чомусь не чути дівочого співу й парубоцьких погуків, колись вони лунали до самої півночі, не подобалося йому пугачове ухкання, й тривожило щось, а що — не знав. Вийшов з хліва у вишнюк, у синьому холодному небі відсвічував білими зорями Чумацький Шлях, гнувся на край землі, й десь там, за синім пругом, бейкалися, згубивши дорогу, чумаки, це вони розсипали по небу сіль і не могли прибитися додому. Семен думав про те, як він завтра скаже побратимам, що не поїде з ними, козаки здивуються, засмутяться, а може, й розгніваються — добивалися до нього аж із Запорожжя, вірні побратимству та січовій дружбі, виходило, мовби він їх зраджує, було прикро, але він знав, що не поїде з ними, він нікому не складав присяги на вічну козацьку службу, нікому нічого не винуватий і може розпоряджатися собою, як сам хоче, як велить серце.

...Брів левадою й не зглянувся, як опинився біля річки, якої, проте, не бачив, перед ним темнів очерет, терпко пахли рогіз та лепеха, хлюпотіла вода — качка пасла свої діти, показувала, а вони попискували, — небесне коромисло перевисло з цього берега річки на протилежний, високий, горбкуватий, і там, під одинокою вербою, мріло щось біле. Рибалка, польова панна чи русалка? Біла постать росла просто на очах, й щось вона робила — сховалася в тіні верби й появилася знову, зненацька Білокобилка почув, як щось зашуміло чи зашипіло над його головою, а далі голосно кавкнуло і гехкнуло за спиною — трохи в стороні. Семен здивувався, підійшов до того місця і в подиві побачив, що то до половини вгрузло в землю млинове колесо. Отож, його кинули з того боку, від верби. Є на світі дужаки, які в такий спосіб випробовують свою силу, вони таяться з тим од людей, бо коли хтось довідається про те, побачить їх у той час зблизька, вони втратять силу й стануть безпомічними, наче сліпі кошенята. Семен пригадував своїх односельців і не знав, на кого подумати, а може, каменя кинув хтось і не з їхнього села, по той бік балки є кілька хуторів... Цей дужака зараз перебреше через річку, прийде за камнем, щоб турнути його з цього берега на той...

Білокобилка напружився, витягнув з землі каменя, розгойдав і щосили жбурнув через річку. Зашумів очерет, злякано кахкнули качки — залопотіли навтьоки — на протилежному березі почувся глухий гуркіт. Біла постать зметнулася, закрутилася на місці, відступила в тінь. Невідомий дужака поволік за собою камінь. Звичайно, він міг пожбурити камінь ще раз, і Білокобилка повернув би його назад, — є такі дужаки, котрі бавляться, перекидаючи камінь один одному, неначе перепічку, але цей чомусь злякався і втік. Білокобилка постояв ще якусь мить, потягнувся і пішов спати.

...Йому снилося, що він пірнув під воду й заплутався в лататті. Перед його очима пропливали велетенські риби, клацали зубами, він смикався й не міг вирватися.

...Він смикався й не міг вирватися. Вони спершу накинули сіть, а потім навалилися гуртом, чоловік десять. Тріщала сіть, скрипіло реміняччя, шелестіла солома, важко дихали пороззявлювані роти, хтось хрипів горлом:

— Цього, цього тримайте... Білокобилку. Путо, путо ремінне накиньте.

Їх в'язали й випутували з сіті. Пронизливо пискотіла — то влітала у широко прочинені двері, то вилітала — наполохана ластівка, хропли, форкали коні, потягнуло димом — хтось

уже закурив по звершеній роботі. Сині, з червоними закатами жупани надвірних рейтарів, дві свити й ще один, гороховий, жупан. Він повелівав, наказував.

— Тягніть на воза. Зброю, коней заберіть.

Їх повезли не селом, а полем, вузькою дорогою поміж житом, коні толочили обарками колосся, кілька колосків обірвалося на люшні. В небі ширяли два орли, ганялися один за одним, перекидалися, й тоді змелькували білі, широкі хвости, здавалося, орли в подиві спостерігають за оточеним вершниками возом.

Тишко злякано й здивовано крутив на всі боки головою — він нічого не розумів, — Пукавка тихо постогнував — в кип'ячці боротьби хтось заїхав йому чоботом в обличчя, розтовк плескатога носа, з якого юшила кров, третій і м'ятий, Пукавка здогадувався, що везуть їх не на медяники з маком, одначе всю біду осягав тільки Білокобилка. Бачив, куди їх везуть, знав того, до кого везуть, добра не сподівався. Цього разу Пиво його з своїх лабетів не випустить. Проте з цікавістю розглядав фільварок. Як же все тут одмінилося з часів пана Ходоровича! Старого палацу не було, натомість стояв невеликий новий, без колон, без кружганку — чотири довгі стіни з маленькими вікнами-бійницями та цегляна башточка на два поверхи, всі інші будівлі, розташовані в три ряди, — міцні, добротні, з дубових плах, і ніде ні кущика, ні квіточки — куди поділися водограї, квітники, голубі альтанки, алеї, здавалося, похмурий, грізний велет проїхав важким котком, усе потрошив, порівняв, а тоді поставив ці будівлі, щез і великий старий сад, лише в кінці подвір'я за третім рядом хлівів та комор лишилося кілька старих яблунь. Все це було обнесене палісадом з дубових, повигострюваних угорі паль, в палісаді прорізані бійниці, під які попідкочувано колоддя, на нього стають при стрільбі. Фортеця, а не фільварок. Й тільки березовий гайок за садом по той бік частоколу шумів, як і колись.

Їх поки що не допитували, підвезли до розсадистої низенької будівлі, відчинили двері й повкидали у чорне пріле нуτρο. Білокобилка нарахував ребрами вісім сходинок, боляче затявся плечем, підвернув ногу й стиснув зуби, аби не застогнати. За мить до них спустився чоловік у свиті й серпом порозрізав мотуззя на руках та ногах.

Пукавка розглянувся перший і поповз у куток на солом'яну м'ялицю. Хтось вже до них перетер соломі на потеху. Вгорі, з протилежного від дверей боку, цідило ріденьке світло довге вузьке віконечко-проріз.

Вони сиділи в ямі, яку внизу вимуровано камінням, на те каміння поставлено зруб, зверху — перекриття з перепилляних навпіл плах, долівка — земляна. Спробуй викопатися, коли ти на три аршини в землі! Семен подумав, що чомусь їх закинули не до камінної цюпи, не до цегляного льоху, а в оцей зруб, призначення якого відгадати не міг. Одначе видно було одразу — про втечу звідси нічого й думати. А ще за дверима тупотіла варта.

— Попав заєць між пси. Тут нам жаба цицьки й дасть, — сказав Пукавка. І по хвилі: — Пощастило Хріну. Гуляє на волі... А ми — роковані...

Семен також думав про волю. Та що тепер шкодувати. Їх не турбували до вечора, увечері жовнір приніс цебер води та півбуханця хліба. Тишко притиснувся до Білокобилки, голову підсунув йому під пахву й видався Семенові маленьким беззахисним хлопчиком, і жаль оповив йому серце.

Вранці за дверима почувся стукіт, у віконце-щілину пробився жмут рожевого світла, в якому плавали голубі порошини, десь далеко кукурікав півень, Пукавка голосно сьаявся й щось бурмотів. Прогарчав залізний засув, двері відчинилися до половини, й просто на соломі впав окраєць хліба. Білокобилка помацав окраєць рукою, він був черствий і маленький. Семен ступив до дверей:

— Ви що, старця обібрали і нам шмаття кидаєте? Козаки ви чи татари?.. Дайте страви...

За дверима пролунав сміх, здавалося, хтось говорить і водночас бавиться диркавкою:

— А вам уже вона без потреби. Скоро матимете її повні казани... Гарячої. — І хряпнув дверима.

— Що він сказав? Що він сказав? — задзігорів Тишко. — Вони нас хочуть скарати?..

— Не знаю, Тишку, що вони хочуть, — мовив Білокобилка. — Будь козаком.

— Я не боюся... Я нічого не боюся, — й цокотів зубами.

Замок зашкірготів ще раз, уже під вечір, двері розчинилися навстіж, й одразу темряву проштрикнули довгі сонячні списи — сонце стояло на заході й світило просто в отвір дверей. Білокобилка, Пукавка і Миленський попідводилися, вони думали, що їх покличуть, але отвір загородила чорна розкарячена постать, у якій Білокобилка впізнав Пива: маленька голова з притиснутими до потилиці вухами, вузькі очі, хижий, вовчий ощир рота, який колись видавався йому усмішкою. Щось затремтіло Семенові в грудях, і в ту мить його погляд полетів далі, за спину регіментаря, й він побачив

три стовпи, біля яких поралися якісь люди, щось робили; то були три загострені, вкопані в землю палі — гостряки оббивали жерстю. Семен хотів заступити собою Тишка, але той уже також побачив палі й скрикнув. А Пиво стояв і далі в отворі дверей, похитувався з носків на закаблуки й не казав нічого. Либонь, він прийшов для того, щоб покарати козаків страхом, щоб скаламутити їм останню ніч життя, й мав від того насолоду, бо широко щирив рота в хижій посмішці. А може, був п'яний?

Брязнули двері і наче відрубали світло. Білокобилка мовчав, а Тишко раптом заплакав: за чий провини маю прийняти муки, що я таке зробив, я й на сонце ще не надивився; Білокобилка мучився — за мої, за мене — й намагався заспокоїти парубка: це не страшно, Тишку, боляче тільки на початку, ми — козаки, ми таки потолочили немало панства, отож, помремо не дарма, Пукавка молився: Господи, прости всі мої гріхи й укріпи на силі, окуй панцирем серце — винести муки. А коли Тишко таки зморився і забився в короткому сні, Пукавка сів біля Білокобилки й сказав:

— Ти бадьоришся... А сам — такий, як ми. І шкура на тобі така сама, і дірки в ній проштрикують так само, і серце таке... І гріш рахуєш, як ми. Може, трохи дужчий, — одчай-духа — та затятіший, але й добріший. І хотілося тобі пожити... Я не в оскарзі на тебе. Прости мені, коли щось заподіяв чи не так сказав... На визвілок я не сподіваюся.

— І ти мені прости. Шкодную на одне — не поквитався з Пивом. Вельми шкодную. І за Тишка крається серце.

На світанку Білокобилка прихилився до дверей, чорною вуглиною щось писав чи малював на тлустих сухих дошках, і з-під його руки вплив буйногровий вороний кінь, а Тишко обіймав Семенові коліна й просив, аби і його взяв на коня з собою. А тоді за дверима затупотіло, але тупотів не буйногровий кінь, а панська сторожа, челядь, міцним кільцем оточила в'язнів і погнала поперед себе. Накази віддавав невисокий, широкий у плечах козак, неначе вирубаний з дубового окоренка, до якого вчіплені короткі товсті руки та ноги, — з темним похмурим обличчям, маленьким ротом і маленькими круглими совиними очима. Білокобилка подумав, що це, мабуть, Дрюк — про нього розповідали мати та дід Хиндя. Лютий чоловік, який сповняє всі панські веління й від рук якого вже сконало чимало людей. Пукавка хрестився, Білокобилка міцно обійняв за плечі Тишка:

— Не бійся, це не страшно... Тепер чи колись... Бог бачить нашу правду...

Але їх погнали не до паль, які білили біля палісаду, а праворуч, поза коморами, до панського будинку. Й не тримали за руки, не позв'язували, що одразу відмітив Білокобилка. Боявся квестії, спитків, насталював свою душу на них, марилося: галери, солонка спека, скривавлений бич у руці наглядача, зелені мухи на рудій спині напарника, який молить о смерті, й навіть у море стрибнути не можна — тримає ланцюг, помри тут, а тоді тебе викинуть у сині хвилі... І враз зовсім інше: галявина в березовому лісі, собаки лижуть ніздрюватий кривавий сніг, велетенський рожен на двох стовпах, і егер повільно повертає над синім жаром тушу дикого кабана, вони сидять навпочіпки біля жару, Пиво усміхається до нього, й Семенові тепліє на душі, він почуває палку любов і довіру до сотника і готовий... впитися йому в горло й почути з лютою насолодою, як воно тріщить під пальцями. Він стоїть навпроти Пива, котрий сидить на фотелі на ганку, і з Пивиною обличчя не можна нічого прочитати, невідомо, яке веління він віддасть за мить (він і тоді був такий), на що штовхне його хвилинка примха. Тоді він ходив голіруч на вовка, тоді з його вуст найчастіше лунало: «доганяй», «тримайся», а відтоді, як доконечно відітнув себе від рідного кореня: «замордую, утоплю», навіть довколишні панки бояться його — посадить котрогось до себе в карету й жене ошалілі коні, стьобаючи їх до крові бичем, через поля, горби та байраки, карету кидає на всі боки, вона тріщить, перехняблюється, панок божеволіє з страху, й не раз закінчувалося, що вона перекидалася або розбивалася, але Пивові щоразу щастило, він вистрибував за мить до того, як вона розіб'ється, а панків уже забилося декілька, один чи двоє на смерть, за все це, за буйні пиятики, за щедрість і жорстокість уроджона шляхта вихваляє його й має за свого.

Хто зна, що штовхнуло Пива до зради: погоня за багатством, за розкошами життя, а може, приниженість власного народу? Такі, як він, не хочуть бути приниженими, мають себе за мужніх, насправді ж не можуть боротися за себе, якими їх створив Бог, якими народили дві матері — Батьківщина і нянька. Вони виправдовують себе, свою зраду, в глибині душі розуміють власну малість і нікчемність (хоч якими б дужими та сміливими не були, то сміливість миті), вони зляться й казяться, помщаються на власному народові.

Мабуть, Пиво вже й не пам'ятає смертельної кривди, якої завдав Білокобилці (а може, й пам'ятає), він звів уже не одну дівчину. Скільки разів потім карав себе думкою Семена, що був сліпим, дурним і не бачив, хто такий насправді Пиво,

не зняв його кулею з коня, не вгородив йому в груди по держак ножа — адже тоді це було дуже просто, й ось тепер стоїть перед ним у повній його волі.

Горіла під сонцем у Семеновому вусі срібна сережка, проміння відбивалося від неї і сліпило очі, горіли в грудях люта печаль і жаль до Тишка, який перетлів за ніч і з чорнявого, кругловидого парубка з припухлими червоними дівочими губами став сірим і згорбленим.

Пиво мовчав. Нашилював Білокобилку поглядом — вилами-двійчатами й мовчав. Тонкі губи стулив — ніж не пролізе. І враз Білокобилка збагнув, чого Пиво мовчить: був він тут не старшим, не головним, поруч нього сидів на фотелі ще один чоловік: високолобий, довговидий, довгоший, у дорогій шапці на три ріжки з довгим пером, яке переливалося всіма кольорами, в розстібнутому шовковому, шитому золотом жупані, при боці — шабля в золоті та камінні. Не повертаючи до Пива голови, ворухнув рукою. Тоді сказав Пиво:

— Ви, схизмати і лотри... Ви підняли зброю на його величність і за свої збродні вчинки...

Чоловік поруч Пива — а то був польний гетьман — знову ворухнув рукою на коліні, цього разу невдоволено. Й Пиво обірвав мову і враз почав казати зовсім про інше, мовби й не починав з погрози:

— Козацьке військо, неначе табун зайців, утекло і сховалося в хащах, у плавнях, а де саме, знаєте тільки ви. Й тому ми вирішили: один з вас поїде туди в дуже пильній справі — передасть королівського листа цьому самому... лайдакові... вашому гетьману та привезе від нього відповідь. Двоє інших залишаться тут аманатами — заручниками. Якщо той, хто повезе листа, не повернеться в строк, вони будуть скарані на палях. Вибирайте, хто з вас повезе листа. Кому довіряєте найдужче.

Всі троє стояли знетямлені. Всім трьом в очі хлюпнула воля, зродила думку: вирватися звідси, а там... Одначе поволі та думка маліла. Добутися туди й назад — це не менше, ніж перебути кілька битв. Сто лих чигають у дорозі: тяжкі переправи, хвороби, прибиші, свої, які можуть прийняти тебе за чужого, й чужі, які й поготів скарають. Поїхати й не вернутися?

Пиво читав ті думки.

— Той, хто поїде, поклянеться на хресті та Євангелії, що вернеться, поклянеться перед своїми...

Й тоді мовив Білокобилка:

— Ну, вернеться. А далі?

- Даруємо вам життя.
- Яка тому запорука?
- Шляхетське слово.
- Мало...
- Що?

Гетьман ворухнув бровами. Либонь, цього листа їм було потрібно передати неодмінно. Пиво витиснув крізь вузькі сині губи:

- Візьмемо в свідки Бога.

Козаки презиралися. Тишко щось шепотів, а Пукавка переступив з ноги на ногу, підвів угору очі й сказав:

- Нехай їде Білокобилка. Бо ж...
- Що? — подався вперед Пиво.
- Він справиться найкраще.
- Чому?

— Такий є... Дорога важка, він подолає її. І вернеться. Я йому вірю.

- А ти? — Пиво до Миленького.
- Я... також, — вичавив Тишко.
- А ти сам? — до Білокобилки.

— Великої радості з того не маю. Одначе... Якщо немає іншої ради... Зроблю все, аби листа доправити.

- Ми даємо тобі два тижні, — сказав Пиво.

Білокобилка похитав головою:

— Й казати нічого. Це ж яка далечінь... Козаки можуть бути... навіть на Дону. Чи на Дінці. Або на морських лиманах.

- Три тижні...

— Чотири. Та й то... Але за чотири можна добутися. Якщо конем. І перепускну картку. Вона мені згодиться на сій стороні і на переправу.

Гетьман не все розумів і перепитав Пива, що каже козак. Пиво переклав по-польськи, він невдоволено хмурился. Але гетьман схвально хитнув головою. Мовляв, згода, чотири тижні й кінь і картка. Пиво подав знак, принесли Євангеліє та хрест, і Білокобилка склав присягу, дивився в очі козакам. Дорога вже гойдалася в його зіницях.

Пукавку та Миленького одвели, а Білокобилку посадовили під однією з комор, і там він очікував на листа та перепускну картку. Коли їх принесли, попросив ножа та голку з ниткою, розпорів підкладку жупана й зашив туди листа. Перепускну картку поклав до шапки. Привели коня — ні доброго ні поганого, сумирного й трохи лінивого. Одначе Білокобилка виїжджати не поспішав, зажадав попрощатися з побратимами.

Вволили й це його прохання, повели до розсадистої комори, біля дверей комори він раптом схопився за живіт, скривився й кинувся за комору:

— Ой-ой, скрутило.

Жовніри гидливо кривилися. Семена не було довго, він вернувся тихий, замислений, скупі прощався з Пукавкою та Миленьким:

— Чекайте, вернуся.

Тишко напружено вдивлявся йому в очі: а не залишиться там? Не обдурить? Вернеться?

Білокобилка прочитав той погляд.

— Якщо не погину — вернуся. Покладайтеся на Бога.

— Я молитимуся! — гаряче мовив Тишко.

— Молися!

Попрощалися.

* * *

Знову стукотять кінські копита, скрипить лозове сідло, знову стелється переді мною дорога, й везу я тривогу та важкі думки. Я таки заскочив до неньки, витер їй сльози на зморшкуватих щоках, обійняв, вона благословила мене у великій радості, що живий, що мене випустили (а на скільки й для чого, я їй не сказав), і веселий та хитрий пес Пундик полизав мені руку та загавкав услід, і заїхав я до Мальви, перебув у неї ніч. Перед тим розпитав, що чути в селі, де пан Юс, і Мальва сказала, що за Юсом слід запав: одні кажуть — утопився в болоті, інші — його вбили. Ще інші — втік до Польщі й боїться вертатися. Я привітався до мальви — квітки, вона ще дужче запишалася, на ній розквіт ще один вінчик квіточок — синьо-голубих, печальних. Друга ж Мальва була весела, обпекла моє серце карим усміхом, а на моїх губах лишила присмак яблук і солодкої жаги. Соромно про таке згадувати козакові, але яка то була ніч, відомо тільки їм двом та янголам, котрі заздрили з неба. Мальвині губи на прощання я доривав надсилу, вони наче вкипіли в мене. Мальві я розказав усе й знову просив чекати та поливати в серці надію на недалекі погожі дні нашого життя.

Через Дніпро переправився біля Стайок, — показав польській чаті перепускну картку, і вона не чинила помішки, — їхати лівим берегом безпечніше, й там мене не досягне Пиво, я знаю його підступність, він може послати таємну погоню.

...Сонце пече немилосердно, випікає всі думки в голові, мене хилить у сон. Листя на кущах горобини при дорозі

поскручувалося, ягоди посохли, волошки в житі повигорали, вони безколірні, неначе старечі очі. Трійко лелек мляво кружляють високо-високо в небі, кіт під кущами порічок повідкидав лапи, неначе дохлий, пес приліг під цямриною криниці, салапає червоним язиком. Спасівські мухи в'їдливі й настирні, доймають до кісток, кінь ледве тюпає, ще й припадає на ліву ногу — закривів. Дядько заїхав у став — замочити колеса — та й заснув на возі, — вода в ставку — сам глей, гуси посеред ставу не білі, а чорні, качки дістають щось з дна, і їхні гузна стирчать у небо. Мідна лука сідла палає, до неї не доторкнутися, скручена кирея пашить густим теплом. По небу пливе одна єдина, схожа на білого баранчика, хмарка. Проїжджаю сосновий ліс, запах розпареної живиці пощіпує ніздрі, з глибини лісу тече прохолода — стринож, козаче, коня, ляж під кущиком... Не можу собі того дозволити. Знову виїжджаю в поле. Вже вкотре дістаю з торок дерев'яну баклажку, закидаю голову, вода булькає в горлі, вона тепла й тхне пліснявою. Мої думки, неначе оті мухи, крутяться довкола цеберки з прохолодною водою, її щойно витягли з замшілої криниці, й краплі смачно та солодко кльокають у її глибині, рожевий жовток сонця гойдається на дні цеберки, а я п'ю, п'ю й не можу напиться.

...Он там нап'юся холоднячку. Зелені тополі вштрикнулися в гаряче небо, вони неначе танцюють в жаркому мареві. Село — на горбі, розтяглося вздовж дороги неначе втомлена череда, що йде з поля, всі криниці в пониззі, в долині, яка горнеться до горба, журавлі з колодками та колесами для переваги задумливо дивляться в небо. І жоден не вклонився мені. І в першій, і в другій, і в третій криниці — сухо. Біля четвертої коमाшилися люди, вони розкопували її. Сірі, засмучені, неохоче оддавали добридню, витирали рукавами піт, неохоче розповідали. Їхні криниці завжди були повні, вода стояла недалеко, а місяць тому вона втекла з усіх криниць. Уже розкопали дві, й ні в тій ні в тій не сягнули навіть глею. Тепер воду возять діжками з сусіднього села, та хіба навозишся — й худобу напоїти, й діти покупати... Мені не хотілося залишатися в цьому селі, але далі їхати не міг, мій кінь підбився, окульгавів. Наледве впросився до одного господаря, убогого, сліпого на одне око. Його перехняблена хата стояла навпроти криниці, яку розкопували. Калина довкруг криниці пов'яла, в'язовий кущ засох зовсім. Я спутав коня й пішов по долині. Довго кружляв поміж кущів верболозу — хирлявих, з сухими патичками гілок, поміж сухих олешин, дубків, низеньких і карякуватих — такі

дубки ростуть там, де вода підступає близько до поверхні, отож і справді донедавна вона сягала верхніх вінків криниць, збивав чобітьми порошок з пожухлих трав і врешті забрів у біло-рожеву повінь. Спершу здавалося, що забрів у річку. Дудник ріс густо й був такий рясний, що заплітав ноги, й пахнув густо, терпко. Я вернувся до копачів і попросив лопату. Сказав, що знайду воду.

* * *

Білокобилці ніхто не повірив, ніхто не хотів давати лопати, врешті її дав господар хати, у якого він зупинився. З ним пішло двоє парубійків. Копали до смерку, й парубійки обезнадіялися, вилаяли Білокобилку та почваланали додому, а Білокобилка вергав землю при місяці до самої півночі. Його голе до пояса тіло світилося, й коли господар хати, не дочекавшись Семена, підійшов та глипнув у яму, то відсахнувся, бо подумав, що там поряється нечистий. Він і до хати не впустив Білокобилку, й той спав у саду під яблунею, й перед ранком добряче змерз. А коли встав, то одразу пішов до викопаної ним криниці і вмився з неї — криниця була повна. Відтак туди збіглося все село, й чудувалися, й хрестилися, і брали воду, а на Білокобилку поглядали з острахом.

Біля криниці не вщухало юрмовисько, дві молодиці принесли Білокобилці сніданок — вареників з маком та сиром, галушок, посипаних перцем, а якийсь дядько — півока горілки. Вареники та галушки Білокобилка впорав, а горілкою промив коневі копито й залив його розтопленим здором. Тепер нога в коня загоїться швидко, одначе не раніше, ніж через тиждень, проте стільки чекати Семен не міг. Попросив дядьків обміняти свого кульгавого коня на справненького коника, але дядьки хмукали, дивилися собі під ноги — мінятися ніхто не хотів. Білокобилка довго просив їх, а тоді тричі плюнув у бік криниці, пішов до хати й сів на трухляву колоду під тином. Незабаром з криком та лементом прибігли від криниці люди — вода в криниці щезла. Вони просили одворожити воду, жінки та діти плакали, й Білокобилка врешті пішов з лопатою до криниці, наказавши всім лишатися біля хати, а коли вернувся, криниця знову була повна. Тоді той самий дядько, який підніс Семенові півока горілки, привів коника — уземка, але справного й прудкого. Білокобилка окульбачив його. На прощання сказав:

— Криниця — безодня, будьте обережні.

І сонце в небі, і ромашка край дороги вицвіли до білої бляклості.

...Аби перебути спеку, випасав у полі біля озерця коня, лежав під явором, слухав, як десь далеко худудукає одуд, як стрибає спутаний кінь, як сюрчать у траві ковалики-цвіркуни, думав про Мальву, про Пукавку та Миленького, про домівку. Найчастіше думав про Мальву — намагався уявити, що вона зараз робить, бачив її й не бачив.

Щоб надолужити згаяне, їхав уночі, при місяці, який то чаївся поміж хмар, неначе лис у хащах, то котився колесом у темно-синьому небі. Зоряний пил опадав на дорогу, на гриву коня, на вистелене вповодж дороги біле-біле полотно. Хто його вистелив, для чого? Кілька разів Семен під'їжджав до полотна, але воно злітало й втікало.

Іноді з півдня на обрії напливали схожі на стоги хмари, зіштовхувалися, викресували вогонь, який червоним гадюччям шугав до землі, але вони швидко втомлювалися, відпливали, не скропивши землю дощем.

Усе то були сили, які намагалися збити козака з путі, перепинити, однаке Семен на них не зважав. Пізнього ранку наступного дня проїздив глибокий байрак, на галявині побачив воза, а на ньому молодицю з вилами в руках, під'їхав до неї, щоб розпитати, що за село попереду, а вона поскаржилася, що приїхали вони по сіно з чоловіком, чоловік од досвітку пішов до лісу й не вертається, й нікому подавати на воза сіно, а коня та воза вони позичили в сусіда. Молодиця була гарна з себе, чорноброва, смаглява, ставна, повні груди випирали з білої, вишитої дрібним квітом сорочки, Білокобилка розбалакався з нею, почав їй допомагати. Подавав на воза сіно й запитав, де так довго ходить її чоловік, вона відказала, що він часто залишає її саму, а де ходить, вона не знає, вже й сочила, й назирала, але він зникає, неначе вода змила. Вона стопкувала сіно, її міцні ноги в золоті ніжних волосинок мелькали перед Семеновими очима. Вони вже натопали воза, вже Семен подав ясенового рубля, стягував ззаду на блискучій вичовганій лозовій ключці мотузок, коли зненацька за кущами верболозу щось моторошно завило й звідти скоками вимчав великий рудий, з маленькими очицями вовк та стрибнув на воза. Він не доскочив, упав, Семен миттю підтягнувся на рублі, вимахнув на сіно. Поки зводився на ноги, вовк стрибнув удруге й вчепився в запаску Химки — молодиці. Він хрипів, бив великими кігтистими лапами по сіну, з пашеки йому била піна, страшні маленькі очиці налилися кров'ю й поїдали жінку живцем. Білокобилка схопив вила, розмахнувся, але вовк, люто завивши, гребонув лапами й, вирвавши шмат Химчиної запаски, скоками

помчав до лісу. Молодиця сіла на сіно, вона втратила мову. Її руки тремтіли, обличчя зсудомив жах. Білокобилка тим часом зсунувся з сіна, упіймав за кущами мишастого коня, застріг його в воза. Свого підгаря прив'язав до голоблі, й отако рушили до села.

Молодиця відходила довго, плакала, по тому до неї вернулася мова. Вона сказала, що вовки у них нападають часто — на скот, іноді й на людей, але то взимку, а щоб улітку, серед дня — такого не траплялося зроду. І вовк якийсь надто великий, осатанілий. Може, він скажений? Може, й скажений, погодився Білокобилка. А сам думав про те, чому вовк кинувся до воза, на молодицю, а не на коней, які паслися поблизу. Химка зварила лемішку, й тоді вернувся її чоловік. Ливон — темний лицем, понурий і зморений. Сказав, що заблудився в лісі. Неохоче колупав ложкою глевку лемішку, зиркав з-під лоба на Білокобилку, очі в нього були маленькі й глибоко позападали. Він щось думав, сидів, розтуливши рота, й Семен помітив поміж його зубів клубочки чорної шерсті. Й зрозумів — що це він стрибав на воза, хапав зубами за чорну запаску. Химка не помітила нічого, одначе не могла не завважити, який понурий її чоловік, потурмакуватий та нелюдимий. І коли той пішов та ліг у повітці, знову почала скаржитися Білокобилці на свою долю, вона розповідала, що на початку, побравшись, вони жили щасливо, і Ливон був веселий, балакучий, ласкавий. Нині муркне щось під ніс, гарикне і йде кудись, і віє від нього чужим, недобрим духом. Білокобилка вислухав жінку, взяв її за руку й повів до повітки. Ливон спав на возі, з розтуленого рота стирчали зуби, між ними щось чорніло.

— То твоя запаска, — сказав Семен.

Молодиця охнула, і він вивів її напівпритомну надвір.

— Збирай свої пожитки та йди до батька. Й живи там, поки не прийде день вашого весілля. А тоді вертайся сюди, напої чоловіка сон-зіллям, і коли він засне, перев'яжи його своїм весільним рушником. Його весільного рушника спали. На тому все скінчиться, й буде він таким, як перше. Й житимете ви в злагоді та добрі. Він сам хоче позбутися свого лиха, та не може.

...Село лежало в глибокому байраці, було воно сіре, обшарпане, бідне, хоч називалося — Багате. Колись і було багатим, та пан обдер до кістки. Мені про те оповів старець-каліка, якого здибав біля криниці, де напував коня. Селом володіє сотник Сербин, воно віддане йому на ранг

самим царем. Найманці служать тому, хто дужчий і хто їм платить, колись вони ходили й під знаменами Хмельницького, і під корогами Виговського, тепер же передалися цареві. Служать йому пильно та ревно, наглядають за людом тутешнім, з корінням викорчовують будь-яку непокору, своєвольство, з селянина випивають усі соки й багатіють на тому.

Сонце вже хилилося до вечірнього пруга, Білокобилка вирішив поминути це убоге село та заночувати деінде, нехай і в полі. Підгар чвалав униз, осідаючи на передні ноги, Семен роззирався, але ніде не було видно ані лялечки. Він би й поминув село, якби біля цвинтаря не помітив людської голови, яка лежала під тином. Голови без тулубу. Подивувався на те, скочив з коня. Й зрозумів усе. То був заплетений у тин чоловік, голова — по сю сторону тину, тулуб — по ту, на кладовищі. Голова кліпала повіками і облизувала пересохлі губи. Неборака був літній чоловік, він геть охляв, висів у тину, неначе горобець, який заплутався в шипшиновому кущі. Ті, хто заплів бідака в тин, ще чогось від нього сподівалися, чи заклали на смерть?

Вирушаючи в дорогу, Білокобилка зарікся втручатися в будь-чій справи, але тут помирав чоловік, і він не міг проїхати мимо. Ступив до тину, і в ту мить пролунало з-під верби:

— Ей ти, правуй, куди правуєш...

Під вербою з гирлигою в руках сидів босий гевал у синій чумарці. Він підвівся, погрозово поворушив гирлигою.

— На кому це немає хреста? — мовив Білокобилка. — За віщо його?

— Цікавий був, як оце ти... Ану відійди!

— Я цікавий оддавна, — тамуючи гнів, мовив Семен.

— То вистачить лози й на твою довбешку. Он бачиш, — вказав гирлигою на купу лози.

— Мою ця лоза не витримає. Вона ж трухла. — І похитав кілок у тину. — Бачиш — розвалюється.

Гевал роззявив рота й забув його затулити, в рота влетіла муха. Тинок на очах осідав, розпадався.

— Сьогодні плели, лоза свіжа. Облучки з неї роблять. Та ти що!.. — Він гикнув чи гавкнув, вимахнув, неначе кінь, головою і вдарився вподовж вулиці, аж курява встала під босими п'ятами.

Семен ледве встиг підвести небораку (той опирався, найчастіше, коли нас визволяють, ми опираємося), обтрусив його, а вже сторож вернувся назад, за ним бігли осавул і троє челядників.

Осавул, схожий на щупака (довге, наче щучий лич, обличчя з рідкими зубами, скошений назад лоб), — ось такі щупаки об'їли, обгризли Україну до білої кістки — зарепетував на всю вулицю.

— Ти хто такий? Яке маєш право? Та ти знаєш!.. Та я тебе!..

— Я — стойчик, везу листи гетьманські, — поважно мовив Білокобилка (що нахабніша брехня, то радше в неї вірять).

Осавул на мить сторопів, і голос його трохи упав.

— То й їдь собі... А в наші справи носа не сунь. Прищик-немо. — А сам здивовано косував на поламаний тин. — Він не сплатив подимного і поземельного ще за минулий рік.

— Він сплатить сьогодні, — впевнено відказав Семен. — Скільки там?

— П'ятнадцять мір. Та в нього...

— Сплатить.

— Сьогодні? До захід сонця?

— До смерку.

Осавул загоготів. Йому підгигикнули гайдуки. До смерку лишалася одна, од сили дві дзигареві години.

— Присилайте підводу...

— Ну, дивися... Якщо не заплатить... Важиш за нього, — і очі дивилися нездвигно, по-хижацьки. Якби міг, уже зараз проковтнув би цього зухвалого козака, але щось його стримувало.

Семен вів небораку під руку — той був худий і щупавий, наче весняний птах, заплітав ногами, й заплітався йому язик, неначе після доброї чарки:

— Нащо ти... П'ятнадцять осьмачок... Усугубиш... на гірше.

— Що може бути для тебе гіршого, — сказав Білокобилка. — До ранку ти задубів би.

— Але ж... П'ятнадцять осьмачок...

Вони прийшли до обхідчастої хати. Чорніли похилені дощані ворота, але ні тину, ні навіть вір'я не було. Ще стояла вгрузла в землю комірка, двері було підкопано — інакше не відчинялися.

— Тебе як звати? — запитав Семен. — Кадовби твої де?

— Кириком мене звати... Які там кадовби. Один кадівбець... у сінях. Там на дні три жмені жита...

— Бери коробку й вибирай, що є. Але спочатку напийся води та вмийся, — й подав корячок, який висів у сінях на мотузку біля відра. Кирик пив зі стогоном. А тоді взяв коробку

й почовгав у куток сіней, де біля драбини стояв солом'яний кадівбець. Білокобилка сів на призьбі.

Тим часом по вулиці проторохтіла підвода, візник тпрукнув на коні.

— Гей, там... — і засміявся.

— Гей... Тут... Зараз, — одгукнувся Білокобилка. — Готуй мішки.

В сінях почулося кректіння.

— Нашкріб... Одну коробку...

— Неси! — наказав Білокобилка.

Кирик поніс жито. Небавом вернувся, й Семен знову послав його в сіни:

— Вигрібай...

— Там самі обметини...

— Вигрібай, я сказав.

Крекчучи, дивуючись, Кирик виніс другу коробку:

— Мать, там дно прорвалося, а пашня була під дном.

Панський комірник скрипів на возі:

— От псяюха, казав — немає. Тебе б не в тин, а головою в річку...

Кирик ходив по двору, наче янгол по хмарі. Врешті відніс останню коробку:

— Там на дні ще трохи осталося...

* * *

Кирик скапарив вечерю (його жінка два дні тому сховалася в дочки на хуторі) — затірку, затовк її салом — виміняв у сусіда за жито граночку сала, й виміняв також півкварти горілки — поганої, з пригарою, повечеряли. По тому повклалися спати — Кирик на старому возі в саду, а на горищі в комірчині, де лежало кілька оберемків старого сіна. Залазив туди просто з землі через піддашся — так низько комірчина присіла до землі.

Чомусь довго не спалося, чи то гірчила горілка, чи думки. Думав: недоля моя, а може, сам винуватий, що раз по раз втручаюся в чужі справи, скільки разів заказував собі обминати чужі негаразди, не брати на себе одвіт за чужі лиха, а вони самі кладуться на мої плечі. Мені вистачає своїх клопотів, своїх лих — на мені повисли життя Миленького та Пукавки, не сповню Пивового веління, посадовлять їх на палі, а мені тоді до смерті не спокутати гріха. Чи це Господь посилає мені тяжкі випробування? За віщо? За чий гріх? Моїх родичів, мої власні? Тоді для чого Бог витворив нас? Для страждань? Либонь, так думати не можна, прецінь думки самі тиснуться

до моєї голови. Я не хочу ні за кого бути в одвіті, але хіба можна прожити життя в одвіті тільки за самого себе? Ось і оцей Кирик... Чоловічок мізерний, але чим він завинив перед світом за отаке своє життя? Й не тільки він, а увесь люд наш? Чому саме нам послано недолю, що обсідають нас чужі племена, топчуть нашу віру, закривають наші церкви, нав'язують свої звичаї? А чей не звитяжні ми, не працювиті? Не нашим хлібом, не нашою зброєю укріпилася Польща? І укріплюється Москва? Що суть вони без наших пшениць, без нашого меду, без наших шабель? Ніщо. Чому ж тоді не судилося нам одноосібно володіти нашим багатством? Може, ми надто довірливі, надто терплячі? А чи дурні? Чубимося поміж собою, а поманить кого чужий мізинець, біжимо, гублячи чоботи. Не люблю гірких думок і чорних снів. Мені приснилася мальва — квітка, висока, під саму стріху, вона заглядала у відчинене вікно й розмовляла зі мною. А я був молодий-молодий, майже хлопчик. І Мальва молоденька — сливе дівочка. І ходить у віночку дівочому. Зняла той віночок і одягла на мене. Й так мені стало гарно, так гарно, солодке тепло розлилося по всьому тілу, а тіло стало легким... І я полетів. Понад городом, понад річкою. Щоправда, летів важко. З усіх сил махав руками та ногами, а шугнути високо вгору не міг, раніше я літав часто, легко та високо, щойно склеплю повіки, й ширяю вгорі разом з ластівками, люди дивляться з землі на мене, в страхові показують пальцями, а я регочуся. Відтак почав літати все рідше й рідше. Й опускався нижче та нижче, по тому зовсім перестав літати. А оце полетів знову. Й зачепився ногами за вербу та гепнувся на землю. Мабуть, правду кажуть: дурному дурне й сниться.

* * *

Я пробудився від якогось поштовху. В протрухлі стріпки комірки сочився сірий досвіток. На стрісі цвірінчали горобці, десь кукурікав півень. Я перекинувся на черево й сповз на землю, пригнувся, вийшов з піддашшя. Ранок ткався сухий, обіцяв знову жарку днину. На в'язках хмизу, складених під коміркою, бив крильми сірий півень, дер горлянку деренчливим криком. На вулиці помукували корови — господині вигонили їх у череду на пашу, за плотом важко зітхала велика сіра корова й спрагло, з рипом спасувала моріг. А де Кирик? Попрощаюся та буду їхати. Либонь, ще спить. Я переліз через огорожу — дві соснові лати — в садок: три яблуні — одна напівсуха, — під нею

й стояв віз. Підійшов до воза. Простягнув руку, щоб поторсити Кирика, й відсмикнув її.

— Дядьку Кирику!.. — покликав і одразу ж зрозумів, що кличу мертвого. Так, як лежав він, лежать тільки мертві, я немало перебачив їх на віку, надто загиблих у бою. Права рука відкинута, безживно звисла. В око впав багровий рубець на тонкій шиї — її було перетято. Перетято під час сну — тіло не скорчене, не зсудомлене, він не виривався, не захищався. На великому возі здавався хлопчиком — маленькі босі ноги з чорними, позакручуваними нігтями, штани з кропив'яного мішка, полотняна сорочка, підперезана перевеслом — коли й навіщо підперезався, звечора ходив не підперезаний. Я розглянувся: ніякого смертоносного знаряддя поруч не побачив, і ніяких слідів, бо не було роси.

Гострі колючі кігтики ввіп'ялися мені в серце, відтак на думку прийшло: осідлати коня й берегами податися пріч. Одначе я, на лихо собі, не поклався на ту спасенну думку й пішов кликати сусідів. Вони посходилися швидко, бо ж саме вигонили в череду товар. Жінки охкали, заголосила якась далека Кирикова родичка, дядьки покашлювали, дивувалися — кому на цьому світі переорав дорогу Кирик, нібито й нікому, розпитували в мене, чи не бачив, чи не чув чого вночі, декотрі поглядали на мене пильніше, одні сусіди відходили, інші прилучалися до гурту, і гурт той дедалі більшав, під'їхав верхи отаман, подивився через пліт і сказав, що забитий — не козак, а панщинник, нехай ним займається соцький або фільварок. Хтось сказав, що соцького немає, поїхав у хуру, з фільварку ж налетіла ціла зграя посіпак. Попереду — осавул на важкому, зізвездочолому коні, з ним двірські челядники. Осавулові риб'ячі очі вп'ялися в мене, а схожа на шупакову пащека широко роззяпилася:

— Оцей... Він і вчора вихрив...

І всі подивилися на мене, й подивилися не так, як дивляться на звичайну людину.

В ту мить я пошкодував, що не від'їхав, щойно побачив мертвого. Скрізь так ведеться, що вини хочуть скласти на чужого, зайшлого чоловіка, адже то пляма на всю громаду, якщо хтось згубив односельця, до того ж осавул дихає проти мене вовчим духом, вчора я виявив непокору, вплутався в його справи...

— Він ворожбит! — гукнув і здоровань, який учора вартував з гирлигою Кирика.

Можна було спробувати відбитися, але я ще сподівався, що пошлють у місто по суддю, й дався зв'язати себе. Че-

лядники повели мене до церкви й замкнули мою праву руку в куну — залізну скабу, вмуровану в дзвіницю. І я простояв там цілісінький день, обліплений гедзями та мухами, стріляний недовірливими, а то й відверто ворожими поглядами, обсипаний глузами, образливими назвиськами дівтори, котра буває жорстокою та нещадимою.

Я намагався зупинити то того, то іншого селянина, просив покликати суддю, чи хоча б сільського писаря, але так нікого й не дочекався. Проїхав дядько в зсунутому на потилицю брилі, на возі у мішку верещали поросята, пройшли тітки з сапами, парубки пробігли верхи охляп на конях — ніхто не зупинявся, всі жили своїми клопотами, нікому не було до мене діла. І — жодного співчутливого погляду. А тоді прибігла Кирикова жінка, маленька й сухенька, з гострим, дзюбкою, носом і голосила й сукала під носа кулачки, й намагалася плюнути мені в обличчя. І я прокляв власну нерозважливість, бо зрозумів, що мене вже прирекли на смерть, і з жалем думав про Пукавку та Миленького, яких у свою чергу прирік на муки власною безпечністю, й готовий був тисячу разів перепросити лихого осавула, кликав його, але він не прийшов. Усе було проти мене: моя сварка з осавулом, моє чужинецтво, в мене знайшли перепускну картку, від'їзд соцького (хоч він навряд чи запоміг би) й навіть спека — мертвого довго тримати не можна, а поховавши його, всю вину складуть на мене, адже — одна справа вести висліди біля тіла покійника, де можна покликати в свідки самого Господа, присягнути на пролитій крові, на хресті та Євангелії, й зовсім інша, коли тіло закопане, коли цим все вирішено, та ще й всі поспішають — не сьогодні — завтра почнуться жнива, пора гаряча, і не шарпатиме їх суддя, закопали зловорожця — й кінці в воду. Я стояв прикований до дзвіниці, поперед мене і з боків горбатіли могилки з важкими хрестами, серед яких кілька камінних — біля церкви ховають найзнатніших покійників, мені серед них не лежати... Одначе я все ще на щось сподівався. Але надійшов канцелярист з уряду й проголосив присуд — несосвітений і неправий, адже мене осудили без мене, й без судді, тільки подивилися в Статут, де за вбивство винуватий тратить горло через закопання живцем разом з покійником.

Не має меж панська жорстокість й людська також. Ніхто навіть не запитав: нащо було мені вбивати нещасного Кирика, що в нього взяти, горло йому перетяв хтось із Сербинових посіпак, таким чином осавул одразу розквітнувся і з Кириком, і зі мною. Признаюся, я не вельми побивався за Кири-

ком, — хоч його смерть поменшила мене — кожна бачена чи чута смерть щось одбирає в нас, вмирає часточка нашого ества, й на старість ми стаємо малі-малі, дрібні духом, і вельми дорожимо остачею, тією рештою, хоч і розуміємо мізерність, а то й непотрібність її, все, що можна було, — вибрали, вижали, збудували, вже й наші поради нікому не потрібні, як і ми самі. За молодості можемо офірувати життя, іноді ні за понюх тютюну, на старість чіпляємося за нього зубами. Отож я не дуже побивався за небіжчиком, бо власне лихо, ба — близька смерть — притлумили в моїй душі всі струни. І не знав до кінця, за віщо терплю муки галілейські, й не молився, бо не вірив, що мене врятують святі молитви.

На одне не поскупився осавул — на труну. Була велика, витесана з міцних дубових плах, її, разом з покійником, везла на санях до церкви пара муругих волів, і до неї, вивільнивши з куни, прикували мене. Труну поставили на марах посеред церкви, молоденький, зляканий попик поспішливо, ковтаючи слова, прохамаркав канон на ісход моєї душі (в церкві більше нікого не було, всі товпилися в дверях), я намагався перебити попику, звертався до нього, але він швиденько скінчив молитву й майже бігцем подався з церкви. Брязнув замок — грізно одлунило в мене в душі, пільма з головою проковтнула мене, одна єдина — тоненька — свічечка горіла далеко-далеко, біля аналою. Церква видалася мені велетенською могилою, і страх холодний та важкий напав на мене. Мені здавалося, щось душить мене за горло, і я важко дихав. Христос, янголи та святі танули в мороці, мої молитви не сягали їх, я відчував їхню очужілість, суворість, котра була нестеменно такою, як і людей, азиж вони не знали правди, азиж не могли допомогти? Я був стермосований тілом і душею, часом лють заливала мене, але вона швидко спливала. Я думав про те, як же проклинатимуть мене Терешко та Тишко, що скажуть про мене. Спогадав Мальву, чи відчуває щось вона, чи молиться за мене? Але й те — стороною. Тільки очі матінки, стражденні, рідні дивилися на мене з пільми, серце мені набухло слізьми, і я заплакав. Не пам'ятаю, коли вже плакав; ми, козаки, люди тонкосльозі, звияжні й тонкосльозі, це правда, мої побратими плачуть часто, і з жалю до меншого брата, який утікає з турецької неволі, покинутий старшими братами, і з жалю до дівчини, яка голосить над порубаним у житі козаком, і з сердечного болю до кобзарєвого поводири, обвішаного торбами й обсипаного нужею та струпом, нашого брата легко розчулити до сліз скрипкою чи бандурою, оповіддю про сироту, навіть казкою про бідного

наймита, як і насталити душу одним покликом, вознести її до найвищої звитяги, коли смерть здається не страшною, а віддати життя за товариство, за вітчизну — найбільшою радістю та честю. Я ж плакав чи не вперше. Затріщала, востаннє мигнула свічка й погасла. Допіру той світлячок мовби освітлював щось у моїй душі, тримав мене на силі, а тепер пропав і він.

Здавалося, то був якийсь знак, бо в ту мить угорі щось зашелестіло, залопотіло, хавкнуло й затихло. А далі заплакало, але так тоненько, що я ледве чув те квиління, воно долинало з пітьми з лівого притвору, де, як я запримітив при свічі, висіла картина Страшного суду. Відтак — затихло. Й хавкнуло знову, й прошкряботіло по даху. Я не дивився на покійника — ні тоді, коли ще було його видно, ні тепер. Я не боявся його, адже він знав, що не я його вбивця, одначе близькість до мерця, з яким завтра покладуть до могили, крижанила серце. Й знову чорне ганчір'я думок, і знову досада на самого себе, що не послухався власного розуму, не від'їхав з села. Адже знав, чим все може скінчитися...

Я опустився на коліна — лягти на підлогу не дозволяв короткий ланцюг. Річка думок несла мене від берегу життя. Померти грішним, не будучи ним!.. Стану перед Господом, він один знає, що я не винуватий... Одначе молитися не міг. Щось запечатало мої вуста, мою душу, мою думку. Вона крутилася, борсалася — поривалася на волю. Я не помру без боротьби. Враз щось ніби сяйнуло, примеркло, сяйнуло знову — на підлогу за кілька кроків від мене впала біла пляма. Підвів голову вгору й побачив, що то місяць заглянув у вузеньке горішне віконце. Прийшов подивитися на мої муки, на моє конання. Моторошно ворухнулася відрубана голова Івана Хрестителя... А моя голова впала мені на груди, і я зашепотів молитву. А далі згубив її й заляк. Моя пам'ять потьмарилася, сили мої згасали. Тільки тупа стріла болю поколювала під серцем. Зненацька щось зашеміло праворуч від мене, це шемріння було зовсім тихе, але в німотності нічної порожньої церкви все ж чути, я глипнув туди, і в місячному промені побачив щось маленьке, вертке, з гострими чи то вухами, чи то ріжками. «Чорт», — пройняла гостра, як ніж, думка. Та маленька істота знову заворушилася, на мить звелася на задні ніжки, передніми запрацювала швидко-швидко. Я ворухнув ногою, й вона шаснула в пітьму. А коли по якомусь часі появилася знову, мені спала з очей полуда і я зрозумів, що то — миша. Звичайна церковна

миша, про яку чомусь кажуть, що вона дуже бідна. Може, й справді бідна, службу ж бо правлять не щодня й проскури ламають також. А вона ж харчується крихтами з них. Можна насміхатися з мене, але, либонь, саме та миша піднесла мій дух; мала та сіренька, й то бореться за життя, а я великий та дужий і маю здатися на чийсь чорні підступи та вигадані чари! Подвигнутий мишею (!), ставши на чотири, підліз під мари, ліву руку тримав догори, бо ж була прикута до труни, грудьми й плечем натиснув на перечку. Мари заскрипіли й зрушили з місця. Тепер я не боявся нічого, впрягшись у мари, посував їх по підлозі, вони скрипіли й стогнали, здавалося, то стогне мрець, я підважував їх спиною й пер знову разом з мерцем, котрий їхав на мені. Багато разів перепочивав і боявся, що розламаються мари, вони були старі й похитувалися, а все ж я попихав їх уперед. Я тягнув їх туди, де згасла свічка, бо пам'ятав: вона була в трисвічнику. Я поспішав, поки не щез місячний промінь, тоді мені буде зовсім важко, він проштрикував пільму, й хоч світла пляма лишилася далеко позаду, я вже дещо бачив у церкві. Біліли рушинки й Царські врата одсвічували голубим. Врешті я зупинився, вирачкував з-під марів, сів. Перепочивши трохи, простягнув ліву руку й намацав підсвічник. Він був важкий, холодний. По тому заклав один ріжок трисвічника в скобу на труні, до якої була прикована моя ліва рука, натиснув, і... ріжок відломився. Але це не злякало мене. Один по одному повідламував усі ріжки, а тоді заклав держак підсвічника та почав розхитувати скобу. Вона скрипіла, але трималася міцно. Похитувалася труна, й скрипіли мари, місяць сховався за вікном, мені здавалося, що скоба має ось-ось вискочити, та враз, слизький від поту, підсвічник випорснув з моєї руки й загримів по підлозі. В мене похололо в грудях, і чуб зіп'явся корчами на голові. А що, як він закотився далеко? Довго, дуже довго шукав трисвічник, мацав рукою та ногами й таки намацав, підсунув до себе й знову взявся до роботи.

Співали другі півні (тепер я знаю, чому всіляка темна сила так дослухається до півнячого крику), коли скоба заскрипіла по-іншому й подалася. А за наступним натиском вона випала. Піт заливав мені очі, груди ходили ходуном, я зяпав ротом і важко дихав. Відсапавшись, звівся на ноги й через Царські врата («прости, Боже, гріх — він вимушений») пішов у вівтар. Обмацуючи стіни, натикаючись на всіляке начиння, підійшов до дверей. Вони були замкнені на два замки. Але який характерник не відімкне замок без ключа? Хіба такий, що й сам себе не поважає.

Липнева ніч обсіпала мене зоряним пилом, я спрагло вдихнув настояне на молодих яблуках повітря й зненацька люто погрозив кулаком з накрученим на нього цепом у бік маєтку.

Зла радість палила мені серце.

Місяць заплутався у вербах над ставом, співали треті півні. На тину за колодязем ворушилися, неначе живі, розвішані білі сорочки та сподні. Добрі, лагідні верби навівали думки про прощення, смирення, але свинцева лють не витекла з мого серця. Знаю, що це не по-християнськи, однак не здатен за зло платити добром, та й не вірю я в смиренність і всепрощення, гарно про те розумувати на печі, після доброго обіду, а коли замахуються на тебе шаблею або накладають на твою безвинну шию залізного гусака, ти ладен проклясти увесь світ. Так, я не вмію прощати. Дрібні кривди прощаю, але тим, хто намагається покажувати за рахунок інших, стоптати тебе, як траву, — відмірюю тією ж мірою. І нині, якби міг, підпалив би фільварок, а може, не пожалів би й село. Прощаючи, ми тільки потураємо нашим кривдникам.

* * *

Білокобилка обшарпався, обірвався і тепер найчастіше вдавав із себе старця. Те в нього не кепсько виходило, і він навіть покепкував сам з себе, мовляв, може, на те й народився. Ночував у стогах, під човнами, зрідка, десь у хаті.

...Село Пічкурі Білокобилка поминув уночі. Точив йому хробачок досади серце, адже обіцяв мельнику повернути коня, але поки що того зробити не міг. Зачепився поглядом за новеньку Пічкурівську церкву, й по душі прокотилася холодна хвиля. Село спало, повите чаром. Місяць був на ущербі, стояв невисоко над землею на західній стороні, хати сліпили проти нього каламутними більмами віконечок, колодязні журавлі порозправляли натруджені попереки, ввісні їх здригали спомини про щоденну працю, наливалися в садах солодкими соками яблука й п'янили запахами, десь кілька разів ліниво брехнув пес, прокукурікав самотній, мабуть придуркуватий, півень — йому не відгукнувся жоден. Щось чародійне є в сонному селі, бо й справді всі добрі сили сплять, недобрі ж шугають по землі та в повітрі й чинять свою неспасенну для християнина справу. Біла овечка паслася біля похиленого плоту, але жоден господар не погодився б взяти її до своєї кошари, чорний кіт перебіг дорогу перед Білокобилкою, стрибнув за пліт, і коли Семен покликав його тихо та ласкаво: «Кицю, кицю», з-за плоту відгукнулося

басюрою: «Кицю, кицю», аж мороз пішов Білокобилці поза шкірою, й він плюнув у той бік і мовив також басюрою: «А бодай би ти здох».

Семен поминув греблю, в бузинових хащах над ставом ухав пугач, у млині не світилося, але лотоки відчинені, й млинове колесо крутиться проти води. То грається Луканько, маленький коростявий бісик, лукавий за вдачею, робить людям дрібні капості, Синько водяний до такої мізерії не опускається, то старий бородатий біс, він топить людей і зводить худобу, не робить того ні Рябий біс — понурий та сонний, ні хатній Дідько, а що вже казати про Люципера — то бісівський старшина, володар усіх темних сил, лютий і страшний.

Білокобилка оглянувся з греблі на село, занурене в срібlistу пільму, сповнену майже нечутних шелестів, шепотів, стукотів — то важко дихають, тримаючи налиті соками плоди, дерева та кущі, та крають туге нічне повітря сухими крилами кажани й схожі на них упирі, і вся супротивна людині сила справляє свій невидимий бенкет, свої грища, і допинається чогось, і свариться, й мучиться, як і все суще на цій землі, бо тільки те і є життям. Дві загонисті відьми з реготом спускалися на голих сідницях по м'якій моховій подушці з високої клуні, й реготу того не було чути, а два хвацькі голі біси ловили їх унизу, й старий дідько для чогось колотив тичиною в криниці, а поруч, на вузькому стовпчику, підібравши під себе ноги, сидів котик не котик, з хвостом, з китичкою на кінці.

— Ти йдеш? — зненацька пролунав голос.

Оглянувся — ніде нікого.

— Йду.

Чий то голос? Подумав, може, його власний, залишений тут ще на початку літа.

Ніхто з людей Білокобилці не зустрівся ні в селі, ні на греблі (вночі він і не боявся нікого), а далі повернув на путівець. І вчора, і сьогодні брався лісовими дорогами, стежками в житах — остерігався погоні, її напевне послали, він знову втівав, за ним гналися. Чи поженеться коли-небудь за кимось він? Либонь, того не випаде, та йому й не кортіло віднімати, сочити, гнути, збиткуватися, свого він не попустить, кілля тесати на голові не дасть, але не почуває насолоди від чужого приниження чи горя, навпаки, тоді Семенові й шматок не йде до горла й сон утікає. Не полишала думка про Мальву, Мальва жила в ньому квіткою, запашною та веселою, ще ніколи не почував так у собі жінку. Мовби набрав у себе її тепла й не розтратив ні крихти. Бачив Мальву такою, якою

вона була — доброю й непокірною, вона вознеслася понад буднями й понад сільським поговором, понад нищістю та захланністю, понад убогістю духу, в який вкидає сільську жінку увесь триб життя, недарма, заміжня, ходила у вінку й співала.

Дорога слалася поміж житами, — вже розпочиналися жнива, але стояла рання пора й на полях не було нікого, випурхували з-під ніг перепілки та жайворони, волопасик біг попереду, неначе вказував шлях, і небо на сході набухало жовтою фарбою. Дорога вивела Семена на шлях. При дорозі стояла корчма. Незважаючи на ранній час, вона була відчи-нена, молода шинкарка шкребла ножом стіл та змивала його гарячою водою. В корчмі було по-ранковому прохолодно, й стояв, як і по всіх корчмах, незнищений, кислуватий, який так подобається п'яницям, запах, на підвіконні виблискував обліплений мухами кухоль з-під меду, в печі топилося. Шинкарка була гарна (сказати б, зійшла з ікони, але в жінок на іконах немає того хтивого, закличного блиску в очах). Смаг-ляве чоло, на яке низько напущена намітка, плисові брови й червоні уста, але трішки горбатенька, той гандж ховала рясною сорочкою та погордливо відкинutoю головою. Якби не було в Семена Мальви, не поминув би нагоди зачепити її, погратися словом, а може, не тільки словом, одначе нині привітався стримано, й шинкарка скромно опустила очі. В печі вже кипів окріп на галушки, вона вкинула їх і пішла до сусіднього покою, погойдуючи станом, і там з кимось розмовляла. По тому входила задки, зігнувшись, котила чи-малу бочку з горілкою, їй допомагав босий наймит у жилетці, одягнений на голе тіло, обережно, нахилиючи бочку на один бік, вкотили її за шинквас. І наймит, і шинкарка вийшли, по хвилі вона вернулася з відром, кинувши швидкий позирк на Білокобилку, який, очікуючи на галушки, дрімав за столом, бурхнула у бочку відро води. Відтак знову оглянулася на Білокобилку, він усміхнувся, й вона змовницьки підморгнула йому та заходилася чепуритися перед люстерком, вмазаним у стіну. В те дзеркальце щось заздріла, метнулася до вікна, притьма кинулася в двері, по хвилі вбігла з повним відром і вилила в бочку. Білокобилка зрозумів, що вона додала перваку, й горілка набрала належної міцності. Він щиро за-реготав. А до корчми вже сунув пузатий, вирлооккий чоловік з тростиною за поясом — полковий суддя, котрий опинився в цих місцях проїздом. Але суддя навіть не сів до столу, кухлем пива погамував спрагу й, не подякувавши, пішов. Шинкарка провела його за двері й довго дивилася йому

вслід, а тоді внесла ще одне відро й вилила воду в бочку. Й знову підморгнула Білокобилці, неначе змовникові, й він тепер реготав до сліз. Засміялася й шинкарка. Підтикавши спідницю, насипала в макітру галушок, густо покропила їх перцем і подала Білокобилці, засвітивши при тому до нього зеленими очима, чи то й справді залицяючись, чи за шинкарською звичкою. Білокобилка повів бровою, шинкарка налила йому чарку горілки — не з бочки, а з пляшки, що стояла на полиці.

Щойно Семен нахромив на шпичака першу галушку, за вікном затупотіло, стежкою від перелазу йшли поважний господар, мабуть хуторянин, дідич, та наймит, те було видно і з одягу, й з того, як ішли: перший — попереду, поважно, ступав владно, другий — позаду, тупотів видрібцем. Той, що попереду, трохи накульгував. Наймит лишився надворі, присів на вузеньку лавочку біля тину, а хазяїн зайшов до корчми. З настороженого шинкарчиного погляду Білокобилка зрозумів, що цей новий гість, як і він, тут уперше. Дідич поставив біля порогу горіхову палицю й сів навпроти Білокобилки, хоч у корчмі було вдосталь місця — два довгі столи, біля яких такі ж довгі та широкі кленові лави.

— Смачні галушки? — запитав дідич, його очі дивно мерехтіли, обличчя було кругле й темне, а ніс гачкуватий. Когось нагадало Семенові те обличчя, а кого, одразу не міг пригадати.

— Голодному — смачні, — сказав Семен, хоч галушок ще не скуштував.

— Мені також галушок, — сказав чоловік. — Але не з перцем, а з медом.

— Зараз замішу тісто, — відказала корчмарка.

— Довга то справа, — мовив Білокобилка. — Беріть шпичака та поки що скуштуйте моїх.

— У мене часу доста, — чомусь зареготав дідич. — А ти не боїшся?

— Чого? — здивувався Семен.

— Що з'їм всі галушки.

Білокобилка знизав плечима:

— На здоров'я. Я потім од'їм з твого полумиска.

— Гіркі, — нанизав чоловік на шпичак галушку й скрикнувся.

Семен пильно видивився в обличчя чоловіка, схожого на пугача, на думку спало, що дідич накульгував на ліву ногу.

— А хіба вам смакує солодке?

— А що ж... ми не такі, як усі?..

— Не такі, — з притиском мовив Білокобилка.

Дідич зареготав знову.

— Упізнав?

— Авжеж, — мовив Білокобилка. — Понуру свиню видно з рила.

— Ну... ти... Сьогодні я відіграюся...

Білокобилка швидко наштрикнув галушку, до якої примірявся непроханий гість.

— Дідька лисого...

Нечистий скривився.

— Я ж тебе просив.

— Не буду. Хай тобі чорт.

Сонце затулила хмара, в корчмі посутеніло. Й сутінь стояла в Білокобилчиній душі. Лихі пригоди втомили його, спливали дні, а він знову без коня, й хтозна, коли добудеться до Січі.

— Чому? — другим шпичаком чорт обчищав перець з галушки. — Повигадували ви: якщо наш брат, чорт, так обов'язково мусить любити скажений тютюн, скажену горілку та всілякі гіркі приправи. А в нас усього того гіркого й так забагато, й хочеться чогось солодкого та чистого... То ж чому ти не гратимеш?

— Бо ти вже наготував якусь капость. Інакше б не набирався. Або карти помічені, або ще якийсь підступ.

Чорт образився:

— Знову ж таки, у вас про нас тільки й думки, що обдурюємо, збиткуємося. Що правда, то правда: любимо пошкилювати, пожартувати, поводити вашого брата за носа, але чесно.

— Тільки поводити за носа? А великі лиха? Скажи, за що ви нас не любите? За що ненавидите?

— Кого це вас?

— Людей.

Чорт подивився здивовано, почухав кінчиками пальців кібцюватого носа.

— Я не ненавиджу...

— А тоді... Все оте?

— Це — моя робота.

— А хто дав її, цю роботу?

Чорт знизав плечима:

— Ти ще питаєш. ВІН.

Білокобилці перехопило подих. Сидів приголомшений. Воднораз не мав підстав не вірити чортові. Чорт помітив те й, аби одвести Семена од страхітливої думки, мовив:

— Чеснішого за чорта творіння в світі немає. І добро ми робимо. Ти ось сидиш і метикуєш, як запопасти коня. А я можу допомогти.

Білокобилка не одразу отямився, страхітлива думка стриміла в голові, неначе розжарений цвях, проте мовив:

— Позич...

Чорт подивився присоромлююче.

— Знаєш же, що в позички нічого не даємо. Тільки в заставчину. Але нехай сьогодні буде по-твоєму... Позичу воронька до вечора...

— Де ж він?

— Не твій клопіт. Буде, а ти послугуєш мені... Також недовго. Виконаєш моє одне веління.

— Яке?

— Про те потім. Ну що, по руках? Я загадаю тобі три загадки...

Білокобилка задумався. Не той був стрій його душі, щоб змагатися з нечистим, але подітися було нікуди, треба надолужити згаяне, потрібен кінь.

— Гаразд, — сказав неохоче.

Чорт нахилився й, усміхаючись загадковою усмішкою, запитав:

— На чому я сиджу?

«На лаві». Але це вочевидь.

— На с...ці. І на сучку.

Чорт мугикнув.

— Відгадав. Одначе це дуже просте запитання. А скажи мені, що є в світі вище трави й нижче трави?

Тепер скривився Білокобилка. «Не пошкодувала корчмарка перцю, аж язик терпне». Запитання, яке загадав чорт, доймало Семена давно. Це й справді одна з найбільших таємниць світу, в ній — і чому, й для чого, але доконечної відповіді немає. Навіть невідомо, що є вищим і досконалішим... Принаймні, так думаємо ми. А що думає Бог? Тільки йому відома істина, бо й замисел — його. Трава лишається травою... А ми? Покращуємося чи погіршуємося? І теж до якої межі? Та й чи є це смислом? Адже можна було зробити досконалою одразу... Тоді навіщо все це? В святих книгах написано, що вона й була такою. З другого боку: і досконалість, і недосконалість у ній самій... В рівень з її душею. Проте й найвища досконалість не рятує від того, останнього. Навпаки, в людській пам'яті лишаються найбільші харцизяки... Світ пам'ятає їх. А тисячі й тисячі маленьких святенників зслизають з світу, з його пам'яті, як мухи. Хіба що лиша-

ються окремі. Котрих сопричислили до лику святих. Вони заслужили те своїм зразковим життям. Але ж і найбільший зарізяка, розкаявшись, може стати святим... Отже, не в тому річ. А в чому, в чому? Мета життя — залишити добру пам'ять для інших? Відійти в спокої можна, тільки зробивши добро? Але трава не знає, що таке добро. Вона його не робить. Вона просто трава.

Плин Білокобилчиних думок перебило тупотіння, брязкіт зброї, гомін. Біля конов'язі в'язали коні козаки. Сині жупани з червоними відворотами, сиві шапки з червоними шликами, то були реєстровики. Заходили до корчми, неначе до себе додому, брязкотіли шаблями, цокотіли підковами, сполохали чорного, з білими лапками кота, й він дременував на господарську половину.

— Гей, шинкарко, полинівки, запіканки, книшів, ковбас... Неси все, що в тебе є.

Рипіли шабельтаси, гоготіли дужі горлянки, козаки малися так, неначе були в корчмі самі.

— Чорти їх принесли, — сказав Білокобилка, а нечистий невдоволено засопів, чи то знову на оте його черкання, чи на прихід реєстровиків. — Трава і є трава.

Нечистий подивився на нього з повагою.

— Відгадав ти й вдруге. Ну, третього тобі не відгадати. Якби ти його знав... то був би або з крильцями, або з хвостом. Яким буде кінець усім твоїм клопотам? Доконечний кінець?

Білокобилка здригнувся. І про це думав не раз. Він знав, що не відступиться в жодному випадку, що вернеться до Миленького й Пукавки, то його найвищий обов'язок, який, проте, може нічого не змінити в їхній долі. Певно, так воно й буде. Він тільки здогадується про все, а чорт знає наперед. Той вичитав здогад з Білокобилчиних очей і враз осмутнів.

...І все ж, добре сидіти та сьорбати пиво навіть з чортом, думав Білокобилка.

Реєстровики нецеремонно потіснили Білокобилку та чорта на самий кінець столу, вони були вовкодухі, через щось сварилися між собою. Шинкарка розставляла по столу кухлі з пивом та розбавленою горілкою. Семен пошкодував у думці, що вона мало розбавила горілку. Немолодий, з лисячим обличчям, зі шрамом від бороди до вуха осавул підняв кухля:

— Годі вам сваритися. Нумо вип'ємо за нашого славного гетьмана Печінку.

— Який півроку грошей не платить, — мовив рябий та-ранкуватий козак.

— Та ж не він винуватий...

— Нащо ж він нам, коли не може доп'ясти заслужених горбом і кров'ю грошей? І не обирав я його. Й вип'ю за Копила. Я його на гетьмана кричав. Якби був він...

— А я п'ю за Тикала. За Тикала вип'ємо, хлопці. Пам'ятаєте, як торік ходили з ним під Азов? От де попили горілочки та вина...

Осавул грізно нахмурих брови, обвів усіх важким поглядом.

— Я не неволю. А тільки... Й платити за тих не буду... Не неволю... Слава гетьману Печінці!

Випили всі, декотрі — неохоче. Вже о цій порі вони всі були хмільні й сварку привезли з собою. Осавул розломив запопадливо обчищену одним козаком тараню, та враз нахмурих рудуваті, підпалені на гострих кінчиках брови:

— А ви чому не випили за здоров'я пана гетьмана Печінки? — ощирих великі щербаті зуби.

Чорт усміхнувся мовби делікатно, а насправді підступно:

— У нас свої гетьмани.

— Як то свої? — визвірихся осавул, і рубець, який перетинав його обличчя від вуха до бороди, почервонів.

— А так, — скромно, без виклику (насправді це був найпідступніший і найнеключиміший спротив) мовив чорт. — У мене — свій, у нього, — показав на Білокобилку, — свій.

Рубець на щоці осавула посинів:

— Який же твій, і який його?

— Ну... мого не можна називати, — опустил очі чорт. — А його гетьман — Бурий.

Чорт вирішив отако підступно помститися Білокобилці. Й свого досяг. Що тут зчинилося! Семенів сніданок полетів на долівку, реєстровики посхоплювалися, сукали кулаками, світили очима, неначе вовки:

— Так ти — запорожець. Це ви, поганці, вар'ювали проти Печінки. Ще й вчинили шванку. Це від ваших куль погинули Охрім, Петро і Микола!..

— А від ваших — Данило, Оверко та Студорака!.. Від ваших-наших погинули й ті й ті... То якого грому ви хочете від мене? — відгризнувся Білокобилка.

— Він ще пашекує. Ану, хлопці...

«Хлопців» не треба було підгонити. Розпалені сваркою, підігріті горілкою, вони були готові зігнати свою злість на першому, хто трапиться. Трапився Білокобилка. Хтось уже штурляв його кулаком у плече, хтось замахнувся шаблею

в наділках, Семен відіпхнув його, обіперся ногами об стіл і повалив довгу лаву разом з усіма козаками. Поки вони, потовчені, обамбурені, підводилися, кинувся до дверей. Там на купі лежали шаблі, рушниці, стояло в кутку кілька ратищ. Білокобилка вихопив шаблю — вона вилетіла з надіlkів із шваркотом, відігнав тих, які кинулися з протилежного кутка. Шабля замиготіла, засвистіла в його руці — всі одразу побачили, який то герцівник, не важилися підступитися, й поки міркували — потягли лаву, щоб поперти нею на Білокобилку, той вискочив на подвір'я. Коні реєстровиків стояли по той бік тину поприв'язувані до кілець конов'язі, а біля лавочки, на якій нещодавно сидів челядник чорта, стояв чорний, наче воронове крило, румак, без сідла, без наритників, лише з гнuzдечкою без вудил. Білокобилка з розбігу скочив на нього, румак сахнувся, захріп, звився, Семен вдарив його закаблуками в боки, й кінь з місця, без розбігу, перелетів через тин. Перескочив другий тинок і помчав наврошки, через городи, через канали, Білокобилка пригнувся низько до гриви, був змушений ухопитися руками за шию, а вороний хропів, сипав іскрами з ніздрів і не біг, а летів, ледве доторкуючись копитами до землі. Козаки відв'язували від конов'язі коней, спробували побігти навздогін, проскакали в кінець вулиці та й згубили з очей Білокобилку на вороному. Роз'ятрені, злі, вернулися до корчми, щоб зігнати злість на тому другому чоловікові, який сидів разом з Білокобилкою, але нікого не заздріли. Й не було його ніде поблизу — щез, неначе здимів. А може, й здимів, бо в корчмі пахло горілим.

А Семен летів і летів на чорному румакові вже по польовій дорозі, й полукипки вклонялися йому та піднімали солом'яні шапки, й табун гладких куріпок вирвався з-під кінських копит, полетів наввипередки, але відстав, і відстав високо в небі сокіл-сапсан, навіть довга, схожа на шуку білобока хмарка, гнана тягким вітром у той бік, куди їхав Білокобилка, якийсь час висіла над його головою, а тоді попливла за спину. Іноді Білокобилці здавалося, що кінь зовсім не торкається землі, але ж позаду вставала курява! І падала на дорогу з вудил біла піна. Іноді кінь форкав, і піна порскала Білокобилці в обличчя, вона була гірка, як отрута. Трохи моторошно було їхати на такому коневі, й доводилося міцно триматися, а ще було дивно — мчали гатала з добрих дві квадрансові години, а кінь не змокрів анітрішки. Люди на полях збирали хліб, вони розгиналися, прикладали дашками руки до чол, дивив-

лися на вершника на дивовижно гарному, прудкому коневі, махали руками. Але Білокобилка не зупинявся, хоч його давно мучила згага — він так і не встиг випити в корчмі ані горілки, ані пива, а жінці, розігнувшись, аби не дармувати часу, дивилися на нього й воднораз пили з тиков, з фляжок, з липівничків воду, а один пив просто з барила, завдавши його на високий задок гарби та припавши губами до дірки.

Білокобилка тпрукнув, і кінь зупинився неначе вкопаний. Семен скочив на землю й пішов до гарби. З добрим подивом упізнав у високому з блискучими очима жінцеві Ливона Красія, того самого господаря, якого чорт був вижив з нової хати, а Білокобилка, вигравши в чорта в карти, впровадив назад. Впізнав, подивував — Красій був невеселий, понурий, присмучений. Білокобилка підняв угору барило й, тримаючи над головою, пив довго — булькало в барилі, кавкало в горлі, а Семен усе пив і пив, вода була трохи тепла й з присмаком цвілої деревини. Напившись, втерся рукавом і запитав:

— Ну, як воно живеться, Ливоне? Нечистий не турбує?

— Не турбує, — відказав Ливон сумним голосом. Колись, хоч і вироблений, був він чепуруном, чисто голився, стригся, а тепер щетина стриміла, неначе стерня після поганого жінця.

— Отож, не страшно?..

— Не страшно... Але нудно...

— Чому? — І враз пригадав усе. — До Одарки... не навідуєшся?

— Та де вже там... Ви ж з тим... рогатим відтрутили мене від неї.

Він ще й був невдоволений на Білокобилку! І Білокобилка подумав: отакі ми завжди: було погано, але... лоскотав гріх. У гріхові теж страшно, але солодко й цікаво. А в схимові — нудно. І не гріє думка про Царство Небесне та спасіння душі. Дай людині все сю мить. Гріховна людина й сама цікава, у неї розмаїте життя, багато перелюбів, її цікаво слухати, вона ще й оббреше когось і таке розкаже, що й у сні не побачиш, і тебе поповодить за вуса по краєчку кладки, й тобі затерпне в душі, й полоскоче її близький, манливий, у який боїшся вступити, гріх, а що розкаже пісний схимник? Білокобилка подумав, що йому самому схимники не цікаві, що й він не раз пускався берега, й сам у гріхах, але мати себе за грішника не хотів. Людина хитається, хилитається, від того найчастіше опиняється посередині, вона чогось і вхопить, і здається собі праведною, одначе щось їй точить душу, й спокою не має все життя. Отако й прогойдається, пробейкається, й помирає

в сум'ятті, шкодуючи, що мало зачерпнула щедрот сього світу й мало була праведною. Вона стулена з двох половинок, обидві невиситимі, обидві щербаті, обидві плюсклі.

Погомонівши про врожай, Білокобилка вернувся до коня, який стояв і не пасся. Румак скосив на нього червоне, зле око, й Білокобилці здалося, що він ось-ось щось у нього запитає або гиркне пересерджено: «Де вештаєшся?» Аж страшно було сидати на такого коня, але й упускати нагоду промчати ще з півсотні чи більше верст Семен не хотів. Отож скочив і вйокнув за звичкою:

— Но, чортова скотино!

Кінь аж присів, вигнув дугою шию, ошкірив величезні, наче боби, зуби і вдарив усіма чотирма копитами в землю. Там щось загуло, застогнало, заплакало.

* * *

До самої землі клониться під вітром кущик тавологи. Клониться й виправляється, й знову клониться. Люблять про неї, тавологу, співати лірники та кобзарі, ганьблять її й виставляють супроти неї дуба, котрий гордо стоїть під буревіями. В тому й тому бачать дві крайності. А як на мене, і дуб і таволога стоять проти бурі кожне в свій спосіб, не зрадивши себе і своєї землі, і всі ми за обставин буваємо то дубами, то тавологою. Дуб гордий та красивий по-своєму, таволога — по-своєму. Весною, коли талі сніги бурхливими потоками спадають у Дніпро, дуб ще стоїть чорний, понурий, важкий, таволога ж уже обвішалася золотистими сережками й заповонила простір над собою медяним запахом, ніжна бджола і джміль летять до неї, пташка-пастушок погойдається на її червоному стебельці, полівка зів'є між її корінням гніздо. А дуб ще спить, холодний та непривітний. Дуб-нелинь ще й осіннього кожуха не скинув. Кострубатим віттям п'є тумани й не чує, як галасливе вороння в'є на ньому гнізда.

Оно він стоїть на краю острова, невисокий, карякуватий, тлустий-претлустий (такі всі дуби там, де вода близько), здається, не один, а три стовбури зрослися до купи; звідси, зі згірка, з Дніпрового берега і мені і таволозі видно увесь великий Становий острів, і піскувату Серібну косу, й доплив річки Самари, яка тече медом, воском, суничними соками, а осетрів, оселедців, тарані, судака та стерлі в ній стільки, що поставлене стійма весло не падає. Немає на сій землі багатшої річки, от і ласяться на неї й на інші наші річки близькі та далекі сусіди, розхлюпують їх своїми веслами, розбризкують кінськими копитами. Я дивився на рожеву

Дніпрову воду, відпочивав і думав про те, як мені дістатися до Січі. Кінь мій вороний учора ввечері пропав, неначе й не було його. Пустив пастися, спустився в балку до струмка, вийшов нагору — його немає. Ще сіріло, я мав би побачити його хоч удалині, почути стукіт копит — не видно й не чути. Не вельми й шкодував — конем до Січі добуватися довше, от тільки де дістати човна? Поруч мене, біля землянки ворожив над багаттям та казанком дід Олим, колишній запорозький козак, а нині рибалка та перевізник через Дніпро. Ще міцний (груди — колесом), обличчя та руки кольору сталіникової бронзи, вуса густі, з сивиною, одягнений у вимочену в осетровому відварі сорочку (від нуді) та шкіряні штани, він чистив рибу й скрушно зітхав. Я знав причину його зітхання — пропав його човен, чого тут не бувало зроду. Дід Олим ловив рибу й возив її в паланку на Вовчій, притоці Самари, де в нього баба, дочка, зять та семеро онуків. Один з них, Панько, зігнувшись калачиком, спав біля землянки на оберемку сіна і вуркотів уві сні, неначе кіт. Мабуть, то сонце, котре саме заходило, лоскотало йому обличчя. Я невідривно дивився на Дніпро — зір у мене, неначе в яструба, — понад Становим і Серібною, мандрував і мандрував поглядом, знав щось і не знав, відгадував і не відгадував.

— Остання риба, остання юшка, — сказав Олим голосом, яким справді кажуть про останнє. — Пішки — додому... Такий дуб був... Забрала вода...

Я при тому подумав про Пукавку, котрий часто згадує сіру кобилу, яка відкинула копита двадцять років тому. Як там вони? Зневірилися, а може, їх і на світі немає, обдурив пан, а вернуса, й зі мною таке вчинить. Ні, не повинен він до мого повернення чинити кривди над Пукавкою та Миленьким. Шкода й Олима. Скінчилося його рибальство, за яким почувався потрібним родині-родові, та й собі самому, з досади він вигріб з піску пляшку оковитої, прихованої на крайній випадок — від порізів, застуди чи щоб задобрити когось: дуже бажаного або дуже небажаного.

Сонце зайшло. Вода, неначе по чиємусь знакові, перемінила колір — з рожевого на темно-голубий, і враз одмінилося все довкола, й одмінилося в мене в душі: час між заходом сонця і темрявою в літі особливий, він короткий і тривожний, щось ніби відпливає від нас, зникає, ще й здається — навічно, затихли птахи (вони найдуже відчують це), рідко коли схлюпне риба, безгоміння лежить на тисячу верст, а може, по всьому світі. Ти малієш душею перед світом, його безгоміння і непорушність передаються тобі, й здається, що з темрявою

має щось статися, але що саме, тобі невідомо. В такий час найкраще лежати біля багаття й дивитися, як міняє кольори вода — голубі та темно-голубі, далі на сині, ще далі — на фіолетові, і вже потім на чорні, як несміливо, одна по одній засвічуються зорі, які мерехтять та переливаються тихим саявом, мерехтять угорі і в воді, тим вони ще таємничіші та недоступніші, і хочеться заснути з зорями в очах.

Я нікому не зізнаюся... Я бувало часто лежу отако в траві і слухаю степ. Слухаю янголятко, що заблудило у високій траві і плаче, як звичайна дитина, слухаю коників, які настроюють свої скрипки, слухаю, як росте тирса, як перемовляються равлики на річковій ріні і як важчає вода в річці. Тут, у степу, ще все справжнє, його не переколотили люди, тут і вони самі ще справжні. Я не можу нікому розказати про те, бо ж сміятимуться, та й нащо... А я, може, і сотворений саме для цього? І Дніпро тут, на Дикому полі, ріка, а не границя, і верби та осоки — дерева, а не пограничні мітки, і ніхто не стріляє по рибалках, які ловлять рибу.

Я підвівся й почав роздягатися.

— Ти що? — здивовано запитав Олим. — Купатися? Юшка вже закипає.

Олим запитував так, неначе я тронувся розуму: купаються парубки, дівчата, а щоб поліз у воду дорослий чоловік, козак, та ще вечірньої пори...

— Юшка не втече. Чекайте мене... Довго чекайте.

Й пішов понад урвищем. Спустився до води й ще якийсь час чалапав по піску, стужавілому зверху, мовби стягнутому невидимою кірочкою, м'якому насподі. Вода вже набрала погрозової темноти, ріка плинула тихо, владно, суворо. Але я не боявся її, скільки разів перепливав з кіньми біля Кичкасу, й біля Микитиноного Рогу, і в інших місцях, бувало перегонили коней через Дніпро по кілька разів — аби набиралися на силі, й самі при тому наливалися силою. Перепливали й без коней, і навіть зі зброєю або якимось начинням. Звичайно, плисти вночі через Дніпро не зовсім безпечно — можна наштотхнутися на корч, або потрапити в кручію, чи й судомо зведе тіло. Але про таке козак не думає. Вода струменіла по моїх плечах та шиї, зорі погойдувалися перед самим обличчям, щось чорне, волохате сунуло на мене — то вимитий з корінням вербовий куш — обминув його, неквапливо загібав руками воду. Течія знесла мене нижче того місця, яке вимітив з кручі. В померках брів по воді проти течії і врешті добрів до маленької заводи, довкола якої чорними шапками громадилися кущі верболозу. Біля

одного й помітив човен. Він був притоплений. Хтось переплив у ньому й приховав, щоб вернутися назад. Вилив воду й поправував за вогник, що блимав на кручі. Здавалося, він зовсім близьенько, подати рукою, але то водяна омана, і я добирався довго. І думав про того, хто взяв Олимового човна, на ньому або дуже великі гріхи, або боїться всіх — ті, хто втікає од шляхти, просять перевозу в рибалок або ж ідуть у козаки, а може, він поніс вельми важливу звістку, лиху чи добру... Й де він тепер, дійшов, а може, його впіймали?.. І бачив мерехтливий вогник на воді біля острова — то місце, яке означає потопельника — християнську душу.

Дід Олим почув талапання весла, стояв на березі.

— Ваш, діду?

— Бож-ж-жечки ти мій! Та невже! Та звідки?

— Ви думали, що човен вкрала вода, а насправді його узяв якийсь утікач. І по тому притопив.

— То чим же я тобі віддячу?..

Віддякою була юшка з молоденьких судачків та око око-витої, а оскільки я люблю поїсти й не цураюся чарки, випив горілку, доїв підігріту юшку й строшив судачків.

Друга віддяка була справді великою. Дід Олим взявся доправити мене до Січі. Я турбувався, як він вернеться, адже проти води подолати пороги спроможні тільки досвідчені, дужі човнярі, але Олим сказав, що долав їх не раз, навіть недавнечко, пройде й цього разу. «Десь пропхаюся попід берегом, а десь проскочимо через струмені...»

Олим узяв з собою і внука, Панька, той сидів у нього в ногах і тримав у капшущі губку та кресало. За всю скажену дорогу від Самари до Кичкасу Олим не випускав з рота люльки, коли вона гасла, Панько викрешував вогню й клав шматочок роздмуханої губки в люльку. Олим сидів на кормі, я — на прові з тичиною в руках — одіпхнутися, якщо доведеться, од каменю, од берега, одначе протримав її даремно, старий козак і рибалка вправлявся сам. Знав пороги ліпше за свою кишеню, й проскакували ми там, де, здавалося, й чайка не пролетить. Уже від Монастирського острова дуб почав набирати розгону, а повз Козачок ми пролетіли неначе на крилах, пливли по згірках та долинах — так здавалося — внизу лежали велетенські скелі й вода йшла поверх них, творячи гори та западини, й так домчали до першого порогу, Кодацького, посеред якого стримлять з води високі гострі скелі, водяні вали злітають на них і з шумом та гомоном падають униз, якщо слухати здалеку, поріг гуде, а зблизька — гуркоче й дзвенить, і починає дзвеніти у вухах, і вже хоч гукай, хоч

кричи — ніхто тебе не почує. Скільки то човнів розбилося на цьому порозі, скільки там, унизу, на дні лежить людських кісток, гармат, мушкетів, шабель, козаки кажуть, що в темні ночі ними ширмує нечиста сила, бавиться й регоче собі на потіху, а людям на глум, одна нечиста сила побиває іншу — у них, як і в людей. Ми ж перелетіли через поріг лівим краєм, поміж камінням, крутнулися раз, вдруге й вискочили на запінене плесо. Й летіли далі, Олим сидів, неначе й сам витесаний з каменю, наструнений, напружений, одначе в той же час не забував усміхнутися Панькові та збадьорливо кивнути головою мені. Шапка на його голові по-молодецькому збита на потилицю, чоло росив піт. Він не приставав до берега на перепочинок, і ми летіли в піні та бризках, і чайки злякано кіргікали над нами — за кожним порогом їх було хмари, вони виловлювали приглушене риб'яче дріб'я, й чорні баклани здивовано зорили зі скель, і водяна сова втікала в степ, часто махаючи крильми, подекуди на камінних заборах стриміли застряглі дуби, осоки, обшмугані водою до білої кості, а траплялися й зелені, з ще живим корінням та листям, яке безпорадно тріпотіло у воді.

Вгорі палало сонце, плавалося й розпеченим оловом розтікалося по небу.

Пройшли без пригод і Ненаситець — також під лівим берегом, низьким, пустельним, тут і я впирався тичиною, допомагав попихати човен поміж камінням, й таким чином ми обдурили всю чортячу нечисть, яка збирається в цьому порозі й колотить воду, за що їм платить золотом та людськими душами найстарший чорт Вернивод, оброслий зеленим мохом і з залізними зубами, котрий сам сидить у Лоханському порозі, а його схожа на тільну корову малжонка з білою чортячою челяддю у Вовчку, нечиста сила аж застогнала, аж завила, що ми так легко уникнули її зубів, і кинулася до Вовчка, спочатку нам заплювала очі Сцикуха — гостра рогата скеля, а далі понесло між Крячковим та Шкварковим островами, й ми таки шкваркнули об ту скелю, й затріщало під ногами днище, нас кинуло в один бік, у другий, весло, яким Олим встиг одіпхнутися од скелі, розлетілося в чортячих зубах на друзки, нас крутонуло, й Олим ухопив друге весло, стареньке, полатане, прихоплене про запас, й направив дуба в пролам у скелях. Я потерпав, що старе, полатане весло не витримає, але воно витримало. Хоч у мене все отерпло в душі, але я бравував, жартував, бо ж на дні човна сидів Панько. Він вірив, що біля діда з ним нічого не станеться. І я подумав: як то добре отако вірити в когось, покластися

на когось, але все те до пори, бо надходить час, і ти мусиш узяти на себе всю відповідальність не тільки за власне життя, а й за життя інших, близьких, а часом і не близьких людей та справи. Справи ж є великі, в тисячі разів більші за нас, і скільки потрібно сили, мудрості, розважливості, чистоти в серці, аби повести їх праведно та справедливо на користь, а не на лихо ближнім. Багато людей не складають тому звіту з легковажності, не знаючи міри власних сил і власної душі, або й з лютості, озвірченості, просто зіпсутості.

Біля Кичкасу отримав я від перевізника неприємну для мене звістку: запорозьке військо, чи то пак його отамани Бурий та Недайвода не полагодили між собою й розділилися, тепер один стоїть в гирлі Інгульця, другий — на лимані. Першою моєю думкою було: кому віддати листа? Обоє добрі чесні козаки, замашні отамани. Недайвода рвійний, сміливий до самогубства, скажений... Бурий — суворий, розважливий, поміркований. Він чомусь не любить мене. І все ж ліпше віддати Бурому. Опріч цих двох ще є отаман Січі Запорозької... А ще є гетьман Печінка. І троє нових уже дозрівають гетьманства. Це тільки на Січі та лівому березі. А на правому, польському, гетьман Соломаха, а в турецькій стороні гетьман Бублик. Чи такі ми багаті на валечних проводирів, чи такі дурні? А чи те й те разом? Ну що можна вдіяти, коли десятеро погоничів смикають коня кожен у свій бік? І ніхто ні на що не зважає, кожен має свою думку за найповажнішу, а свою персону за найзначнішу. І хоч гукай, хоч кричи, не догукаєшся, шепчи — не дошепчешся, щоб хоч один закинув у очерет свою булаву та сказав: панове, відрікаюся отаманства на користь ось того-то. Де там! Горлянки поперегризають, лоби порозбивають один одному, а не впокоряться, не дійдуть згоди. Може, через те ми і втікаємо увесь вік, а за нами гоняться, бо ж ми ганяємося один за одним, втікаємо один від одного. Але чому так? Може, в нас більше гріхів? Так ні. Ми не володіли іншими народами, землями тих народів, чесноти наші не великі, але прості й видимі: праця на полі і віра свята. Про це було б добре поговорити з Корсаком, моїм нещасливим галерним напарником, він знався на всьому тому й, незважаючи на пекельне життя, багато чого оповів мені з таїн світу сього.

Звичайно, таке не лише у нас; і в турків, і в поляків, і в московитів можновладці тусують один одного, намагаючись вилізти на найвищий ослінець, але в нас та гризня особлива, бо, власне, й ослінця немає, сидимо на підлозі й заводимо шванку. І набиваємо гулі на лобах то на висо-

ких польських порогах, то на московських, і служимо тим, хто першим одягнув нам хомута, так запопадливо, так рев-но, що й рідний батько позаздрив би. Ми аж біжимо про-даватися, просимо й вимолюємо: візьміть нас у раби, їздіть на нас, бо самі дурні та нікчемні. У вас усе краще: і гарбузи у вас більші родять, і попи ваші мудріші, і гузниці у ваших жінок більші. А наші жінки солодші, паляниці м'якіші, яблука червоніші. Візьміть їх за так та потовчіть нам за те ребра.

На Старому острові, на Січі я затримки не мав. Там усе ще стояла польська залога — вона містилася за відкопом, який трьома дерев'яними баштами та дубовим палісадом відгороджував козацькі курені від присічового містечка, де були церква, пекарні, шинки та кузні. Я оповів кошовому про справу, яка погнала мене в дорогу, дав помацати листа в жупані. Мені дали човна з чотирма веслярами, увечері ми випили в корчмі відро варенухи (пригостили козаки з мо-го куреня), а вранці спустили на плесо дуба. Він помчав швидко, нас піштовхували Дніпрові допливи — Скарбна, Скажена, Павлюк, Чортомлик, Кам'янка; то з лівої, то з правої руки мелькали острови та острівці. Яка то краса, ті допливи та острови! Якщо пороги наповнюють козацьку душу відвагою, терпінням, то острови та плавні — Божим зачудуванням і красою. Стоять вони посеред чистої, як сльоза, води, вкutanі кучерявими верболозами, дубами, осоками та яворами, котрі видивляються самі на себе в чистих струменах та потоках. Десь випне груди скеля, зелена, спалена сонцем маківка могили навіє думки про марність життя та всіх людських клопотів на землі, руїни старовинної, хто зна яких часів фортеці збудять почуття сторожкості, небезпеки, й весляри мимохіть ковзнуть по-глядами на викладені на дні човна на очереті рушниці та шаблі й самі скерують дуба на серединну бистрінь, і знову човен плине врівень з чайкою, яка супроводжуватиме його до лиману або й до самого моря.

Ночували першу ніч на острові проти гирла річки Ро-гачика, наступну — також на острові в гирлі Дрімайлівки, поминувши перед тим два острови — один чорнів згарищами, на другому кишіло гаддя — не ступити, там козаки не ночу-ють ніколи, й добулися до Інгульської плавні на третій день. Інгульська плавня — довгий, більше як у дві милі, острів, укритий лісом, порізаний протоками, ериками, прогоями, у яких гибіль усілякої риби, а в плавнях — звіра та птаства. На острові й розташувалися козаки Бурого.

Гетьмана в таборі не було, поїхав на лиман, мені довелося чекати на нього три дні, і я вельми переживав, бо кожен згаяний день наближав моїх побратимів до смерті. На острові зустрів Луку Хріна, але він мене не міг нічим розраяти, Лука прибув сюди два дні тому, він оповів, що сам утікав з наших країв. Люди йому розповіли, що посіпаки Пива з регіментаревого наказу кожного дня виводять аманатів — заложників — Терешка й Тишка з секвестру та примушують начищати битою цеглою і шкураттям жерстяні гостряки на палях. Либонь, те приносить втіху Пивові та його посіпакам. Призначена мені паля стоїть чорна, ніхто не вірить, що я повернуся.

Бурий читав листа на старшинській раді, мене туди не запросили, либонь, гетьман мені вже не вповні довіряв, адже я приїхав з тамтої сторони. Мене покликали вже в кінці ради, щоб оповів, як мені того листа давали, хто давав, що бачив я при тому, а також у дорозі. З коротких перемов старшини я зрозумів, що в листі йдеться про примирення, в поляків заходить до великої війни з волохами, а що вони звикли поливати бойні поля козацькою кров'ю, то й нині запрошують запорожців до походу, підманюють всілякими обіцянками.

Поляки — люди тонкої гри, коли їм треба — ласкаві та облесливі, ми ж прості та наївні, щоразу даємося на підмови. Хотів те сказати, але мене не запитували, а набиватися з порадами — не в моїх звичках.

Не знав я, що писано і в листі-відповіді, обіцяє Бурий полякам підмогу, відмовляє, хоче щось вихитрувати — найперше, зіпхнути з Старого острова польську залогу, либонь, обіцяв похід в обмін на те, що поляки самі заберуть свою залогу з Січі.

Бурому я оповів, що від того, як швидко я доправлю листа-відповідь Пиву, залежить життя двох заручників, і він дав мені в супровід до Чигирини двоє козаків, та ще згодився провести мене Лука Хрін. Хрін почував мовби якусь провину (хоч її й не було), що я, Пукавка та Миленький вскочили до сільця, а він лишився на волі, й мався трохи ніяково. Ми вдарили навпрошки через Дике поле, мимо Золотої води та Чорного лісу — путь ця небезпечна, одначе значно коротша, аніж їхати понад Дніпром. Зупинялися в балках, аби підпасти коні, багать не клали й самі на перепочинок майже не лягали. Спочатку довелося братися татарськими протоптами — їх проклали татарські сторожові чамбули, а потім козацькими, бо трави були вище людського зросту,

в таких травах їхати важко. Там же, де пройшов чамбул або козацький прикордонний під'їзд, бур'яни й трави повалені в один бік, неначе над ними прошуміла повінь.

Тільки непокірна ковила не схилилася, шуміла й пінилася, й текла, наче річка. Вона вже одцвітала, по всьому степу стояли срібні горді султани.

Степ — він завжди не однаковий, в дощове поліття трави стоять у людський зріст, в сушу вони стелються при землі, зблискує синє плесо дикої вики, зеленіють грудниця та костриця, і над усім козакують будяки.

Степ лежав розімлілий, безмовний, ніжний і грізний воднораз, од нього повівало вічністю, якої пильнувала сіра понура кам'яна баба на могилі, гіркий дух розпарених сонцем трав бив з-під кінських копит у ніздрі й п'янив до похлипу. Червоне, розжарене око сонця спостерігало за козаками з рожевого zenіту.

За Червоним байраком замелькали в траві татарські шапки, але ординців було небагато, ми ж засвистіли, буцімто на склик — десь поблизу йде ціла козацька партія, і шапки потонули в буркунах і тирсах, тільки біла хвиля схлюпнула за татарськими бахметами. Тривога ж ходила по нас і далі, то спінять тирси сайгаки, то дикі коні сколотять воду в степовій річечці, то вечірньої пори зареве степовий ведмідь і коні бокують та шулять вуха.

Під Чигирином я попрощався зі своїми провозатими. Сього разу вирішив їхати правим Дніпровим берегом, хоч ця путь важча, небезпечніша — тут жовнірські чати схожі на розбійницькі ватаги, а розбійницькі ватаги не поступаються в числі і лютості жовнірським залогам, — але вона коротша.

...Скупаний у Тясміні кінь ішов легко, неначе й не пробіг триста верст, і та його бадьорість передалася мені, і я подумав, що Божим промислом доїду без пригод, і подумав про матір та Мальву — вже недовго мені бути з ними в розлуці.

Я й справді далі їхав без пригод, якщо не вважати пригодами, що хтось перерізав задню сидельну попрягу і я, перестрибуючи конем канаву, полетів разом з сідлом у колючу дерезу, та сварку в селі, яку затіяли зі мною підпилі парубки, аби похизуватися своєю силою, й довелося докласти всієї запорозької спритності, аби покидати їх на велику купу, а самому втікати за царину. Та ще погналися біля Драбівки за мною прибиші, здобишники, але я легко змилив погоню — мій кінь був кращий. У Драбівці довідався, що ті прибиші тримають в перестрахи увесь повіт, ось уже більше

місяця трясуть його, а впіймати їх не вдається, з розповідей тих, котрі бачили комишників, упізнав, що це ті самі, на яких натрапив у лісі і яких водив уночі на могилу по скарб. Один рябий, двоє інших — довготелесі, таранкуваті — це ті самі убійники, нахабні здобишники, вони перебралися сюди — тільки розбійникам воля на обох Дніпрових берегах, мені кортіло поставити на них сільце, та не було коли. Мав поспішати щосили.

Цього разу віз більше добрих споминів, ніж лихих, ночівля на баштані в обсаді соняшників, кумування на хрестинах — трапився першим на хуторі, де народилася дитина — всі попередні доти вмирили, — там несподівано вплився і перетанцював усі танці, а опівночі схаменувся й поїхав.

...І ось уже я на Гречаній греблі. З неба сіється руда мжичка, птаство поховалося, люди також, до того ж вони готуються до свята — завтра Маковія; гребля, поле й болото пустельні. Завтра рано-вранці люди підуть до церкви, понесуть святити чорнобривці, васильки, а також жовті купчаки, понесуть головки маку (Мальва, либонь, понесе й пучки маку-відюху, він гожий до чарів), прийшовши з церкви, всі сідають за стіл, господиня подає смачні, залиті медом шуліки... Тільки мені не випаде сісти за стіл, піді мною горітиме земля, завтра останній день, а в мене ще клопотів і клопотів. Я хвилююся. Чи та це верба, чи не привиділася вона мені? Чи там ще шкіряний мішок, який кинув пан Юс в обмін на своє життя?

Ось і верба віттям у болоті, тлустий зламаний бурею стовбур обріс зеленим, синім, а подекуди багряним мохом, в стовбурі кілька дупел. В одне з них, засичавши, поліз товстючий, майже в руку завтовшки — зроду не бачив таких великих — вуж, це дупло поруч з «моїм», нижче від нього на четверть. Він ліз повільно, ледве посуваючись, і в мене була спокуса вгріти його палицею, вбити та витягти назад, адже обидві дірки поруч, може, дупла там з'єднуються? І хоч я не боюся вужів ані інших гадів, занурювати руку в дупло неприємно. Повільно засовую її, вона повисає в порожнечі, посувую далі, натикаюся на щось холодне, слизьке, відсмикую руку, а тоді рішуче хапаю й виймаю з дупла. Шкіряна торбинка! Трохи поцвіла, осклизла, але ціла.

Від'їхав від верби з чверть милі й повернув за кущі глоду. Там розстелив кунтуша, ножем перерізав міцну шворку, яка стягувала горло торбинки, й витрусив з неї все на кунтуш. В мене в очах заблискотіло, зарябіло, відтак погляд зупинився на круглому жовтому годиннику. Золотий годинник з камін-

цями, повправлюваними в кришку. Потримав його на долоні, потрусив для чогось біля вуха — проте не заводив — поклав на кунтуш, по тому розглянув усі інші коштовності. Були там кільця з камінням, каблучки, невідомі мені золоті цяцьки, й чимало грошей — дукатів, дублонів, а також інших монет, яким і назви не знав. Поцінувати все це не міг, одначе розумів — багатство велике. Не тремтіли мені руки, не калатало серце, не думав, як скористуюся всім цим, бо ж інші думки та клопоти змагали мене. Десять золотих монет поклав до кишені, решту зсипав до шкіряної торбинки й зав'язав її. Переховаю десь, там буде видно, що з усім цим робити. Скочив на коня й пустив його чвалом. На перехресті притримав на мить: дорога ліворуч вела до матері, праворуч — до Мальви, пряма — в Кагарлик. Я поїхав прямо.

* * *

Білокобилка бігав по Кагарлику, неначе молодий баришник. Люди справляли Маковія, ніхто не хотів йому відчиняти, не хотіли мати в такий день ніяких справ, та він гатив кулаками в двері, вламувався в будинки, хапав поважних майстрових і торгівців за поли, а то й брав за груди, умовляв, переконував, прилякував, просив, канючив. За ціною не стояв. Залишив у коваля талюра, в золотаря дуката, в дзигарного майстра півдуката, у м'ясника півталюра, у цигана-баришника, який торгував кіньми, сім дукатів. Колотився до самого вечора і вночі не склепив очей, побував у Германівці, в Терновій Долині та в Хлистунівському лісі. В тому лісі, в землянці-хижі, схожій на купу хмизу, жила ворожка Пріська Курбачиха, за якою, кажуть, і десять чортів не похопляться.

У неї під піччю жили величезна пузата жаба та вуж, вона виклика́ла їх на ворожіння, а ворожити до баби йшли ті, хто хотів завдати комусь лиха та збитків. Курбачиха і в чорта бабувала, і була в неї кума відьма, вернигірського ж коваля перекинула в пса, а одного разу, розгнівавшись на тернівчан, зробила так, що сонце не зійшло й не було його до самого обіду, а потім таки змилостивилася, й випірнуло воно ополудні з-за чорного круга посеред неба. Тож і в неї побував Білокобилка, а вранці, по сході сонця, марний і втомлений, мчав лісовою дорогою до панського фільварку.

У фільварку було людно. Туди з'їжджалися запрошені одразу на три події довколишні пани: на оглядини Пивових коней, на видовище кари над лотрами-козаками та на бенкет.

Спочатку пан Пиво показував коні. Панство йшло від стійла до стійла, старший конюший розповідав, повертав того чи іншого коня в той чи другий бік, указував на достоїнства коня та називав його ціну. В конюшні було чисто, наче в церкві, — доріжки посипані пісочком, стійла помазані білою глиною, вгорі — дощечки з назвами коней, пахло свіжим сіном, щебетали ластівки під дахом. Від Пива густо повівало парфумами, коні того запаху не любили, форкали. По тому кращих коней виводили на подвір'я. Спершу вивели на віжках мишасту кобилу — дику, ще не об'їджену, шойно з табуна, вона тремтіла на тонких ногах і присідала — клубок шкіри та живої крові, вогонь на чотирьох копитах, — за нею вибігли конюхи з гнідими жеребцями, в кожного на повідді висіло по двоє конюхів, про цих жеребців Пиво сказав з посміхом, що вони об'їджені, смиренні, запропонував випробувати у їзді, але пани знали регіментаря, до жеребців не підходили. Пиво заохочував, сів на одного жеребця. Тоді знайшовся хвацький, з нафабреними вусиками панок, підійшов до другого, злетів у сідло, й злетів, просто-таки звинувся, відпущений конюхами жеребець, став цапки й помчав. Зробив свічку й жеребець під Пивом, і другу, й третю. Хвицьнув задом, аж у Пива полетіла з голови шапка, й рвонувся й помчав, і Пиво на свій превеликий сором не встояв з ним упоратися, вчепився обома руками в передню луку сідла, що вже саме по собі було ганьбою, й тільки так утримався. Врешті йому вдалося спрямувати коня в тісні суточки між конюшнею та каретним хлівом, і кінь зупинився. Пиво оглянувся, сподіваючись зустріти глумливі погляди панства, але, на його щастя, на нього ніхто не дивився, всі з жахом спостерігали за панком з нафабреними вусиками, якого кінь мчав просто до конюшні. А то ж певна смерть: вершник мав розгатити голову об верхній одвірок воріт. Одначе, на панкове щастя, коли кінь влетів у ворота, вершник уже висів на хвості в коня й тільки гепнувся на посипаний піском хідник. Панок виліз на чотирьох, і його зустріли веселим реготом. І хоч сміялися не з Пива, все ж він був невдоволений, розгніваний і через те наказав звершити кару над козаками негайно, хоч збирався це зробити в перерві під час бенкету — підсмачити солоною козацькою кров'ю солодке ромейське вино.

Немає нічого страшнішого в світі за перекиньчика; аби довести, що він їхній, цих, а не тих, з ким був раніше, він лізе з шкіри, аби явити цю свою нову явленість, він лютіший за найлютішого з них, нещадливіший і вигадливіший у карах, рвійний, неймовірно запопадливий у вірі, винахід-

ливий, він чимось нагадує приبلудного, якого посадовили на ланцюг, пса, вистрибнувши на купу гною, він крутить головою і дивиться на вулицю, вишукуючи, на кого б погавкати у віддяку за харч і ланцюг, і горе тому горобцеві чи сороці, які летять через подвір'я, а ще більше сусідському котові, який скрадається по тину за горобцями, і всьому, що йде, летить чи повзе повз господарський паркан. Він аж з шкури вистрибує, він гарчить і шкірить зуби, гавкає й розриває лапами гній під собою.

Ще більше лихо, коли цей перекинчик розумний та сміливий. Тоді він страшний особливо. Пан Пиво стояв посеред двору, де — ані травинки, ані бадилінки, а тільки чорна земля, вирівняна й втрамбована, перевалювався з носків чорних сап'янових чобіт на закаблуки. Ті закаблуки — єдина його відміна від найшляхетнішого панства, яке здебільшого носить чоботи м'які, без закаблуків або з дуже маленькими закаблуками, в пана Пива закаблуки високі, з срібними підковами, він карбує крок, здається, вчавлює щось під собою, і сам він неначе одлитий зі сталі — міцний і стрункий. Роки не зістарили його: ті ж круті надбрівні дуги, суха голова зі стесаним назад лобом, маленькі, притиснені до потилиці вуха, чорний, без сивини, прилизаний наперед чуб, вузькі очі. Гарний з себе, коли б тільки не щось зміїне, причаєне в очах і в усій поставі голови.

За ці роки пан Пиво перейшов чимало глибоких бродів і багато чого досяг — регіментар, канівський підстароста, підкоморій. А що снується в його душі, не знає ніхто. Перейняв він чужий лад, чужі звичаї, чужу віру, щиро впевнивши себе, що ті звичаї, віра і лад вищі та кращі, обезнадіявся до кінця у власних, зненавидів їх (так буває часто, ми ненавидимо те, що самі зрадили). Сам же він затямив одне, й то на все життя: хочеш панувати — гань все своє і вихваляй чуже — польське. Кажи, що чужі звичаї — кращі, жінки — вродливіші, уряд — поважніший, суд — правдивіший. І насміхайсь зі всього того, що поважали і любили твої батьки та діди.

Сам Пиво козаків ненавидів люто, бо, по-перше, ще в юності відкинувся від козацтва, розплювався з козацьким товариством, а по-друге, знав, що його ненавидять козаки. Отож уже наперед почував солодкий, з гірчинкою отрути пал у грудях від видовища, яке отримає, коли козаків посадовлять на палі. Ці звиватимуться на двох шпичаках, а Білокобилці люди розкажуть про те, й матиме на совісті смерть двох своїх побратимів, які прокленуть його.

З секвесту вивели Пукавку та Миленького, змарнілих, виснажених, одяг на них потрух і висів шматтям. Тишко Миленький був схожий на весняного зайця, який опинився на колоді, котру несе по річці. Він здивовано й злякано роззирався і тримався, неначе маленький, за Пукавку, він не все ще втямив, хоч обоє рахували дні, які лишалися до повернення Білокобилки, й знав, що сьогодні минув останній день, і бачив палю з начищенням до блиску його ж руками жерстяним гостряком, і сардонічне, з скривленими тонкими губами обличчя Пива, й натовп панів, у чийх очах уже горів вогонь чужої смерті. Ніс йому вигострився, став схожий на трісочку, замість очей — провалля. Пукавка ж дивився на регіментаря спокійно, трохи докірливо, він тільки зітхнув і перевів погляд на небо. Шукав чогось живого — якогось птаха, — неначе той міг його порятувати, але по небу сірі, благенські хмаринки, й Пукавка зітхнув ще раз.

Саме тоді й постукав у ворота дерев'яним, на довгому шнурковій молотком Білокобилка. Він також був змарнілий і втомлений, але це була інша втома — спокою і переконаності, що зробив усе, що міг. Пиву, який побачив його, губи розтяглися в ошир посмішки, оголивши невеликі міцні зуби, а очі ще дужче звузилися — подив і злість спотворили його обличчя, яке аж посіріло, а права рука несамохіть стиснулася в кулак. Він був розчарований, здивований, роздосадуваний, йому більшою мірою хотілося вбити Білокобилчину душу, аніж його самого, зробити його кривоприсяжником, зрадником, тоді Білокобилка сам би закатавав себе, вмер смертю непростеного грішника, а тепер виходило, ніби він вивищувався над ним, регіментарем, був чеснішим, правдивішим за Пива, який казав усім, що Білокобилка не повернеться.

Білокобилка спокійно та шанобливо, ще й мовби проміж іншим, привітався з регіментарем, неначе полковник посилав його в корчму чи до сусіднього пана, а не за сто миль, до самого моря, зняв шапку, одірвав підкладку й подав листа, сказавши:

— Осьо, прошу.

Пиво позеленів, але й оком не зморгнув, листа не читав (певно, не мав на це повноважень від гетьмана) й наказав:

— Замкніть їх до цюпи.

Білокобилка, знову ж таки чемно й шанобливо, але твердо мовив:

— Пане полковнику, ви склали присягу, що відпустите нас.

Ось тут вже Пиво дав собі волю. Він і сатанів, і кпив, і реготівся, й втішався помстою, яку надумав, ще й мав нагоду похвалитися своєю винахідливістю перед сусідніми панами:

— Га-га-га! Та ти що, волоцюго?! Маєш сумніви в моїй правдивості та чесності? Гей, панове, — оглянувся й повів рукою, — подивіться на цього лайдака, на цього пса! Шляхетське слово чистіше за золото. Пообіцяв — сповню. — Жорстока, глузлива посмішка викривила йому губи. — Завтра й підете... Пострибаєте... Міstre, — гукнув, — завтра вранці поробиш з них хрести — кожному відтяти праву ногу і ліве вухо. Й — на всі чотири сторони... Га-га-га...

Пани реготілися, аж хилилися — з дотепності, винахідливості Пива. Миленький, почувши те, затремтів дрібно-дрібно, обличчя зблідло, губи повело вбік, хотів перехреститися й не міг. І з Пукавчиного рота вирвався стогін, він низько схилив голову:

— За віщо, пане? Вже краще на кіл... Явіть милість, накажіть розстріляти.

— Та ти що, дурню, — обурився Пиво... — Хочеш, щоб я зламав своє шляхетське слово!.. — Й до пахолків: — Заберіть їх.

Пукавка випрямився. Тепер у його погляді не було страху — тільки ненависть і презирство.

Білокобилка облизав пересохлі губи. Був неначе зашмалений на вогні патик: кудись поділося його черевце, поспадали щоки — несосвітенна річ — двічі обернутися на Запорожжя й назад, але жодна рисочка не здригнула в його обличчі, жодна іскорка не засвітилася в зеленуватих очах.

Злі сльози кипіли під горлом, але він не випустив їх.

— Пан полковник не порушить шляхетського звичаю — призначеним до кари подати добру вечерю та вдосталь горілки?

В товпі панів почулися подивовані вигуки.

— Не порушу, — сказав Пиво. — Я щедрий. Дайте їм півцebra оковитої і наїдків з панського столу. Нехай довідаються перед смертю, що споживають пани. І розкажуть про те в пеклі.

— Красно дякую панові, — відказав Білокобилка. — На тім світі я заплачу.

Пани реготілися.

Козаків закинули до того самого льоху, в якому сиділи раніше, й принесли півцebra доброї горілки, півбаранячого бока, макітерку вареників, якихось пундиків, кілька смажених

перепелів. Приречені на страшну квестію козаки пригостили сторожу, випили самі й до глибокої півночі співали пісень. Співали в палатах пани, й співали в льохові козаки, здавалося, вони змагалися, хто кого переспіває. І ті й ті вмовкли десь далеко за північ. А коли вранці варта відімкнула льох, щоб повести козаків на квестію, вона не знайшла там нікого. Й не було ніякого зламу, ніякого підкопу, а тільки гола стіна, долівка з оберемком перетрухлої соломи та порожній посуд від страв. Сторожа хрестилася й задки відступала з підземелля: таке не могло вчинитися без нечистої сили. На стіні було вуглиною намальовано троє баских коней під сідлами.

* * *

Я спав міцно і важко. Неначе навалили на мене кілька мішків зі збіжжям, парко було мені й задушливо, хотів їх скинути й не міг. Я мало спав у дорозі, в останні дві ночі й два дні не зімкнув очей зовсім, й щойно зайшов до цюпи, впав на солому, заснув, неначе вбитий. Одначе, коли гайдуки принесли вечерю, пробудився. Гемонськи смачно пахла та вечеря, либонь, панські кухарі додають якихось приправ, які аж лоскочуть ніздрі смакотнявою, а рот наповнюється слиною.

У віконечко при стелі заглядав сонячний промінь, віконечко, мабуть, і влаштоване так, щоб сонце заникувало до секвестру при самому заході, для прощання, побільшуючи тугу в душі в'язня та пригнічуючи його. Тишко і Терешко дивилися на мене очужіло, осудливо (а за віщо мене осуджувати?) й трохи здивовано, мабуть, вони здивувалися, що я в таку тяжку годину попросив страви; Пукавчин ніс-пипоть сам по власній волі морщився й принохувався, й те було так кумедно, що я зареготав. Пукавка плюнув на підлогу й сказав:

— З дурного батька...

— Та ні, з тебе, — відказав, усе ще регочучи й посунувся до казанків та полумисків.

На дерев'яному відрі з горілкою висів липовий корячок, я зачерпнув і підніс до рота: в ніздрі ударив запах міцної, доброї горілки, в мене кавкнуло в животі, я солодко заплющив очі й випив. Смачно закусив оселедцем, а далі гризонував перепела, я ніколи не їв перепелів, у нас у селі їх взагалі не їли, хоч і виполохували в жнива цілі зграї, надто ж, коли вижаті всі ниви й десь залишилася одна, або тільки смужка, вони збігаються туди з усього поля й, виполохані, здійсмаються хмарою, й тепер подивував, що простий люд не полює цих

птахів, а вони жирні й смачні. Врешті посунувся від дверей і Пукавка:

— Ех, нехай гуси воду п'ють, — і зачерпнув корячком. Випив, кіркнув, неначе півень, ще раз зачерпнув і подав Миленькому, але той похитав головою. Пукавка не відступався.

— Випий, буде легше.

Тишко пересилив себе, випив, довго кліпав повіками — на очі набігли сльози, й рішуче, неначе стрибав з одрубу, попросив:

— Дай ще.

Але я відібрав корячок.

— Досить.

Пукавка витріщився на мене, неначе теля на вовка.

— Та ти що?.. Та ж сам просив. Дай!

Я рішуче відсунув цеберку.

— Горілки не дам. Нам треба ясні голови. Трохи перепелів. Вони смачні.

— Тьху на них, — сказав Пукавка, але одного взяв. — Кат його візьми... Що то пани. Їдять таку гидоту. — А сам кутуляв, аж тріщали кісточки. — Я колись цих перепелів міг би палицею назбивати. А все-таки, нащо ти бережеш горілку?

— Потім побачиш.

Я придивився до Тишка. Мені в очі впала велика одміна, яка сталася в ньому. Був це колись дуже веселий і наївний хлопець, любив усілякі грища, гасав по плавнях на човні, видирав качині гнізда, любив слухати оповідачів, а їх на Січі — через одного, а що третій, то брехун, таких більше ніде в світі не знайдеш. І я серед них не останній. Тишко, бувало, наслухається, а тоді ходить та усміхається сам до себе, козаки його любили, у важкі утарчки не посиляли, від кулі затуляли, біля казанка з кашею та ваганів з рибою місце для нього залишали, й хоч іноді й кпили з нього, був він, прикоханий товариством, гожим та дотепним козаком. Нині ж його щоки посіріли, очі погасли, на уста ліг рокований карб, якщо ми виберемося звідси, він уже ніколи не засміється, не блисне очима, не піде вистрибом, як молоде лоша. Він переступив у інший світ. Не знаю, чи він молився в думці, чи вже мало що й тямив.

У мене в самого защеміло серце, і я струснув головою, стиснув кулаки — нема чого розпускати рюмки, треба сутужити. Промінець у віконечку тихо погас, і нашу цюпу мовби опустили в безодню.

Я перевзуюся — міцніше намотав онучі, — нам довго йти, взяв цеберку з горілкою, піднявся по сходах, постукав: — Хлопці, розговійтеся, ми стільки не подужаємо.

За дверима засовалися, затупотіли, засопіли — радилися, далі торигнув засув і в присмерку мені в груди вперлися цівки двох рушниць.

— Отако, я до вас з гостинцем, а ви до мене з кулями. Ось нате, — й зачерпнув корячком. Унизу банітував Пукавка, я не дав напитися йому перед квестією й пригощаю наших мучителів.

Лаявся він кумедно, насилав на мене гедзів, мух, мишей, пацюків і всіляку іншу нечисть. Кожен з вартових випив по два корячки горілки. Коли двері зачинилися знову й гавкнув замок, я взяв за комір Пукавку й потягнув до стіни, у якій було віконечко, наказав:

— Ставай на чотири. Тримай мене.

Пукавка пручався недовго, він чоловік не тільки хитрющий, а й кмітливий. Тримаючись за стіну, я виліз Пукавці на спину, дотягнувся до віконечка й намацав невеличкого пакуночка, якого поклав туди минулої ночі, коли побував на фільварку. Це було одне з моїх перших завбачень до втечі.

Розмотавши пакуночка, обмацав стіну ліворуч, там, де закінчувалася кам'яна кладка й лежало дерево. Розтормосив Тишка й наказав обом:

— Співайте!

Либонь, Тишко подумав, що я збожеволів, бо аж сахнувся від мене, але Пукавка збагнув усе:

— Втікати будемо, Тишку! Співаймо! Тільки що?

— Все, що спаде на думку. Що знаєте.

І Пукавка розпочав деренчливим голосом:

Очерет тріщить, і вода плющить,
А кум до куми судака тащить.

Не знати чому прибрів до нього той кум з судаком, але співав він голосно, я підтягував, відтак приєднався й Миленький. А я водночас розібрав пакуночка: там було двоє долотець — одне більше, друге менше, тоненьке, пилочка й обмотаний ганчіркою молоток. Спершу взяв тоненьке долотце й почав продовбувати канавку між двох каменів. Робота посувалася повільно, цегляна порохня набивалася мені в ніздрі, рука мліла, але я сутужив далі.

Пукавка й Миленький скінчили «Судака» й розпочали іншу пісню, про кума, який обіцявся посіяти кумі конопельки, а потім були «У долині вогонь горить», «Лети, коню,

дорогою» і багато інших, я й не підозрював, що Пукавка знає стільки пісень, і співав він їх нестеменно так, як співає п'яний. Котрийсь вартовий за дверима гримнув, щоб замовкли, але інші заперечили — нехай співають, це остання їхня радість.

А я вже вихитував перший камінь, другий, третій... Коли Пукавка та Миленький похрипли, зачерпнув з дна цеберки горілки й дав кожному ковтнути кілька разів.

...Горіли криваві пухирі на руках, лопалися, я працював гарячково, боявся, що до ранку не встигну, то співав, то забувався, прислухався до варти — здається, вона поснула, слава Богу, — вимолював громовиці, дощу, але їх не було, вряди-годи з палат долітав гомін, постріли — там бенкетувала шляхта, врешті, пробився до сусіднього приміщення, льоху, але ще довго довелося розширювати лаз. Пукавка з Тишком уже тільки харчали, збадьорював їх: «Ну, думайте, що ви на весіллі». «Ну, хоч гавкайте», ногами вперед просунувся в лаз, натрапив на бочку, вона похитнулася, глухо загула, я завмер, переcheкав і обережно опустив обидві ноги. Льох-винниця був глибокий, я ледве сягнув на руках дна, добувся до чималого, забраного дерев'яними ґратами вікна й тонкою, золотарською пилочкою підпиляв ґрати, покликав Терешка й Тишка й допоміг їм спуститися до винного льоху. А сам ще раз пробрався до цюпи, зібрав цеглу, якою й заклав отвір за собою.

...Мені в обличчя бурхнув вітер, я подумав, що знявся він невчасно, ще розбудить сторожу, не відривався від стіни, боявся псів, минулої ночі годував їх м'ясивом, ліпше було б, якби вони набігли зараз, віддав би недоїдки, але їх не було, мабуть, нишпали попід вікнами палат, звідки долітали втомлені п'яні погуки, знову допоміг вибратися Терешку та Тишку, й три тіні шаснули в кінець двору, до палісаду. Там у мене був прихований мотузок, по ньому перелізли палісад, Пукавка, який ліз останнім, зірвався, гепнув на землю, поліз вдруге, знову зірвався, застогнав, від комор пролунав оклик: «Ей, хто там? Пильнуй!»

Я звинувся, засичав на Пукавку:

— Тримайся за мотуз, — і потягнув його вгору, й Пукавка надсилу видряпався на частокіл. Очі мені заливав піт, груди ходили ходуном, для оборони не мав нічого, окрім невеликого долота, Тишко боявся загубитися, скиглив, чіплявся за мій кунтуш, через те бігли, неначе табун лошаків, а позаду знявся гомін, варта помітила втечу, ми ж мали надію на ніч, на ліс, на гушавінь. Тріщала одіж, дряпали обличчя колюч-

ки, забрели в болото й під ногами захлюпотіло, але швидко вийшли на сухе, — запах грибів, запах живиці — я прикидав, де ми біжимо, намагався не втратити напрямку, треба було вийти на лісову дорогу й звернути з неї на просіку, далі вже не заблуджуся.

Лемент відставав, погоня на наш слід не напала, й ми відхекувалися, йшли повільніше. І все ж по грудях ходила тривога, десь пугукала сова й шелестів у листі вітер. Затріщали кущі, щось шелехнуло — втівав ведмідь або вепр, Тишко злякано охнув. Я підштовхнув його в спину. Йти вночі лісом і безпечно й моторошно, тіні перестрівають, втікають, наздоганяють, чорні, сірі поторочі повзають по землі, трухлявий пень світиться, неначе потворна пика. А ми йшли, йшли, і вийшли на дорогу, й повернули на просіку, й там, на краю глибокої приладі чекали світанку, й ледве засіріло, я повів Пукавку та Миленького в глиб соснового бору, сподівався, що вже не заблукаю, й таки заблудився, довелося вертатися назад, а бір німував — сосни великі, старі, оброслі мохом, сосни менші, ще менші, знову великі, й врешті довгий піскуватий горб, по горбу росли маленькі миршаві сосонки, й поміж них на галявинці кружляли прип'яті на віжках двоє коней. Зрадив, що вони є, адже боявся, щоб не напали на них вовки, покинув їх ще вчора надвечір, — були голодні, траву під ногами вискубли до землі.

Двоє добрих — мишастий і буланій — коней, напинаючи віжки, тяглися до нас, і раптом щось рвонулося в мені — захотілося сісти на одного з них і податися... до Мальви в маленьку затишну хатку, де пахне материнкою та крокосом, де мене зустрінуть усміхнені очі... але коней було двоє, я завчасу приготував тільки двоє. Щоправда, ще можна удвох сісти на одного...

— Сідайте, хлопці, на коней і їдьте. Попід лісом повернете праворуч. Ось вам гроші... На одягу... а може, й на відкуп...

— А ти? — здивовано запитав Пукавка.

— У мене ще... тут багато клопотів.

Тишко дивився на мене з благанням, він увірував у мене, неначе в Бога:

— Поїхали разом... Веселіше й охотніше... Безпечніше.

— Доїдете самі. Там далі — старі вали... Ляхи туди не потикаються... Через Дніпро переправитесь біля Витачева. Дасте ляхам гроші. За гроші вони вас і в рай пустять.

Я трохи провів їх, і попрощалися на вересовій галявині. Тишко плакав, Пукавка також засмутився.

- Ти ж приїжджай...
- Для чого я вам?
- Ну... Сумно без тебе... Ні з ким і погиркатися.

...Три дні та три ночі я протирлував у лісі на старій колісній — там колись гнули обіддя на колеса. У земляній печі жив. Тепер уся ця місцина буйно заросла ліщиною, крушиною, бузиною — справжнісінькі нетрища, у яких водилася гибіль всіякого гаддя, з свого лігвища, з печі я повиганяв його лозиною, кілька забив, дірки позапаковував землею, а перед лазом насипав попелу та вугілля.

Колись давно, блукаючи в цьому лісі, я був набрів у ліщинових хащах на людське лігво, щойно покинуте, вимощене травою та мохом. Кілька обшмалених черепків, кістки якогось птаха чи звіра, рвана онуча. Тоді я думав, що в лігвиську відлежувався харцизяка, вбивця, лише такі люди, здавалося мені, чаяться в лісових нетрях, ще гаразд, що не наткнувся на самого прибиша, бо ж він не випустив би мене живим, а тепер і сам скрадаюся, неначе прибиш. Неподалік від печі чорніла під пнем борсукова нора, її господар вилазив не тільки вночі, а й удень, тинявся лісом, щось нюшив, щось вишукував у траві, лягав на спину й смішно перебирав лапками, я стежив за ним з густого ліщинового куща.

Дощова буря налетіла раптово, хвилею, застогнали дерева, заворушилася суха трава, вгорі наді мною скрипіла гілка, яка терлася об іншу гілку, й так само раптово буря вщухла, на півдні, де важкими темними стовпами стояли хмари, ще довго гриміло та гахкало, й спалахували блискавиці, здавалося, то козаки-велетні ширмують шаблями. Я подумав, що ширмують вони давно, й на жаль, не тільки з ворогами, а й між собою, он і мене хоче вполювати пан Пиво, то він і його посіпаки гасають у лісі, двічі я чув людські голоси й хропіння коней.

А колись ці ліси були мені другою хатою, я збирав у них горіхи, гриби, брали мене, хлопчака, в ліс дорослі дівки, й жирували зі мною, й було дуже весело, тривожно і трохи соромно.

І я згадав Мальву й подумав, що не кепсько б і зараз жити в лісі, в добрій хатині під дубами.

Вночі мені товаришував високий пень у траві, він струх і мерехтів дивовижним, потойбічним світлом.

...У п'ятницю добирався до рідної хати, йшов не від лісу, де могла бути засідка, а городами від села, збиваючи пилوک з соняшників, обережно виплутуючи ноги з гарбузового

огудиння — зорі виблискували на лисинах гарбузів, — у малинових заростях присів і довго чипів. Тихо. В сусідньому дворі нявкнув кіт, сюрчали в траві коники, й ніяких інших згуків. Безгоміння. Готовий до втечі, з ножем у руці, тоненько посвистів — підманюючи Пундика, але він не обізвався. Ще трохи посидівши в малинових хащах, скрадаючись, обійшов хату, вона німувала. Тривожно калатало серце. Біля собачої буди зачепив ногою черепок, присів, але тиша німувала й далі. Не відгукнувся навіть пес. Помацав у буді — вона була порожня. Тривога розросталася, серцеві ставало тісно в грудях. Я підійшов до причілкового віконечка. Мати спить на лежанці, у неї сон, неначе в дикої качки, прокидається од найменшого шурхоту. Пошкрябав у шибочку, постукотів у дощечку, вставлену замість нижньої шибки, — ніякого згуку. Притискаючись до стіни, підійшов до дверей, торигнув їх — вони відчинилися.

До хати я вже не заходив, переліз через тинок, пішов до сусідів. У Хинді величезний сад, і баштан, сподівався, що дід ночує в курені, але його там не було. Знову зашкряботів пальцями по шибці, врешті з хати відгукнулися:

— Хто там?

— Вийдіть. Це я, Семен.

Дід ще раз, уже з сіней, перепитав, хто прийшов, і аж тоді одчинив двері. У білій сорочці, споднях, стояв, наче привид. Не впускав мене до хати й не переступав порогу, я взяв його за руку й потягнув до погрібника, над яким ріс густий в'язовник.

Старий хотів щось сказати, але в горлі йому захрипіло, він закашлявся (завзятий курій), злякався, притис руку до грудей і затих. Десь узявся кіт, вився довкруг його ніг, щось біле хитнулося в мороці, придивився — біліла на тину забута сорочка. Я запитав пошепки:

— Де мати?

— Немає... — Дід знову закашлявся, чи вдавав, що кашляє, бо тільки хилитався й тримався рукою за груди. Я не бачив його обличчя, його очей, отожд, нічого не міг вичитати з них.

— Де ж вона?

— Гайдуки... — з свистом видихнув Хиндя. — Нагаями... Повели до фільварку... По дорозі померла.

Щось опустилося в мені, я заплющив очі й аж похитнувся. «Боже мій...» — тільки й прошепотів. Не міг прийняти в серце цю страшну звістку, не знав, як жити далі. В одну мить втратив усе.

— Вчора поховали. — И швидко, поспішаючи: — Кількоро разів сюди навідувалися... Втікай!..

Що вже для мене втеча! Нечітко, неясно побачив матір, вона була ніби в хмарці, неначе на іконі, тільки на іконах таких людей не буває. Там вони строгі або печальні, далекі, вони над нами, а мати була зі мною. Маленька, сухенька — підперте кулачком обличчя, дивилася на мене, й стільки було в тому погляді доброти, смутку, любові, що того не висловити. Саме такою побачив її, прийшовши до тяти в хаті, лежав на постелі, а вона сиділа край столу, підперши голову сухим кулачком і дивилася на мене. Запізніле каяття рвало мені груди, що не заступив, не врятував, що й не надивився на неї, віявся по всіх світах, а вона сиділа край віконечка й виглядала мене, тягнула тонку, безкінечну, як нитка прядива, думку. Ми, сини, ніколи не виповідаємо матерям своєї любові, ми соромимося свого почуття, губимо його в заскорузлості буднів, по дорогах, у битвах, розтрачуємо на інших, і матері сходять у могилу, не втішені нами.

Знову й знову бачу неньку, ясну й добру, вона дивиться на мене, думає про мене... Її життя — страждання, її любов — безмірна. Вповні я це зрозумів тільки тепер. Й збагнув, яке страшне наше життя, як швидко воно летить і забирає з собою все найкраще, а нам лишає попіл спогадів. О, якби вернути все те назад! Дзуськи! Не вернути!

* * *

У неділю, за тиждень до Головосіки, великим шляхом від Германівки в Підварки, Кагарлицького посаду в'їжджала запряжена четвериком у яблуках коней розкішна відкрита голуба карета з вензелями у вигляді коронованих червоних півнів на дверцятах. В кареті сидів міцний кремезний панок в отороченій куницею шапці, лобатий, бровастий, з тоненькими, хвацькими, закрученими вгору вусиками, з дорогою люлькою в зубах, він лінькувато розглядався довкруг. На передньому коні, скулившись, сидів бореитор у шитій золотом лівреї, на зап'ятках стояв веселий — світив зубами та очима — зап'ятник у чужоземному жовтому каптані, за каретою тягнувся палубний віз. Карета зупинилася навпроти новенької, чепурної корчми, біля якої розташувалася циганська валка, там же стояв віз, на якому сидів дядько в брилі та літнику, дядько відбивався батогом від циганчат, які обпали воза. Побачивши карету, циганчата полишили воза й сипонули до карети,

посхоплювалися з споришу й циганки, молода вродлива циганка в дорогій, пошарпаній (з чужого плеча) керсетці поставила ногу на приступець карети.

— Молодий красивий, давай погадаю.

Пан прискалив око:

— Коли чогось хочуть від мене, то кажуть: «молодий красивий», а коли чогось прошу я, то чую: «ще чого захотів, старий хрін».

Циганка засміялася:

— Ти таки справді молодий, якщо так жартуєш.

Циганчата обліпили карету, простягали брудні руки, шапки, випрохували, клянчили, одне витанцьовувало на голому животі, інше — на батозі...

Пан раптом розгнівався:

— Чого це ви, катове плем'я, старцюєте? Хочете заробити добрі гроші? Ей, ти, — до цигана в голубій жилетці, біля якого в траві лежала скрипка. — Музики — за мною. І всі, хто вміє співати, танцювати, веселитися, — також. Ось вам завдаток, — й жбурнув просто на дорогу жменю мідяків та срібла. — Джинджируху! Польку! Ти, красунько... Як тебе звати?.. Сідай до мене... Е ні, тільки ти, а ви — киш! Рушай!

Оточена галасливою юрбою циган — два бубни, дві скрипки, бас, качілка та рубель, драний казанок, гнuzдечка з дзвіночками — і все це тенькало, тирликало, дзеленчало, триндикало, гупало, ревло, галасувало — карета котилася по вулицях Кагарлика, розполохуючи курей, гусей, викликаючи шалений гавкіт собак та здивовані погляди міщан.

Пан лівою рукою лінкувато обіймав до ката вродливу, спритну, яка намагалася шарнути по панських кишнях, циганку, правою переймав її руки, ще й встигав щипати за округлі місця. Циганка верещала й реготілася.

Посеред базарної площі біля велетенської, розсадистої, критої черепицею корчми — заїжджого двору на дві половини: одна — для людей простих, друга — чистого виду — для знатніших, урядовців — пан наказав зупинитися. Біля корчми і в корчмі нудьгували польські рейтари, це була сторожова зала з сорока чоловік, з капітаном, корнетом, двома сержантами, сурмачем, напіввоїни, напівбандити, обшарпані й небезпечні, вони стояли постоем у кількох будинках містечка, вже добряче обпатрали кілька вулиць, ниньки всім їм кортіло закропити душу, та не було чим. У корчмаря вже напили в борг на рік рейтарської платні й, звичайно, нічого йому не віддадуть, декотрі намовляли порозбивати замки на дверях до льоху, але це вже — відкритий розбій, а їм тут

стояти довго, з підкоморієм капітан справи мати не хотів, та й, відбивши замки, не вельми розживуться. Отож і тинялися по площі, виглядали свіжого чоловіка, щоб обідрати. Пан у дорогій, з куниць, шапці випустив з обіймів циганку, вистрибнув з карети, сипонув циганському ватагові ще грошей — аби грали далі, пішов до корчми й ногою прочинив двері, на яких були намальовані козак та турок, які билися шаблями. Край широкого, залитого жиром, закапаного лоєм столу, що його вже й не відшкребти, сидів капітан років сорока з сивою чуприною та сивими вусами. Поруч нього на лаві лежали панцир та шолом з півнячим хвостом, рукавиці, порожня шкіряна торбинка, його шкіряний військовий каптан був у лою та пропалинах. Капітан похитував головою, мугикав пісеньку.

Приїжджий пан оглянув корчму, у якій огиналося з десятків рейтарів, зняв шапку, привітав усіх:

— Шановному панству віват. Але чому це ви такі зануждені й пісні. Ниньки нібито не піст. Дозвольте влити у вас трохи веселощів. Пани дозволять? Тоді кличте сюди всіх ваших відважних вояків. Сурмач — сурми збір. Можна біля вас сісти, пане капітане? — Поруч прим'ятої каски у півнях лягла дорога, оторочена куницями шапка, пан п'ятірнею гребонув-розчесав шорсткий, що стояв дріттям, рудуватий чупер. — Гей, шинкарю, горілки, меду... Та що це ти, лайдаку, несеш у цебрі? Ти що, пся крев, збираєшся напувати котів чи хоробрих рейтарів? Барило! Бочку! І м'яса... Немає м'яса? А то що там сокорить? Ах, вони несуться? Скільки яєць нанесуть за рік? Плачу за курей і за яйця, яких вони не знесли... Панове, панове, не всі разом... Погуляємо... Я — пан Йосип Крицький з-під Овруча. Я католик чи православний? А що кому від того? Добрі католики й добрі православні п'ють однаково мощно. А в мене привід до пиття. П'ять років бідував у турецькій неволі. Там хтось не вірить? П'ять літ мої захланні родичі збирали гроші на викуп. Я визволився сам... А тепер ми ці гроші гарненько проп'ємо. Віват! Щоб пам'ятали всі Йосипа Крицького! Приймаю, приймаю ваші поздоровлення. Сурмачу... Грай на приступ оцих двох барил! На штурм, панове! На штурм!

...Узято приступом не одне й не двоє барил у Кагарлику і в Обухові, і в Германівці. Підсолоджена медами, роздмухана чутками слава про щедрого шляхтича, мощного пияка, веселого баляндраса пана Крицького за кілька днів облетіла всю Канівщину. Рейтари, гусари, надвірні козаки кричали «віват» на одну згадку про пана Крицького. Про його щед-

рість, невтомність, вигадливість, одчайдушність розповідали байки.

— Хотів би я зустрітися з тим паном Крицьким, — казав пан Пиво. — Невже він переп'є мене?

Одначе пан Крицький, котрий нецеремонно навідував то того, то іншого пана, неначе навмисне обминав Пива, чії бенкети донедавна були найбучніші. Коли гуляв пан Пиво, мусили з ним гуляти не тільки всі сусіди, а й ті, хто проїжджав повз його маєток. Якщо ж хтось з подорожніх відмагався, гайдуки випрягали коней, а то й рубали колеса карети, а самого пана приносили до господи Пива.

...Вечірньої пори попід Терновою Долиною в оточенні двох десятків рейтарів котилася голуба карета з вензелями-півнями на дверцятах, в кареті дрімав пан Крицький, і попіл з його погаслої люльки обсипав дорогий оксамитовий каптан та такі ж дорогі оксамитові штани. Шапка з куниць валялася на дні карети, й вітер ворушив непокірний чупер на голові пана. Карета наблизилася до березового містка через річечку, на якому вартувало четверо надвірних козаків, двоє лежали в холодочку під вербою, двоє бавилися — намагалися впіймати волосінню прудких рибок, котрі впливали з куширу на плесо й знову ховалися в кушир. Рибки були до ката меткі й щоразу вислизали з волосяної петлі, козаки гарячкували, вихоплювали один у одного волосінь, вони сиділи на місткові, поспускавши ноги й низько посхилявшись над водою, захопилися так, що кинулися, коли колеса карети заgrimіли перед самим містком. Посхоплювалися й козаки, які лежали під вербою, всі разом перегородили дорогу. Одначе їхній заступ був непевний, вони бачили рейтар і розуміли, що по знакові пана з карети ті в одну мить зметуть їх у воду, через те поскидали шапки й звернулися до пана прохально:

— Вельце ласкавий пане! Високоповажний пан Пиво, регіментар і підкоморій уклінно й щиро запрошує вас вшанувати своєю присутністю його самого та його кохану дружину в день її ангела...

Козак промовляв ці слова, а троє інших козаків дивилися на нього пороззявлявши роти, адже ніякої дружини в пана Пива не було, він одружився давно на шляхтянці з-під Бара, одначе не шанував її, бив тирансько, і врешті її батько у відсутність Пива забрав дочку до себе додому, відтоді пан Пиво «вдовував» — так розповідав, регочучись, знайомим. Він не вельми нудьгував, в кінці двору під лісом стояла дерев'яна башточка, й туди час від часу гайдуки приводили то ту, то

іншу дівчину, схоплену в селі. Одна дівчина в тій башточці й повісилася.

Отож козак наплів сім кіп гречаної вовни, проте не потерпав: пан Пиво вибачить усе, він сам дошпетний на всілякі вигадки, мабуть, ще й похвалить за вигадливість.

Пан вдавав, що сердиться, а тим часом рейтари, котрі чули розмову і яким в одну мить хмільно запахла дармова горілка, почали хилити свого благодійника на гостини до пана Пива. Крицький ще якийсь час відмагався, а далі махнув рукою:

— Завертаймо. Тільки ненадовго.

...Гулянка давно сягнула гори, котилася в діл: майже всі гості були п'яні, декотрі вже й не в'язали лика, у великій залі стояв розгардіяш: столи заставлені пляшками та куманцями, завалені наїдками, пахолки позбивалися з ніг, підбираючи потовчений посуд, попід столами сновигали пси, вони гарчали й гризлися за маслаки, декілька панів спали, посхилявшись на столи, інші ще пили, хтось у червоному кунтуші раз по раз проголошував тости, а двоє драгунів смалили у стелю з пістолів за кожним тостом, пороховий дим переміщувався з димом із люльок та з парою — все тонуло в сизому тумані. Пан Пиво не шкодував напоїв («завтра — не наше, наше — сьогодні»), бенкети його гучні й часто бешкетні. Ними знову ж таки утверджувався в шляхетності. Одцурався всього козацького, українського, а воно, кляте, те українське, прохоплювалося словами, звичками.

...На ту мить Пива не було в залі, і пан Крицький сів за стіл неподалік від дверей, за яким і келиха вже міг підняти не кожний. Рейтари, які приїхали з Крицьким, внесли в гулянку свіжий подих, стрілили пробки, загули барила, задзвеніли келихи.

Вернувся Пиво, Крицький підійшов з келихом до нього. Привітався, випивши за господаря, запитав з чемності, як тому ведеться, чи бунтують хлопці, а тоді сказав, що колись, дуже давно, проїздив цими місцями й пам'ятає старий палац, квітники та водограї.

— Замок уже не можна було відбудувати? — запитав, а сам придивлявся до Пива. Роки ні над ким не пролітають голубами: постарів і Пиво. Маленькі, притиснені до потилиці вуха, здавалося, приплюснулися ще дужче, прилизаний наперед чорний чуб порідів, в ньому поблискували срібні волосини, повужчали, скаламутилися очі, крутіше повипиналися надбрівні дуги — з роками більше й більше ставав схожим на дратівливого чорта, котрому щось не вдалося в житті. Хоч,

здавалося, вдалося все — доскочив багатства, урядів, навіть військової слави. На ньому дорогий, шитий сріблом кунтуш, турецький пояс, чоботи з позолоченими бляхами.

— Я не захотів, — відказав Пиво. — Там були чужі предки... Вночі вони полюбують ходити по кімнатах, брязкотять шаблями...

— Ви боїтеся брязкоту шабель?

— Ні... Але то пекельні шаблі. — Був утомлений, похмурий. — Котра година? — запитав. — Може, пора запалити феєрверк?

Крицький поклав на долоню золотий годинник, який висів у нього на шиї на золотому ланцюжку:

— Дев'ята.

— Ще рано. Вип'ємо? Нема за що випити. Нудьга, — раптом сказав Пиво.

— Нудьга, — погодився Крицький. — Вип'ємо... за те, щоб ще пити.

— Го-го-го, — засміявся Пиво. — Дошпетно. Чули? — гукнув.

Уже ніхто нікого не чув. Крицький вернувся на своє місце. На нього ніхто не звертав уваги, всі були п'яні. Одначе по хвилі Крицький постеріг, що чоловік у гороховому жупані, який сидить навпроти нього, лише вдає п'яного. Допіру його за цим столом не було. Звідки він узявся? Чого тут сидить? Міцний, натоптуваний, голова без шиї, кругла й велика. Ба, це ж Дрюк — Пивів поплічник, охоронець і містр. Вдає п'яного, а сам зиркає тверезими очицями. Приглядається. Гризе баранячу ногу, впустив — навмисне чи справді — нагнувся під стіл. Знову дивиться на сторону, а очі косують на Крицького. Холодний жучок дряпонував колючими лапками по грудях. «Впізнав чи просто стежить? Впізнав. Видно по очах. Оглядається. Зараз підведеться й піде за поміччю».

Гороховий жупан справді підвівся. В цю мить освітилися вікна зали. Вдарив феєрверк.

Крицький підвівся також.

— Ей, ви... Я хочу вам сказати.. — І простер руку.

Другий випал, друга заграва. Воднораз глухо чмихнула схована у рукаві Крицького картечка. Всі кинулися до вікон. Гороховий жупан похитнувся, сів, похитнувся знову й важко похилився на стіл. Ніхто на те не звернув уваги — вже чимало п'яних спали за столами і під столами.

Крицький удав, що також поспішає до вікна. Відтак поза спинами пішов до дверей. Він зайшов до кімнати одразу за

Пивом, котрий навіть не встиг зачинити за собою двері. Здивовано оглянувся.

— Ви?.. Що вам треба? Феєрверк краще дивитися з тераси. Або з ганку.

— Я прийшов подивитися на тебе, Федоре. Востаннє.

Вимовив ці слова майже з насолодою. Хоч їм обом однаково, рівною мірою загрожує смерть. Але те вже у Божій волі, а Пиво — у волі Білокобилчиній. І щось немовби скотилося з душі, неначе вже сповнив усе, хоч ще нічого не сповнив.

Пиво здригнувся. Напружився, вмить протверезів.

Горів на горіховому столику трисвічник, довгі білі свічі вже станули до половини, збігали окапинами на срібло, полум'я освітлювало алкір — невелику кутову кімнату, прибрану килимами, на стінах висіли панцирі, мисюрки, шаблі, рушниці та пістолі.

— Чого тобі? — мовив хрипко Пиво й відступив на крок.

— Прийшов поквитатися...

— За що?

— За все. За сестру. За зраду... — Й потягнув з голови перуку.

— Білокобилка!

— Я. Міг би убити тебе з-за рогу. Але хочу видіти твій страх. Бери шаблю. В тебе їх до біса.

Не міг убити Пива беззбройного, після такої помсти йому було б важко жити.

В Пивових очах мерехтіли вогники, засвічені люттю. Тонкі губи здригнули, стиснулися міцно.

— Дав я хука.

— Правда, вбив шпона. Бери шаблю. В мене мало часу...

— Та я... Коли вже...

І враз щось загриміло, кімната провалилася в пільму — Пиво перекинув трисвічника. Залунав передзвін — у Пива чоботи на високих закаблуках з дзвіночками, вправленими в закаблуки, Білокобилка відступив від дверей, але недалеко. Сяйнуло світло — мерехко, дрібними білими вогнями — останній феєрверк, в ту мить Білокобилка відхитнувся, і вчасно — спалахнув постріл. Пиво припинився. Але Білокобилка знав, де він — регіментаря видавав запах парфумів.

Семен кинувся вперед і зупинився — просто перед ним щось шипіло й свистіло — Пиво навмання, гарячково сік шаблею повітря.

— Втомишся, — глузливо, й крок убік.

Пиво одразу ж зробив випад, проколов п'ятому вістря тонкої сигізмундівки. Й знову шабля засичала гадюкою. Пиво відступав, але його видавали вправлені в закаблуки дзвіночки, він проклинав їх. Білокобилка сполошився — регіментар міг вислизнути в двері. Ще за світла помітив на низенькому стільчику зелену подушку, кинув собі під ноги шаблю, вхопив подушку й пожбурих її в Пива, блискавично вихопив з-за пояса ятагана, пригнувшись, увібравши голову в плечі, рвонувся вперед. Ятаган пронизав тіло ворога, але Білокобилка не був певен, чи смертельно, лівою рукою вхопив регіментаря за кунтуш, притиснув до себе. Пивова рука з шаблею зломилася. Вони падали на підлогу в цупких обіймах, в ту коротку мить Білокобилка вдарив удруге. Пиво захрипів. Семен схопився на ноги — його квапила нова тривога. Вибіг у коридор, там стояла метушня, тріпотів на протязі смолоскип, з гарчанням бігали пси.

— Данила вбито! Данила вбито! — лунало з тераси. — Це ті... Варта, нікого не випускати! Ворота замкніть!

Білокобилка вбіг до зали. Рейтари ще були не зовсім п'яні.

— Панове, — гукнув до них. — Зрада! Нас хочуть побити. В шаблі! В шаблі, панове! — И потягнув з наділків шляхтича, який спав мертвецьким сном, шаблю.

Вони прорубувалися з ганку в двір, а далі до воріт, їм слугувала ніч, рейвах, паніка, які зчинилися серед надвірної варті, котра до того ж не сподівалася жодного нападу, була напідпитку, не готова до бою. Тільки двоє рейтарів не вибралися за ворота, впали порубані, решта розметали варту, посідали на коні і вдарилися в ніч. На коневі рейтара, який загинув, утікав Білокобилка.

* * *

«Ось я й приїхав. Не так як сподівався. З смутком і печаллю в серці». Я привітався до мальви, нижній віночок квіток засох, зате розкрилося кілька при самому вершечку, а може, то вона піросла вгору й була так само пишна, гарна, як і раніше. Тільки не така весела. Й не чути веселого щебету Мальви, її голосу, натомість у хаті якийсь гомін, хтось говорить схвильовано, затинаячись. Відтак з хати вийшов миршавий чоловічок, сливе дідусь, маленький, метушливий, з очиями-горобчиками, котрі стрибали на всі боки, з обтіпаною, ріденькою сивою борідкою, в лихій одежині, він вимахував руками, неначе курка крилами, й те й знай повторював:

— Ти ж поглянь, ти ж поглянь!

Довкола нього товпилися люди, спантеличені, здивовані, розглядали його, неначе прибудне кошеня чи пташеня, яке випало з гнізда, дивувалися, хитали головами, вдарилися в поли.

І враз я побачив Мальву.

* * *

Селом попід вишняками, листя яких уже ледь-ледь торкнулася осіння бронза, попід яблуневим віттям, зігнутим під вагою яблук, бралася запряжена парокінь відкрита карета з намальованими на низеньких дверцятах настовбурченими півнями. В кареті сидів лобатий, з гострими, наче ножі, бровами, сірими, трохи хитруватими очима пан у зеленому, підбитому хутром рисі жупані та в капелюсі з пером, на передку — кучер у новенькій білій свиті та пахолок у короткому кунтушику з червоною оторочкою.

Проїшли важкі дощі, й карета то пірнала в глибокі баюри, то різала колесами в'язку чорну тванюку, подекуди попід тинами виднілася тільки вузесенька стежечка, по ній можна було пройти, лишень тримаючись руками за обшмугане кілля тинів. У воді плавало позбиване вітровою хвилею листя та качине пір'я.

Ось карета переїхала-перепливла довгу-предовгу рудку, чорна вода хлюпала по дверцятах карети, й зупинилася перед іншою рудкою, ще більшою; сірі арабаші нервово перебирали тонкими заболоченими ногами, кучер зсунув пужалном на потилицю шапку, розгублено розглядався, не одважуючись пуститися ще в одну плавбу. Вже видно кінець села, й це остання велика рудка, але вона й найбільша.

За тином дядько в плескатій побитій міллю шапці та чужі носив з клуні снопи та розставляв їх рядами по городу, по просищу на просушку — їх підтопило дощем, і кучер замахав руками:

— Ей, ей!

Дядько підвів голову й мовчки показав рукою ліворуч. Аж тепер кучер побачив вузеньку, зарослу дерезою, полинами та чорнобилем вуличку. Він вйокнув на коні й повернув туди. Вуличка бралася вгору, огорожею їй слугувала та ж дереза та в'язовник, на ній тулилося тільки дві хати, одна з лівого боку, друга — з правого, вгорі вулочка повертала праворуч. По горі теж стояли хатки, обтіпані негодою до чорного, здебільшого убогі, тільки де-не-де можна було побачити клуню або хлів, замість тинів — огорожі в одну-дві

лати — вір'є, поприв'язуване лозовими каблучками, кроків за двісті вуличка знову повертала праворуч, ще крутіше, тепер уже вниз, і вибігала в поле в кінці села. Кучер напинив коні, розвертав їх повільно, аби не зачепитися за вір'є, коні басували на місці, дишеть стримів, неначе пулкортан — оборонна гармата, колеса чиргикали об ручиці, скрипіли, і враз пан, який допіру сидів понурий, заглиблений у свої думки, гукнув:

— Тпру! Стій!

Він оглядався, озирався, крутив на всі боки головою, глибоко, з похлипом, вдихав повітря, його щось стривожило чи зворушило... П'янка, медяна хвиля огорнула його, він мовби плив у тій хвилі, й так солодко, так приємно медялася голова, так легко дихалося, аж він заплющив очі. А коли знову широко розплющив їх та придивився, то побачив за тином, під біленькою хатинкою, яку чомусь не оббили дощі (може, стріха з довгим напуском, може, вишняк прикрив її), квітку. Квітку особливу, струнку та пишну, з ма́чками повними, темно-рожевими, схожими на здивовані дівочі очі, чисті й сердечні, люблячі й непорочні, сповнені пристрасті і таїни. То була мальва. Осінь не торкнулася ані її зеленого листя, ані квіток, усі вінчики були цілі, вершечок — під саму стріху, ще й нерозквітлі бубочки в самій горі. Легенький вітерець пройшов попід нею, й ледь-ледь ворухнулися квіточки, здавалося, то зрушилися довгі вії, і пахощі полинули тугою хвилею, ще тоншою, ще ароматнішою, ще запаморочливішою. Пан дихав спрагло, лівою рукою вхопився за груди, очі йому напружилися, губи бриніли.

— Педьку, — сказав до пахолка. — На таяр, біжи й купи мені сю квітку. Купи всю, з землею, викопай. Та дивися, обережно, не пошкодь, загорни в що-небудь. У мішок чи якусь шматину. Мало буде таяра, дам ще. — Й відкинувся на сидіння карети, заплющив очі. Він спивав запах, як молодий мед або старе вино, цідив його в себе, виповнювався ним — виповнювалося солодким маревом усе його єство. Й здавалося йому, що він молодий-молодий, їде на баскому коні поміж квітучих вишневих садів, збиває шапкою цвіт, оббирає з гриви білі пелюстки й чує голос, тонкий, текучий, неначе в іволги, молодий дівочий голос, котрий прокочується по ньому, лоскоче груди, виповнює його незнаною досі тривоگو. Він розглядається на всі боки, шукає дівчину, але бачить у вишняку тільки віночок із живих квітів, світло-рожеві та темно-рожеві мачки, які мовби аж світяться, й те світло долітає до нього. Він знає, що жив

для цієї миті, для цієї стрічі, він чекав її довго-довго, вона мала обов'язково збутися. Людина живе тільки чеканням, найперше — любові, все інше не має ваги, воно збулося, минуло, пропало; життя — це тільки те, що не збулося, має збутися, але, здебільшого, ніколи не збувається, він і зараз не знає, чи збудеться його мрія, його передчуття, але знає, що жив заради неї.

...Вернувся захеканий Педько й приніс викопану з коренем, загорнуту в мішок мальву. Він не сказав, що в хатині не було нікого й викопав її самочинно. Удвох з паном обережно поставили її на дно карети, й пан усю дорогу тримав її за тонкий, гнучкий стан.

Приїхали в Кагарлик, де пан орендував у попа флігель з садком, Педько побіг до горщечника й приніс найбільшу, яка була в того, полив'яну макітру, вони посадовили в неї квітку та поставили на підлозі в опочивальні пана. Мальва трохи не сягала вершечком стелі. Вечірнє сонце заглянуло в опочивальню, освітило мальву, і панові здалося, що листя на ній дрібно-дрібно затремтіло.

Цієї ночі пан заснув солодким, але й тривожним сном (донедавна він чомусь не міг спати, ночі були йому в муку), й знову снівся сам собі молодим на вороному коні, але довкола не цвіли сади, а буяли дозрілі жита, і в тих житах блукали табуни коней, толочили жита й іржали жалібно.

Пан звик вставати рано, ще до схід сонця, пахолок — він же й покойовий — Педько тихенько вніс та поставив на ослоні мідний таз, до половини наповнений джерельною водою, поклав чистий, вишитий солов'ями рушник, поставив глечик вранішнього, ще теплого молока й поклав свіжу білу пампушку. Пан любив снідати одразу по тому, як умиється, молоком з пампушкою — то увесь його сніданок (дивний пан!).

Пан прокинувся невдовзі, а прокинувшись, заволав Педька. Той трохи забарився, вбіг захеканий.

Пан сидів серед шитих червоним шовком подушок розгніваний, тицяв важкою, засмаглою, не схожою на панську, рукою:

— Це що таке? Що це таке, я тебе, лобуряко, запитую? Чого ти вмиваєшся в моєму тазу? І чи я тебе морю голодом?

Педько кліпав білими, наче лебединий пух, повіками. Й сам він білий, неначе облитий сметаною — білий чуб, білі брови, білий пушок вусиків.

— Єй-ей... Я нічого... То не я...

— А хто ж? Святий Дух?! Візьми, помадай, — і тицьнув Педькові просто в обличчя рушник.

Рушник був вологий. І вода в тазу скаламучена, й молока з глечика спито до половини, й на рушникові, яким був засланий другий ослінець, лежала половина пампушки. Друга половина вочевидь з'їдена, навіть видно сліди від зубів — пампушка свіжа, запашна, доторкнися пальцем — залишиться вм'ятина.

— Єй-ей...

— От тільки не бреши. Не бреши! А то — єй-ей накажу вибити на мості.

Педько затрусився, неначе цуцик, спійманий у чужому дворі. На мосту стояла міська варта — міські слуги — вони виконували каральну службу і сповняли її ревно, адже знали: що краще її сповнять, то більшу винагороду отримають. Педька ще не карано жодного разу, й тим страшніша кара.

— Забери та йди, — сердито наказав пан. — Принеси молока й ще одну пампушку. А цю... доїж, щоб тебе вдавило. Вмиюся я біля криниці...

Вчора пан їздив у Канів, де гуляв у корчмі з рейтарами, вернувся опівночі й спав довше, ніж завжди. Прокинувшись, обвів очима опочивальню, по якій несміливо блукали світлі плями, схитнув головою — вклонився мальві, яка, здавалося, також уся світилася, відтак його погляд упав на ослінець. Перше, що побачив, це — півпампушки, один крайок, придавлений пальцями або зубами, повільно, просто на очах випростовувався. Пан заглянув у глечик, мацнув (хоч уже був певний і так) рушник.

— Педько!

Педько влетів, неначе з пожежі.

— Педьку, ледащо ти собаче... Ти що, заповзявся насміхатися з мене? Та я... Та твою шкуру на барабан... А кишки на мотовило...

Педько впав на коліна, почав хреститися до ікон:

— Нехай я скоцюбну на цьому місці... Нехай мене чорти на тім світі тягають по пеклу гарячою кочергою... Нехай не побачу сонця...

— А хто, хто ж тоді? — аж репався з гніву пан.

Педько хрестився й дивився з підозрою: був упевнений, що пан глумиться над ним: умився, випив півглечика молока, з'їв півпампушки, а тепер вдає, що нічого того не робив. Щоправда, раніше він випивав усе молоко й з'їдав усю пампушку.

— Ану заглянь під ліжко! — наказав пан.

Педько поколінкував по підлозі.

— Немає нікого.

— Подивися за скринєю, по кутках...

— Порожньо.

— Ну... йди... Скотина ти безрога. Я ще не знаю, що з тобою зроблю. Може, накажу набити твою голову соломою, а може, поставлю тебе замість городнього опудала.

...Й цього вечора пан ліг спати пізно. Сторожові рейтари, котрі стояли постоем у місті, прийшли до нього додому й повели в корчму, й накликали циган, і гулянка-шванка тривала до півночі. Панові гули в голові чмелі, й наступного ранку він довго розпозіхувався, протирав очі, а тоді зовсім тихо покликав:

— Педьку!

Так тихо, що, здавалося, звук завмер за два кроки від ліжка, але Педько, який стояв за дверима, прихилившись вухом до холодних дощок, почув.

Пан не казав нічого, мовчав і покійовий. Він більше не божився, не вклякав на коліна, тільки зсутулився й навіть мовби поменшав. Не дивився й на скаламучену воду, на мокрий рушник, на надпите молоко й над'їдену пампушку, покірно чекав присуду, хоч і не відав, звідкіля й за віщо впало на нього оце лихо, й покарають його безневинно, навіщо пан вигадав таку погану гру. Міг би просто прогнати, наказати вибити на мосту, завдати в колодку чи в «гусака». Але без глуму, без вигадок. Педько покрутив головою, і йому з очей викотилися дві великі сльозини.

— Йди, — тихо мовив пан.

Увесь день він ходив задуманий, дивився собі під ноги, гуляв по саду, підходив до вікна й заглядав у спочивальню.

Спати ліг рано, крутився на пухких перинах всю ніч, затиш аж під ранок. Сон морив його, дрімки обсіли голову, але він уперто проганяв їх, лежав, міцно заплющивши очі, вдавав, що спить, тихо та рівно сопів носом й таки вловив тихий шелест, ледве чутний повів вітерцю на своєму обличчі, й коли війнуло вдруге, випростався з-під ковдри й міцно захопив пальцями-кліщами тонку білу руку. Рука пручалася, й пручалася дівчина — без крику, без зойку — мовчки, дихала важко, дивилася на пана глибокими темними очима-квітками з зіницями в золотих обідках, обличчя — довгасте, з гостреньким підборіддям, брови рівні, плисові, волосся густе, ледь кучеряве, на щоках рум'янці нестеменно такі, як на мачках квітки мальви, сама струнка та легка... Вона

тремтіла від ніг до голови, саме так тремтіла від вершка до кореня викопана мальва.

— Пусти, — врешті тихо прошепестіли її губи. — Пусти...

— Навіть заради всього світу не відпущу, — відказав пан. — Так судилося долею. Я бачив тебе уві сні. Я чув тебе біля себе повсякчас. Я не женився через тебе... Я не відпущу. Любитиму тебе, як ніхто нікого не любив, леліятиму тебе, пеститиму, й ти полюбиш мене. Я — добрий. Буваю злий зі злими, з лиходіями, й бився з ними, й потинав їх козацькою шаблею, бо козак я, хоч і живу зараз по-панськи, а далі житимемо так, як ти забажаєш.

Під його лагідним поглядом дівчина затихла.

— Я називатиму тебе Мальвою, бо ти і є мальва, і житимеш ти серед квіток та пташок, я маю завершити одну справу, а тоді поїдемо звідси, купимо десь у лісі над ставом дім, слухатимемо солов'їв, і я дивитимусь на твою вроду.

...До пізньої осені жили у флігелі пан з панною, жили в злагоді, в тихих розмовах, пан купив бандуру й іноді стиха награвав своїй панні, увечері вони прогулювалися по садочку, й не було в світі щасливішої людини понад того пана. Ніхто не знав, звідки взялася панна, навіть Педько губився в здогадах, вважав, що вона влізла до пана у вікно, що вони ще раніше домовилися про те, що вона втекла від когось, через те й не виходить за ворота. Панна просила й пана нікуди не виїздити, і він сповняв її волю. Вона нічого не розповідала про себе, тільки сказала, що була в батька одиначкою, жила на хуторі й кохалася з парубком Гнатом, заприсяглися кохати одне одного до загибелі, й поїхав Гнат на війну з турками, дала вона йому червону квітку мальву, аби пам'ятав про неї, аби скоріше вертався, але через рік приїхав сусід і привіз засохлу квітку й сказав, що схоронили Гната на високій могилі посеред Дикого поля, й затужила вона так тяжко, що сама стала мальвою, й стояла б так довіку, якби він не викопав її та не привіз сюди.

Восени, на Возвиження випала панові важка дорога — не їхати просто не міг, він не хотів залишати Мальву, а вона не хотіла їхати, просилася й молила, казала, що чекатиме його тут, але пан наполог і повіз її майже силоміць.

Вони їхали день, і другий, і третій, ночували в полі, а на четвертий, коли переїздили через глибокий байрак, з-під зеленого лісового шатрища вимчав козак на білому коні й зупинився біля карети. І сам білий, наче лунь, сивий-пресивий, хоч молодий і вродливий, а в його карих очах горіла така туга, аж ставало страшно.

— Що ж ти не дождалася мене, — мертвим голосом мовив козак, — а я до тебе з того світу вирвався, — й дивився та дивився, й під тим поглядом повільно, неначе сновиди, підводилася Мальва, ступила крок, другий, заплющила очі і впала козакові на пошрамовані руки. Білий кінь заіржав, звинувся і в кілька скоків сховався в зеленій гущавині. Дубове віття зашуміло, затріпотіло й замело слід.

* * *

Миршавий дідок метушився, хапав усіх за поли, запобігливо заглядав у очі:

— Денисе, Денисе, упізнав? Наші ниви за Кіптявим були поруч. А ти, Варко? Кумували ми з тобою в Клекота.

Одні знизували плечима, інші пильно вдивлялися в поморщене обличчя, у вицвілі до безбарвної білості очі:

— Неначе по знаку... Карпо?

— За Павлиною пошліть, за Павлиною, сестрою.

— До батюшки ходімо.

— Він уже сам іде сюди.

Люди рушили до воріт. Мальва стояла, прихилившись до лутки дверей, розкинувши в боки руки, неначе розп'ята на хресті. Без кровинки в обличчі, з болісно стиснутими вустами, груди їй часто здіймалися, на довгій шиї, у ямці, пульсувала жилочка. Я любив цілувати ту ямку. Мальва справді була розп'ята, розтерзана, вбита. Я зрозумів — вернувся її чоловік Карпо. Отой самий, підеконом, який відганяв дрюком людей, коли Мальву гвалтував пан. Десь то він бурлакував, волочився, перевівся в старезного діда, а йому ж десь тільки під п'ятдесят, обтіпало його й обмолотило, і став він схожий на куль околоту, з травою і бур'янцем, житнюгом та колючками. Де віявся, як жив, чому не вернувся раніше? Соромився? Але ж нині зовсім не почуває сорому: забув, загубив, розвіяв його, заглядає всім у очі довірливо та наївно, чи то вже така досконала машкара?

У мене стиснулося серце, гіркота, досада, злість зсоталися в ньому в один клубок. Я ненавидів Карпа й досадував на себе, що не приїхав учора, позавчора — загаявся. Одначе що б від того змінилося? Злий кпин долі, яка ходить поперед мене і ламає мені життя. В моєму серці закипіла злість — кришитиму й крушитиму все, що стане на путі, я оглядався, немов зацькований звір, готовий кинутися на будь-кого, хто стане на моєму шляху. Ступив до Мальви.

— Мальво, там, за городом, мої коні. Ходімо мерщій.

Мальва навіть не ворухнулася. Неначе й не чула мене. В цей час біля воріт почувся голосний гомін, і я і Мальва повернули туди голови: прийшов отець Никон, старий піп, ще міцний, кремезний, червонощокий. Карпо зігнувся, зіщулювся, переступав ногами в розбитих постолах, нащось зняв з-за спини кропив'яного мішечка з мотуззяними лямками й поклав попові до ніг. Отець Никон мружився, приглядався до Карпа і раптом вигукнув зовсім не посвященницьки:

— Тю, Карпо, звідки ти взявся? Та я ж тебе вінчав.

Слова про вінчання ввігналися в мене розжареними цвяхами. Я розумів: гаятися не можна, треба вириватися звідси, поки оцей людський вир, неначе болото, не затягнув нас на дно.

Я вхопив Мальву за руку:

— Ходімо!

Її рука була наче нежива. Мальва й далі стояла розіп'ята на одвірку без кровинки в обличчі. Я злякався. Я не розумів, що з нею сталося, це була зовсім інша Мальва, не та, яку знав — весела, рвійна, безпечна — нехтувала пересудами, ходила у вінку, співала, відкрилася всією душею назустріч коханню.

— Мальво, втечемо на Запорожжя, на паланки, там степ, там воля, там гарно. Купимо хутір, у мене є гроші... Я тебе любитиму, у нас будуть діти. — Я вже не тямив, що кажу. — Мальво, прокинься, пробудися. Ти ж його не любила й тоді. А тепер це старець, порох, трухлявий пень...

Її вуста ледь-ледь ворухнулися.

— Це... присуд... долі. Так мусило статися. Покута...

— За віщо? Кому в радість?! — Я тягнув її за руку, намагався повести силоміць, вона руки не виривала, але з місця не зрушила.

— Так мусило статися — я це знала.

Я розізлився, зайнявся гнівом:

— Дурість, божевілля, забобон! Та ти тямиш, що робиш! Прокинься! Ну ж бо!.. Світ великий...

Світ справді великий: є Чорний ліс, є Дике поле, є Донецькі степи. Вона цього не знала. Не хотіла знати.

Від воріт уже йшли люди. Ті самі люди, які десять літ тому витруїли презирством, кпинами, насміхом Карпа з села, не давали йому ступити кроку, тепер вони співчували Карпові, жаліли його, на мене ж дивилися вороже, озвірено. Не знаю, впізнали вони мене чи ні, але це вже не важило. Отець Никон підвів до Мальви Карпа:

— Твоя законна жона. Я вас вінчав. — І в цю мить у його очах майнуло щось схоже на співчуття. Але це вже було мені малою поміччю. За Карпом стояли всі вищі сили, за мною — нікого.

Карпо тупотів на порозі, все ще не наважуючись приступити до Мальви та зайти до хати.

— Ця хата...

— Перероблена з старої, великої, — підказав чоловік у довгій чумарці та солом'яному брилі.

— Батьківської, — мовив, уже утверджуючи своє право, Карпо.

В цю мить Мальва подивилася на мене вже з іншого берега, поглядом м'яким, люблячим, прощальним. А ще була в тому погляді невимовна туга, розпука, вдячність за любов і над усім тим — покора долі, вищим силам. Моя душа зів'яла, неначе осінній листок у приморозь. Я знав, що втрачаю все — любов, надії на майбутнє, власне, світ. Він для мене померк, спорожнів, стемнів. Я міг розколошкати всіх, громити, рвати, топтати, загнати оце старе опудало в болото, прогнати з двору попа, розігнати людей, але це однаково не вернуло б Мальву. Я для чогось скинув шапку й отако, тримаючи її в руці, побрів з двору. Плечі менігнулися донизу, то тисячопудовий тягар упав на них, зігнув мене, зім'яв душу, вичавив з серця силу.

* * *

Три тижні я гуляв. З рейтарами, з козаками, з міщанами, з старцями, з чумаками — всіма, хто трапиться. Пив чорно й гуляв чорно, відчайсно, без просвітку, то зносячись п'яними веселощами високо вгору, то падаючи в найчорніший діл пропитого людського чину, неключимої мерзоти, гидкого презирства до самого себе. На яких конях я не їздив, яких жидів не молотив канчуком, яких танців не танцював, яких дівок не цілував! Де спав, з ким спав, що їв, кого бив, хто обливав мене помиями — пам'ятаю кепсько.

Гуляв у тій самій корчмі, що й раніше, але по кількох днях мені там засмерділо. Засмерділо підозрою. Почав помічати, що біля мене крутиться чоловічок з гострим, неначе в дятла, носом, з довгою шиєю, довгими худими руками та цибатими ногами, він видавав себе за мандрівного дяка, але пика, очі, у яких плавало по крижинці, свідчили, що справляє іншу службу. Я підсочив, як він, вийшовши з хати, шепотівся за клунею з чоловіком, котрий до корчми не заходив, а пошепотівшись, швиденько подався геть.

Тоді я перебрався на Шерстівку, в посад. Там корчма чорна, неначе кузня, а корчмар схожий на прибиша. А що вже сморід!.. Шерстівський посад — шкуродерів, чимбарів, кушнірів. Там скрізь на тичинах сушаться шкури — волів, конячі, овечі, собачі, вовчі, тхорячі, зняті з забитої скотини, з дохлятини, й мокнуть у зрізах, викисають, їх шкребуть ножами, чинять, чорнять, усі ті запахи, випари, надто в туманні дні, повисають над посадом, убивають живий дух, думки, там течуть гнійні криваві струмки, куряться й димлять, — незвичному чоловікові здається, що потрапив до пекла. Й корчма просякнута тими запахами, але там їх трохи гасить крутий горілчаний дух, горілка в корчмі жовта, з пригарок, а може, й настояна на тютюні — бо дере в горлі, пиво, неначе кінська сеча. Туди перебалося зі мною й кілька гуляк з міста, а гостроносий дяк на Шерстівку не потикався, либонь, знав, що таких дяків у тому місці дуже часто знаходять уранці на скотомогильнику серед дохлятини.

...Гудуть два бубни, ухкають брязкальцями, рвуться на скрипках струни, зубатий рубель гризе качілку, гуркоче й матюкається, заслінка диринчить, жалібно дзвенить під ногами, — танцюють дерева, хилитаються з боку на бік хати, танцюють цигани, танцює медвідь з кільцем у носі, а козак іде видрібця, а козак притупує, відтак зриває з голови шапку і летить, неначе шуліка, по колу, перекидається в повітрі, б'є ногами та долонями по землі, йде навприсядки, аж курява встає. То я вибиваю «Сороки». Музикою, танцями, галасом хочу погасити крик у душі, втоптати ногами в землю лихо, забити памороки брязкотом заслінки. Не погасив, не втопав, не забив. Бо враз неначе відрізало — опротивіла горілка, опротивіли музики та танці. Й така туга оповила серце, такі тумани обклали голову, хоч топися. Горілка не йде в горло, серце не приймає навіть лихих веселощів. Сиджу вночі при вікні, червоно-сині, неначе щойно з кузні, зорі миготять над головою, тіні від веж і розіп'ятого хреста прослалися по майдані, дві постаті скрадаються попід базарними ятками, колись би це мене зацікавило, я намагався б розгадати, хто та й за чим скрадається, або й пішов подивитися зблизька — байдуже. Все байдуже, нудно мені, печія смокче серце, втікаю думками від Мальви й не можу втекти. Може, поїхати та в один помах порішити все — відтяти шаблею Карпові голову? Дурниця, звичайно.

Аж тепер зрозумів, що втратив не тільки Мальву, а ще щось значно більше (хоч, здавалося, що може бути більше за кохання), втратив віру в щастя, про яке стільки мріяв. Уже не

поїду на Самару, не поставлю хати, не вижену в степ вівці, й мене не зустріне на воротях малжонка — кохана дружина. Вже ніколи не зіллє рідна ненька мені з корячка на голову літепла, не подасть чистий рушник. Я ніколи не нарікав на життя, вважав це гріхом, орав свою ниву то важко, то легко, але з вірою, а тепер і віра зів'яла. Доля відняла в мене все. Нащо мені жити, коли я не потрібен самому собі.

За тиждень до Здвиження навідав своє село. Удосвіта викопав два круги барвінку в садочку та посадив на материній могилі. Черепочком носив воду, полив, а тоді сидів на рудому горбочку, й чорна дума соталася з серця. Немає в мене нікого, оця могила — єдине місце на землі, куди можу прийти в час смутку та печалі. Не приніс я радості матері, не приніс Мальві, не приніс самому собі й тулятимуся далі по світу не знати для чого. Боже, як багато мав, коли була жива матінка, та не розумів свого багатства, своєї доброї години. Вона — єдина душа в світі, якій міг оповісти свої гризоти, свої печалі, й вона б зрозуміла, пожурилася разом зі мною, помолилася за мене Богу... Хто тепер помолиться за мене? Мальва? Але її молитви, неначе зірничі в далекому небі, неначе дощі на чужі ниви.

Потім я сидів у повітці з дідом Хиндею, розпитував про село. Після смерті Пива приїхали судді, урядовці, повихрили та погасали, але недовго — Пива не любили, забив його якийсь заїжджий пан, що невдвовижу, хіба мало наїздив учинив на сусідніх панів Пиво. Маєток посів Пивів брат у других, він урядовав десь за Білою Церквою, людям від того не погіршало й не покращало. Ті ж п'ять днів панської роботи, те ж саме подимне, млинове, медове...

— А тобі добре в панах? — запитує Хиндя.

— Погано, — одказую.

— І в козаках тобі було погано...

Десь гупала терниця, тінькала на шовковиці синиця. З-за стіжка соломи боязко, боком до нас наближається дідів онук Панасик, тупцяє на місці чорними, в ципках, ногами, врешті всідається в дідових ногах, затихає. По хвилі починає муркотіти, наче котик — він бавиться китицею на моїй шаблі, легенько, двома пальчиками погладжує наділки шаблі. Очі в нього приплющені, губенята розтулені. Рудий, вицвілий чубок спадає аж до покропленого муратинням носа. Й мене ніби вкололи в серце, кілька гарячих крапель упали на нього. Боже, як мені хочеться отакого хлопчика!.. Аби притулився до моїх колін, аби провести долонею по його чуперові. Не судилося. Судилася мені шабля, яку він погладжує, темна

ніч та глибокий байрак. А Панасикові хочеться... Шаблі. Злий насмій долі.

Вернувся в Кагарлик, кілька днів не виходив з хати. Думав, може, купити десь хутір, завести баштан, пасіку?.. Одружитися?.. На кому? Полюбити більше не зможу нікого. Та й жити тут мені не дадуть.

А життя тим часом плинуло своєю вічною рокованою дорогою. Плинули човни по Дніпру, їхали чумацькі валки — з пшеницею, кавунами, рибою — везли на продаж у Московію та Польщу, тільки я не їхав нікуди й не знав, куди їхати. Від'їхали з міста одні рейтари, прийшли інші, з ними приїхали ще ксьондзи та старости, орендарі та лихварі. Свої клятві, а чужі клятвіші подвійно. Польська варта стоїть у замку, польські наглядачі ходять по базару, встановлюють ціну, карають тих, хто не схиляє перед ними голови, одводять очі від тих, хто їм низенько вклоняється, дає відкупного.

Сироти та вдови — по всім світі сироти і вдови, а тут і вони обкладені чиншем, і старцювати їм заборонено — в Польській державі немає бідних. Я знав їх майже всіх, нужденних та згорьованих, й на відряду власної душі знайшов, як мені здалося, добрий клопіт — закупив кілька хур збіжжя і вночі носив та клав на сирітські та вдовині призьби мішки з житом та пшеницею, й втішався тим, а особливо чутками, що в місті появилася невидимий святий, котрий опікується бідними. Але й те мені обридло, та й зрозумів, що відряд невелика — всіх бідних хлібом не нагодуєш, тим мусить клопотатися уряд, але ж він... чужинський і йому байдуже, скільки вимре нашого люду.

На той час мені згадалися мої борги, і я вирішив розраховатися з ними. Я щось передчував, про щось здогадувався, нічого не знав і вже щось знав.

* * *

Виїхав сам, без кучера та зап'ятника — мені не потрібні свідки. Зустрічаючись з панами, говорив про податки, про сеймові вибори, про непокірних хлопів — бачите, і в мене втік хлоп, кучер, доводиться правити кіньми самому. Насправді ж втікали з сеї сторони хлопів рідко — куди втечеш, всюди стоять польські застави, польські роз'їзди, всюди польські пани, польські порядки, а за Дніпром такі ж порядки московські. Гараздують там круто, не шкодують лози, канчуків, диб, гусаків, колодок, зашморгів, не думають і про завтрашній день, намагаються вичавити все сьогодні, до останньої краплі. В одному селі бачив трьох посполитих, забитих у колодку,

посаджених у став, п'явки пообліплювали їх, холод доймав до кісток, навіть звільненим, їм недовго топтати ряст; в іншому селі людей везли на гарбі в залізній клітці, неначе вовків або ведмедів, і скрізь по токах посполиті молотили хліб, але не свій, а панський, а свій догнивав у копах, і над тими молотниками стояли ще одні молотники, з канчуками, й молотили по плечах, ребрах, спинах. І гірко та дивно, що оті, другі молотники також з наших, справні посіпаки виходять з нашого брата козака, та й з посполитого не гірші, мабуть, ніде в світі немає щиріших перекиньчиків, як українці. Він тобі й белькоче по-чужому, і вдає, що по-своєму не розуміє, і порядки йому чужі кращі, й чужі закони мудріші, ото тільки паляниці наші, та ковбасу і мед зуживає зі смаком. Він уже й пісні свої «забув», і стежки до рідних могил не пам'ятає, і аж репається, оббріхуючи власних предків, запльовуючи своїх богів та розтоптуючи відвічні предківські звичаї. Горе нам, сором і ганьба!

Одначе всякому терпінню є межа, зріє, неначе в пригаслому багатті, іскра помсти, ви бачили, як те стається! І день, і два лежать звуглілі обаполи, здається, то вже тільки купа вугілля та попелу, не видно ні димку, ні жодної іскорки, і враз спалахне гострою свічкою вогник, а далі бурхоне полум'я, загогоче, засміється, й шваркне од низу до верху сосна, яка стоїть поруч, і загуде, зареве по всьому лісі. Я ловлю ті іскри в очах, той прихований гуркіт у словах.

...У корчмі у Веселій Долині сидів я з поставцем біля скляного ведмедика з слив'янкою, й присіло біля мене кілька козаків, і один з них упізнав мене, й розбалакалися ми, й повідав він, що в Чорному лісі на Інгульці збираються козаки та всілякі втеклі сіромахи, день і ніч не вмовкають там ковальські молоти, перековують коси на шаблі, а серпи на ножі, незабаром туди прибуде й Бурий з січовиками, а може, й Недайвода. Й задзвонять тоді козаки в ті шаблі, й грізно зарокочуть бандури, і мідні сурми заграють бойовий склик.

...Поїхали козаки, а я довго сидів край столу. Й снувалися в моїй голові думки, і поставало в думках усе моє життя, всі кривди та печалі, надто цього останнього гіркого року, й одрубно обривалися всі мої стежки, всі дороги. Шукав я своєї дороги увесь вік, шукав того істинного, великого і праведного, задля чого маю жити, та так і не знайшов. На якому воно полі, на якому шляху, на якій дорозі — земній чи небесній?.. Либонь, нині знаю той шлях, ту дорогу. Вона одна, рокована, праведна, іншої, правдивішої, істиннішої у людей мого краю

немає. Для неї прийшли у світ, для неї живемо. Вона одна виправдовує моє буття на землі, вийшовши її, стану перед Богом чистим, з світлою печаллю в душі. Не ми вибираємо свої дороги, а вони вибирають нас по наших серцях.

З усім тим змаліла моя власна помста. Бо горе людське — як море, а моє тільки річечка.

Біля Канева переїхав на той, наш — не наш — бік. Там теж залоги, тільки московські, там теж варта — московська (польська взяла з мене за перевіз з сеї сторони, московська — з тої), і наглядачі, і осавули. Розпанахали чужинці шаблями нашу землю, й збиткуються над нами, й збирають данину таки ж на погибіль нашу. Й скільки це буде — сто, двісті, триста літ — невідомо. Захланні, убогі самі — ніколи не наїлися хліба — захланними, убогими роблять і нас. Ще й ставлять усе своє, убоге, нікчемне вище нашого. Й це триватиме, доки не запануємо у власному домі.

...Заночував на хуторі під Полтавою в багатого козака Криги, хутір — рай-раїна, з садочком і ставочком рибним, з великим баштаном — кавуни та дині вже зібрали, лежать у клуні горами, Кригу ще не обідрали наглядачі та осавули, він ще має силу відкуплятися.

Крига саме пересипав колодязь, і я побачив розкоп — аршинів на півтора в глиб чорнозему такого, як загусла коломазь; увесь наш люд міг би жити по таких хуторах, якби не «братове»-сусіди, вороженькі лихі. Розстелив Бог нашу землю, неначе кирею, й котяться по ній одвіку з краю в край орди всілякі — в овечих кожухах вовною нагору, в срібних панцирях, гостроверхих шапках, ті, які жеруть сире м'ясо, просякнуте кінським потом під сідлом, і ті, які пожирають смажених у маслі фазанів та стридії, огірки та капусту, ті, які танцюють у степу голі біля розпалених багать, і ті, які ковзають сап'яновими чобітьми по натертих воском підлогах у теремах. Й тільки жорстокість їхня однакова, і нещадимість також. Й ще одна думка туманить мені голову: а все ж я міг мати отакий хутір та втішатися на ньому любов'ю та достатком до самої смерті. Міг би... не судилося. Не хочу жити без любові й на такому хуторі.

В Багатому зупинив коні біля церкви. Сидів, роздивлявся... Все тут здавалося інакшим, ніж тоді. Бо ж тоді дивився іншими очима. Дзвіниця здавалася високою і неначе падала на мене. Насправді вона невеличка й облуплена, а куна, до якої був прип'ятий за руку, виявилася іржавою й тоненькою... Чому ж я тоді не міг її зламати? Й чому дався, щоб мене прикували до труни, мучився в церкві? Он в оте віконечко

заглядав місячний промінь... Пройшов дядько, ніс на плечах зав'язані з обох боків штани з гарбузами — в ті штани влізло мішків два гарбузів — зупинився, постояв, подивився на мене — не впізнав, а мені він по знаку, він тоді стояв отамо, біля церковної комірки, кутив люльку, на моє прохання піти до отамана не відгукнувся... І всі інші селяни не впізнавали мене, диво, як одміняє людину одежа, чи то одміняються людські мислі?

Неділя, а церква зачинена, це мене здивувало, я запитав у одного селянина, в другого, але мені не відповідали, люди прошмигували, дивлячись собі під ноги, здавалося, всі вони щось погубили й розшукують загублене. А може, й погубили... Ми всі разом загубили оте, найбільше, що робить нас людьми, певними себе та гордими... Врешті чорнява, з насунутою на самі очі хусткою молодиця, яка несла в черепочку позичку — жар, — мовила, прикриваючи рукою розпашілі на вітрі вуглики:

— Наш батюшка правив молитву по-нашому, по-сільському, а цар наказав, щоб правив по-їхньому...

— І де ж він?

— Забрали його... Буцімто людей підбивав на непокору...

Отой попик підбивав людей на спротив? Пробі! Дивовижна круговерть долі. Доля збиткується над нами, як хоче. А може, ми самі збиткуємося над собою? По тій стороні Дніпра церкви обертають на костели, людям не вільно молитися по-своєму, і по сій також не вільно. Хоч ніби у нас з москалями й Бог один, і святі та янголи ті самі... Чи вже й Бога втрутили в наші земні справи і він слугує сильнішому? Отці нашої церкви донедавна були вільні, але цар наказав підігнути їх під Московського патріарха, митрополита призначати, а не обирати, обраний архієпископами митрополит утік у Чигирин і сидить там, як журавель на купині. Наші святі принишкли (може, завтра їх проголосять грішниками), а янголи розлетілися по всьому небу і не знають, що з ними буде. Буде так, як скажуть московський цар з московським патріархом. От тільки куди подітися священикам тамтої, правобережної сторони?

Молодиця рушила далі, але я наздогнав її ще одним запитанням:

— А осавул?

— Шатило? Корній? Його також прогнали. За попа заступився. Ото його хата.

Я напинив коні біля високого нового тину з загостреними зверху кілками. Стриміли, неначе списи батови, яка

захищається од когось з неба. Хата також нова, на жердці під стріхою — великі вінки часнику та цибулі, пов'язані в пучки головки маку. Чорний пес з жовтими плямами над очима поволік ланцюг, загавкав хрипко й закашлявся. Псові є що стерегти: обора, дві клуні, льодовня... Статкував чоловік, а щось змусило його піти насупроти власних гараздів. А я мав його за наймізернішого, найнищішого чоловіка. Виколисував думку на люту помсту.

На гавкіт пса від повітки підійшов Корній. Зняв шапку, подивився недовірливо, стривожено. Колись він мені здався схожим на хижого щупака: довге обличчя, вигострений ніс, рідкі зуби. Приглянувся ниньки — чоловік як чоловік. Обличчя сухе, пісне, але хижості в ньому немає. Чого ж так круто обійшовся тоді зі мною?

— Не впізнаєш? — запитав. — Скажи мені, за віщо ти хотів живцем присипати мене землею?

Корній заморгав довгими стрільчатими віями, зяпнув ротом, тепер уже справді неначе викинутий на берег щупак.

— Наказав прикувати до труни?..

По довгому худому обличчю прокотилася темна хвиля.

— Не знаю... Збродні завелися в селі...

— Отже, в пострах іншим?

— ...І хто б чужий міг убити...

— Сам же кажеш, завелися збродні... А гріх?

Зненацька Корній подивився мені в очі.

— Їх стільки чиниться... Й нікого за них не покарано.

— А ось на тебе впала кара. Чи вже вся?

В свою чергу чинив гріх, залякуючи ближнього. Корній опустив очі, проте сказав твердо:

— Та кара несправедна... На правді стою.

— Не боїшся, що донесу?

— Може, й боюся. Але інакше не можу...

— А раніше міг?.. Жінок з дітьми в хляповицю та холод — у поле?.. В будні й свята... Дідів старих гучками у ліс в сніговицю?..

— Є міра.

— Чого? Підлості?

— Терпіння... У власній душі.

То, може, й добре, подумав, що над нами збиткуються так люто, врешті, міра переповниться і встануть всі... Не встануть. Не в кожній душі є міра, дуже часто та душа, неначе драний лантух, туди просипається все — кривди і сльози, пожертви й офіра. Хтось один має залатати ту діру... Але одному не під силу.

Я підібрав віжки. Нерозгнуждані коні скубли під плотом пожухлу траву, з вудил скрапувала зелена слина.

— Міру ми робимо самі, — сказав я. — Іноді вона неначе холива, іноді, як наперсток. То вже — яка душа... Для однієї й наперсток великий...

— Міра є міра, — не погодився Корній. — А що понад неї, через верх...

— Не вельми праведна думка. Можна цідити кров, і тільки коли понад верх... Через те й одягаємо один на одного ярма.

Корній не відповів, а я нокнув на коні. Тепер лишився останній борг, зовсім маленький — вернути мельнику гроші за коня, якого взяв у нього в позичку.

...Махтей Ворон кілька разів перерахував гроші (тут було на доброго коня), по його круглому обличчі, колами, неначе від кинутого у воду камінця, розбігалися вдоволені смішинки, губи витягнулися в дудочку, й він аж засвистів з радості, а тоді схаменувся, що свистить при богах, наказав Воронисі подавати обід. Обід був пісний, такий подають тільки наймитам — юшка з плотвицею, закраплена олією, накапаною крізь проткнуту в пробці швайкою дірку — Ворон відраховував краплі, — пшоняна каша, знову ж таки з олією, і узвар із гниличок. Ворониха поскаржилася при гостеві:

— Увесь вік кислятину п'ємо. Он Лукашенки які бідні, а узвар з медом п'ють.

Махтей задоволено засміявся:

— Через те вони і йдуть найматися до мене, а не я до них... Аби відвернути господарів від неприємної розмови, запитав:

— А як коралі? Носите?..

Ворониха махнула довгою худю рукою.

— Краще б ти їх не знаходив... Звідтоді жодного разу не дав одягнути. Навіть у церкву. Заховав у прискриньок і замки навів. У нас усе під замками, і свічки, і олія, і сало... Аж поки не заведуться в ньому черви...

Я подумав, що в світі є немало людей, які прирекли себе і своїх близьких жадібністю на жалюгідне животіння. Вони живуть від одного червивого сала до іншого... А світ котиться за обрій червонобокими яблуками, смачними ковбасами, солодкими узварами, про які вони тільки чули, але яких не куштували. А є інші, які прогайнують статок і закінчують життя в нужді та злиднях. Отже, життя і є міра?

Махтей під'їхав зі мною до млина. Колесо крутилося втомлено, байдуже, лотоки загірбали воду, як і торік, позаторік... сто літ тому.

— Щось помолців не видно, — подивував я.

— Панське мелю, — чмихнув у вуса Ворон.

— А що, вигідніше, ніж людське? Більше пан полковник платить?

— Ось що він платить, — Махтей скрутив велику загогулисту дулю. — Поки не перемелю йому все... А він відправляє борошенце до Кракова, до Орла й ще далі...

Млин обвіяний смутком. Не стоять хури, не пасуться воли та коні понад ставом, не горять багаття, на яких помолці варять польову кашу. Навіть верби осмутніли й зронули віття на воду. Тільки бузина буяє і яріє, бузинові хащі по згір'ю вкриті брунатно-чорною кипінню, товсте, в дві людські руки, в два сажні заввишки віття клонять важкі грона, з яких аж пирскає чорно-червоний сік, у хащах деруть горло сойки та щось тонко попискує чи постогнує жалібним голосом. На найвищій гілці сидить припутень — великий дикий голуб з сизою голівкою, білими цятками на голові та крилах, оправаляє пір'я. З ставу повіяло осінню, з верб падало на воду листя з пам'яттю літа, вітер погнав понад дорогою сухий курай, якесь пір'я — лис чи вовк з'їв куріпку або хохітву, в небі крутили колесо лелеки, старі показували молодим, куди летіти в теплі краї. Вони й мені нагадали про близьку дорогу. І я дивився на те таємниче коло, у якому свій лад, своя доладність, один лелека відривався з кола, а на його місце ставав інший, а той вклинявся з другого краю кола, яке ні звужувалося, ні ширшало, здавалося, хтось невидимий намалював у небі тасьму, по якій і крутяться лелеки, хто він, для чого намалював, коли й чи намалює її нам?

Бо вони — птахи, горді і вільні... Гарно бути вільним... І я вільний, як птах, — ось те, чим найдужче дорожу, — воля. Воля-вольная — душа вільная. А виявляється, що воля може бути гіршою від кайданів.

...Я знаю, що влітку ми найдужче прагнемо снігу, а взимку тепла, Бог людині ніколи не догодить. Але не тільки через це я не радію своїй волі. На все свій час... Немає в моєму серці радості, і я знаю, що далі буде гірше. В мене немає нічого. Немає матері, і двір батьківський та хата вже не мої, поки жила там мати, й моя душа жила серед тих вишняків, моя пам'ять ступала на стоптаний поріг, туди я більше не вернуся, і Мальва лишилася в серці відкритою раною, й кочуся я по світу, неначе перекотиполе — в сонце і шквирю, бурю і сні-

говицю. Можна б, звичайно, пошукати якоїсь удовиці, а то й дівки, але я не баришник і не кобилу купую. Тепер мені все байдуже... окрім помсти, яка залізним обручем лежить на серці. Помсти не тільки за себе.

Коні тюпали по дорозі, збиваючи копитами пилючку, мене хилило в сон, і через те не помітив постаті при дорозі, кинувся вже на «добридень». То був панок у круглому капелюшку, куцоному, німецькому чи аглицькому каптанці, при шабельці, він чемно вклонився й запитав:

— Не підвезете до міста?

Я напинив коні, панок легко скочив на приступець і сів поруч. Я сидів на панському місці, віжки були перекинуті через передок, провисали, але батіг мав на довгому батожилні, він діставав коней. Повів оком праворуч — панок мені видавався по знаку: кругле темне обличчя, гачкастий ніс, вузький рот. Й де він тут узявся, чому сам, піший, без виїзду? Але не маю звички розпитувати, поцвѣохував батогом.

Панок усміхався в рудуваті вуса, вмоستився зручно, відкинувся на подушку ридвану.

— Хороший день, — мовив.

— Не кепський на цю пору, — відказав я.

Якийсь час мовчали.

— Ну що, віддали Махтею гроші за коня? — раптом запитав панок.

Я здивувався, либонь, панок був у когось з Махтейових сусідів або встиг поговорити з самим Махтеєм.

— Віддав.

— Махтей радий?

— А хто не радий, коли повертають позичку. А ви звідки про неї знаєте?

Панок усміхнувся знову.

— Я багато чого знаю.

— Скажімо?

— Ну... Ото бачите куми — одна одній клянуться в любові (ми саме проїжджали селом). — Брешуть обидві. Ото хлопець божиться дівчині — теж бреше — багата. А отой чубатий каже правду — що в нього грошей немає, а носатий не вірить. А в отій корчмі?..

— То не корчма, а крамниця...

— І крамниця, й корчма... На кілках халяви — сорок сім штук, пуги, хомути, штани, свити, а в кутку стіл... Там корчмар бреше своїй жінці, що продав дві кварта горілки... Півкварти випив сам. Він її боїться.

— По-вашому, світ стоїть на брехні?

Панок викруглив тоненькі острішкуваті брови.

— А то ж на чому?! Й щодалі її більшає. Прийде час, у неї віритимуть, як у істину.

Тепер усміхнувся я.

— От бачите, — мовив панок, — і ви не вірите. А я сказав правду.

Минули село, виїхали на роз'їжджену гребельку. Поміж черлених кленів виглянув білими стінами дім, по горі прослався сад, за ним — ставок, усе це огорожене високим парканом.

— Тут раює сотник в абшиді Хоцький, — хитнув головою панок.

— Тут животіє пан Хоцький, — сказав я.

Панок запитально стрільнув очима.

— А яке то раювання?.. Нікуди не виїжджає, не виходить, нікого не приймає... Їсть, п'є і спить. Умертвив себе за життя.

— Може, й ваша правда, — несподівано погодився панок. — А вам самому добре бути паном?

Я здивувався несподіваному запитанню. Дідові Хинді відказав правду, а тут злукавив:

— Ні добре ні погано.

— Не скажіть, — заперечив мій гість. — Де вже там — бути паном чи попихачем, повелівати чи сповняти веління... А хочете стати великим паном? Дуже великим? У калитці у вас уже не густо... І всі рахунки з світом звели..

Він знав і про мою калитку. Я давно здогадався, з ким маю справу, тільки не подавав вигляду. Одначе не міг відгадати, жартує мій гість чи каже правду.

— Яким це великим?

— Палац, варта, виїзди, полювання... Станете підкоморієм, а далі маршалком сейму... Чи й сенатором, якщо на тамтім боці. Матимете жінок, скільки захочете. Одразу десять Мальв... А на цьому — полковником...

Я сторопів. І розгнівався.

— Не треба мені десять...

— Ну тоді одну... Ту, що по серцю. Насправжки...

— Як це насправжки? Вона...

Панок знизав плечима:

— Карпо може померти... Або знову повіятися...

Я подивився панкові в очі. Дивні це були очі, вони мерхтіли й мовби втягували в себе, зіниці в чорних обідках то звужувалися, то розширювалися, в них курів туманець, неначе в опарах зимою.

— І... за яку ціну? Душу?

— Га-га-га, — засміявся панок. — Усі ви думаєте: ваші душі такі дорогі, що понад них і немає нічого. Та то драний міх і все. Он їх скільки, — повів рукою на гору, де жінки брали льон, а чоловіки складали його в копички. — Або вийдіть на ярмарок.

— Тоді ж за віщо? Задарма ви не даєте нічого.

— Пхе, за сушу дрібничку...

— За яку?

— Ну, ти не поїдеш (несподіване жорстке «ти» замість «ви») туди, куди збираєшся. Ні тепер, ні потім — ніколи.

Я на мить замислився. Ще не вирішив до кінця сам, поїду чи не поїду, а він уже знав напевно.

— Тобто в запорожці?

Нечистий хитнув головою:

— Так. Ні там, ні тут...

— Не стану в захист...

— Не станеш...

В мене попід серцем потягло сквознячком, в грудях, неначе жар під вітром, спалахнув гнів.

— Так це ж... більше за все. За мене, за мою душу... За всіх нас. Воно — понад нами, в нас, на віки вічні. Без нього — ми ніщо, бидло, гній, попіл...

— Про що ти говориш... Його немає! — верескнув панок. — Немає!

— Немає для тебе, — вже спокійніше, суворо сказав я. — Для тебе немає нічого. І кому ти служиш? Нашим ворогам? Я думав, ти струп із п'яти нашого Бога, а ти полигач чужого бога. То ж згинь...

Я задихався, серце мені зупинялося, подих спирало — важко, троєперсто, троекратно перехрестив його. Карета загойдалася, затріщала, щось засвистіло, загуло, й хмарка чорного диму звинулася поруч мене. І зникла, і впала глуха тиша, а по вівсяному стернищу пролетів швидкий крутий вихор.

Я протер очі. Оглянувся.

— Чорт жениться, — показав на вихор вівчар, який верхи гнав насупроти мене отару.

Мав сумнів, що таки жениться, але не відказав нічого.

* * *

Мені хотілося до вітру, по малій нужді, — припекло так, що хоч кричи, — і я шукав гожого місця, але куди не поткнуся — за клуню, за куші ліщини, в берег, — скрізь хтось

стовбичить або тиняється, здебільшого якісь жінки з сувоями полотна, з корзинами, і я біжу далі. А вже й терпцю не стає. Хоч розв'язуй очкура посеред вулиці. Збіг у виярок, до ставочка, але там почулося талапання по воді.

...Не одразу збагнув, що то не талапання, а покашлювання. Покашлював послушник Олія, він стояв у порозі, невидимий у темряві, але я вже гаразд знав його покашлювання, схоже на тьопання по воді. Покашлює він обережно, несміливо — в такий спосіб будить до утрени — я можу й не обізватися, вдати, що сплю, і він піде геть. Що то гроші — багатий гість, — і покій окремих з периною, і глечик з узваром в головах на ослінці, — всіх інших прочан, які сплять покотом на вкритих соломною дошках, послушники будять штурханами, а декого навіть стягують за ноги.

Але мені все одно треба вставати — по нужді, та й не для того я прибився сюди, аби вилежуватися в пуховиках. Хоч, далєбі, доконечно ще не знаю, для чого. Заховався від нишпорок? Трохи й так. Хочу замолити гріхи?.. Побути в цьому святому куточку? Помолитися за матінку, омити сльозою її святу пам'ять? Либонь. Прийшов скинути з себе бруд п'янства?.. Прийшов надовго? Може, назавжди? Поки що не знаю. Чи вже знаю? Страшно переступити одразу в іншу іпостась. До цього потрібно приготуватися, порадитися з власною душею. Я й раджуся... І тая рада...

Я встаю, одягаюся. Виходжу надвір. Від мого порогу стежка до церкви веде через сад. Її не видно. Стоїть такий густий туман, що його можна різати ножом, неначе холодець. Напівголі дерева виринають ураз, кущі кидаються під ноги, хапають за поли кощавими руками. В тумані, спотикаючись, бредуть прочани; черідкою, неначе легіонери зтяжного війська, пройшли монахи. Ще дуже рано, власне, це не утрєня, а нічне моління, я не дістаю годинника, бо однаково стрілок не видно, але відчуваю — нині годин чотири, не більше. Мені незбагненна ця запопадливість, ця строгість: потім ченці увесь день клюють носами й працівники з них кепські.

В церкві блимає кілька свіч — ощадять, — тут холодно й вогко — туман забивається й сюди, він давить, гнітить, молитва в'язне в сірій каламуті. Ченці, послушники, прочани стоять на колінах, вони сонні й моляться в'яло, мені здається — без святості, а може, я й помиляюся, важко відрізнити щирість від страху. Всі вони бояться ігумена, він справді грізний, несамовитий. Вклякаю на коліна в лівому притворі. Якраз навпроти Богоматері. Поруч мене б'є поклони сивоголовий чернець зі шрамом на лівій щоці, неважко

відгадати, що той шрам від шаблі, отож, до свого чернецтва, до битви з нечистим сей чоловік спізнав битв мирських і або обезнадіявся, або забоявся. За ним молодий ченчик, він чи й молиться, клює носом, засинає, й інший чернець штовхає його в спину. Мене також змагає сон, я думаю не про молитву, не про Бога, а про самого себе, докоряю собі й трохи печалюся: немає в моєму серці справжнього смирення, немає й тієї чистої святої любові, з якою дивляться на ближнього. Мені страшно зізнатися, але я не знаю, за що молюся. Й не знаю, за що моляться ці ченці. Кожен молиться за спасіння власної душі? Але ж цього мало... За весь людський рід, котрий загруз у гріхах? Моляться, щоб Бог захистив нас від супостатів? І хиляться перед супостатами. Ні, чує моя душа, не моляться й за це... Може, декотрі. Тоді, що важить більше, молитва чи шабля? Звичайно, можна переконати себе — молитва. Але чи це так? Це схоже на те: лишити житній лан і відступити, й жито пожнуть вороги, чи спалити його. Гріх перед Богом і гріх перед людьми...

А може, вже й молитися пізно, може Він уже відступився від нашого краю? (Прости, Господи.) Грішні мої думки, але я не можу відкараскатися від них, Божі помисли нам невідомі, і невідомо, що Він благословляє щиріше: брязкіт зброї і поклик до бою з ворогами чи псалмовий спів во славу Його, прокляття супостата чи смирення? Ось що мене долягає, власне, за цим я й прийшов сюди — дознати, де ж правда, й по тому ступити на ту чи на ту стежку життя. Дивлюся на Божу Матір, яка печально усміхається, і здається мені, що то усміхається Мальва. Гріх великий... А чи винуватий я, що не можу прогнати ті думки? І що увесь світ, який я прокляв, і досі спокуса для мене. То де, на якому полі моє місце? Де краще прислужуся?.. Прислужуся кому? Людям чи Богу? І хіба це не все одно? Не можу з'єднати ці думки, не можу й квит, іноді напружуюся так, що, здається, ось-ось розчухнеться серце. Від цього мені не спиться, я виходжу на поріг і нишком закурюю люльку. Ще один гріх... Але без гріхів жити не можу. Без гріхів один Бог, та й то...

І бачу, як бродить поміж могил монастирського цвинтаря чернець у насунутому на самі очі каптурі, як він то зупиняється, то знову бреде, неначе сновиди. Шляхта закатувала його дружину, батька та матір, а двійко дітей продала татарам... І він молиться... Не помстився, не спробував помститись. Я шкіргаю зубами, неначе голодний вовк. Як може жити? Чи тут його місце? Коли б таке вчинили зі мною... Але ж і мою матір закатував шляхтич.

Перекин'ючик. Він із своїх... Й давно не свій. Часом монах заходить до церкви. Він не світить свічі, всю ніч стоїть на колінах. Спасається чи спасає інших? І чи можна таким чином когось спасти?

Знаю, грішні мої думки, але поміняти на інші не можу. Я ось і на Богоматір дивлюся, а думаю про Мальву. Богоматір свята, а Мальва?.. А Мальва якщо й грішниця, то невелика. Чи й зовсім не грішниця. Та й хто знає, чиї гріхи більші. Колись на галері мені казав Корсак, що святу Марію довгий час вважали блудницею. Нагуляла дитя на стороні, воно — святе, а вона — блудниця. І вже потім, років через п'ятсот чи й більше, зібралися до купи всі найбільші попи світу, це в них називається соборами, й проголосили її святою. Я вельми подивувався Корсаковій розповіді, й аж не повірив йому, либонь, думати про це грішно й зараз, а от думаю. З цього виходить, що те, що нині є грішним, завтра може стати праведним, і навпаки... Сьогоднішнє зло завтра стане добром?..

Отак і крутять, і переколючують світ хитрі розумом нечесні люди. Виправдовують свої гріхи, свою нищість, ховаються за слова й чинять свої чорні діла. У світі є день і ніч, ранок і вечір, але ранок та вечір тільки для того, щоб засяяло сонце або впала пільма. Й марно називати пільму світлом, а олжу правдою. Хоч є й такі... І є інші... Які вважають, що тільки вони живуть по правді, тільки вони володіють нею і мають право судити інших. Правду вивертають, неначе кожух, то в той, то в інший бік — на дощ або на теплінь. Ім'ям правди побивають усіх, кого хочуть побити. Їхня правда дозволяє їм побивати й руйнувати...

Полум'я свічі мерехтіло в моїх очах. А мені здавалося, що то мерехтять і міняються Маріїні очі. Маріїні чи Мальвині? Вони справді чимось подібні. І голови їхні, й шиї, і груди. («Гріх, який гріх!») Ченці кажуть, що будь-яка любов до жінки — гріх. Не знаю... А тільки ж здається мені, що це найбільше, що Бог посилає на землі людині. І якщо це гріх, то нащо він її посилає? Тоді він сам грішний? Так, від неї й найбільше лиха. А чи краще, якби ми цього не знали? Я втратив матір, і мав би світ мені померкнути від цього, а він меркне від того, що я втратив любов. Таки гріх, великий гріх, і я щиро каюся й щиро б'ю поклони. Я страждаю, але й радію, що спізнав її. Адже довгий час вважав, що моя душа замала для неї. Вона для мене — неначе промінь світла між хмарами... Тепер я спізнав усе. Але тільки спізнав, щоб страждати й оплакувати втрачене.

Мальва лишилася в мені не просто спомином, а думкою про втрачене щастя, яким воно могло бути й не збулося. Саме там скінчилася моя гонитва за ним. Увесь вік я чогось чекав, на щось сподівався. Либонь, люди й називають оте, недосяжне, щастям. Рідко хто його наздоганяє. Або наздоганяють на час. А потім втрачають...

Й однаково у цих розумуваннях мало втіхи. Я не наздогнав і не вірю, що воно ще раз може явитися мені, але маю жити і йти дорогою, яку вказав Він. Яку вказали предки наші, накладаючи життям. Більшого за Вітчизну в світі немає, і в мене і в усіх інших людей, це великі слова, і вимовляти їх можна тільки в церкві. Без неї всі ми маленькі, а хто зрадив її — нечестивці.

Вдень я тинявся по монастирю. Заглядав до пекарні (печі там велетенські, неначе в геєнні вогненній), до кожевні, до конюшні, там затримувався довше, монастирські коні гладкі, укохані, смирні, здається, й на них перейшла чернеча покора, добре вичищені, стоять у чистих стійлах. І все ж мені здавалося, що у них чогось не вистачало для справжніх коней — перекошланих вітром грив, вогнистого погляду, норову. Але найдовше затримувався в корпусі, де містилася бібліотека й де писці переписували святі книги. Три писці сиділи за однаковими столами, перед ними — черепочки з чорнилами різних кольорів, добре затемперовані пера — їх чинить особливий служник, він носить писцям воду, розгладжує пергамент (дорогі Євангелії в подарунок високим особам), четвертий стіл стояв осібно, за ним сидів ієромонах Елеазар, і сам, неначе пергамент — блідий, шкіра на обличчі в дрібній сіточці зморщок, з вицвілими безживними очима, які, однак, засвічувалися, коли брав до рук книгу. Він уже не писав, зрідка підходив до того чи іншого писця, промовляв до нього тихим гаркавим голосом — настановляв, радив, підправляв. Елеазару — вісімдесят три роки, п'ятдесят один він просидів у цій келії. Мені цікаво було дивитися, як чудовно нижуть писці гачки та загогулини заглавних літер, а ще цікавіше було, що вони в цей час думають. Кажуть — моляться. Іноді той чи той справді ворухив губами. Але я чомусь не вгадував на їхніх губах молитви. Дознати цього не міг. П'ятдесят один рік за одним столом, п'ятдесят один рік ті самі гачки та загогулини! Що він осягнув за цей час? Яку мудрість тримає в собі? Намагався випитати, пробитися крізь чорну рясу до чернечого серця. Живе воно? Чогось прагне? Таки живе. Елеазар любив погомоніти — про благо, про гріх — людське тіло грішне, тільки дух сяє в світі, і яскрить, найясніший,

найчистіший він тут, за монастирськими мурами. Ієромонах навертав мене на чернецтво, його мова лилася, неначе потічок спекотної днини, в ній була якась особлива принада, але вознораз і в моїй голові зринали якісь слова... Мабуть, це вперше й по-справжньому дістав мене нечистий, і саме тут, у монастирі, це він нашіптував ті думки. Добре сховатися за цими стінами, але для цього треба переконати себе, що світ — це марниця і всі потуги наші — козацтва — марниця, для цього треба забути про матір, про Василену, про Мальву, про Пива, про Бурого. Забути про Січ, про товариство, про ворогів. А чи й не забувати, молитися про їхню, ворогів, погибіль... Тільки вже он скільки моляться ченці та священники, а вже й церков та монастирів православних на сейбічній Україні майже не лишилося, і на тойбічній вони не наші. Так Господь випробовує нас. «То це він насилає на нас ворогів?» — «Не богохульствуй. Ворогів насилає диявол». — «А чого він його не приборкає? Адже ми просимо його. І нас, вірних, угодних йому стає все менше. Чи ж добрий то пастух, у якого отара все зменшується і зменшується?» — «Стули вуста. Гріх несосвітений. Молися». Ставало страшно, але сумніви не щезали.

...П'ятдесят один рік він переписував святі книги во славу Божу. Мабуть, це подвиг, й ті книги налили святістю його серце... Ногою під столом вичовгав камінь на півдюйма... По щиколотку... Книга за книгою... Човг, човг... І світ його не тривожив. Ні його краса, ні ницість. Чи краса тривожила? Триста літ, — Елеазар розповідав сам, — переписували в цій келії книги. Він продовжив сумлінну працю тих, хто тут сидів до нього. Бо так робили вони. Так велів ігумен... А сам зробив щось по своїй волі? Вписав щось своє у ті книги? Ні. Навіть квітки в саду не зірвав. Таке його призначення... Творити... творене кимось. Творець один? А моє призначення? Що я тут робитиму? Чиститиму шкреблом коні?... Щоб возити дрова та воду?... Спекти хліб і з'їсти?... А ті коні, на Дикому полі?... Господи, просвітли мене! Я все дужче й дужче загрузаю в сумнівах. Он учора чув за трапезою, як один чернець шепотів другому на вухо про Стратонія, якого призначили ключником... А він, мовляв, злодій... Інший чернець, Мелетій, монастирський скарбник, скаржився мені, що його обійшли чином. Йому за п'ятдесят, він низенький, натоптуватий, щоки, неначе кавунці, на носі й на лобі бородавки, очі меткі, хитрі. Показував мені монастирські скарби: часточку животворного дерева, кучку землі з Голгофи, цвях із хреста, на якому

розп'яли Ісуса. Я довго приглядався до цвяха. Він звичайний, такі роблять у Козельці.

...Крутить мною біс, водить зворотами... Не можу відкараскатися від думки, що цвяха з того святого хреста бачив у Києві, і в Почаєві, і ще десь... зібрати їх до купи, можна змайструвати воза. Прости, Господи, мені... а чи тим, хто обманює Твоїм ім'ям.

Ще Мелетій показував шкатулу дорогу, доверху насипану перлами, два золоті хрести, срібні трисвічники та п'ятисвічники, золоті панікадила, Євангеліє, оправлене самоцвітами. «Обитель наша бідна, є обителі багаті, де скрині набиті золотом, там монахи їдять кашу не з олією, а з маслом...» Не така вже й бідна обитель, і їдять монахи кашу не тільки з олією, а й з маслом, і борщ з м'ясом, і рибу судака та стерлю... В келії-коморі, де ми сидимо, смачно пахне яблуками, Мелетій тримає їх у якійсь скрині, для себе, звісно. Я здогадуюсь, що йому дозволено показати мені монастирські скарби, може, й не всі, аби запалити в мені бажання примножити їх...

Мені в грудях реп'яшком ворухиться сміх: вони не знають, що в моїй калитці бряжчить на денці, й годять мені з усіх сил, ігумен двічі садовив до свого столу... Він навіть запропонував висповідати мене, але я відмовився, тоді б мав зізнатися в злобі, яку ношу в серці, і в тому, що недавно вчинив, а нащо те знати навіть ігуменові, а ще тоді доведеться зізнатися, що хитаюся на двох кладках, одна лежить тут, а друга за Дніпровими порогами. Він би умовляв, а то й наклав покуту. І Мелетій хилить мене на шовкові монастирські трави, а сам каже, що шелестять вони йому не так, як би мали шелестіти, од юних літ у монастирі, склав на олтар сили свої, тисячу разів прислужився мудрості, а й досі ходить у ієромонахах, а Савроній і Феофан, які й розумом куціші, й прислужилися братії менше, обійшли його на щербатих монастирських сходах. Це він вимостив їм ті сходи. Він говорить, смиренно опустивши очі, а я думаю, що й тут, за монастирськими стінами, вітер славолюбства розжохує жар нікчемних пристрастей, і тут та ж товчія за владу та за почесні, і тут гординя, а покора показна або з приневолі. Тоді й покора Господу показна, вона мовби дає їм право підгинати під себе інших, і жадоба не покинула чернечі серця, монахи люблять гроші та дороге убрання. Не всі, звичайно. Є тут люди тихі, скромні, безсрібники, чисті серцем та помислами, бачив монаха, який безкорисливо лікує прочан — страшні виразки та

болячки, і в шпиталі ченці прислужують страждальцям, є схимники, пустельники...

Подобалося мені сидіти в цій келії, дивитися, як неквапливо (а водночас у цій неквапливості був невпинний поступ) нижуть писці літеру до літери, складають сторінку до сторінки. І мовчки ворущать губами, моляться чи зчитують написане, іноді вони співали псалми, а коли білували папір, робили зрізи, чинили пера, то й гомоніли, розповідали щось із життя святих, а також грішників, надто тих, які побували в монастирі.

І тривожив мої думки, вабив до себе і відштовхував — а що більше, не скажу — ігумен архімандрит Фотій. Чорний, неначе жук — чорні вуса, чорна кучерява борода, чорне, з просинню, волосся, а очі, неначе два бурави, в них — чорна безодня, — міцний, суворий та грізний. Таким знали його ченці, таким постав переді мною. Найбільший бачений мною грішник, а може, грішник звичайний, ще й гріхом обороняє святу церкву — Фотія вигнано з двох монастирів, і звідси хотів прибрати його київський митрополит, прислав комісію архімандритську, але Фотій не впустив її. Підвели високі комісари очі д'гори, а звідти, зі стін, подивилися на них гарматки чорні, й подивилися так промовисто, що небораки втікали необзира...

Начувся я про нього всілякого, хоч і боялися ченці свого ігумена страшенно. «Утоплю. Замордую» — найпохватніші його слова. І замордовував. За його наказом забито до смерті одного ченця, який спробував розвінчати свого владика, сказав правду у вічі, ще один повісився в саду сам, чимало їх звідали темряви глибокого льоху за льодовнею. Колишній монастирський стадник справляв при ньому обов'язки містра, йому допомагав кухар Савка, котрий готував настоятелеві якусь особливу смаженю з голубів, яку Фотій дуже любив. Розповідали й зовсім дивовижне: коровниця Вівдя водила в ігуменові покої дівку, переодягнену пахолком, потім він видав її заміж за винника, котрий нині тримає монастирський шинок при дорозі.

Не знав, вірити в те чи ні, може, то обмови за строгості, за суворість, за надмірні пости й подовжені молитви, за епітимії, за сувору муштру, сливе військову, а не чернечу. Може, їх інакше й не втримати в покорі? «В бідах і скорботах гартуємо душі свої», — сказав мені. Гартуємо для чого? І для чого монастирські ковалі та слюсарі ремонтують старі мушкети, самопали, кують шаблі та ножі запоясні? Тільки так і можна сьогодні оборонити віру святу, вистояти й пере-

могти? Сам у гріхах, був готовий простити Фотієві всі його сотворені і ще не сотворені гріхи й стати на стіні при одній з гарматок. Я часто піднімався на ті стіни й примірявся поглядом у далеч, великими рогатими тичинами, які лежали на містках, перекидав в уяві приставлені з того боку драбини, бив келепом по важких металевих шоломах.

Одначе дощовий падолистовий день накрив ті мої думки чорним поминальним покровом. Приїхав у монастир без будь-якої охорони черкаський підстароста з двома комісарами, двома підсудками та одним писарем, і жодна гарматка не вистрілила, й жоден келеп не звівся, настоятель з братією стояли перед ними сумирні, припишкли, й слухали, як вичитує підсудок з довгого жовтого паперу податі монастиреві — винну, медову, млинову, за освячення пасок, за іордань, за цілування хреста й ще безліч, може, там була подать і за молитву до Христа, та я недочув. Ігумен розписався на тому папері й вклонився. Того самого дня я виїхав з монастиря.

А повернувшись у Кагарлик, продав карету, коні, інше майно, яке мав; усі гроші, які вторгував і які ще лишилися в капшуці, розділив на три купки: одну — на церкву, другу — старцям на поминальний обід по моїй матері, третю — на пригощання січових братчиків. По тому помолився в церкві й осідлав коня.

* * *

Знову за нами йде погоня. Тепер уже московська. Поганий гетьман український лівобічний Пузієнко виміняв собі в Москві за Україну чин боярський і дівку московську, справивши в Москві бучне весілля, вернувся з воєводами та московським військом. Раніше московські воєводи кублилися тільки по великих містах — у Києві, в Чернігові, в Переяславі, а тепер обсілися по всіх містах і містечках, їхні перепищики переписали людей, ґрунти і маєтності їхні, зборщики наклали такі податі, що в українців і очкурі затріщали. А разом з очкурами лопнув і терпець. Вдарили дзвони в Переяславі, тепер уже не на злуку з москалями, а на криваву розлуку, у Ніжині й Батурині, люди пішли з ціпами і косами на москалів. Їм на поміч прийшли запорожці. Схрестили з москалями шаблі під Баришівкою, загнали стрільців у болото на Трубежі. Одначе на поміч москалям з Путивля виступило велике московське військо на чолі з боярином Ромодановським, оточило наш табір на Трубежі.

Вісім днів ми відбивали всі податі, з Низу до нас ще долучилася чата отамана Куцого, але заки пробилися, стратили

більше половини людей і весь військовий припас. І в нас не стало провіанту, й гармати наші були малі, а москалі поставили великі гармати й громили наш табір. На святого Андрія — покровителя нашого гетьмана Бурого — прикрита сніговою завією, вдерлася в наш табір московська кіннота, і хоч її вдалося вибити, погром вчинила страшенний. По тому почалися чвари великі поміж нашою старшиною, реєстровики схилялися до покори, скликали раду й прокричали на ній нового отамана — Джигу, — низовики та козацька сірома з посполитих не погодилися, вчинилася шванка, яку зупинила злива. Під ту зливу ми й вирвалися з табору і ось уже шостий день прямуємо на Низ. Погоня навідає нас на плечі, не відстає ні вдень, ні вночі, у московитів кращі коні, й піхота їхня на возах, наші ж пішаниці розсіялися по лугах та лісах, на возах тільки поранені, не маємо жодної гармати, й коні наші повибивалися з сил, аж хитаються на ходу, і люди хилитаються в сідлах, неначе ковила під вітром. Сьогодні вранці поруч мене спорснув з сідла козак Кузьма Паливода і впав просто під кінські копита. Вже недалеко Козацьке поле, запорозькі місця, Сагайдачне, Стопи і Стоги, Хортиця, вони стануть нам тарчею, заступлять, сховають, і прийдуть нам на поміч козаки, які вернулися з гардів, рибних та соляних промислів, але до Січі, мабуть, нам уже не добутися. Останньою заступою, останнім захистом стала нам річка Орчик, ми щойно перехопилися по довгій греблі з правого берега на лівий і впали тут табором. Ні, не табором, а купою, козаки попадали де попало, чимало коней також лягли на землю, чого вони ніколи не роблять, Бурому ледве вдалося зібрати кілька десятків козаків, щоб перекопати шанцями греблю. Одначе ці шанці не врятують нас. Над'їде на возах московська піхота, поставлять гармати й зметуть нас. Кіннота вже спішується по той бік греблі. В повітрі миготить снігова крупа, крізь неї видно стрільців у гостроверхих шапках і німецьких найманців у панцирях. По той бік греблі — глибокий видолонок, за ним узвіз, на горі кілька хаток, які, здається, кудись пливуть в сніговій імлі. Решта хат села по сю сторону, в лівий бік понад річкою, городи спускаються до самої води. Люди в селі поховалися, тільки біля крайньої хати стоїть дядько в розстебнутому кожусі, дивиться в наш бік. Гребля вигинається дугою, вона довга й вузька, у ліву від нас руку по її краю ростуть молоді верби, вони голі, без листя, й ніби падають у воду, по якій іде шуга. Тонкі, схожі на скалки бемського скла крижини крутяться на течії, налазять одна на одну, кришаться, і те

кришиво — шерех — втягується в вузьку ліжку річкового стрижня, який з клетотом виносить його на плесо по той бік греблі. Чорний корч посеред річки здається схожим на потопельника, він то занурюється в воду, то зринає знову. Посеред греблі — млин, вкопаний у глинозем, у греблю, старий, зчорнілий, перекритий новенькою дранкою. Неначе досугий дід в новому брилі. На той млин — уся наша надія. В ньому козаки закладають порохову міну — всі три бочки пороху, які лишилися, вибух розметає млин, розметає міст і греблю на кілька сажнів, і тоді танцюйте, воріженьки, на тому боці, а ми з цього будемо дивитися та сміятися. І вгору і вниз на три чи чотири милі немає іншої греблі, ото ж, аби добутися на сю сторону, москалям потрібно добу або й дві, а ми за той час — гай-гай — будемо за порогами. Човнами, якщо москалі добудуть їх, гармати та вози не переправити, — човни тут маленькі — довбаночки. Ми мляво горнемо землю (не знаю нащо, либонь, про всяк випадок) і поглядаємо на греблю. Там п'ятеро козаків прилаштовують міну, запалять гнота й прибіжать сюди.

Вже біжать. Надто швидко впоралися. Але чому такі розгублені? Попереду Пукавка, він схожий на зайця — немолодий, але ще меткий, біжить підстрибом, за ним вимахує руками Оселедець... Усі вони зяпають ротами, перебивають один одного. У Пукавки вибалушені очі, з щербатого рота валує пара:

— Батьку, лихо, немає гнота!..

— Як то немає? — сказав Бурий. — Куди він подівся?

— Мать, і не було...

— В мішку...

— Мішок порожній.

Усі п'ятеро розгублені, з очей випліскує переляк. Він перехлюпує в очі інших козаків, вони кидають лопати, вилазять на окіп. Я чую, як холодок пробігає в мене під серцем. Хтось круто вилаявся, ще хтось побіг від греблі. Може, має трута про запас? Де там. Побіг до свого коня. Бурий кусає вуса, обриває шнура на киреї. Вона сповзає на землю, неначе підбитий птах. Маленький, сліпий на одне око козачок Нігтик закрутився на місці, немов ужалений. Ще кілька козаків тупцюють, оглядаються, решта стоять заціпені, невловна сіра пасмуга лягає на всі обличчя. Пасмуга смерті.

— Оно... — каже Пукавка. — Тяжарі.

Але всі вже й так почули торохтіння по той бік греблі. У видолинку курять пилукою перші вози з московською піхотою. Там зчиняється галас, лунають переможні погуки,

хтось стріляє з рушниці — з радощів. А ми стоїмо закам'янілі, розчавлені, знищені, навіть Бурий не віддає ніяких велінь, бо немає такого веління, яке могло б нас врятувати. Й раптом ми чуємо плач. Він лине з неба, з снігової каламутної імли, наростає й наростає. В голові мені темніє — небесні сили відспівують нас. І враз мана розсіюється: то запізнілий заблукалий ключ гусей поспішає до моря. З гори у видолинок котяться вози московської піхоти, її прибуває й прибуває, а з нею й звитяги, а наша звитяга тане. З возів знімають гармати, встановлюють навпроти греблі. У нас немає рятунку. Це розуміють усі. Час спливає, неначе кров з відкритої рани. Кожна нова мить, кожна крапля наближають до смерті. Смерть наближається до нас, як вогонь по ґноту до порохової міни.

— Треба... запалити... — каже хтось позаду.

Що запалити? Порох? Без ґноту!.. Несосвітенно! Так само можна запалити небо.

Либонь, про це думають усі. Але якось так... як про жахіття в страшній казці.

— Запалити... — неначе сновиди, шепоче Миленський.

Козаки відводять один від одного погляди. Ні сіло ні впало Оселедців погляд зупиняється на мені. А далі на мене чомусь спрямовує погляд Нігтик. Уже й Пукавка — невіра Пукавка — зиркає на мене з-під білих брів. Бачу великі, неначе полив'яні мисочки, очі Миленького. У них страх, і трепет, і щось таке, чого я ніколи не бачив у людських очах. Так дивляться тільки на Бога. Один Бурий не дивиться на мене, опускає голову.

...Що ж, розумію. Вони думають... думають, що таке можу зробити тільки я. Й мене не рознесе на шмаття. Адже я — характерник... Плач у небі затихає. По той бік греблі грає сурма...

А в моєму серці... Нащо комусь знати, що діється в моєму серці...

— Що ж, хлопці, — кажу, — і цю біду перебудемо. У ко-го тютюн сухий? І добрий таки ж... Поганого тютюну я не курю, се ви знаєте.

Кілька рук простягають до мене кисети. Моняється Лукашенко — скупердій і жмикрут, вдає, що шукає кисет і не може знайти, — в нього тютюн найкращий. Врешті простягає неохоче. Натопкую носогрійку, троє чи четверо кресал уже вибивають з кременю іскри. Запалюю люльку, про всяк випадок беру в Пукавки кресало.

Але чомусь не можу зрушити з місця. Кляті ноги неначе приросли до землі. В серці — тиша, там немає навіть молитви. Я не можу молитися. Чомусь не можу молитися Богу. Молитва не допоможе мені. Тепер уже не допоможе ніхто. Навіть той, хто стільки разів намагався купити мою душу. Він також не осмілиться підійти до тих бочок... А кляті ноги... Та невже вони кермують козаком, а не козак ними!

Сурма по той бік затихає. Баритися не можна ні хвилини. Востаннє обводжу поглядом побратимів, зупиняю погляд на Хрінові, на Пукавці. Враз щось вибухає в серці, мене пориває обняти їх на прощання. Роздарувати на згадку свій нехитрий скарб. Але й того не можна робити. Бог не дав мені ні часу, ні можливості попрощатися з світом, минулим, оплакати Україну, нашу біду, проклясти ворогів і побажати щастя друзям.

Кидаю швидкий позирк на Бурого. Він чи якийсь інший гетьман має повести Україну на останній переможний бій. Бурий дивиться в землю. Випускаю з рота хмарку терпкого диму, затиснувши люльку в кулаці, так що жар обпікає долоню, біжу на греблю. Земля позмерзалася в груддя, ковзаю, перечіпляюся, здається, вона гойдається піді мною, перестрибую зашерхлі калюжки, баюри. Попереду щось гупає — ядро свистить збоку, щось тріщить, неначе ламають хмиз, цвюхає над головою кілька куль, але я вже під захистом млина. Зруб міцний, дубовий. Кидаю останній погляд на лівий берег: козаки стоять біля окопу, хоч ядра вже риють землю за кілька сажнів перед ними. Всі вони дивляться сюди. Бурий, Хрін, Пукавка, Миленький... і знову мене пориває помахати їм рукою на прощання, але я надсилу долаю й те бажання. Роздмухую люльку, повертаюся й повільно спускаюся по скрипучих сходах. Один східець, другий, третій, четвертий — останній...

* * *

«Він десь живе, але ніхто з наших чомусь його більше ніколи не бачив». Лука Хрін.

ЗМІСТ

Останній гетьман. <i>Роман</i>	3
Погоня. <i>Роман</i>	137